
ประวัติรองศาสตราจารย์ ดร.สุภาพรรณ ณ บางช้าง

การศึกษา

- อักษรศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยมอันดับ ๒) จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๑๕
- อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลี-สันสกฤต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย พ.ศ. ๒๕๑๘
- อักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาภาษาบาลี มหาวิทยาลัยพระเจดีย์ ประเทศศรีลังกา พ.ศ. ๒๕๒๒

ผลงานวิชาการ

- "คติเรื่องต้นพระโพธิ์ในพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทและของชาวอินเดีย"
พุทธธรรม วารสารของพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย
- "หลักการศึกษและปฏิบัติธรรมในกาลามสูตร" พุทธธรรม วารสารของพุทธสมาคมแห่งประเทศไทย

- "มหชาติและประเพณีการเทศน์มหาชาติ" เอกสารประกอบการประชุมวิชาการและการเทศน์มหาชาติของธรรมสถาน จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ธรรมวิเคราะห์ ภาควิชาภาษาตะวันออก คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- การประยุกต์หลักพุทธธรรมมาใช้ในการพัฒนาชาวนบพ งานวิจัยทุนรัชดาภิเษกสมโภช พ.ศ. ๒๕๒๕ ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- การใช้ภาษาในการตั้งชื่อของคนไทย งานวิจัย ทุนวิจัยเพื่อเพิ่มพูนความรู้และประสิทธิภาพทางวิชาการ ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย เนื่องในโอกาสฉลอง ๗๐๐ ปี ลายสือไท
- ประวัติวรรณคดีบาฬีในอินเดียและลังกา สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕
- วรรณกรรมงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : จารึก ตำนานพงศาวดาร สาส์น ประกาศ. มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์, กรุงเทพฯ.: ๒๕๒๕
- วรรณกรรมวรรณคดีบาลีสายพระสุตตันตปิฎกที่แต่งในประเทศไทย. กองทุนเฉลิมฉลองสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๓๓
- พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทยก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง งานวิจัย สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
- ขนบธรรมเนียมประเพณี : ความเชื่อและแนวการปฏิบัติในสมัยสุโขทัยถึงสมัยอยุธยาตอนกลาง งานวิจัย สถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

เฉพาะสมัย คือ การรับคติเทวราชาจากศาสนาพราหมณ์ ซึ่งก่อให้เกิดการนำโครงสร้าง ไตรภูมิหรือคติจักรวาลวิทยาซึ่งพัฒนาในพระพุทธศาสนาสมัยหนึ่งเข้ามาเสริมคติเทวราชา มีความเชื่อในเรื่องบุญฤทธิ์วิทยาคมมากขึ้นเนื่องจากภัยสงคราม และมีความเชื่อในการปฏิบัติตามสาระพุทธธรรมเนื่องจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจในช่วงปลายสมัยอยุธยาจนเป็นสาเหตุภายในที่สำคัญประการหนึ่งที่ทำให้อยุธยาเสียเอกราชแก่พม่า อย่างไรก็ตาม ในช่วงของการขยายความเชื่อเรื่องบุญฤทธิ์วิทยาคม และเกิดความเลื่อมทางพุทธธรรม ก็มีความสนใจศึกษาปฏิบัติธรรมในแนวปัญญาด้วย

สมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์เป็นช่วงฟื้นฟูพุทธธรรมตามบริบทสังคมไทยเดิม ในรัชกาลที่ ๑ เน้นพุทธธรรมส่วน ศีลที่เรียกว่า วิโนยฆราวาส และวิโนยสงฆ์ ในรัชกาลที่ ๒ เน้นพุทธธรรมส่วน *สมาธิ* มีสำนักปฏิบัติกรรมฐานกลางกรุงขึ้นหลายแห่ง ในรัชกาลที่ ๓ เริ่มเน้นพุทธธรรมส่วน *ปัญญา* อันเนื่องมาจากกระแสธรรมยุคิกนิยาย

ในรัชกาลที่ ๔ ยังคงถือสาระพุทธธรรมส่วนองค์ความรู้และค่านิยมพฤติกรรมในสาระตามบริบทสังคมไทยที่ผ่านมา แต่ในกลุ่มผู้นำสังคม เน้นความเข้าถึงสาระดังกล่าวในแนวสันนิยมนิยมนิยม และมนุษยนิยม มีการปฏิเสธชีวิตตามกรรม ทั้งนี้มีความพยายามที่จะนำเสนอการปฏิบัติระบบ *ทาน-ศีล-ภาวนา* สำหรับคฤหัสถ์ และระบบ *ศีล-สมาธิ-ปัญญา* สำหรับพระสงฆ์ รวมทั้งได้เริ่มต้นการเสนอพุทธธรรมแนววิทยาศาสตร์ เพื่อรักษาค่าแห่งพุทธธรรมในกระแสวิทยาการตะวันตกที่เข้ามาสู่สังคมไทยมากขึ้น

ในรัชกาลที่ ๕ มีแนวทางเลือกสรรและสื่อพุทธธรรมสู่สังคมในลักษณะที่เป็นปริณิตีเปอล- ถูกต้องตามแก่นธรรม และ *อัปตฺเตต- ทนสมัย* มีการเน้นธรรมชาติการแสวงหาความสุขของมนุษย์โดยนิยามความสุขว่า *ประพตฺติตีให้มีความสุข ประพตฺติชิวให้ความสุข* ค่านิยมพฤติกรรมที่เรียกว่าสัมมาจารี ได้เน้นการทำหน้าที่แก่บุคคลและสถาบันในขอบข่ายที่กว้างขึ้นตามสภาพการขยายตัวของสังคม สาระพุทธธรรมในช่วงนี้ได้มีส่วนสร้างความสามัคคีของคนในชาติ ช่วยพัฒนาคนในสังคมให้มีคุณสมบัติความประพฤติชอบควบคู่ไปกับการเลี้ยงชีวิตชอบ อย่างไรก็ตาม วิธีการจัดสาระพุทธธรรมในระบบการศึกษาแนวใหม่ในสมัยนี้ ได้เริ่มทำให้ปรัชญาการศึกษาไทยในนิยาม *ความรู้คือคุณธรรม* อันมีรากฐานจากพุทธธรรม เปลี่ยนนิยามเป็น

(ค)

ความรู้คู่คุณธรรม ซึ่งมีผลเชื่อมโยงต่อการแยกตัวระหว่างความรู้กับการศึกษา คุณธรรมได้เริ่มมีความหมายเพียงจริยธรรม ซึ่งมีความหมายแคบและลึกซึ้งน้อยกว่าความหมายของคุณธรรมตามแนวทางพุทธธรรมในบริบทสังคมไทยแต่เดิม

ในรัชกาลที่ ๖ สาระพุทธธรรมได้รับการเลือกสรรและสื่อเพื่อสนองอุดมการณ์ชาติ-ศาสนา-พระมหากษัตริย์ เน้นการทำหน้าที่และการดำรงตนในศีลธรรมอย่างมั่นคงเพื่อความมั่นคงของสถาบันชาติและพระมหากษัตริย์ ในรัชกาลที่ ๗ มีการส่งเสริมการสร้างวรรณกรรมพุทธศาสนาสำหรับเด็กและมีการเสนอสาระพุทธธรรมที่เป็นการตีความตามความเข้าใจของปัจเจกบุคคลมากขึ้น เป็นการเริ่มกระแสพุทธธรรมตามระบบประชาธิปไตย

ในด้านการทำหน้าที่ พุทธธรรมได้เป็นรากฐานการทำหน้าที่ของบุคคลในฐานะมนุษย์ ในฐานะพุทธศาสนิกชน ในฐานะสมาชิกของครอบครัว ชุมชน และชาติ และหน้าที่เฉพาะ เช่น หน้าที่ของพระมหากษัตริย์หรือผู้ปกครอง และหน้าที่ของข้าราชการ ในส่วนหน้าที่เฉพาะทั้งสองอย่างนี้ พุทธธรรมได้แก่ศัพทราชาธรรมจักรวรรดิวัตร ราชสังคหวัตถุ เป็นต้น ได้มีส่วนสำคัญในการสร้างความสมดุลของการปกครองในระบบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์กับการสร้างสรรค์ความสุขความเจริญแก่สังคมไทย

พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย ได้มีส่วนในการสร้างคุณลักษณะไทยที่มีความมั่นคงในพระพุทธศาสนาศรัทธาในพระรัตนตรัยนิยมการทำนุบำรุงพระศาสนา มีความสุภาพอ่อนโยน รักสันติประนีประนอม ประสานประโยชน์ กตัญญู เคารพผู้ใหญ่ มีเมตตา ไม่ปลั่งจมในความทุกข์ และรักความอิสระ แต่ก็มีลักษณะไทยที่เกิดจากการใช้พุทธธรรมผิดทางหรือมิได้นำมาใช้อย่างเพียงพอ เช่น ความเชื่อในอำนาจโดยเฉพาะในหมู่ข้าราชการ การรักความสนุกและความสบายเกินควร และการเล่นการพนัน

ข้อคิดที่ได้จากการศึกษาที่น่าจะนำมาพิจารณาเพื่อการเลือกสรรและสื่อพุทธธรรมสู่สังคมไทยในปัจจุบันและอนาคต คือการเสนอสาระพุทธธรรมส่วนสังฆธรรมและส่วนศีลธรรมที่ผสมกลมกลืนในลักษณะที่ให้ธรรมส่วนสังฆธรรมรองรับความมั่นคงของการปฏิบัติธรรมส่วนศีลธรรม การให้ความสำคัญของสาระเรื่องกรรม

ต่อการวางรากฐานสำนึกความละเอียดรอบคอบ การรู้จักเลือกสรรและสื่อสาร
พุทธธรรมที่เหมาะสมแก่สังคมไทยในแต่ละช่วงเวลา และการธำรงปรัชญาการศึกษา
ไทยที่มีรากฐานจากพุทธธรรมในนิยาม ความรู้คือคุณธรรม

กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยเรื่อง **พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย ก่อนสมัยสุโขทัยถึง ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง** นี้ สำเร็จลุล่วงได้ด้วยความสนับสนุนช่วยเหลือจาก สถาบันและบุคคลหลายฝ่ายดังนี้คือ

ฝ่ายวิจัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และสถาบันไทยศึกษา ฝ่ายวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้ร่วมกันดำเนินการจัดสรรเงินทุนวิจัย

ศาสตราจารย์ ดร.ระวี ภาวิไล รองศาสตราจารย์ วิจิตร เกศวิศิษฐ์ ผู้ช่วย ศาสตราจารย์ มรรยาท กิจสุวรรณ ผู้วิจัยในโครงการแม่บทเดียวกันนี้ ได้ให้ความรู้ และข้อคิดเห็นต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อการพัฒนางานวิจัยนี้เป็นอันมาก

นายสุชีพ ปุณฺณานุภาพ นายทองต่อ กล้วยไม้ ณ อยุรยา ศาสตราจารย์ วิชาสว่างศ์ พงศะบุตร และ รองศาสตราจารย์ ดร.สุนทร ณ รังษี ได้เมตตาอ่าน ผลงานและให้ข้อเสนอแนะ ที่เป็นประโยชน์ยิ่ง

พระอธิการพงษ์ศักดิ์ เตชธมโม พระครูภูมิ เมธงกูโร ศาสตราจารย์ ดร.มงคล เดชนครินทร์ รองศาสตราจารย์ ดร.ประคอง นิมมานเหมินท์ รองศาสตราจารย์ ดร.นิยะดา เหล่าสุนทร อาจารย์สายชล สัตยานุรักษ์ นายสมภาร พรหมทา นายสุรพล ไทสรารุณี ได้ช่วยเหลือในด้านข้อมูล เอกสารการค้นคว้า แนวคิดและการ ดำเนินการ

นางสาวศรีสุพร ช่วงสกุล ผู้ช่วยวิจัยประจำโครงการ ได้ทำหน้าที่สำรวจ และรวบรวมข้อมูลต่าง ๆ ด้วยความอุตสาหะยิ่งตลอดโครงการ

หน่วยทดสอบและบริการ ภาควิชาวิศวกรรมไฟฟ้า คณะวิศวกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยอนุญาตให้ใช้เครื่องมือโครคอมพิวเตอร์ในการจัดพิมพ์รายงาน การวิจัยนี้

ผู้วิจัยขอขอบคุณทุกท่านที่มีส่วนร่วมในงานวิจัยนี้

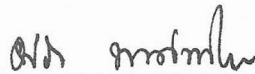
(จ)

คำนำ

งานวิจัยเรื่อง “พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทยก่อนสมัยสุโขทัยถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง” นี้ เป็นโครงการย่อยโครงการหนึ่งในโครงการวิจัยเรื่อง **ชีวิตไทย : อดีต ปัจจุบัน อนาคต** ซึ่งสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ได้กำหนดขึ้นเป็นโครงการวิจัยหลักของสถาบันฯ โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อก่อให้เกิดความรู้ ความเข้าใจพื้นฐานความเป็นมา ลักษณะและวิวัฒนาการของสังคม และวิถีชีวิตไทย ตลอดจนซาบซึ้งถึงความหมาย คุณค่าของสมบัติวัฒนธรรมและภูมิปัญญาไทย

งานวิจัยเรื่องนี้ ผู้วิจัยคือ รองศาสตราจารย์ ดร.สุภาพรรณ ณ บางช้าง ได้รวบรวมข้อมูลหลักฐาน นับตั้งแต่ที่มีหลักฐานการประดิษฐานพระพุทธศาสนา เป็นครั้งแรกในสุวรรณภูมิ เมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๔ ถึงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ อันเป็นระยะเวลาที่ไทยมีการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ โดยศึกษาพุทธธรรมตามบริบทสังคมไทย เพื่อให้เข้าใจถึงลักษณะความรู้ ความเชื่อและการแสดงออกที่เกี่ยวข้องกับคำสอนในพระพุทธศาสนาในดินแดนแหลมทองนี้ โดยวิเคราะห์ข้อมูลอย่างละเอียดลึกซึ้ง นอกจากนี้ยังใช้วิธีการแลกเปลี่ยนความคิดเห็นในกลุ่มผู้รู้และผู้สนใจร่วมอย่างสม่ำเสมอ นับว่าเป็นประโยชน์อย่างยิ่งทั้งในด้านวิชาการและการนำไปประยุกต์ใช้

ฝ่ายวิจัย จึงใคร่ขอขอบคุณรองศาสตราจารย์ ดร.สุภาพรรณ ณ บางช้าง และสถาบันไทยศึกษา ไว้ ณ ที่นี้ หวังว่างานวิจัยเรื่องนี้เป็นประโยชน์กับวงวิชาการและผู้สนใจทั่วไปบ้างตามสมควร

(รองศาสตราจารย์ ดร.อมรา พงศาพิชญ์)

รองอธิการบดีฝ่ายวิจัย

สารบัญ

	หน้า
ประวัติผู้เขียน	
บทคัดย่อ	(ก)
กิตติกรรมประกาศ	(จ)
คำนำ	(ฉ)
บทที่ ๑ บทนำ	๑
๑ ความเป็นมาและความสำคัญ	๑
๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย	๑๑
๓ ขอบเขตของการวิจัย	๑๑
๔ วิธีดำเนินการวิจัย	๑๒
๕ ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ	๑๓
บทที่ ๒ พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ ก่อนสมัยสุโขทัยถึงสมัย รัตนโกสินทร์ - รัชกาลที่ ๓	๑๔
๑ พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ก่อนสมัยสุโขทัย	๑๖
๑.๑ พุทธธรรมช่วงพุทธศตวรรษที่ ๓-๑๑	๑๖
๑.๒ พุทธธรรมช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔	๑๘
๑.๓ พุทธธรรมช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๘	๒๐
๒ พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยสุโขทัย	๓๑
๒.๑ สมัยพ่อขุนรามคำแหง	๓๑
๒.๒ สมัยพระยาไสสงคราม พระยาเลอไทยและพระยาจ๋วนำดม ..	๓๕
๒.๓ สมัยพระมหาธรรมราชาลิไทย	๓๗
๓ พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยอยุธยา	๔๕
๓.๑ พุทธธรรมกับศาสนาพราหมณ์	๕๓

	หน้า
๓.๒ พุทธธรรมกับคริสต์ศาสนา	๕๘
๓.๓ พุทธธรรมกับคติความเชื่อเรื่องบุญอุทิศวิญญายม	๖๒
๓.๔ พุทธธรรมกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ	๖๗
๓.๕ พุทธธรรมที่เป็นกระบวนการปัญญา	๖๙
๔ พุทธธรรมที่เป็นรากฐาน โลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยธนบุรี	๗๒
๕ พุทธธรรมที่เป็นรากฐาน โลกทัศน์ชีวิตทัศน์	
สมัยรัตนโกสินทร์-รัชกาลที่ ๑	๗๖
๕.๑ พุทธธรรมที่เป็นรากฐานระบบความรู้และระบบค่านิยม	
พฤติกรรม	๗๙
๕.๒ พุทธธรรมที่เป็นรากฐานระบบคติความเชื่อ	๘๔
๖ พุทธธรรมที่เป็นรากฐาน โลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยรัชกาลที่ ๒ และ	
รัชกาลที่ ๓	๙๐

บทที่ ๓ พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยรัชกาลที่ ๔	
ถึงรัชกาลที่ ๗	๑๐๓
๑ พุทธธรรมที่เป็นรากฐาน โลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยรัชกาลที่ ๔	๑๐๓
๑.๑ สาระพุทธธรรม	๑๐๕
๑.๒ ค่านิยมพฤติกรรม	๑๑๑
๑.๓ คติความเชื่อ	๑๑๕
๑.๔ พุทธธรรมตามแนววิทยาศาสตร์	๑๑๗
๒ พุทธธรรมที่เป็นรากฐาน โลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยรัชกาลที่ ๕	๑๒๐
๒.๑ สาระพุทธธรรม	๑๒๔
๒.๒ ค่านิยมพฤติกรรม	๑๓๑
๒.๓ คติความเชื่อ	๑๔๐
๓ พุทธธรรมที่เป็นรากฐาน โลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยรัชกาลที่ ๖	๑๔๒
๓.๑ ความรู้รองรับค่านิยมพฤติกรรม	๑๔๕

๓.๒	ค่านิยมพฤติกรรม	๑๕๐
๓.๓	คติความเชื่อ	๑๕๗
๔	พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตสมัยรัชกาลที่ ๗	๑๕๗
บทที่ ๔	พุทธธรรมที่เป็นรากฐานการทำหน้าที่ในสังคม	๑๖๖
๑	พุทธธรรมที่เป็นรากฐานการทำหน้าที่ของพระมหากษัตริย์หรือ ผู้ปกครอง	๑๗๑
๑.๑	สาระพุทธธรรม	๑๗๑
๑.๒	คติความเชื่อ	๒๐๐
๒	พุทธธรรมที่เป็นรากฐานการปฏิบัติหน้าที่ของข้าราชการ	๒๐๕
บทที่ ๕	สรุปและวิเคราะห์	๒๒๕
๑	สาระพุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย	๒๒๕
๑.๑	สาระพุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิต	๒๒๕
๑.๒	สาระพุทธธรรมที่เป็นรากฐานการทำหน้าที่	๒๔๔
๒	พุทธธรรมตามบริบทสังคมไทยกับพุทธธรรมตามพระไตรปิฎก	๒๔๖
๓	พุทธธรรมกับลักษณะความเป็นไทย	๒๕๑
๔	พุทธธรรมในสังคมไทยในอดีตกับปัจจุบันและอนาคต	๒๖๐
บรรณานุกรม	.....	๒๖๖

บทที่ ๒

พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ ก่อนสมัยสุโขทัยถึงสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๓

นับแต่เมื่อพระพุทธศาสนาได้ประดิษฐานบนผืนแผ่นดินสยาม ในราวพุทธศตวรรษที่ ๓ หลักคำสอนในพระพุทธศาสนาที่เรียกว่า พุทธธรรม ได้มีบทบาทสำคัญในฐานะ เป็นองค์ความรู้ที่ก่อให้เกิดระบบความรู้เรื่องโลกและชีวิต เพื่อการดำเนินชีวิตที่มีคุณภาพปราศจากทุกข์สำหรับบุคคลและสังคมในดินแดนนี้ ความรู้ดังกล่าว เป็นตัวกำหนดความคิดและการแสดงออกในเรื่องคุณค่าชีวิต เป้าหมายชีวิต และแนวทางการดำเนินชีวิตทั้งในฐานะปัจเจกบุคคลและในฐานะองค์ประกอบร่วมของสังคม

อย่างไรก็ตาม พุทธธรรมที่เข้ามาเป็นองค์ความรู้ซึ่งก่อให้เกิดระบบความรู้สำหรับชนส่วนใหญ่ในช่วงเวลานับแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ จนถึงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ มีลักษณะเป็นพุทธธรรมในบริบทของสังคม มิได้เป็นพุทธธรรมตามคัมภีร์พระไตรปิฎกอย่างบริสุทธิ์บริบูรณ์เสมอไป โดยนัย ๓ ประการ คือ

- ๑) สาระพุทธธรรมที่เข้ามาเป็นฐานระบบความรู้ในสังคมได้รับการเลือก

สรรมานั้นย้าเป็นพิเศษเฉพาะบางสาระ ตามความเห็นชอบของผู้นำสังคม ๒ ฝ่าย คือ ผู้นำฝ่ายอาณาจักรได้แก่ พระมหากษัตริย์ ขุนนาง ปัญญาชน เป็นต้น ฝ่ายหนึ่ง และ ผู้นำฝ่ายศาสนจักรหรือผู้นำฝ่ายสงฆ์ อีกฝ่ายหนึ่ง ทั้งนี้ผู้นำทั้งสองฝ่ายมักประสานสัมพันธ์กันในการเลือกสรรสาระพุทธธรรม เพื่อประโยชน์แห่งความผาสุก และความมั่นคงของบ้านเมืองสอดคล้องตรงกัน โดยปรับเปลี่ยนไปตามสภาพการณ์ของการเมือง เศรษฐกิจ สังคมในแต่ละช่วงเวลา

๒) สาระพุทธธรรมที่ได้รับการเลือกสรรขึ้นมาเน้นย้า ถูกนำเสนอสู่สังคมในรูปแบบ สาระและความหมายตามมติและเป้าประสงค์ของผู้นำสองฝ่ายข้างต้น

๓) สาระพุทธธรรมที่ผู้นำเลือกและสื่อสู่ประชาชน ยังมีเปลี่ยนแปลงไปตามความรู้ความเชื่อของประชาชนด้วย

ในการศึกษาเรื่อง *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย* จึงจำเป็นต้องศึกษา *พุทธธรรมในบริบทของสังคมไทย* อันเป็นพุทธธรรมสำหรับคนส่วนใหญ่ (Popular Buddhism) มิใช่พุทธธรรมตามคัมภีร์พระไตรปิฎก (Doctrinal Buddhism) ทั้งนี้พุทธธรรมสำหรับคนส่วนใหญ่ หรือ พุทธธรรมตามบริบทสังคม ยังมีลักษณะต่างกันเป็น ๒ แบบ คือ

๑) *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานวัฒนธรรมหลัก* เป็นพุทธธรรมตามการเลือกสรรการให้ความหมายและการสื่อโดยผู้นำสังคมฝ่ายอาณาจักรและฝ่ายศาสนจักร พุทธธรรมส่วนนี้เกิดขึ้นในเมือง เพื่อประโยชน์ต่อการรักษาและพัฒนาบ้านเมือง

๒) *พุทธธรรมที่เป็นรากฐานวัฒนธรรมชาวบ้าน หรือวัฒนธรรมท้องถิ่น* เป็นพุทธธรรมของผู้นำที่ได้รับการตีความ ปรับเปลี่ยน ผสมผสานกับวิถีชีวิตและความคิดความเชื่อดั้งเดิมของชุมชนในแต่ละท้องถิ่น^๑

^๑ ดูแนวคิดเรื่องพุทธศาสนาตามหลักคำสอน พุทธศาสนาตามแบบชาวบ้านและเรื่องวัฒนธรรมหลักและวัฒนธรรมชาวบ้านใน อมรา พงศาพิชญ์, “พุทธศาสนาชาวบ้าน,” *วารสารสังคมศาสตร์* ๑๓ (กรกฎาคม, ๒๕๑๕), หน้า ๓๒. Robert Redfield, *Peasant Society and Culture* (Chicago : The University of Chicago Press, 1965), pp.๔๑-๔๒.อ้างถึง พลศักดิ์ จิโรศิริ, “ความเชื่อในพุทธธรรมในสถาบันสงฆ์และความเชื่อทางการเมืองของพระสงฆ์ไทย” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญารัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิตสาขาวิชารัฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๑๑๘-๑๑๙.

๑ พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตก่อนสมัยสุโขทัย

๑.๑ พุทธธรรมช่วงพุทธศตวรรษที่ ๓-๑๑

พระพุทธศาสนาได้เข้ามาเผยแผ่ตั้งมั่นในดินแดนแหลมทอง เป็นครั้งแรกเมื่อประมาณ พ.ศ. ๒๓๔ ครั้งนั้นพระเจ้าอโศกมหาราชแห่งอินเดีย ได้ส่งพระโสณเถระและพระอุตตรเถระ เป็นหัวหน้าสมณทูตนำพระพุทธศาสนาเข้ามาประดิษฐานในสุวรรณภูมิ ซึ่งสันนิษฐานจากหลักฐานต่างๆ โดยเฉพาะทางด้านภูมิศาสตร์ว่าน่าจะเป็นบริเวณทางตอนใต้ของไทยแถบเมืองตะกั่วป่า เมืองไชยา เมืองนครศรีธรรมราช^๒

พระโสณเถระและพระอุตตรเถระ ได้หยั่งรากพระพุทธศาสนาตั้งมั่นในดินแดนสุวรรณภูมิ ด้วยการเลือกสาระพุทธธรรมจาก*พรหมชาลสูตร* ซึ่งเป็นพระสูตรแรกในทินนิกาย สุตตันตปิฎกเป็นบทเทศนาแรก^๓ พระสูตรดังกล่าวมีเนื้อหาแสดงความไม่ถูกต้องของความคิดความเชื่อ ๖๒ ลัทธิในอินเดียสมัยพุทธกาลว่าแต่ละลัทธิมีความรู้ผิดที่เป็นขำคักให้ผู้ยึดถือติดข้องในกระแสทุกข์ ไม่อาจพัฒนาตนไปถึงขั้นสิ้นทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง ส่วนคำสอนในพระพุทธศาสนาอันมีที่มาจากความรู้แจ้งของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า เป็นแนวทางที่นำผู้ศึกษาปฏิบัติให้ล่วงทุกข์ในตนได้เป็นลำดับจนถึงขั้นดับทุกข์ดับกิเลสสิ้นเชิง การปฏิบัติที่เน้นในพระสูตรนี้คือ การจัดชีวิตของการอยู่ร่วมกันในชุมชนให้เป็นชีวิตที่มีศีลธรรม คือ มีความปรกติสุขร่มเย็นเป็นสามัญทั่วกัน ด้วยการที่แต่ละคนปฏิบัติและจัดชุมชนให้มีชีวิตที่เหมาะสมถูกต้องดังนี้

- เว้นจากการทำร้ายเบียดเบียนกันทั้งทางกาย ทางทรัพย์สินและทางวาจา
- เว้นจากการทำลายพืชและต้นไม้ (สิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ)
- เว้นจากการมีชีวิตสุรุ่ยสุร่ายเกินจำเป็นทั้งในการกิน การแต่งกาย การเล่น

^๒ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, "พุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย" (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗), หน้า ๑๕-๒๕. ข้อควรสังเกตคือ พื้นที่ที่เป็นดินแดนสุวรรณภูมินั้น ยังเป็นปัญหาในวงวิชาการว่าอยู่ที่ใดแน่ การนำเสนอในงานวิจัยนี้จึงเป็นเพียงมติหนึ่ง ควรมีการศึกษาและค้นคว้ากันต่อไป

^๓ Mahanama, *The Mahavamsa*. ed. Wilhelm Geiger (London : The Pali Text Society, ๑๙๕๘), pp. ๕๘-๕๙.

และความเป็นอยู่ส่วนอื่น ๆ

- เว้นจากการประกอบอาชีพพุทธจริต คคโง และเว้นจากอาชีพที่มอมเมาจิตใจของคนในชุมชน เช่น การดูลักษณะ ทำนายฝัน แก่บ่น เป็นต้น
- เว้นจากการใช้อำนาจกระทำความไม่เป็นธรรมแก่ผู้อื่น
- เว้นจากการพนันทุกชนิด^๔

เห็นได้ว่า พระพุทธศาสนาที่ประดิษฐานในดินแดนไทย เป็นครั้งแรก เมื่อ ๒,๐๐๐ กว่าปีที่ผ่านมา คือ พระพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งมีคำสอนที่ประมวลอยู่ในพระไตรปิฎกบาลีและได้เข้ามาด้วยวิธีการ ปัญญา นำศรัทธา สร้างสัมมาทิฐิแก่ประชาชน ให้เห็นคุณค่าของ พุทธธรรมที่มีผลต่อการดับทุกข์ของบุคคลและส่วนรวมได้ ด้วยการนำ คำสอนมาปฏิบัติจริงในชีวิตประจำวันให้เกิดเป็นความผาสุกทั่วกันในสังคม

การประดิษฐานพระพุทธศาสนาครั้งแรกในดินแดนไทย ด้วยการนำหลัก พุทธธรรมมาเป็นองค์ความรู้สร้างระบบความรู้ที่ก่อปรด้วยสัมมาทิฐิและการปฏิบัติ ที่เป็นจริง และได้ผลจริงในชีวิตของบุคคลและชุมชนนี้ น่าจะมีความหมายมากต่อความ ตั้งมั่นและความเจริญงอกงามของพระพุทธศาสนาในดินแดนไทยเป็นลำดับต่อแต่นั้นมา ทั้งนี้ ได้ปรากฏหลักฐานการตั้งมั่นพระพุทธศาสนาในดินแดนภาคกลาง ซึ่งต่อมา ขยายชุมชนเป็นอาณาจักรทวารวดี ในช่วงสมัยสุวรรณภูมินี้ด้วย

หลังจากสมัยสุวรรณภูมิแล้ว ได้ปรากฏหลักฐานเกี่ยวแก่พุทธธรรมในดิน แดนตอนใต้ (ที่เคยเป็น) ของไทยในกาลต่อมา คือ จารึกคาถาเขมรมา ภาษาบาลี ที่ไทรบุรี อายุประมาณพุทธศตวรรษที่ ๘-๑๑^๕ หลักฐานจารึกคาถาเขมรมานี้แสดง ให้เห็นถึงความสืบต่อของการวางรากฐานพระพุทธศาสนาด้วยกระบวนการปัญญา ที่ เน้นสัมมาทิฐิเป็นหลักตั้งแต่สมัยสุวรรณภูมิจนถึงสมัยที่จารึกนั้น คาถาเขมรมา

^๔ ที.วี. ๘ /๓-๒๕ / ๕-๑๕.

^๕ H.S. Quaritch Wales, "Archaeological Researches on Ancient Indian Colonization," *Journal of the Malayan Research Branch of the Royal Asiatic Society* (Singapore : Printers Limited, ๑๙๔๐), xvii, p.๗.

มีสาระครอบคลุมแก่นธรรมเรื่องธรรมชาติความเกิดดับตามเหตุปัจจัยของสิ่งทั้งหลาย ที่มีปัจจัยปรุงแต่ง เป็นการเน้นคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าในเรื่องทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ และการดับทุกข์ด้วยการดับเหตุแห่งทุกข์นั้น^๖

๑.๒ พุทธธรรมช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔

๑.๒.๑ พุทธธรรมภายใต้การปกครองของอาณาจักรศรีวิชัยในดินแดนภาคใต้

หลังจากพุทธศตวรรษที่ ๑๑ พระพุทธศาสนาในดินแดนตอนใต้ได้เปลี่ยนจากการถือคำสอนตามแนวพุทธศาสนาเถรวาท มารับอิทธิพลแนวคิดความเชื่อตามคติพุทธศานาเมฆานมากขึ้น เนื่องจากอิทธิพลทางการเมืองของราชวงศ์ไศเลนทร์แห่งอาณาจักรศรีวิชัยที่แผ่ขยายอำนาจเข้ามา คติของพุทธศานาเมฆานที่เข้ามาเป็นพื้นฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของผู้คน โดยเฉพาะระดับผู้ปกครองทางตอนใต้เวลานั้น ที่สำคัญ คือ คติพระโพธิสัตว์และการบำเพ็ญบารมี หลักฐานที่เป็นจารึกได้แก่ จารึกวัดเสมามือง จังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ. ๑๓๑๘ กล่าวถึงพระโพธิสัตว์ปัทมปानी - ผู้ถือดอกบัว และพระโพธิสัตว์วัชรปानी - ผู้ถือวัชระ^๗ ธรรมทาสพานิช วิเคราะห์ว่า พระโพธิสัตว์ ทั้งสองที่กล่าวถึงในจารึกหมายถึงประติมากรรม พระโพธิสัตว์ที่สร้างขึ้นแทนองค์พระมหากษัตริย์ผู้ทรงธรรมผู้สวรรคตแล้ว^๘ ส่วนจารึกวัดมเหยงค์ จังหวัดนครศรีธรรมราช ได้กล่าวถึงการนมัสการบารมี (ปารมิตารุจัน)^๙ คติบารมีตามแบบเมฆานมี ๖ ประการ คือ ศิลปารมิตา กษานดิปารมิตา วีรยปารมิตา ษยานปารมิตา ปรัชญาปารมิตาและอุปายเภาศัลยปารมิตา^{๑๐}

^๖ มหา. วินย. ๔ / ๘๕ / ๗๔.

^๗ กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑* อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๘), หน้า ๑๘๖.

^๘ ธรรมทาส พานิช, “วิหารพราหมณ์เมืองไชยา” เชิดชูเกียรติผู้มีผลงานดีเด่นทางวัฒนธรรม ของภาคใต้ ประจำปี ๒๕๑๘ (สุราษฎร์ธานี : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดสุราษฎร์ธานี, ๒๕๑๘), หน้า ๗๓-๗๔.

^๙ กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑*, หน้า ๔๗.

^{๑๐} ประพจน์ อัครวิรุฬหการ, “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในกัมภีร์เถรวาทและเมฆาน” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), หน้า ๒๗๕.

๑.๒.๒ พุทธธรรมภายใต้การปกครองของอาณาจักรทวารวดี
ในดินแดนภาคกลาง

ในขณะที่พุทธศาสนายานมามีอิทธิพลในหมู่นักชั้นผู้ปกครอง ในดินแดนทางตอนใต้ภายใต้การปกครองของอาณาจักรศรีวิชัย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ นั้น พระพุทธศาสนาเถรวาทได้ขยายตัวรุ่งเรืองมาเป็นเวลานานในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาแถบเมืองนครปฐม ราชบุรี เพชรบุรี นครศรีอยุธยา สุพรรณบุรี ลพบุรี ฯลฯ ซึ่งอยู่ภายใต้การปกครองของอาณาจักรทวารวดี หลักฐานจารึกจำนวนมาก ที่พบในช่วงนี้ส่วนใหญ่แสดงสาระพุทธธรรมที่คัดมาจากพระไตรปิฎกบาลี ถึงแม้ว่าจักเป็นข้อความสั้นๆ ก็มีคุณค่ามากเพราะแสดงแก่นธรรมคำสอน ในพระพุทธศาสนาอย่างแท้จริง ได้แก่

๑) *สาระเขรัมมา* แสดงธรรมชาติการเกิดดับตามเหตุปัจจัยของสิ่งปรุงแต่งทั้งหลาย^{๑๑}

๒) *สาระอริยสัง* ๔ แสดงธรรมชาติของทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ การดับทุกข์ และหนทางแห่งการดับทุกข์ ที่เน้นมากคือ กระบวนการดับทุกข์ที่เป็นผลจากความรู้แจ้งของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า^{๑๒}

๓) *สาระปฏิจัสสมุปบาท* แสดงกระแสความรู้ปรุงแต่งของจิตที่มีผลสืบเนื่องเป็นเหตุเป็นปัจจัยต่อกัน อันก่อให้เกิดความทุกข์ขึ้น และการดับทุกข์ด้วยการดับเหตุปัจจัยในระแสนั้น ทั้งนี้เน้นเป็นพิเศษที่การดับเวทนา - ความรู้สึกปรุงแต่ง ซึ่งทำให้ตัณหา-ความอยากอันเป็นรากเหง้าของความทุกข์สิ้นเชื้อดับลง (เวทนาดับ ตัณหาดับ)^{๑๓}

^{๑๑} จารึกเขรัมมา สมัยทวารวดี ที่พบมี ๑๘ หลัก ดูกรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑*, หน้า ๖๕-๖๗, ๗๔, ๗๗, ๘๐, ๘๘, ๙๑, ๙๕, ๑๐๒, ๑๐๘, ๑๓๒-๑๓๔, ๒๔๓-๒๔๖.

ประสาร บุญประคอง, “จารึกบนแผ่นดินเผาและที่ฐานพระพุทธรูปในพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี” *ศิลปากร* ๑๐ (พฤษภาคม ๒๕๐๕), หน้า ๘๒.

^{๑๒} กรมศิลปากร, *จารึกประเทศไทย เล่ม ๑*, หน้า ๙๘, ๑๒๐-๑๒๑. ยอร์ช เซเดย์ (ชำระและแปล), *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๒ จารึกทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้* (พระนคร : โรงพิมพ์สี่พร, ๒๕๐๔), หน้า ๔๖-๕๒, ๔๖-๕๒.

^{๑๓} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑*, หน้า ๑๐๕-๑๑๑.

๔) *สารัตถ์คัมภีร์* สรรเสริญพระพุทธเจ้าในฐานะผู้ทรงพระกรุณาคุณ พระบริสุทธิคุณ และพระปัญญาคุณ สรรเสริญพระธรรมในฐานะเป็นพระปริยัติ- สัทธรรม พระปฏิบัติสัทธรรม และพระปฏิเวธสัทธรรม ซึ่งนำผู้ปฏิบัติถึงความ ล้นทุกข์พ้นสงสาร สรรเสริญพระสงฆ์ในฐานะที่เป็นทายาทแห่งพระศาสนา เป็น พยานแห่งพระพุทธรัตนและพระธรรมรัตน และเป็นบุญเขตอันประเสริฐเพราะ เป็นผู้ปฏิบัติปฏิบัติชอบ^{๑๔}

สาระพุทธธรรมดังกล่าวในจารึกสมัยทวารวดี แสดงให้เห็นถึงการเข้าถึง พระพุทธศาสนาด้วยกระบวนการปัญญา ของผู้คนในดินแดนไทยยุคนั้น ถ้าสาระ ดังกล่าวแพร่ขยาย จนถึงขั้นเป็นระบบความรู้ของสังคมส่วนใหญ่ ก็หมายความว่า คนในสังคมครั้งนั้นมีพื้นฐานความรู้ในเรื่องโลกและชีวิต ที่ถูกต้องตรงตามความเป็น จริ่งของธรรมชาติและมีหลักการดำเนินชีวิตที่เป็นสุขเรียบง่าย ละคลายจากความทุกข์ ใดๆก็ตาม ยังไม่มีหลักฐานเพียงพอว่า สาระพุทธธรรมที่ปรากฏเป็นลายลักษณ์ ในจารึกจำนวนมากในสมัยทวารวดีนั้น ได้เป็นระบบความรู้และความรับรู้ของ ประชาชนส่วนใหญ่ในสังคมมากนักน้อยเพียงใด

หลักฐานที่อาจแสดงลักษณะการปฏิบัติธรรมในสมัยทวารวดี คือ จารึก ถ้ำเขาวง จังหวัดราชบุรี คำจารึกที่ฐานพระพุทธรูปมีข้อความแปลได้ว่า “*ฤทธิผู้ทรงบุญ อันประเสริฐมีสมาธิอันอบรมดีแล้ว เป็นสิริ*”^{๑๕} ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่า ในสมัย ทวารวดี นอกจากจะมีผู้รู้แก่นคำสอนตามพระไตรปิฎกแล้ว ยังมีผู้เจริญธรรม ปฏิบัติ ระดับสมาธิด้วย นับเป็นสมัยที่พร้อมทั้งความรู้และการปฏิบัติธรรมที่ลึกซึ้ง

๑.๓ พุทธธรรมช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๘

พระพุทธศาสนาในประเทศไทยช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๘ มีลักษณะ แตกต่างกันไปตามพื้นที่ภายใต้การปกครองของแต่ละถิ่นแต่ละกลุ่มชน ดังนี้ คือ

^{๑๔} เรื่องเดิม, หน้า ๒๕๑. เข้ม ประพันธ์ทอง, *เข้มบรรยาย* (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๒๓), หน้า ๘๔-๘๕.

^{๑๕} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑*, หน้า ๒๕๑.

๑.๓.๑ พุทธธรรมภายใต้การปกครองของอาณาจักรกัมพูชา-ใน
ดินแดน ภาคกลาง ภาคตะวันออกและภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๔ อิทธิพลของขอมแห่งอาณาจักรกัมพูชา
ได้เริ่มแผ่ขยายมาสู่ดินแดนไทย และได้แผ่ขยายอำนาจทางการเมืองจนครอบคลุม
ดินแดนส่วนใหญ่ทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ภาคตะวันออกและภาคกลางตลอด
ช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๘ ลักษณะของพระพุทธศาสนาในช่วงนี้ มีหลักฐานอยู่ใน
จารึกจำนวนมาก ซึ่งผู้นำฝ่ายขอมเป็นผู้สร้างเป็นส่วนใหญ่ สารในจารึกเหล่านั้น
สะท้อนให้เห็นถึงความพยายามของชนชั้นผู้นำที่จะนำความคิดความเชื่อในศาสนา
พราหมณ์ และพุทธศานามหายานตามแบบที่ขอมนับถืออยู่เข้ามา เป็นหลักความคิด
และหลักปฏิบัติของประชาชน พระพุทธศาสนาในดินแดนภาคกลาง ภาคตะวันออก
และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๘ จึงมีลักษณะผสม
ผสานระหว่างพุทธศาสนาเถรวาท พุทธศานามหายานและศาสนาพราหมณ์ มี
วิธีการสื่อสารด้วยวิธีการศรัทธานำปัญญา ซึ่งก่อให้เกิดโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ที่เห็นเด่นชัด
ตามหลักฐานจารึกคือ

๑) เรื่องการเวียนว่ายตายเกิด กรรมและผลกรรม หรือผลบุญ
ผลบาปที่มีต่อชีวิตในชาติต่อ ๆ ไป มีการนำความคิดความเชื่อนี้มาเป็นเครื่องมือ
ควบคุมศีลธรรมในสังคมผ่านวิธีการสาปแช่ง (แบบพราหมณ์) เช่น

- จารึกหินขอน จังหวัดนครราชสีมา อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๔
มีข้อความว่า

“ขอให้บุคคลใจทราม ที่มาล่วงเกินสิ่งที่ข้าพเจ้าได้บริจาคนั้น
ทั้งสิ่งลงไปสู่นรก โดยไม่ยกเว้น ๗ ชั่วโมง

ขอให้นรก .... รูปสามเหลี่ยมซึ่งน่าสพึงกลัว...นรก....รูปสี่เหลี่ยมอัน
บีบรัด นรกห้าเหลี่ยม หกเหลี่ยม เจ็ดเหลี่ยม แปดเหลี่ยมและนรกทุกขุม
จงเป็นที่อยู่ของบุคคลใจชั่ว...”^{๑๖}

^{๑๖} เรื่องเดิม, หน้า ๒๖๑.

- จารึกเพนียด จังหวัดจันทบุรี อายุราวพุทธศตวรรษที่ ๑๕ มีข้อความว่า “มันผู้ใดฝ่าฝืนล่วงล้ำโองการนี้ ขอให้ลงนรก.....”^{๑๗}

- จารึกเมืองเสมา จังหวัดนครราชสีมา พ.ศ. ๑๕๑๔ มีข้อความว่า “ตามพระบรมราชโองการ....สั่งให้สาปแช่งคนที่ไม่ทำตามกฎที่ให้นั้น”^{๑๘}

- จารึกปราสาทหินพนมวัน จังหวัดนครราชสีมา อายุพุทธศตวรรษที่ ๑๗ กล่าวว่า “คำขู่ถึงนรก ๓๒ ขุมโดยไม่มีการละเว้นแก่คนวิกลจริต คนโงกและครอบครัวของเขาที่ทำลายเทวาลัยแห่งนี้”^{๑๙}

๒) เรื่องการทำบุญและการอุทิศผลบุญ โดยเฉพาะแก่ผู้ล่วงลับไปแล้ว^{๒๐}

๓) เรื่องเป้าหมายชีวิต มีทั้งเป้าหมายหวังได้เกิดเสวยสุขในสวรรค์^{๒๑} หวังได้เกิดในสมัย “พระพุทธอารยะเมตตรัย”^{๒๒} หวังความสิ้นสุดแห่งกรรม^{๒๓} หวังบรรลุปุทธภูมิ เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต^{๒๔} เป้าหมายชีวิตเหล่านี้เป็นคติที่มีรากฐานจากพระพุทธศาสนา ที่เป็นคติซึ่งมีลักษณะปนกันระหว่างความเชื่อในพระพุทธศาสนากับศาสนาพราหมณ์ก็มี เช่น จารึกอัญชันวรมันจังหวัดลพบุรี พ.ศ.๑๔๖๖ มีข้อความว่า

^{๑๗} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓* อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๖ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๕), หน้า ๖๓.

^{๑๘} เรื่องเดิม, หน้า ๑๑๖.

^{๑๙} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔* อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๕), หน้า ๕๕.

^{๒๐} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑*, หน้า ๒๕๑

^{๒๑} เรื่องเดิม, หน้า ๒๗๘.

^{๒๒} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒* อักษรปัลลวะ อักษรมอญ พุทธศตวรรษ ๑๒-๑๑ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๕), หน้า ๗๑.

^{๒๓} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓*, หน้า ๘๑.

^{๒๔} เรื่องเดิม, หน้า ๒๕.

“การกระทำให้หลุดพ้นจากสังสารวัฏ อันผู้ใดตัดขาดได้แล้ว
วิธีกระทำ ให้หลุดพ้นนี้ คือ ความเป็นผู้ไม่มีเรื้อน ส่วนกรรมที่ดำเนิน
ไปนั้น ก็หยุดลงแล้วเพราะไม่มีผลสืบต่อ และในฐานะเช่นนี้ ผู้นั้นเป็น
เสมือนองค์พระนารายณ์” ๒๕

๔) เรื่องพระรัตนตรัย เน้นเรื่องพระพุทธเจ้ามากกว่าเรื่องพระธรรมและ
พระสงฆ์ คุณลักษณะของพระพุทธเจ้าที่กล่าวถึง ผสมปนกับคติในพุทธศาสนาหายาน
และศาสนาพราหมณ์ เป็นต้นว่า

- จารึกปราสาทหินพิมาย จังหวัดนครราชสีมา พ.ศ. ๑๕๘๕ กล่าววรมัสการ
พระพุทธเจ้า ด้านที่ ๑ มีข้อความแปลได้ว่า

“พระองค์ใดทรงอุบัติขึ้นมาทำให้สมำเสมอตั้งแต่โลกนี้ถึง
โลกุตตระ มีพระพักตร์ ๔ ทิศ ประหนึ่งว่าเกรงมารทั้ง ๔ ทิศ ขอนมัสการ
พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น”

ด้านที่ ๒ ขึ้นต้นว่า

“พระองค์ใดผู้ประกอบด้วยดอกบัว คือ พระบาทสมำเสมอ
อันตั้งอยู่บน ดอกบัว แม้จะมีภาวะหลายอย่าง แต่ประกอบด้วยภาวะทั้ง
หมดเป็นภาวะ เดียว คือ ภาวะแห่งความศุญย์ ข้าพเจ้าขอนอบน้อม
พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น เพื่อความเจริญ” ๒๖

- จารึกเมืองพิมาย จังหวัดนครราชสีมา พุทธศตวรรษที่ ๑๘ กล่าว
นมัสการพระพุทธเจ้า แปลความได้ว่า

“ขอความนอบน้อมจงมีแด่พระพุทธเจ้า ผู้มีนิรมานกาย ธรรม
กายและสัม โภคกาย ผู้ลวงพ้นภาวะและอภาวะทั้งสอง ผู้หาอาตมฉันมิได้
ข้าพเจ้าขอนมัสการพระชินะ ผู้เป็นราชาแห่งรัศมี คือ พระไภษ-
ชยคุรุไวฑูรยะเพราะพระองค์จึงเกิดความเกษมและความไม่มีโรคแก่
ประชาชนผู้ฟังอยู่แม้เพียงชื่อ พระศรีสุรยไวโรจนจันทโรจ และพระศรี-

๒๕ เรื่องเดิม, หน้า ๘๑

๒๖ เรื่องเดิม, หน้า ๑๘๐

จันทร์ไวโรจน- โขหิณีสะ ผู้จัดความมิดคือโรคของประชาชน พระ
ผู้ชนะคือพระพุทธเจ้า”^{๒๗}

๑.๓.๒ พุทธธรรมในดินแดนภาคเหนือ

หลักฐานในตำนานพื้นเมืองภาคเหนือ แสดงให้เห็นว่า “อาณาบริเวณ
แถบริมแม่น้ำในหุบเขาภาคเหนือเป็นที่อยู่ของชุมชนหลายกลุ่มกระจายอยู่ทั่วไป เช่น
ในกลุ่ม แม่น้ำสาย กก อิงและปิง วัง ชุมชนที่เกิดขึ้นในระยะแรก ๆ มีลักษณะเป็น
ชุมชนเล็ก ๆ แยกกันอยู่เป็นแห่ง ๆ มีผู้นำชุมชนและสังคมของตนเองในนามของเจ้า
ผู้ปกครองเมืองเช่น เจ้าสุวรรณทวารมูขครองเมืองสุวรรณโคมคำ เจ้าสิงหนติ (สิง-
หนวัติกุมาร) ครองเมืองโยนกนาคนคร ปู่เจ้าลาวจกครองเมืองเงินยาง นางอินเหลา
หัวหน้าเผ่าลัวะเชียงดาว-อ่างสลุง เจ้าสุวรรณคำแดงแห่งเวียงล้านนา หรือพระนาง
จามเทวีแห่งเมืองหริภุญชัย เป็นต้น”^{๒๘} แต่ราวพุทธศตวรรษที่ ๑๖-๑๗ เป็นต้นมา
ชุมชนเหล่านี้มีลักษณะการรวมตัวกันอย่างหลวม ๆ ในรูปเครือข่ายของรัฐที่มีความ
สัมพันธ์กันแบบ เครือญาติซึ่งเห็นได้ค่อนข้างชัดเจน ๒ กลุ่มใหญ่ กลุ่มหนึ่งอยู่แถบ
ลุ่มแม่น้ำปิง วัง อีกกลุ่มหนึ่งอยู่แถบลุ่มแม่น้ำสายกก อิง ใกล้ลำน้ำโขง

๑.๓.๒.๑ พระพุทธศาสนาของกลุ่มชนแถบลุ่มน้ำปิง-วัง

กลุ่มชุมชนในลุ่มแม่น้ำปิง วัง เริ่มมาจากการเป็นถิ่นฐานที่อยู่ของชนเผ่าลัวะ
ซึ่งมีลักษณะเป็นชนเผ่าพื้นเมือง ต่อมาชนเผ่าเม็งคี่หรือเมงคบุตรจากเมืองละโว้ - ลพบุรี
ในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาได้อพยพเข้ามา นับเป็นจุดเริ่มต้นของหลักฐานเรื่องพระพุทธ
ศาสนาในดินแดนนี้ ใน *ตำนานจามเทวีวงศ์* กล่าวว่า พระพุทธศาสนาเข้ามาในกลุ่ม
แม่น้ำปิงในสมัยของพระนางจามเทวีผู้เสด็จจากเมืองละโว้มาครองหริภุญชัย (ลำพูน)
โดยได้นำพระภิกษุสงฆ์ผู้ทรงไตรปิฎก ๕๐๐ รูปมาร่วมกันประดิษฐานพระพุทธรูป
ศาสนาในเมืองหริภุญชัย ^{๒๙}

^{๒๗} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔*, หน้า ๒๐๕

^{๒๘} อารักษ์ทำบุญ, “กำเนิดอาณาจักรล้านนาไทย” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต
ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๒๘), หน้า ๒๑.

^{๒๙} พระยาปริยัติธรรมธาดา และพระญาณวิจิตร (ผู้แปล), *คัมภีร์ตำนานวงศ์พงศาวดารเมือง
หริภุญไชย* (พระนคร : โรงพิมพ์พิมพ์เนต, ๒๕๑๕), หน้า ๔๘-๔๙.

หลักฐานนี้แสดงให้เห็นว่า พุทธศาสนาแบบเถรวาทในยุคทวารวดีในแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา ได้เคลื่อนตัวขึ้นสู่ดินแดนตอนเหนือ การเคลื่อนตัว ครั้งนี้มีลักษณะเสมือนการเคลื่อนย้ายของพุทธศาสนาเถรวาท ซึ่งน่าจะเกิดขึ้นเนื่องจากพุทธศาสนาแบบเถรวาทในลพบุรีและดินแดนหลายแห่งในภาคกลาง รวมทั้งภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ได้รับความกระทบกระเทือนจากอิทธิพลศาสนาพราหมณ์และพุทธศานาหายานที่แผ่ขยายเข้ามาพร้อมกับอำนาจทางการเมืองของขอม ถึงแม้ว่าจะมิได้แทนที่ทั้งหมดก็ตาม

ต่อจากสมัยพระนางจามเทวี อาณาจักรหริภุญชัยมีพระเจ้าแผ่นดิน ปกครองสืบต่อกันมา ๔๕ พระองค์ ตั้งแต่ พ.ศ. ๑๒๐๔ ถึง พ.ศ. ๑๘๒๔ จึงได้ตกอยู่ภายใต้การปกครองของเมืองเชียงใหม่ ตลอดระยะเวลา ๖๒๐ ปีนั้น พระเจ้าแผ่นดินแห่งหริภุญชัยแทบทุกพระองค์ได้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา เป็นเหตุให้หริภุญชัยเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาเถรวาทที่สำคัญแห่งหนึ่งในดินแดนไทย

หลักฐานจารึกที่พบ ส่วนใหญ่แสดงพระราชกรณียกิจการทำนุบำรุง พระพุทธศาสนาของพระเจ้าสรพลสิทธิ์ ผู้ครองหริภุญชัยระหว่าง พ.ศ. ๑๖๑๐-๑๖๔๑ การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาที่ทรงกระทำมีการสร้างเจดีย์ กุฏิ คูหา พระพุทธรูป นิตการถวายข้า(เทิก) เพื่อดูแลรักษาสถานที่ทางศาสนาที่สร้าง การอุทิศถวายสิ่งของเครื่องใช้และภัตตาหารแก่พระภิกษุสงฆ์ รวมทั้งการที่พระองค์ได้เสด็จออกบวชพร้อมกับพระราชโอรสอีก ๒ พระองค์^{๓๐} จารึกอีกหลักหนึ่งคือ จารึกตะจุ่มหาเถร กล่าวถึงการทำบุญของท่านตะจุ่มหาเถรแห่งหริภุญชัย ที่น่าสนใจคือการปลุกต้นมหาโพธิ์ การสร้างคัมภีร์พระปริตรพร้อมทั้งยอดพระไตรปิฎก^{๓๑} จารึกเหล่านี้แสดงให้เห็นถึงการสืบต่อพระพุทธศาสนาผ่านคัมภีร์พระไตรปิฎกและผู้รู้ธรรม **“ปราชญ์ของคณะสงฆ์”**^{๓๒} พระเจ้าแผ่นดินและผู้นำฝ่ายสงฆ์ได้ประสานความร่วมมือในการช่วยกันทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ความรับรู้พระพุทธศาสนาของชนส่วนใหญ่ออกมา

^{๓๐} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒*, หน้า ๑๑๖.

^{๓๑} เรื่องเดิม, หน้า ๑๓๗-๑๓๘.

^{๓๒} เรื่องเดิม, หน้า ๑๓๗-๑๓๘

ในรูปประเพณีและคติความเชื่อ ดังเห็นได้จากการสร้างคัมภีร์พระปริตรและการปลูกต้นพระศรีมหาโพธิ์ เป็นต้น

๑.๓.๒.๒ พระพุทธศาสนาของกลุ่มชนแถบลุ่มน้ำกก

เรื่องราวของพระพุทธศาสนาของกลุ่มชนแถบลุ่มน้ำกก ได้จากตำนานพื้นเมือง มีตำนานเมืองสุวรรณโคมคำ ตำนานสิงหนวัติ และตำนานเมืองเงินยางเชียงแสน เป็นต้น

“ในตำนานสิงหนวัตินี้กล่าวถึง พระมหาเถระกัสสปะนำพุทธศาสนาและพระสารีริกธาตุมาประดิษฐานที่เมืองโยนกนาคพันธุ์ของราชวงศ์สิงหนวัติ กษัตริย์องค์สำคัญของราชวงศ์นี้ คือ พระยาอชุตราช ได้สร้างที่บรรจุพระบรมธาตุที่ภูเขาคอยตุง ราชวงศ์นี้มีความสัมพันธ์กับชุมชนทางเหนือที่เมืองแม่ คือ เมืองราชคฤห์นครหลวงไทยเทศที่กลุ่มผู้นำเมืองนี้อพยพลงมา ทิศทางการเข้ามาของพุทธศาสนาจึงผ่านมาทางเมืองแม่ที่อยู่เหนือขึ้นไปในทางตอนใต้ของจีน พระเถระที่มีบทบาทสำคัญต่อความเจริญของพุทธศาสนาในกลุ่มชนนี้ นอกจากพระมหากัสสปะแล้วยังมีพระมหาเถระกัจจายนะ และพระเถระวัชรโพธิ์ ตำนานกล่าวถึงว่า เป็นผู้นำพระบรมธาตุมาประดิษฐานและนำพระภิกษุสงฆ์มาเผยแผ่พระธรรมคำสอนในเมืองโยนก”^{๓๓}

ในประวัติพุทธศาสนาของอินเดียฝ่ายใต้ กล่าวว่า พระเถระทั้งสามเป็นผู้เชี่ยวชาญพระไตรปิฎก (ของฝ่ายมหายาน) พระมหากัสสปะนั้นเป็นพระเถระชาวทมิฬจากเมืองโจละ พระมหากัจจายนะเป็นพระเถระฝ่ายวัชรยาน ชาวเมืองอุชเชนี ส่วนพระวัชรโพธิ์เป็นพระเถระฝ่ายวัชรยาน ชาวเมืองโบทยกันตะ ในปีปฐมยประเทศ พระเถระวัชรโพธิ์ได้เคยไปลังกาและพำนักที่อภัยคีรีวิหาร ก่อนที่จะเดินทางกลับมาตุภูมิ จากนั้นได้เดินทางไปยังประเทศจีนเพื่อเผยแผ่พระพุทธศาสนา และถึงแก่กรรมภาพในจีนเมื่อ พ.ศ. ๑๒๗๓ การเดินทางไปจีนของพระเถระองค์นี้มีเค้าความสัมพันธ์กับเรื่องราวที่ปรากฏในตำนานสิงหนวัตินี้ พระเถระองค์นี้น่าจะมีส่วนในการ นำพุทธศาสนามหายานเข้ามา เผยแผ่ในบริเวณลุ่มน้ำกก ในระหว่างการเดินทางไปประเทศจีน^{๓๔}

^{๓๓} ธำรงศักดิ์ ทานบุญ, “กำเนิดอาณาจักรล้านนาไทย”, หน้า ๑๒๓-๑๒๕.

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

หลักฐานการตั้งมั่นของพุทธศาสนาหายานในบริเวณลุ่มน้ำกก นอกจากหลักฐานจากตำนานแล้ว ยังมีหลักฐานทางโบราณวัตถุ อาทิ การพบหลาบเงินธรรมนิมต์ของพุทธศาสนาฝ่ายมหายานที่เมืองเชียงแสน และเจดีย์หลายแห่งในเมืองเชียงแสนที่สร้างขึ้นโดยมีคติมหายานผสมอยู่ด้วย อย่างไรก็ตาม นอกจากคติความเชื่อเช่นเรื่องพระธาตุแล้ว ยังไม่มีหลักฐานในสวนสาธารณะพุทธธรรมที่ชุมชนลุ่มน้ำกกรับรู้เชื่อถือโดยตรง

๑.๓.๓ พุทธธรรมภายใต้การปกครองของราชวงศ์ศรีธรรมมาโคกราช ในดินแดนตอนใต้

ในดินแดนตอนใต้ พุทธศาสนาหายานซึ่งเข้ามาด้วยอิทธิพลทางการเมืองของราชวงศ์ไศเลนทร์แห่งอาณาจักรศรีวิชัยตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๒ ได้รับการนับถือสืบต่อมาจนถึง พ.ศ. ๑๗๑๕ พระยาศรีธรรมมาโคกราชแห่งราชวงศ์ศรีธรรมมาโคกราช ได้ตั้งตัวเป็นใหญ่ขึ้นที่เมืองนครศรีธรรมราช และได้เปลี่ยน ไปรับเอาพุทธศาสนาแบบเถรวาทจากลังกาเข้ามาตั้งมั่นแทน^{๓๕}

หลักฐานจารึกในช่วงนี้ที่พบ สะท้อนให้เห็นถึงความรู้ความเชื่อที่มีรากฐานจากพุทธธรรม ๓ ประการคือ

๑) *ธรรมระดับสังฆธรรม* เน้นความสำคัญของการเจริญวิชา(ปัญญา) ในฐานะที่เป็น การปฏิบัติตามคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าอย่างแท้จริง^{๓๖}

๒) *ธรรมระดับศีลธรรม* เน้นความสำคัญของการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาด้วยการทำทานในลักษณะที่เป็นการ “*ทำทานทั้งปวงด้วยความเอื้อเฟื้อ*”^{๓๗} คือเป็นการให้ด้วยใจเมตตากรุณา ประารถนาช่วยผู้อื่น รวมทั้งช่วยธำรงพระพุทธศาสนาด้วยจิตอันดี

๓) *เป้าหมายสูงสุดของชีวิต* มีข้อความในจารึกหนึ่งว่า “ให้มหาชนทั้งปวงผู้มีศรัทธา อนุโมทนาและบูชานมัสการอยู่ที่นี่เพื่อจะได้ถึงสรรเพ็ชญาณ”

^{๓๕} *รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช* (พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๐๕), หน้า ๒๗.

^{๓๖} กรมศิลปากร. *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔*, หน้า ๑๕๑.

^{๓๗} เรื่องเดิม. หน้า ๑๕๑.

คำว่าสรรเพชญ์ญาณมีความหมายถึง ญาณ - ความรู้แห่งการตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า คำนี้สะท้อนเป้าหมายสูงสุดของชีวิตที่หวังความเป็นพระพุทธรเจ้า คตินี้ น่าจะเป็นคติของพุทธศาสนamahayan ที่ซึมซับเข้ามาในพุทธศาสนาเถรวาท^{๓๘}

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า พระพุทธศาสนาในดินแดนไทยก่อนสมัยสุโขทัยได้เริ่มตั้งมั่นแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ ในสุวรรณภูมิทางตอนใต้ พระพุทธศาสนาที่ประดิษฐานเป็นครั้งแรกเป็นพุทธศาสนาเถรวาท ที่อาศัยธรรมคำสอนจากพระไตรปิฎกบาลีเป็นหลัก มีการเผยแผ่ด้วยกระบวนการปฏิญานำศรัทธา สร้างสัมมาทิฐิเป็นฐานรองรับการปฏิบัติซึ่งเน้นความรู้และการปฏิบัติเพื่อประโยชน์ของการ อยู่ร่วมในชุมชนเป็นสำคัญ ในช่วงสมัยสุวรรณภูมินี้พุทธศาสนาเถรวาทได้แผ่ขยายตั้งมั่นในดินแดนภาคกลางด้วย ประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒ พุทธศาสนamahayan ได้เข้ามาเผยแผ่ในดินแดนตอนใต้ เนื่องด้วยอำนาจทางการเมืองของราชวงศ์ไศเลนทร์ แห่งอาณาจักรศรีวิชัย ในช่วงนั้น พุทธศาสนาเถรวาทได้ประดิษฐานมั่นคงรุ่งเรืองในดินแดนทวารวดี บริเวณภาคกลางแถบที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาตลอดช่วงพุทธศตวรรษ ที่ ๑๒-๑๔ ต่อมาตั้งแต่ปลายพุทธศตวรรษที่ ๑๔ ขอมแห่งอาณาจักรกัมพูชาได้ขยายอำนาจทางการเมืองเข้ามาปกครองดินแดนภาคกลางภาคตะวันออกเฉียงเหนือของประเทศไทยตลอดพุทธศตวรรษที่ ๑๕-๑๘ เป็นเหตุให้คติความเชื่อและวิถีการศรัทธาด้วยวิธีการศรัทธานำ ในพุทธศาสนamahayan และศาสนาพราหมณ์ ตามแบบที่ขอมนับถืออยู่ ได้เข้ามาปะปนกับความรู้ความเชื่อในพุทธศาสนาเถรวาทที่นับถือกันอยู่เดิม ในช่วงนี้พุทธศาสนาเถรวาทจากทวารวดี ได้ขยายตัวขึ้นสู่ดินแดน ตอนเหนือและได้ประดิษฐานมั่นคงในอาณาจักรศรีวิชัยอันมีเมืองลำพูนเป็นศูนย์กลาง พุทธธรรมในอาณาจักรศรีวิชัยยังคงความสืบทอดธรรมตามพระไตรปิฎกบาลี และยกย่องส่งเสริมการปฏิบัติธรรมที่ลึกซึ้งของพระภิกษุสงฆ์ ขณะเดียวกัน ก็มีการขยายตัวในเรื่องความคิดความเชื่อตามคติพุทธศาสนาสมัยหลัง เช่น คติการสวดพระปริตร คติการบูชาต้นพระศรีมหาโพธิ์ เป็นต้น ส่วนดินแดนตอนเหนือแถบลุ่มน้ำกก ได้รับอิทธิพลพุทธศาสนamahayan

^{๓๘} เรื่องเดิม, หน้า ๑๒๐

ที่ผ่านมาทางพม่าและจีน เน้น คติความเชื่อ เช่น เรื่องพระธาตุ เป็นต้น ส่วนดินแดนตอนใต้ ในช่วงต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ พระยาศรีธรรมมาโศกราชได้ตั้งตนเป็นอิสระจากอาณาจักรศรีวิชัย ตั้งราชวงศ์ศรีธรรมมาโศกราชขึ้นมีเมืองนครศรีธรรมราชเป็นศูนย์กลาง รับนับถือพุทธศาสนาเถรวาท ที่สำคัญได้มีการติดต่อทางด้านพระพุทธศาสนากับประเทศลังกา

ข้อควรสังเกตคือ ถึงแม้ว่าพระพุทธศาสนาที่นับถืออยู่ในดินแดนก่อนสมัยสุโขทัยจะมีการแปรเปลี่ยนไปบ้างในแต่ละยุคแต่ละสมัย เช่น มีพุทธศาสนาแบบมหายานเข้ามาในช่วงยุคศรีวิชัยทางตอนใต้ หรือมีพุทธศาสนาแบบมหายานและศาสนาพราหมณ์เข้ามาในช่วงยุคอาณาจักรกัมพูชาทางภาคกลาง ภาคตะวันออก และตะวันออกเฉียงเหนือ ความแปรเปลี่ยนดังกล่าวนี้เข้ามาด้วยอำนาจทางการเมืองครอบคลุมความคิดและการแสดงออกในระดับผู้ปกครองเป็นสำคัญ ถึงแม้ว่า จะมีอิทธิพลสู่ประชาชนทั่วไปบ้างก็ไม่ถึงกับทำลายรากฐานของพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งเป็นศาสนาพื้นฐานของชนพื้นเมืองได้โดยสิ้นเชิง *หลักพุทธธรรมที่เข้ามาสร้างความรู้และแนวทางชีวิตแก่ประชาชนแต่สมัยสุวรรณภูมิและได้รับการนับถือสืบเนื่องมาโดยตลอดรวมทั้งได้แผ่ขยายจากดินแดนตอนใต้สู่ดินแดนตอนบนในภาคกลาง ภาคตะวันออก และภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ไปจนถึงภาคเหนือ นั้น ได้ดำรงอยู่ในชีวิตของประชาชนส่วนล่างอย่างสืบเนื่องมั่นคงมาโดยตลอดระยะเวลา* ไม่ว่าจะมีการแปรเปลี่ยนรูปแบบการนับถือศาสนาตามอำนาจการเมืองในสังคมส่วนบนอย่างไร ปรากฏหลักฐานทางศิลปกรรมว่า ลักษณะการสร้างศิลปกรรมตามแนวพุทธศาสนาเถรวาทมีความสืบทอดต่อเนื่องกันมา แม้ในยุคที่ขอมมีอำนาจอย่างมาก ศิลปวัตถุทางศาสนาที่พบในหลายจังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ยังคงลักษณะศิลปกรรมแบบทวารวดี ตัวอย่างเช่น เสาหินที่ในเขตอำเภอภูสีนารายณ์ จังหวัดกาฬสินธุ์ มีภาพสลักเรื่องวิทูรชาดก เสาหินที่พบที่เมืองฟ้าแดดสูงยาง จังหวัดกาฬสินธุ์ มีภาพสลักรูปพุทธประวัติตอนอภิเษกสมรส ตอนพระพุทธเจ้าพบอุปกชีวกภายหลังการตรัสรู้ ตอนพิมพ์าฬาลาปตอนเสด็จจากดาวดึงส์ เป็นต้น และมีภาพสลักชาดก เช่น เรื่องพระเวสสันดรตอนพระเวสสันดรตรัสเรียกพระกัณหาชาติขึ้นมาจากสระน้ำ เสาหินที่มีภาพสลักพุทธ

ម.ក. - ម.ក. ២០១២ រ.ស.ប.ស. រ.ស.ប.ស. រ.ស.ប.ស. រ.ស.ប.ស. រ.ស.ប.ស.

ក្នុងរបាយការណ៍ប្រចាំឆ្នាំ ២០១២ របស់ក្រុមហ៊ុន បានបង្ហាញឱ្យឃើញពីលទ្ធភាពនៃការប្រើប្រាស់ប្រព័ន្ធគ្រប់គ្រង និងវិនិច្ឆ័យបាន ដោយយល់ឃើញថាការប្រើប្រាស់ប្រព័ន្ធគ្រប់គ្រងនេះ គឺជាជំហានដំបូងមួយក្នុងការកែលម្អប្រព័ន្ធគ្រប់គ្រង របស់ក្រុមហ៊ុន និងជួយឱ្យក្រុមហ៊ុនអាចដឹងថា លទ្ធភាពនៃការប្រើប្រាស់ប្រព័ន្ធគ្រប់គ្រងនេះ គឺជាលទ្ធភាពដ៏ល្អបំផុត ក្នុងការគ្រប់គ្រង និងវិនិច្ឆ័យបាន របស់ក្រុមហ៊ុន។

២១. ក្នុងកិច្ចការនេះ ក្រុមហ៊ុនបានប្រើប្រាស់ប្រព័ន្ធគ្រប់គ្រង និងវិនិច្ឆ័យបាន ដោយយល់ឃើញថា លទ្ធភាពនៃការប្រើប្រាស់ប្រព័ន្ធគ្រប់គ្រងនេះ គឺជាលទ្ធភាពដ៏ល្អបំផុត ក្នុងការគ្រប់គ្រង និងវិនិច្ឆ័យបាន របស់ក្រុមហ៊ុន។ ក្រុមហ៊ុនបានប្រើប្រាស់ប្រព័ន្ធគ្រប់គ្រងនេះ ដោយយល់ឃើញថា លទ្ធភាពនៃការប្រើប្រាស់ប្រព័ន្ធគ្រប់គ្រងនេះ គឺជាលទ្ធភាពដ៏ល្អបំផុត ក្នុងការគ្រប់គ្រង និងវិនិច្ឆ័យបាន របស់ក្រុមហ៊ុន។ ក្រុមហ៊ុនបានប្រើប្រាស់ប្រព័ន្ធគ្រប់គ្រងនេះ ដោយយល់ឃើញថា លទ្ធភាពនៃការប្រើប្រាស់ប្រព័ន្ធគ្រប់គ្រងនេះ គឺជាលទ្ធភាពដ៏ល្អបំផុត ក្នុងការគ្រប់គ្រង និងវិនិច្ឆ័យបាន របស់ក្រុមហ៊ុន។

ក្នុងកិច្ចការនេះ ក្រុមហ៊ុនបានប្រើប្រាស់ប្រព័ន្ធគ្រប់គ្រង និងវិនិច្ឆ័យបាន ដោយយល់ឃើញថា លទ្ធភាពនៃការប្រើប្រាស់ប្រព័ន្ធគ្រប់គ្រងនេះ គឺជាលទ្ធភាពដ៏ល្អបំផុត ក្នុងការគ្រប់គ្រង និងវិនិច្ឆ័យបាន របស់ក្រុមហ៊ុន។ ក្រុមហ៊ុនបានប្រើប្រាស់ប្រព័ន្ធគ្រប់គ្រងនេះ ដោយយល់ឃើញថា លទ្ធភាពនៃការប្រើប្រាស់ប្រព័ន្ធគ្រប់គ្រងនេះ គឺជាលទ្ធភាពដ៏ល្អបំផុត ក្នុងការគ្រប់គ្រង និងវិនិច្ឆ័យបាន របស់ក្រុមហ៊ុន។ ក្រុមហ៊ុនបានប្រើប្រាស់ប្រព័ន្ធគ្រប់គ្រងនេះ ដោយយល់ឃើញថា លទ្ធភាពនៃការប្រើប្រាស់ប្រព័ន្ធគ្រប់គ្រងនេះ គឺជាលទ្ធភាពដ៏ល្អបំផុត ក្នុងការគ្រប់គ្រង និងវិនិច្ឆ័យបាន របស់ក្រុមហ៊ុន។

ในทางตอนใต้ และตั้งต้นเป็นอิสระจากขอมในดินแดนตอนบนได้สำเร็จ การตั้งบ้านเมืองที่มีการนับถือพุทธศาสนาเถรวาทน่าจะมีความหมายต่อหมู่ชนคนไทยเหล่านั้น ทั้งการได้มาซึ่งอิสรภาพในทางการเมือง และการได้ธำรงพระพุทธศาสนาตามแนวทางที่เขาเห็นว่าถูกต้องบริสุทธิ์ไว้ด้วย และด้วยเหตุนี้บ้านเมืองที่ตั้งต้นเป็นอิสระจะเป็นเมืองตามพรลิงค์ (นครศรีธรรมราช) ของราชวงศ์ศรีธรรมมาศกษัตริย์ หรืออาณาจักรสุโขทัยของราชวงศ์พระร่วงก็ดี จึงให้ความสำคัญต่อการธำรงและฟื้นฟูพุทธศาสนาเถรวาทเป็นอย่างมาก

สิ่งที่ควรพิจารณาอีกประการหนึ่งคือ ชุมชนต่างๆ ก่อนสมัยสุโขทัยได้มีคติความเชื่อและธรรมเนียมประเพณีดั้งเดิมของตนอยู่แล้ว เมื่อพระพุทธศาสนาเข้ามาเผยแพร่อำนาจสอนในพระพุทธศาสนา เช่น เรื่องความเป็นไปของชีวิตตามกรรม มีความสอดคล้องกับความเชื่อดั้งเดิมเหล่านั้น พระพุทธศาสนาจึงได้รับการยอมรับเป็นศาสนาของประชาชนเมื่อรับพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาหลักของชุมชนแล้ว คติความเชื่อใดที่ไม่ขัดแย้งกับคำสอนในพระพุทธศาสนา หรือพออนุโลม ดีความเข้าหากันได้ เช่น เรื่องผี อำนาจต่างๆ ในธรรมชาติ ชีวิตหลังความตาย คติความเชื่อเหล่านั้นก็ดำรงอยู่ แต่คติความเชื่อที่แตกต่างออกไปมาก เช่น ความเชื่อเรื่องเงงในลักษณะของพระผู้สร้างโลก ก็ค่อยลบเลือนหมดความเชื่อถือไป ดังนั้น พระพุทธศาสนาจึงมีผลต่อความสืบเนื่องและพัฒนาการของคติความเชื่อดั้งเดิม ขณะเดียวกัน คติความเชื่อดั้งเดิมก็มีผลต่อการเลือกสรรคำสอนในพระพุทธศาสนาขึ้นมาเน้นย้ำและตีความเกิดการผสมผสานและการขนานนสาระคำสอนในพระพุทธศาสนาเข้ากับคติความเชื่อเหล่านั้น ลักษณะดังกล่าวนี้ได้สืบทอดต่อมาในสมัยสุโขทัยและสมัยต่อมา มา

๒. พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยสุโขทัย

๒.๑ สมัยพ่อขุนรามคำแหง

เรื่องราวของพระพุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย ปรากฏหลักฐานชัดเจนครั้งแรกในสมัยพ่อขุนรามคำแหง ผู้ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๒๐-๑๘๔๒ ศิลาจารึก

หลักที่ ๑๔๐ เป็นหลักฐานสำคัญที่แสดงว่า พ่อขุนรามคำแหงได้ทรงพยายามอย่างยิ่งยวดในการนำหลักพุทธธรรมเข้ามาเป็นรากฐานการพัฒนาสังคมในสมัยของพระองค์ ข้อความในจารึกสะท้อนลักษณะของพุทธธรรมและกระบวนการนำหลักพุทธธรรมสู่สังคมในครั้งนั้น ดังนี้คือ

๑) ได้ย้อนกลับไปหาพุทธธรรมต้นราก คือ พระไตรปิฎกบาลี ด้วยการนิมนต์ “มหาเถรสังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตรย”^{๔๐} จากเมืองนครศรีธรรมราชขึ้นมาเป็นศาสนบุคคลหลักของสังคม การตัดสินใจพระทัยของพ่อขุนรามคำแหงในการนำพระ “มหาเถรสังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตรย” ซึ่งเป็นพระภิกษุที่สืบสายพุทธศาสนาเถรวาทจากลังก้าขึ้นมาอยู่ที่สุโขทัยนั้น นอกจากจะเกิดจากลักษณะพื้นฐานของชาวสุโขทัยที่น่าจะเป็นกลุ่มชนที่รับนับถือพุทธศาสนาเถรวาทสืบเนื่องมาแต่เดิมแล้วยังน่าจะเกิดจากพระปรีชาญาณของพ่อขุนรามคำแหงในการแสวงหาธรรมบริสุทธิ์มาเป็นหลักของสังคมไทย เพราะเป็นที่ชัดเจนว่า พระพุทธศาสนาภายใต้อิทธิพลของมได้มีการปะปนแนวความคิดกับพุทธศาสนาเมหายนและศาสนาพราหมณ์ ส่วนพระพุทธศาสนาในดินแดนตอนเหนือ ก็ได้รับอิทธิพลจากพุทธศาสนาเมหายนและมีลักษณะเน้นคติความเชื่อสูง การนำพุทธศาสนาต่างกวางค์ อันมีความหมายถึงพุทธศาสนาเถรวาทที่มีพระไตรปิฎกบาลีเป็นหลัก ในสมัยพ่อขุนรามคำแหง จึงมีความสำคัญต่อสังคมไทยอย่างมาก ทำให้พระพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาหลักของสังคมไทยอย่างมั่นคงต่อแต่นั้นมาจนถึงปัจจุบันเป็นพุทธศาสนาเถรวาท ที่มีการศึกษาและปฏิบัติตามสาระพุทธธรรมในพระไตรปิฎกบาลี ซึ่งประมวลแก่นธรรมตามคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า

๒) ถึงแม้ว่าจะไม่มีหลักฐานชัดเจนว่า พ่อขุนรามคำแหงและพระเถระ

^{๔๐} ศิลาจารึกหลักที่ ๑ เป็นข้อมูลปฐมภูมิสำหรับการศึกษาเรื่องพุทธธรรมในสมัยพ่อขุนรามคำแหง เพราะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ ภาษา และวัฒนธรรม มีน้ำหนักเพียงพอที่จะยืนยันว่า จารึกหลักนี้สร้างขึ้นในสมัยสุโขทัย เป็นจารึกหลักแรกของสมัยสุโขทัยเท่าที่ค้นพบในเวลานี้

^{๔๑} กรมศิลปากร *จารึกสมัยสุโขทัย* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๗), หน้า ๑๓. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลอง ๗๐๐ ปีลายสือไทย พุทธศักราช ๒๕๒๖)

สังฆราชจากลังกาได้คัดเลือกพุทธธรรมส่วนใดขึ้นมาเน้นย้ำแก่สังคม ข้อความในจารึกหลักที่ ๑ ก็ให้ข้อคิดว่า พ่อขุนรามคำแหงน่าจะได้อาศัยสาระพุทธธรรมระดับศีลธรรมที่มีความหมายต่อการวางรากฐานให้ชาวสุโขทัยมีคุณสมบัติเป็นผู้ “รู้บุญรู้ธรรมแท้”^{๔๒} และสามารถ “ปฏิบัติชอบด้วยธรรม”^{๔๓} ซึ่งมีผลกระทบต่อสังคมที่สำคัญ ๒ ด้านคือ

- ในด้านสังคมทั่วไป หลักพุทธธรรมที่เผยแพร่สู่ประชาชนได้ช่วยสร้างคุณภาพของชาวสุโขทัยที่มีลักษณะ “รู้ด้วยหลักด้วยแก้แล้วด้วยหาญ ด้วยแคะด้วยเร่ง หากคนจักเสมอมิได้ อาจปราบฝูงข้าเล็ก มีเมืองกว้างข้างหลาย”^{๔๔} รวมทั้งมีผลต่อการเมืองการปกครองและการเศรษฐกิจที่มั่นคง

- ในด้านศาสนา “คนในเมืองสุโขทัยนี้มักทาน มักทรงศีล มักไถยทาน พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองสุโขทัยนี้ ทั้งชาวแม่ชาวเจ้าท่วยปั่วท่วยนาง ลูกเจ้าลูกขุน ทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิง ฝูงท่วยมีศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงศีลเมื่อพรรษาทุกคน”^{๔๕} ความศรัทธาและการปฏิบัติตนในพระศาสนานี้ มีผลนำไปสู่การสร้างสรรคัวัฒนธรรมประเพณีและศิลปกรรมไทยที่อุดมด้วยภูมิปัญญา

ลักษณะของสังคมที่ก่อปรด้วยความดีและความงามเช่นนี้ น่าจะแสดงถึงพื้นฐานความเข้าใจในเรื่องโลกและชีวิต ที่สอดคล้องกับความจริง ของผู้นำสังคมและประชาชนสุโขทัยในเวลานั้น

๓) วิธีการสื่อพุทธธรรมสู่ประชาชน พ่อขุนรามคำแหงน่าจะทรงใช้วิธีการปัญญานำศรัทธา วิธีการที่สังเกตได้จากจารึกหลักที่ ๑ คือ

- ผ่านวิธีการสอนธรรม ด้วยการให้พระภิกษุสงฆ์ผู้รู้ธรรมตามไตรปิฎกเทศนาหรือพ่อขุนรามคำแหงทรงเทศนาด้วยพระองค์เอง การเทศนาธรรมจัดเป็นกิจกรรมประจำของสังคม ดังมีข้อความว่า “วันเดือนดับเดือนโอกแปดวัน วันเดือนเต็ม

^{๔๒} เรื่องเดิม, หน้า ๑๕.

^{๔๓} เรื่องเดิม, หน้า ๒๐.

^{๔๔} เรื่องเดิม, หน้า ๑๕-๒๐

^{๔๕} เรื่องเดิม, หน้า ๑๒

เดือนบางแปดวัน ฝูงปู่ครู เกร มหาเถร ขึ้นนั่งเหนือขดานหินสุทธธรรมแก่อุบาสก ฝูงท่วยจำศีล ฝึกใช้วันสุทธธรรม พ่อขุนรามคำแหงเจ้าเมืองศรีสุพรรณาลัยสุโขทัยขึ้นนั่งเหนือขดานหิน”^{๔๖} การสอนธรรมนี้มุ่งสู่บุคคลทุกระดับทั้ง “ฝูงท่วยลูกเจ้าลูกขุน ฝูงท่วยถือบ้านถือเมือง”^{๔๗} และประชาชนทั่วไปเพื่อ “ปลูกเลี้ยงฝูงลูกบ้านลูกเมือง นั้นชอบด้วยธรรมทุกคน”^{๔๘}

- ผ่านรูปแบบการเมืองการปกครองแบบพ่อปกครองลูก และรูปแบบเศรษฐกิจเสรี ซึ่งพ่อขุนรามคำแหงทรงปฏิบัติพระองค์เป็นแบบอย่างโดยตรง ^{๔๙}

- ผ่านธรรมเนียมประเพณีและศิลปกรรม เช่น ประเพณีกรานกฐิน ประเพณีนบพระ การสร้างวัด พระพุทธรูป เป็นต้น กิจกรรมเหล่านี้ พ่อขุนรามคำแหงทรงให้การสนับสนุนและการมีส่วนร่วมกับประชาชนอย่างเต็มที่ ^{๕๐}

ความสำเร็จของการนำหลักพุทธธรรมมาเป็นรากฐานสังคมไทยในสมัยพ่อขุนรามคำแหงนี้ นอกจากจะเกิดจากพระปรีชาญาณของพ่อขุนรามคำแหงแล้ว ลักษณะของสังคมขนาดเล็ก ไม่ซับซ้อนมาก ผู้คนสามารถสัมพันธ์กันได้โดยตรง ก็เป็นปัจจัยสนับสนุนที่สำคัญในสังคมเช่นนั้น เมื่อผู้นำก็สามารถสร้างความเป็นเอกภาพและการทำดีได้ง่าย

ข้อควรสังเกต คือ นอกเหนือจากการนำสาระพุทธธรรมมาเป็นองค์ความรู้ในการจัดชีวิตความเป็นอยู่ทางสังคมที่ผาสุกร่วมกันตามวิถีทางธรรมด้วยกระบวนการปัญญาแล้ว พ่อขุนรามคำแหงยังได้ยอมรับ *คติความเชื่อ* ที่มีผลต่อการดำเนินชีวิตทางศีลธรรมอย่างถูกต้องและมั่นคงด้วย คติความเชื่อที่มีหลักฐานในจารึกหลักที่ ๑ คือ

๑) *คติความเชื่อที่มีพื้นฐานจากพระพุทธศาสนา* ได้แก่ ความเชื่อเรื่อง

^{๔๖} เรื่องเดิม, หน้า ๑๗.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน

^{๔๘} เรื่องเดิม, หน้า ๒๐

^{๔๙} ดูรายละเอียดในบทที่ ๔.

^{๕๐} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๑๓.

พระธาตุ คตินี้อาจรับจากพุทธศาสนาลังกาวงศ์ที่รับมาจากนครศรีธรรมราช หรืออาจรับมาจากพระพุทธรูปทางทริภุชชัย ในจารึกหลักที่ ๑ มีข้อความแสดงการนับถือบูชาพระธาตุ แต่มิได้เน้นปาฏิหาริย์ของพระธาตุ ดังข้อความว่า

“๑๒๐๗) ศกปีกุน ให้อุทธเอาพระธาตุออกทั้งหลายเห็น กระทำบูชา
บำเรอแก่พระธาตุได้เดือนหกวัน จึงเอาลงฝังในกลางเมืองศรีสัชชนาลัย
ก่อนพระเจดีย์เหนือหูกเข้าจึงแล้ว ตั้งเวียงผาล้อมพระมหาธาตุ สามเข้าจึง
แล้ว”^{๕๑}

๒) คติความเชื่อที่มีพื้นฐานจากความเชื่อดั้งเดิม ได้แก่ คติการนับถือผีหรือเทพดา ศิลาจารึกหลักที่ ๑ กล่าวถึงความสำคัญของการไหว้ “พระขพุงผีเทพดา” อย่างถูกต้องที่จักมีผลต่อความมั่นคงและความเจริญของสังคม ดังนี้

“มีพระขพุงผีเทพดาในเขอันนั้น เป็นใหญ่กว่าทุกผีในเมืองนี้ ขุน
ผู้ใดถือเมืองสุโขทัยนี้แล้ว ไหว้ดีพลีถูก เมืองนี้เที่ยง เมืองนี้ดี ผีไหว้ดี
พลีถูก ผีในเขอัน บ่คุ้มบ่เกรง”^{๕๒}

ลักษณะการ “ไหว้ดีพลีถูก” ในที่นี้ นอกจากหมายถึงการแสดงออกทางพิธีกรรมแล้ว ยังน่าจะหมายถึง การแสดงความเคารพด้วยการประพฤติตนตามแนวทางศีลธรรมด้วย ถือว่าเป็นการไม่กระทำความล่วงเกินต่อผีที่คุ้มครองบ้านเมือง

๒.๒ สมัยพระยาไสสงคราม พระยาเลอไทย และพระยาจ๋วนำดม

หลังจากสมัยของพ่อขุนรามคำแหง เป็นสมัยของพระยาไสสงคราม (ครองราชย์ประมาณ พ.ศ. ๑๘๔๒-๑๘๖๖) พระยาเลอไทย (ครองราชย์ประมาณ พ.ศ. ๑๘๖๖-๑๘๘๒) และพระยาจ๋วนำดม (ครองราชย์ประมาณ พ.ศ. ๑๘๘๒-๑๘๙๐)^{๕๓}

^{๕๑} เรื่องเดิม, หน้า ๑๘.

^{๕๒} เรื่องเดิม, หน้า ๑๖.

^{๕๓} ลำดับกษัตริย์สุโขทัยและปีที่ครองราชย์ ถัดตามผลการศึกษาของผู้เขียน ดูสุภาพรรณ ณ บางช้าง, “พุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย”, หน้า ๔๕-๖๒.

หลักฐาน ที่มีในช่วงระยะเวลาดังกล่าว จะเป็น จารึกวัดบางสนุก ซึ่งจารึกเมื่อ พ.ศ. ๑๘๘๒ หรือหลักฐานวรรณคดีบาลีที่แต่งในช่วงนี้ทางล้านนา ได้แก่ **ปัญญาสาชดก สัมภารวิบาท ทนตราตุนิธาน และสารสังคหะ** กิติ สะท้อนให้เห็นถึงการหยั่งรากลึกของพุทธศาสนาแบบลังกาในดินแดนไทย ทั้งในอาณาจักรสุโขทัยและอาณาจักรล้านนา โดยที่ฝ่ายสุโขทัยน่าจะเป็นฝ่ายรับอิทธิพลจากทางล้านนาเข้ามา ความหมายของ “พุทธศาสนาแบบลังกา” ในช่วงนี้มีความหมายแตกต่างจากสมัยของพ่อขุนรามคำแหง คือ ได้เปลี่ยนจากความหมายถึง พุทธศาสนาเถรวาทที่ศึกษาและปฏิบัติตามคำสอนในพระไตรปิฎกบาลีและมีผู้ปฏิบัติตามคำสอนในไตรปิฎกนั้นเป็นแบบอย่างมาเป็นพุทธศาสนาเถรวาทตามแนวคิดในคัมภีร์บาลีที่แต่งในลังกา ได้แก่ คัมภีร์ชั้น อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์พิเศษ โดยเฉพาะสาระที่มุ่งเน้นเรื่องความเชื่อ เช่น ประวัติพระ-พุทธเจ้าที่เน้นลักษณะเชิงปาฏิหาริย์ ความเชื่อในเรื่องความอัศจรรย์ของพระธาตุ เป็นต้น การปลุกฝังสาระพุทธธรรมในสังคมไทยจึงเปลี่ยนจากการวางรากฐานด้วยกระบวนการปัญญา มาเป็นการวางรากฐานด้วยกระบวนการศรัทธามากขึ้น ถ้าถือเอา **ปัญญาสาชดก** ที่แต่งในล้านนาเป็นหลัก^{๕๔} จะเห็นว่า สาระพุทธธรรมที่เน้นในช่วงนี้ คือ เรื่องการทำทาน การรักษาศีล และความกตัญญู มีการชี้ให้เห็นคุณและโทษที่เกิดขึ้นจากการทำดีหรือทำชั่ว ซึ่งจะมีผลในชาตินี้และชาติต่อๆ ไปในอนาคต เป็นการสร้างสำนึกความละเอียดซื่อสัตย์ผ่านความรู้ในเรื่องกรรมและผลกรรม ในกระแสการเวียนว่ายตายเกิด หลักพุทธธรรมที่ถูกเน้นและตีความสู่ประชาชนในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๑๘ นี้ซึ่งมีหลักฐานเด่นชัดในล้านนาและคาดหมายว่าน่าจะมีอิทธิพลต่อสุโขทัยด้วยนั้น ได้ก่อตัวเป็นความรู้ความเชื่อและการปฏิบัติที่เป็นระบบชัดเจนในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไทยในช่วงพุทธศตวรรษที่ ๒๐

^{๕๔} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, **วิวัฒนาการเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย ; ประเภทวิเคราะห์ธรรมในพระสูตรตันตปิฎก** (รายงานการวิจัยคณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๖๓-๖๘

๒.๓ สมัยพระมหารัชมหาราชไทย

สมัยพระมหารัชมหาราชไทย (ครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๑๘๕๐-๑๘๖๗) เป็นยุครุ่งโรจน์ของพระพุทธศาสนา ปรากฏหลักฐานการทำงานบำรุงพระพุทธศาสนา การปกครองบ้านเมือง และการดำเนินชีวิตทางสังคม ที่สัมพันธ์กับพระพุทธศาสนา อย่างแน่นแฟ้นหลักฐานเหล่านี้ที่เป็นลายลักษณ์ นอกจากจารึกแล้ว ยังมีผลงานเขียนที่สำคัญคือ *เตภูมิกถา* หรือ *ไตรภูมิพระร่วง* พระมหารัชมหาราชไทยทรงพระราชนิพนธ์ด้วยการประมวลสาระจากคัมภีร์บาลีจำนวนกว่า ๓๐ คัมภีร์ ทั้งพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา คัมภีร์ปกรณ์พิเศษ

หลักฐานจารึกและ *เตภูมิกถา* ได้สะท้อนให้เห็นถึงสาระพุทธธรรมที่ได้รับการเลือกสรร ดีความ และนำสื่อเป็น *ระบบความรู้* ในเรื่องโลกและชีวิตของสังคมสุโขทัยในเวลานั้น ดังนี้คือ

๑) มีการเน้นย้ำลักษณะของชีวิตที่เป็นกระแสการเวียนว่ายตายเกิดใน *ไตรภพ* ซึ่งมีสภาพชีวิตสุขทุกข์ต่างกันไปตามกรรมที่บุคคลได้กระทำ ทั้งนี้เป็นไปตามกฎแห่งกรรมทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว

๒) *กรรมและผลกรรม* หรือการกระทำและผลของการกระทำ ที่มีผลต่อชีวิตดีชั่วสุขทุกข์ของบุคคล เป็นสิ่งที่จะต้องครอบคลุมกระแสชีวิตในสังสารวัฏทุกชีวิต โดยไม่ยกเว้น

๓) *ผลกรรมที่เกิดขึ้น* นอกจากจะตกแก่บุคคลผู้กระทำแล้ว ยังมีผลต่อชุมชนและสิ่งแวดล้อมด้วย

๔) เมื่อชีวิตที่อยู่ในกระแสการเวียนว่ายตายเกิด ย่อมเป็นไปตามกรรมและผลกรรมเช่นนั้น บุคคลพึงมีความเห็นถูกต้องในเรื่องผลบุญผลบาป *มีสำนึกละอายชั่วกลัวบาป* และพากเพียรประพฤติแต่ความดี ละเว้นความชั่วในชีวิตปัจจุบัน เพื่อจะได้ประสบชีวิตที่ดีเป็นสุข

๕) ชีวิตในกระแสการเวียนว่ายตายเกิดนี้ มีความไม่เที่ยง-แปรปรวน เป็นทุกข์ - ไม่สมบูรณ์ และเป็นอนัตตา - มิใช่ตัวตน เพราะต้องเป็นไปตามเหตุปัจจัย ที่มีสภาพไม่เที่ยง เป็นทุกข์และไม่เป็นตัวตนเช่นกัน เป็นชีวิตที่ “บัดเข้าบุญเข้าบาป บัด

ได้บาดเจ็บ บัดได้สุขบัดได้ทุกข์ เวียนสลับกลับไปมา เจ็บใจในสงสารนี้หลายซ้ำ... เห็นสงสารภพนี้อนิจยอนาลบมีเที่ยง”^{๕๕} “ผู้สัตว์ทั้งหลายอันเกิดในไตรภพนี้ แม้ว่ามียศศักดิ์สมบัติก็ดี คือดั่งว่า พระญาณมหาจักรพรรดิราชก็ดี ดังพระอินทร์เจ้า ไตรตรีภพพิภพก็ดี ดังพระพรหมก็ดีทั้งนี้บ่หอนย่นอยู่นั่นคงในยศศักดิ์สมบัตินี้ได้เลย สักคาบ เทียรย้อมรู้หนีบหายรู้ตายจากรู้พลัดพรากจากสมบัตินั้นแล อันว่าพระอินทร์ก็ดี พรหมก็ดี ครั้นว่าถึงเมื่อสิ้นแก่อายุแล้ว ก็เทียรย้อมท่องเที่ยวเวียนไปมาในไตรภพนี้ บ่มีรู้แล้วเลยสักคาบ.....ย้อมเวียนไปเวียนมา แลเอาปฏิสนธิจิตหายอันเกิดบ่มีเที่ยง บ่มีแท้ในโลกทั้งหลาย”^{๕๖} เมื่อเป็นดั่งนั้นเป้าหมายสูงสุดของชีวิต จึงอยู่ที่การพัฒนา ชีวิตให้พ้นจากกระแสการเวียนว่ายตายเกิดนี้ บรรลุภาวะพ้นทุกข์สิ้นเชิงที่เรียกว่า พระนิพพาน “อันว่าคนในโลกนี้มีเที่ยงเลย คนผู้มีปัญญาควรเอาอาการดั่งนี้ใส่ใจ แลรำพึงถึงอนิจจังสงสาร แลเร่งกระทำบุญแลทานจงหนัก ให้พ้นจากสงสาร อันบ่มีเที่ยงเลย”^{๕๗}

บ) การทำความดีละเว้นความชั่ว เพื่อสั่งสมผลกรรมยังให้เกิดมีชีวิตที่ดี เป็นสุขในกระแสสังสารวัฏในชาติต่อๆ ไปก็ได้ การจะพัฒนาชีวิตจิตใจให้พ้นกระแส สังสารวัฏถึงพระนิพพานก็ดี ^{๕๘} ได้เกิดในสมัย “พระศรีอารยโมตริลงมาเป็นพุทธ^{๕๙} ก็ดี หรือหวัง “ค่านิ่งโพธิสมภาร.....ปรารถนบเป็นพระพุทธรมหาอุคม”^{๖๐} ก็ดี บุคคล ย่อมกระทำได้โดยมีพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งสูงสุด เป็นแสงสว่างชี้นำทางให้ดำเนิน ชีวิตอย่างถูกต้องตามธรรม

^{๕๕} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๖๘.

^{๕๖} พญาสิทธิ, *ไตรภูมิภคณา หรือไตรภูมิพระร่วง* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๖), หน้า ๑๒๔. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในการประชุมสัมมนาเรื่องไตรภูมิพระร่วงในโอกาสฉลอง ๓๐๐ ปีลาชวาทิตไทย วันที่ ๑๕-๒๑ ธันวาคม ๒๕๒๖ ณ ห้องประชุมหอสมุดแห่งชาติ)

^{๕๗} เรื่องเดิม, หน้า ๑๔๕.

^{๕๘} เรื่องเดิม, หน้า ๑๕๖. ดูเพิ่มเติมในกรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๓๐๕, ๓๑๔.

^{๕๙} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๓๓.

^{๖๐} เรื่องเดิม, หน้า ๖๘, ๗๒. ดูเพิ่มเติม เรื่องเดิม, หน้า ๒๓๗, ๒๔๕.

๑) เมื่อพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งประเสริฐสูงสุดถึงปานนี้ ผู้ซึ่งเกิดมารู้จักพระพุทธศาสนา จึงนับว่าเป็นผู้มีบุญ คนเหล่านั้นจึงไม่ควรพลาดโอกาสการเข้าถึงพระรัตนตรัย *พึงพากเพียรปฏิบัติตามคำสอนในพระศาสนา* เพื่อจะได้ประสบชีวิตที่ปรารถนา ได้พบพระรัตนตรัยและพระพุทธศาสนาแม้ในชาติต่อๆ ไป จวบจนบรรลุมรรคธรรม คือ พระนิพพาน

โลกทัศน์ชีวิตทัศน์ หรือ ระบบความรู้ ข้างต้น เป็นพื้นฐานการสร้างระบบ *ค่านิยมพฤติกรรมบุญ* ขึ้นในสังคมไทย ลักษณะความดีที่บุคคลพึงกระทำที่เรียกว่าบุญ และความชั่วที่บุคคลพึงละเว้นที่เรียกว่า บาป อันเป็นค่านิยมพฤติกรรมพื้นฐานของคนไทย ซึ่งก่อรูปเป็นระบบชัดเจนในสมัยพระมหากษัตริย์ราชลธิไทย ประกอบด้วยพฤติกรรมเหล่านี้ คือ

๑) *สัมมาทิฐิ* - มีความรู้ความเข้าใจเรื่องโลกและชีวิตถูกต้องตามแนวทางพุทธธรรม สัมมาทิฐิที่ถือว่าเป็นพื้นฐานของพุทธศาสนิกชนในสมัยพระมหากษัตริย์ราชลธิไทยมีความหมาย ๒ ประการคือ

- “*รู้จักผิดแลชอบ และรู้จักที่อันเป็นบาปแลบุญ แลรู้จักประโยชน์ในชาตินี้ชั่วหน้า แลรู้จักกลัวแก่บาปและอายแก่บาป*” ๖๑ และ

- “*รู้จักคุณแก้ว ๓ ประการ*” ๖๒ “*เอาใจลงปลงใจเชื่อแก่พระพุทธพระธรรม พระสงฆ์*” ๖๓

เห็นได้ว่า *สัมมาทิฐิ* ในที่นี้ มิได้มีความหมายเพียงความรู้ที่เป็นความคิดการได้ยินได้ฟังและการทรงจำ แต่เป็นความรู้ที่เป็นความรับรู้เต็มที่ถึงขนาด “เอาใจลงปลงใจเชื่อ” *สัมมาทิฐิ* หรือ ความเห็นถูกต้องนี้จึงเป็นพื้นฐานสำคัญที่นำไปสู่พฤติกรรมทางคุณธรรมที่ก่อประโยชน์สุขแก่สังคมส่วนรวม

๖๑ พญาลิไทย. *ไตรภูมิภคา หรือไตรภูมิพระร่วง*, หน้า ๔๒.

๖๒ เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน

๖๓ เรื่องเดิม, หน้า ๕๐.

ผู้ที่ไม่มีความเห็นถูกต้องดังกล่าวข้างต้น ถือว่าเป็นผู้มีความเห็นผิด “หุมิจฉาทิภูฏินิ บุญเขาบมิรู้จัก บาปเขากระทำ”^{๖๔} ความเห็นผิดนี้ถือว่าเป็นพฤติกรรมชั่ว

๒) ทาน หมายถึงการให้ การรู้จักแบ่งปัน เสียสละให้แก่ผู้อื่น รวมทั้งการเอื้อเฟื้อทำนุบำรุงพระภิกษุสงฆ์และวัดวาอารามในทางวัตถุ เป็นต้น^{๖๕} การกระทำดังกล่าวนี้ถือเป็นพฤติกรรมดี ส่วนความตระหนี่ในทรัพย์สิน “บมิได้ให้ทาน” รวมถึงการชักชวนให้ผู้อื่นตระหนี่ “เมื่อท่านจะอวยทานใ้ส้มีกห้ามปรามท่าน” ^{๖๖} ถือเป็นพฤติกรรมชั่ว

๓) ศีล ที่เน้นเป็นหลักปฏิบัติพื้นฐานของคนทุกคนคือ ศีล ๕ ซึ่งมีความหมายที่แสดงออกเป็นพฤติกรรม รวมทั้งผลกรรมตามที่กล่าวใน *เตภูมิกถา* ดังนี้คือ

ศีลข้อ ๑ นอกจากหมายถึง การเว้นจากการ “ฆ่าสิ่งสัตว์อันรู้ถึง” แล้วยังรวมถึงการเว้นจากการทำร้าย ทูตผู้อื่นด้วย

- ผู้ใดฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ไปเกิดในโลหกุมภินรกขมบาลลงโทษเอาเชือกเหล็กรัดคอขาด แล้วเอาหัวลงไปทอดในหม้อเหล็กที่ลุกเป็นไฟ

- ผู้ใดทุบตีสมณพราหมณ์และผู้มีศีล ไปเกิดในโลหกุมภินรก ถูกลงโทษโดยขมบาลจับตัวลงไปตามในหม้อเหล็กที่ลุกเป็นไฟ

- ผู้ที่ทำร้าย หรือตีชิงทรัพย์ของผู้อื่น โดยถือว่าตนมีกำลังมากกว่า ตายไปเกิดในนรกชื่อเวตรณี ถูกทรมานด้วยอาวุธต่างๆ แล้วลงไปสู่น้ำชื่อไพตรณี ถูกไฟไหม้จนสิ้นชีวิต แล้วเกิดอีกเป็นดังนี้เรื่อยไปจนหมดกรรมของตน

- ผู้ใดทำร้ายบิดามารดาหรือพระสงฆ์หรือผู้มีศีล ไปเกิดในนรกชื่อ โลหิตปุพพนรก ถูกลงโทษให้ไปอยู่ในแม่น้ำซึ่งเต็มไปด้วยเลือดและหนอง ต้องกินเลือดและหนองนั้นเป็นอาหาร เมื่อตกลึงท้องก็กลายเป็นไฟไหม้

^{๖๔} เรื่องเดิม, หน้า ๑๘.

^{๖๕} เรื่องเดิม, หน้า ๕๐.

^{๖๖} เรื่องเดิม, หน้า ๑๒.

ศีลข้อ ๒ นอกจากหมายถึง การเว้นจากการลัก ดิจึงทรัพย์สินของผู้อื่นแล้ว ยังรวมถึงการเว้นจากการคดโกง การฉ้อราษฎร์บังหลวง การหลอกลวงเอาทรัพย์ ของผู้อื่นมาใช้เป็นประโยชน์ตนด้วย

- ผู้ที่หลอกลวงผู้อื่นให้บริจาคทรัพย์ทำบุญ แล้วกลับเอาทรัพย์ไปใช้เป็นประโยชน์ส่วนตัว ตกนรกชื่ออังการกาสุนรก ถูกแทงถูกตีด้วยอาวุธอันลุกเป็นเปลวไฟ และถูกราดด้วยถ่านไฟแดงจนสิ้นกรรม

- ผู้ใดเอาข้าวลิบหรือแกลบปนข้าวเปลือก ขายให้แก่ผู้อื่น ไปเกิดในนรกชื่ออุสปลาจ ถูกลงโทษให้วิ่งลงไปสู่มแม่น้ำ แล้วแม่น้ำกลายเป็นไฟเผาไหม้เมื่ออยากอาหารก็ได้กินข้าวลิบและแกลบที่ลุกเป็นไฟ

- ผู้ใดลักทรัพย์สินของผู้อื่น หรือหลอกลวงเอาทรัพย์ที่เจ้าของเขาไม่ยอมให้ ไปเกิดในนรกชื่อ สัตติหตนรก ถูกยมบาลลงโทษ เอาหอกไล่แทง แล้วสับจนร่างกายแหลกละเอียด

- ผู้ใดเป็นข้าราชการ พระเจ้าแผ่นดินใช้ให้ไปเอาส่วยสาอากรจากราษฎรแล้วกระทำฉ้อราษฎร์บังหลวง เก็บภาษีมากกว่ากำหนด ตายไปเกิดในโบราวมิพนรก ถูกลงโทษให้ลงไปอยู่ในแม่น้ำที่เต็มไปด้วยอาม และกินอามนั้นต่างข้าวทุกวัน

- ผู้ใดซื้อสิ่งของผู้อื่นแล้วโกหกว่าจะให้เงิน แล้วทำอุบายใส่ร้ายว่าท่านผู้นั้นโกงตางหรือทอนาน ทำให้เขาต้องเสียทรัพย์โดยไร้เหตุ หรือมิได้ใช้เงินทองให้แก่เขา โดยโกงเอาไปเสีย ไปเกิดใน โลกพิสนรก ถูกยมบาลลงโทษเอาคีมลากลิ้นออกมา เอาเบ็ดเหล็กลุกเป็นไฟเกี่ยวลากไปมา แล้วถือนั่ง เอามาจึงเหมือนหนังวัว ต้องรากลือจจนกว่าจะสิ้นกรรม

ศีลข้อ ๓ หมายถึงการเว้นจากการทำชู้ ทั้ง “ชายทำชู้ด้วยเมียท่านผู้อื่น” และ “หญิงลอบลักรักสามีผู้อื่น”

- ชายใดทำชู้ด้วยภรรยาของผู้อื่นหรือหญิงทำชู้กับสามีของผู้อื่น ไปเกิดในสังฆานรก ถูกยมบาลลงโทษเอาหอกแทงร่างกาย แล้วถูกฝังในแผ่นดินเหล็กลุกเป็นไฟครึ่งตัว แล้วมีภูเขาลุกเป็นไฟกลิ้งมาหนีบร่างกายทั้งสองข้าง

- ชายใดทำผู้ด้วยภรรยาผู้อื่น ไปเกิดในอวังสิรินรก ถูกยมบาลลงโทษ จับเท้าทั้งสองเอาหัวหย่อนลงไป แล้วเอาหมอนเหล็กถูกเป็นไฟตึจนหัวแตกละเอียด

- ชายที่ทำผู้ด้วยภรรยาผู้อื่น และหญิงมีสามีแล้วทำผู้ด้วยสามีของคนอื่น ไปเกิดในโลหสิมพลินรก ถูกลงโทษให้ขึ้นคันทิวซึ่งมีหนามเป็นเหล็กยาว ๑๖ นิ้วถูกเป็นไฟ แล้วยมบาลเอาดอกแทงให้ชายและหญิงนั้นปีนขึ้นไปสู่ยอดคันทิว ให้ผู้หญิงผู้ชายตามหากัน โดยปีนสวนทางกันอยู่ตลอดเวลา

ศีลข้อ ๔ นอกจากหมายถึงการเว้นจากมธุสาวาท-การพูดปดแล้วยังรวมถึงการเว้นจาก “เจรจาหละลู่ล่าย มักกล่าวความร้ายส่อเสียดเบียดเบียนท่าน กล่าวความสรรประมาทท่าน และกล่าวความหยาบซ้ากล้าแข็ง ให้ท่านขาดเนื้อผิใจให้ท่านได้รับความเจ็บอาย”

- ผู้ที่คิดว่าสมณพราหมณ์ และผู้มีศีล ตลอดจนพ่อแม่ ครูบาอาจารย์ ไปเกิดในสุณัชนรก ถูกลงโทษ มีหมานรก ๔ ชนิดมาขบกัดจนกว่าจะสิ้นกรรม

- ผู้ที่กล่าวให้ร้ายต่อผู้มีศีล โดยไม่เป็นความจริง ไปเกิดในสโชนรก ถูกยมบาลลงโทษเอาหมอนเหล็กถูกเป็นไฟทุบตึจนกว่าจะสิ้นกรรม

ศีลข้อ ๕ หมายถึงการเว้นจากการ “มักกินเหล้าเมามา”

- ผู้ที่คบหากันกินเหล้า ไปเกิดในนรก ถูกยมบาลทำร้ายเป็นเวลานานหนักหนา เมื่อพ้นจากนรกแล้ว ไปเกิดเป็นผีเสื้อ ๕๐๐ ขาด และเป็นสุนัขบ้า ๕๐๐ ขาด ต่อจากนั้นมาเกิดเป็นคนบ้า รูปร่างอัปลักษณ์ใจพาล ไม่รู้จักความผิดความชอบยากที่จะพ้นจากบาปทั้งหลายได้ ๖๗

นอกจากศีล ๕ แล้ว ยังได้เน้นการรักษาศีล ๘ ในวันพระและในช่วงเข้าพรรษาด้วย^{๖๘}

๔) ภาวนา สำหรับคนทั่วไปไปปลูกฝังให้เป็นพฤติกรรม ทั้งในการสวดภาวนา รำลึกภาวนาและพิจารณาภาวนา คือ “อันหนึ่งภาวนา เป็นต้นว่าสวดมนต์

^{๖๗} เรื่องเดิม, หน้า ๑๒-๒๐. และปัญญา บริสุทธิ์, *โลกทัศน์ของคนไทย วิเคราะห์จากวรรณคดี คำสอนสมัยสุโขทัย* (กรุงเทพฯ : สำนัก พิมพ์โอเดียนสโตร์, ๒๕๒๓), หน้า ๑๖-๑๘.

^{๖๘} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๕๔

แลสวดพระพุทธคุณ แลระลึกถึงคุณพ่อคุณแม่เจ้าไทท่านผู้มีคุณแก่ตนแล ภาวนา
อนิจจังสังขารแล”^{๖๕} ทั้งนี้ยกย่องผู้ปฏิบัติภาวนาที่ยิ่งขึ้นไป มีคตินิยมพระอรหันตสาวีผู้
“มักจำศีลภาวนาอยู่กลางป่ากลางดงหลงอดฉันในพง...ลูกหมากรากไม้ มีวัตรปฏิบัติ
ดูเยี่ยงสิงหลทุกอัน”^{๖๖}

๕) ความกตัญญู หมายถึง การรู้จัก “บำเรอแก่พ่อแม่แม่ครูบารชยา”^{๖๗}
และผู้มีคุณ

๖) ความเคารพผู้ใหญ่ หมายถึง การรู้จัก “ยำเกรงพ่อแม่ ผู้เฒ่าผู้แก่...
ย่ำปู่ครู สมณพราหมณาจารย์”^{๖๘}

๗) ความเมตตากรุณา หมายถึง การ “รู้จักพี่รักน้อง แลรู้เอ็นดูกรุณา
ต่อผู้เข็ญใจ”^{๖๙}

๘) การบำรุงพระศาสนา ถือว่าเป็นบุญยิ่งกว่าบุญอื่น การแสดงออกที่
กล่าวถึงใน *ไตรภูมิภคา* เป็นต้นว่า “กวาดวัดปัดแผ้วแผ่นดินที่พระพุทธรูป และที่สถูป
เจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์”^{๗๐} ที่เป็นการปฏิบัติตามหลักฐานในจารึกต่าง ๆ คือการ
สร้างวัด อุโบสถ วิหาร เจดีย์ การถวายที่ดินและผู้คนแก่วัด การถวายสิ่งของเครื่องใช้
แก่พระภิกษุสงฆ์ การประดิษฐานพระธาตุ การปลุกปั้นพระศรีมหาโพธิ์ การสร้าง
พระพุทธรูปและพระพิมพ์ การสร้างพระพุทธบาท และการรวบรวมพระไตรปิฎก^{๗๑}

ค่านิยมพฤติกรรมบุญนี้กล่าวสรุปรวมอยู่ในข้อความหนึ่งใน *ไตรภูมิภคา* ว่า

“ดูกร สัปบุรุษทั้งหลาย เร่งพิจารณาเห็นซึ่งอนิจจังสังขารสภานี้
แลระลึกตริกเอาใจใส่ เร่งกระทำบุญให้ท่าน รักษาศีล เมตตา ภาวนา

^{๖๕} พญาสิทธิ, *ไตรภูมิภคา หรือไตรภูมิพระร่วง*, หน้า ๔๒.

^{๖๖} กรมศิลปากร, *จารึกสุโขทัย*, หน้า ๖๕.

^{๖๗} พญาสิทธิ, *ไตรภูมิภคา หรือไตรภูมิพระร่วง*, หน้า ๕๐.

^{๖๘} เรื่องเดิม, หน้า ๔๒.

^{๖๙} เรื่องเดิม, หน้า ๑๐.

^{๗๐} เรื่องเดิม, หน้า ๕๐.

^{๗๑} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๖๕, ๖๕, ๗๒, ๘๔, ๘๖, ๑๐๕.

เอาอาตมไปสู่อมตมหานครนิพพานนั้น อันปราศจากทุกข์ ปราศจากโศก บ่มีไข้ บ่มีเจ็บ แลมิรู้เด้ามิรู้แก่ บ่มีรู้ตาย บ่มีรู้ฉิบหาย”^{๗๖}

ค่านิยมพฤติกรรมบุญนี้ มิได้เป็นเพียงแนวทางปฏิบัติที่ผู้นำสังคม ต้องการปลูกฝังเป็นพฤติกรรมแก่สังคม แต่ได้เป็นพฤติกรรมที่มีผู้ปฏิบัติจริง เช่น การปฏิบัติของสมเด็จพระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณี กล่าวในจารึกวัดศรีชุมว่า

“พระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณีหลานพ่อขุนผาเมืองนั้น ผู้เชื่อ มักกระทำบุญกระทำกรรม มักโอยทานทุกเมื่อ...ปลูกพระศรีมหาโพธิ์ กระทำพุทธปฏิมาทุกแห่งทุกพาย เลิกศาสนาพระมหา...อันตรธานบิให้ฉิบ บิให้หายสักแห่ง พระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณีนั้นผู้เชื่อ...ก็ดื่บมิเกียด คอบกระสานติไมตรีรู้ปรานีคน (ดู)สัตว์ทั้งหลายโปรดสราย บิให้ล้ม บิให้ตาย...ดังอัน ฐัญญูรู้คุณ ท่านเสี้ยมมรยาทอาจสั่งสอนคนสั่งสอนคน ทั้งหลาย ให้รู้ละอายรู้กลัวบาป กลัวผิดผู้เฒ่าผู้แก่ครูอุปัชฌาย์มีตรสหาย ทั้งหลาย”^{๗๗}

ผู้ที่ประพฤติตามค่านิยมพฤติกรรมบุญข้างต้น ชื่อว่า *มนุษย์ธรรม* เพราะเป็นผู้ปฏิบัติตามธรรมที่มนุษย์ควรปฏิบัติ ส่วนผู้ที่มีได้ปฏิบัติ ชื่อว่า *คนนรกบ้าง เปรตมนุษย์บ้าง ศิรฉานมนุษย์บ้าง*^{๗๘}

วิธีการนำพุทธธรรมสู่สังคม เพื่อสร้างระบบความรู้และระบบค่านิยม พฤติกรรมบุญข้างต้น ถ้าพิจารณาจาก *ไตรภูมิโกก* จะเห็นว่า มีวิธีการซ้อนกันอยู่ ๒ วิธีคือ

วิธีที่ ๑ การนำเสนอด้วยวิธีการใช้ปัญญา นำ ด้วยการอธิบาย สภาว- ธรรมตามเป็นจริง เช่น สภาวะไตรลักษณ์ ธรรมชาติของจิต เป็นต้น

วิธีที่ ๒ การนำเสนอด้วยวิธีการใช้ศรัทธา นำ ด้วยการเสนอโมภาพ ของการเสวยผลบุญผลบาปในภูมิ ๓ ตามกรรมที่บุคคลได้กระทำ เช่น ภาพชีวิต

^{๗๖} พญาสิทธิ, *ไตรภูมิโกก หรือไตรภูมิพระร่วง*, หน้า ๑๓๕.

^{๗๗} เรื่องเดิม, หน้า ๖๕-๖๖.

^{๗๘} พญาสิทธิ, *ไตรภูมิโกก หรือไตรภูมิพระร่วง*, หน้า ๔๒.

ที่เป็นสุข ประณีตในสวรรค์ ภาพชีวิตทุกข์แสนสาหัสน่าเกลียดน่ากลัวในนรก

ทั้งนี้ เห็นได้ชัดเจนว่า พระมหากษัตริย์ไทยทรงมุ่งหมายใช้วิถีการศรัทธาเป็นแนวทางสำคัญเพื่อเร้าสำนึก “รู้จักกลัวแก่บาปและละอายแก่บาป”^{๗๕} ให้เกิดขึ้นอย่างลึกซึ้งในจิตใจของประชาชน จนมีผลเป็นการปฏิบัติพฤติกรรมบุญที่เป็นจริงในสังคมวิถีการที่ทรงใช้นั้นนำไปสู่สัมฤทธิ์ผลตามเป้าหมาย กล่าวคือ ทำให้เกิดค่านิยมและลักษณะไทยในการทำทาน มีความกตัญญู ยกย่องเกรงใจผู้อาวุโส มีใจเมตตากรุณา ยกย่องความดีและคนดี และให้ความสำคัญต่อการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาสืบเนื่องต่อมา กล่าวได้ว่า พุทธธรรมในบริบทสังคมไทยที่ออกมาในรูประบบ ความรู้โลกและชีวิตในสมัยพระมหากษัตริย์ไทยนี้ มีความสำคัญต่อสังคมไทยอย่างมากในฐานะที่เป็นรากฐานการศึกษาของชนทุกระดับในสังคม คำว่า การศึกษาในที่นี้ มิได้มีความหมายถึงศาสตร์ข้อความรู้วิชาแขนงใดแขนงหนึ่ง หากมีความหมายลึกซึ้งถึงความรู้เรื่องชีวิตและการปฏิบัติพัฒนาตนที่เป็นวิถีการดำรงอยู่ตลอดชีวิตเพื่อประโยชน์สุขทั้งสำหรับบุคคลและสังคมส่วนรวม นิยามการศึกษาไทยที่มีพุทธธรรมเป็นรากฐาน คือ *ความรู้คือคุณธรรม* ความหมายนี้แตกต่างอย่างมากจากนิยาม *ความรู้คู่คุณธรรม* ซึ่งเกิดขึ้นภายหลัง เมื่อไทยเปลี่ยนไปปรับรูปแบบการศึกษาแบบตะวันตกที่ความรู้เป็นศาสตร์ที่ไม่มีความเกี่ยวข้องกับคุณธรรม จนเสียดุลยภาพของศีลธรรมในสังคม จึงเกิดความพยายามผนวกคุณธรรมเข้ามามีการศึกษาไทยแต่เดิมมีลักษณะ *ความรู้คือคุณธรรม* ในความหมายว่า *รู้คือทำอย่าง เป็นธรรม ถูกต้องสมดุลกับ ธรรมชาติที่เป็นอยู่และพึงเป็นไป* ความรู้ในเรื่องโลกและชีวิตที่มีพุทธธรรมเป็นรากฐาน ถือเป็นความรู้หรือการศึกษาที่สำคัญของชุมชน เป็นพื้นฐานการดำเนินชีวิตทุกส่วนของสังคม เป็นฐานหลักของการรักษาและสร้างสรรค์สังคมที่มีความมั่นคงอยู่ร่มเย็นเป็นสุข พุทธธรรมซึ่งเป็นสัจจะหรือความจริงจึงเป็นรากฐานของความดีและความงามในสังคมไทย เมื่อมีพุทธธรรมเป็นรากฐานความรู้เรื่องโลกและชีวิตแล้ว ความรู้อื่น เช่น ความรู้ในการทำมาหากิน ความรู้ใน

^{๗๕} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

การสร้างศิลปวัฒนธรรม ก็ได้รับการสร้างสรรค์และเลือกสรร โดยมีภูมิปัญญาแห่งพุทธธรรมเป็นเครื่องรองรับ ความรู้เหล่านั้นจึงเป็นความรู้ในลักษณะความรู้คือคุณธรรมด้วยการดำเนินชีวิตในรูปแบบต่าง ๆ จึงเป็นการทำหน้าที่เพื่อสังคม คือ ความดีงามให้เกิดแก่ชีวิตของผู้กระทำ มีผลก่อความสุขร่มเย็นแก่บุคคลและสังคม

ข้อควรสังเกตคือ ความสัมฤทธิ์ผลของการสื่อสารพระพุทธธรรม เพื่อการสร้างความรู้คือคุณธรรม ด้วยวิธีการศรัทธานำนี้ เกิดขึ้นภายในสภาพการณ์ของสังคมไทยที่มีคุณลักษณะสำคัญ คือ

- ทรัพยากรอุดมสมบูรณ์
- สิ่งแวดล้อมบริสุทธิงามตามธรรมชาติเป็นส่วนใหญ่
- โครงสร้างสังคมไม่ใหญ่และซับซ้อนเกินไป
- จำนวนประชากรไม่มากจนเป็นอุปสรรคต่อการทำมาหากิน และการจัดการความเป็นอยู่ทางสังคมร่วมกัน
- ค่านิยมการเลื่อนขั้นทางสังคมไม่สูง เพราะประชาชนมีความพอใจต่อความเป็นอยู่พอดีในลักษณะพึงธรรมชาติ
- ข่าวดสารข้อมูลและการเรียนรู้จากภายนอกไม่มากล้นรุนแรง อยู่ในสาระและการแสดงออกที่คล้ายคลึงกัน เป็นการติดต่อในหมู่ประเทศเอเชียที่อยู่ใกล้กัน

ในลักษณะสังคมเช่นนี้ การสื่อสารพระพุทธธรรมด้วยวิธีการศรัทธานำเป็นวิธีการที่มีคุณภาพเพียงพอแก่การ โน้มน้ำวจิตใจผู้คนให้มีความเลื่อมใสมั่นคงในพระศาสนา ทั้งในความรู้สึคนึกคิดและการปฏิบัติ ลักษณะชีวิตที่ไม่มีการแข่งขันและถูกรุกเร้าด้วยกระแสผัสสะรุนแรงจากภายนอก หากแวดล้อมด้วยธรรมชาติบริสุทธิ์บริบูรณ์ นอกจากจะช่วยหล่อหลอมให้คนมีชีวิตปรกติผาสุกโดยธรรมชาติแล้ว ยังทำให้คนมีเวลาสำหรับการศึกษา ซึมซับ และสร้างสรรค์ความจริง ความดี และความงามให้เกิดในชีวิตตามแนวทางแห่งพุทธธรรมด้วย

วิธีการสื่อสารพระพุทธธรรมด้วยวิธีการศรัทธานำนี้ นอกจากจะมีผลก่อให้เกิดระบบความรู้ และระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญดังกล่าวแล้ว ยังทำให้เกิดระบบคติความเชื่อที่เนื่องด้วยพุทธธรรมขึ้นด้วย ได้แก่ คติพุทธกาล ๕,๐๐๐ ปี

คติโพธิสัตว์ และความหวังพุทธภูมิ คติพระศรีอาริยมตไตรย คติพระธาตุ คติพระศรีมหาโพธิ์ คติพระพุทธบาท คติเหล่านี้โดยที่จริง เป็นคติที่มีอยู่ในดินแดนไทยก่อนสมัยสุโขทัยในช่วงที่มีการสื่อสารพระพุทธธรรมด้วยวิธีการศรัทธา ในดินแดนที่อาณาจักรกัมพูชาเข้ามามีอำนาจ และในอาณาจักรศรีวิชัย แต่ในสมัยพระมหากษัตริย์ราชธานีไทย คติเหล่านี้ได้รับการฟื้นฟูและขยายสาระความเชื่อจนเป็นระบบขึ้นทั้งนี้ก็มีกัมภีร์บาลีที่แต่งในลังกาเป็นเครื่องสนับสนุนให้เกิดความเชื่อมั่นคงขึ้น คติเหล่านี้ช่วยเสริมให้ความศรัทธาในพฤติกรรมบุญเป็นค่านิยมที่แน่นแฟ้นยิ่งขึ้น

คติพุทธกาล ๕.๐๐๐ ปี เป็นความเชื่อที่ว่าระยะของพระพุทธศาสนาของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าสมณโคดม จักดำรงอยู่นับแต่กาลมหาปรินิพพานไปจนตลอด ๕.๐๐๐ ปี ดังนั้น ชีวิตของพุทธศาสนิกชนที่เกิดในช่วงนี้จึงมีคุณค่าความหมายมาก เพราะอยู่ในจีนกาลได้มีโอกาสได้ยินได้ฟังธรรมของพระพุทธองค์หน้าที่ของพุทธศาสนิกชนจึงอยู่ที่การร่วมกระแสดความสืบต่อในจีนกาลนี้ด้วยการทำนุบำรุง พระพุทธศาสนา และด้วยการนำธรรมที่ได้ศึกษา ได้ยินได้ฟังมาปฏิบัติตามกำลังสติปัญญาตามขั้นตอนของชีวิต ในกระแสแห่งจีนกาลนี้ พระสัมมาสัมพุทธเจ้าแม้ได้สิ้นมหาปรินิพพานแล้ว พระธาตุ พระพุทธบาทและพระศรีมหาโพธิ์ ซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งความบริสุทธิ์ของพระองค์ยังคงดำรงอยู่ให้เคารพบูชา อนึ่ง เมื่อจีนกาลของพระมหาสมณโคดมสิ้นสุดลง ก็จักเป็นกาลเวลาของพระพุทธเจ้าองค์ใหม่ นามว่า พระศรีอาริยมตไตรย เนื่องจากการปฏิบัติให้ถึงความ หลุดพ้นจากกระแสสังสารวัฏถึงพระนิพพานเป็นสิ่งที่กระทำได้ยาก บุคคลจึงควรตั้งเป้าหมายที่จะได้เกิดในสมัยของพระศรีอาริยมตไตรยเพื่อจะได้ยินได้ฟังธรรมจากพระองค์ นอกจากนี้ บางคนยังอาจตั้งความปรารถนาดำเนินชีวิตเป็นพระโพธิสัตว์ คือสัตว์ (สิ่งมีชีวิต) ที่แสวงหาโพธิ์ คือการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า ถึงพุทธภูมิในอนาคต เพื่อการสืบต่อพระพุทธศาสนาในอนาคตอันยาวนานต่อไป คติความเชื่อที่เนื่องเป็นระบบนี้ ทำให้ผู้ที่เชื่อเกิดสำนึกต่อการดำเนินชีวิตบริสุทธิ์ตามแนวทางพระพุทธศาสนาเพื่อพระพุทธศาสนา

อย่างไรก็ตาม โดยเหตุที่รากฐานของความเชื่อมาจากความศรัทธาคติความเชื่อดังกล่าวจึงขยายเป็นความเชื่อเชิงอิทธิปาฏิหาริย์ได้ง่าย ตัวอย่างเช่น

จาริกวัตรวิกรม พระมหาเถรศรีศรัทธาราชจุฬามณีได้เล่าถึงปาฏิหาริย์พระธาตุว่า

“ภูหากใช้ต้นภูกระทำกรบุญสมภารวันเดียวสี่สิบแปดการ พระมหาธาตุเป็นเจ้าจึงเสด็จปาฏิหาริย์หนักหนา ดั่งน้ำมหาสมุทร ระลอกดั่งฝนตกทำใหญ่ รัศมีกลางอันดังพระระจรวดสวย สุภาดูกานุสบธรา รัศมีกลางอันเลื่อมดังดวงดาวคำ เลื่อมดั่งน้ำทองไหลจรัสไปทุกแห่ง รัศมีกลางอันขาวดั่ง...รัตนดั่งดอกชอนดอกพุดเห็น แก่ตาฉายทั่วจักรวาล พระเกศธาตุเสด็จปาฏิหาริย์(อ)อยู่เรื่องดั่งสายฟ้าแมลงบ ดั่งแฉวงน้ำเล่นในกลางหาวยศจรรย^{๘๐}

จาริกนครชุม พ.ศ. ๑๕๐๐ ได้กล่าวถึงคติความเชื่อในเหตุการณ์วันสิ้นพุทธกาล เพื่อเน้นความสำคัญของการปฏิบัติ “บุญธรรม” ด้วยวิธีการนำเสนอแบบศรัทธาที่ผสมผสานแนวปาฏิหาริย์ว่า

“ถึงเมื่อวันดั่งนั้น แต่พระธาตุทั้งหลายอันมีในแผ่นดินนี้ก็ดี ในเทพโลกก็ดี ในนาคโลกก็ดี เหาะไปกลางหา และไปประชุมกันในลังกาทวีป เข้าอยู่ในกลางรัตนมาลิกมหาสถูป แล้วจึงจักเหาะไปอยู่ในดินพระศรีมหาโพธิ์ที่พระพุทธเป็นเจ้าตรัสแก่สรรพพญุตญาณ เป็นพระพุทธเมื่อก่อนอัน จึงจักกาลไฟไหม้พระธาตุอันสิ้นแล เปลวพุ่งขึ้นคองพรหมโลก ศาสนาพระพุทธเจ้าจักสิ้นในวันดังกล่าวอันแลแต่นั้นเมื่อหน้า ผุ่งคนอันจักรู้บุญธรรมหามีได้หลายเลยยอมจักกระทำบาปกรรมแลจักเอาตนไปเกิดในรกไซ้ แต่นี้เมื่อหน้า ผุ่งสาธุสัตบุรุษทั้งหลายจูงเร่งกระทำบุญธรรมในศาสนาพระพุทธเมื่อยังมีเท่าวัน ชั่วเรบัดนี้มีบุญหนักหนา จึงจักได้มาเกิดทันศาสนาพระเป็นเจ้าไซ้ จูงทั้งหลายหมั่นกระทำบูชาพระสถูป เจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์ดั่งตนพระเจ้าเรา ผิผู้ใดได้ได้ปรารถนาด้วยใจศรัทธาอันซื่อ จักปรารถนาไปเกิดในเมืองฟ้า.....ตรอดพระศรีอารยไมตรีลงมาเป็นพระพุทธ เยียมาเกิดในเมืองดินนี้คืบเดียวก็ได้ค้าย” ^{๘๑}

^{๘๐} กรมศิลปากร, *จาริกสมัยสุโขทัย* หน้า ๗๖

^{๘๑} เรื่องเดิม, หน้า ๓๒-๓๓.

ระบบความรู้ ระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญ และระบบคติความเชื่อที่
 ก่อสานในสมัยพระมหากษัตริย์ราชลธิไทยนี้ ได้สืบทอดต่อมาจนถึงสุโขทัย
 ประมาณ พ.ศ.๑๕๘๑ อย่างไรก็ตาม หลังจากสมัยของพระมหากษัตริย์ราชลธิไทย
 ทางสุโขทัยได้รับคติความคิดความเชื่อจากอยุธยาเข้ามาผสมผสานด้วย ทำให้คติ
 ความเชื่อตามแบบศาสนาพราหมณ์ซึ่งที่จริงก็มีอยู่ในสุโขทัยแต่ระยะต้น มีการแสดง
 ออกที่ชัดเจนขึ้น และมีอิทธิพลทำให้คติความเชื่อทางพระพุทธศาสนาในสุโขทัยโน้ม
 ไปในเรื่องปาฏิหาริย์มากขึ้น อย่างไรก็ตาม อิทธิพลคติความเชื่อแบบพราหมณ์ของ
 อยุธยาก็ทำให้ระบบความรู้ และระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญตามแนวทางพุทธ-
 ธรรมของสุโขทัยเสื่อมลง ข้ำระบบความรู้ ระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญรวมทั้งระบบ
 คติความเชื่อตามแนวทางพุทธธรรมของสุโขทัย กลับมีอิทธิพลเป็นรากฐานของสังคม
 ไทยสมัยอยุธยาด้วย

เนื่องจากพระพุทธศาสนาของสุโขทัย หลังจากสมัยพระมหากษัตริย์ราชลธิไทย
 ราชลธิไทยได้มีลักษณะร่วมกับลักษณะพระพุทธศาสนาในอยุธยา การกล่าวถึงพุทธ-
 ธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ที่เป็นลักษณะของสุโขทัยอย่างแท้จริง จึงจักยุดิ
 ไว้ตรง ระบบพุทธธรรมที่ก่อสานเป็นความรู้ความเชื่อและการปฏิบัติในสมัยพระ-
 มหากษัตริย์ราชลธิไทย หลักฐานที่เนื่องด้วยสาระพุทธธรรมในสุโขทัยต่อจากสมัยนี้
 จักได้กล่าวรวมในตอนที่ว่าด้วยพุทธธรรมในสมัยอยุธยาที่จะเสนอต่อไป

๓. พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยอยุธยา

ในสมัยอยุธยา ระบบความรู้ ค่านิยมพฤติกรรมบุญ และคติความเชื่อที่
 ก่อสานเป็นระบบชัดเจนในสมัยสุโขทัยได้รับการถ่ายทอดสืบเนื่องมา กล่าวคือ

- ในด้านระบบความรู้ สาระไตรภูมิที่นำเอาโลกทัศน์ของภูมิ ๓ มาแสดง
 เพื่อให้เห็นถึงชีวิตทัศน์ของชีวิตที่เป็นกระแสเกิดดับสุขทุกข์ในภพภูมิต่างๆ ตาม
 กรรมที่บุคคลกระทำได้รับการนำเสนอสู่สังคมทั่วไปในรูปจิตรกรรม เช่น จิตรกรรม
 ฝาผนังฉากไตรภูมิ ที่วัดเกาะแก้วสุทธาราม จังหวัดเพชรบุรี สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๒๗๗

สมัยพระเจ้าบรมโกศ^{๘๒} สาระกฎแห่งกรรมและสภาวะอนิจจตาของชีวิต เสนอไว้ในวรรณคดี อาทิ

“รอยกรรมจักจากเจ้า	จอมกษัตริย์
รอยบาปเพรงจำพลัด	ออกท้าว”
“ไต่ไต่ในโลกล้วน	อนิจจัง
คงแต่บาปบุญยัง	เที่ยงแท้
คือเงาติดตัวตรึง	ตรึงแน่น อยู่เนา
ตามแต่บาปบุญแล้ว	ก่อเกื้อรักษา” ^{๘๓}

เป้าหมายชีวิต ทั้งชีวิตที่ตีในชาติต่อๆ ไปในสังสารวัฏ การดับทุกข์สิ้นกิเลสถึงพระนิพพานและการถึงความเป็นพระพุทธเจ้า มีหลักฐานปรากฏในจารึกหลายหลัก ตัวอย่าง เช่น จารึกลานเงินอักษรขอมภาษามคร วัฒนธรรมเขมร วัฒนธรรมศรีอยุธยา ประมาณว่าสร้างขึ้นในช่วงระหว่างพ.ศ.๑๕๓๘-๑๕๕๒ มีข้อความแสดงความปรารถนาในผลบุญ แปลความได้ว่า

“ด้วยผลบุญนี้ ทรายที่ข้ายังท่องเที่ยวไปสู่ภพน้อยภพใหญ่อันจะนับมิได้นั้น ขอให้ข้ายมีปรีชา มีรูปงาม มีเสียงไพเราะ เลียบแหลมยิ่งในสรรพศาสตร์ รู้แนวความคิด เป็นผู้ทรงศีล มีสมบัติต่างๆ อันประเสริฐ เป็นผู้บริจาตกทานหาประมาณมิได้ เป็นผู้ปลดเปลื้องตนให้พ้นจากกิเลส เป็นผู้ยินดีในกุศลอันหาโทษมิได้ ขอให้เป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตกาลเทอญ” ^{๘๔}

^{๘๒} กรมศิลปากร, “อิทธิพลของไตรภูมิพระร่วงต่อลักษณะศิลปกรรมและวรรณกรรมไทย”, *สรุปผลการสัมมนาเรื่องไตรภูมิพระร่วง* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๖), หน้า ๑๔๒.

^{๘๓} กระทรวงศึกษาธิการ, *หนังสืออ่านกวีนิพนธ์เรื่องฉิลิตพระลอ* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๑), หน้า ๕๒,๕๗.

^{๘๔} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, *วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : จารึก ตำนานพงศาวดาร สาส์น ประกาศ* (กรุงเทพฯ : มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๔๓.

- **ในด้านระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญ** การให้ความสำคัญต่อรากฐานสำนึกความ “กลัวแก่บาป ละอายแก่บาป” แสดงไว้ในพระราชกำหนดเก่า^{๘๕} เป็นต้น การทำทาน การรักษาศีล ความกตัญญู ความเมตตา การทำกิจในพระพุทธศาสนา กล่าวสอนใน **ปัญญาสาตก** ส่วนที่แต่งในสมัยอยุธยา และ **มังคลัตถทีปนี** ของพระสิริมังคลาจารย์ แต่งที่เชียงใหม่^{๘๖} เป็นต้น ที่เป็นพระราชกรณียกิจของพระมหากษัตริย์ และการกระทำบุญของบุคคลทั่วไปที่กล่าวไว้ในพระราชพงสาวดารและจารึกก็มีหลักฐานเป็นจำนวนมาก

- **ในด้านคติความเชื่อ** ยังสืบเนื่องมาตั้งแต่พุทธกาล ๕,๐๐๐ ปี คติพระธาตุ คติพระศรีมหาโพธิ์ คติพระพุทธบาท คติพระโพธิสัตว์ และคติพระศรีอารียเมตไตรย **คติพุทธกาล ๕,๐๐๐ ปี** เช่น พระราชพิธีลบสักการาช เมื่อถึงจุลศักราช ๑,๐๐๐ ในสมัยพระเจ้าปราสาททอง เพื่อให้ช่วงเวลาที่ถึงพุทธศักราช ๕,๐๐๐ มีระยะเวลายาวนานมากขึ้น^{๘๗}

คติพระธาตุ เช่น ใน พ.ศ. ๑๕๒๗ สมเด็จพระรามาธิบดีได้โปรดฯ ให้สร้างวัดมหาธาตุ ณ ที่ซึ่งพระองค์ “ทอดพระเนตรโดยฝ่ายทิศบูรพ์ เห็นพระสารีริกบรมธาตุเสด็จปาฏิหาริย์”^{๘๘}

คติพระพุทธบาท เช่น สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ทรงโปรดฯ ให้สร้างรอยพระพุทธบาทจำลองที่วัดจุฬามณี เมื่อ พ.ศ. ๑๕๕๑^{๘๙} ในสมัยพระเจ้าทรงธรรม

^{๘๕} เช่น “พระราชกำหนดเก่า ๕๐” *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕* (พระนคร : องค์การค้ำชูสุภษา, ๒๕๐๖) , หน้า ๑๔๘

^{๘๖} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕* อักษรธรรมและอักษรไทยพุทธศตวรรษที่ ๑๘-๒๔ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๘), หน้า ๑๘๗.

^{๘๗} *พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) กับพระจักรพรรดิพงศ์ (อาด)* (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๓๕๒.

^{๘๘} เรื่องเดิม, หน้า ๘.

^{๘๙} *พระราชพงสาวดารกรุงศรีอยุธยา* (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส) และพงสาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม ๑ (พระนคร : องค์การค้ำชูสุภษา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๑

ได้มีผู้พบรอยพระพุทธรูปที่จังหวัด สระบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๑๔๕^{๕๐} การเสด็จไปนมัสการพระพุทธรูปเป็นพระราชกรณียกิจที่เป็น “พระราชประเพณี” ของพระมหากษัตริย์อยุธยา^{๕๑} นอกจากนี้มีผู้แสดงสาระพุทธรูป ด้วยการจารไว้ในจารึกรอยพระบาทสัมฤทธิ์ จังหวัดกำแพงเพชร และจารึกมณฑลบนรอยพระบาท ซึ่งไม่มีหลักฐานประวัติการพบ แต่จากลักษณะตัวอักษรขอมอยุธยา ทำให้ประมาณได้ว่าสร้างขึ้นในช่วงเดียวกับจารึกรอยพระพุทธรูปสัมฤทธิ์คือในราวพุทธศตวรรษที่ ๒๐^{๕๒} รวมทั้งมีการแต่งคัมภีร์ พุทธบาทมงคล ในช่วงเดียวกันนี้ด้วย^{๕๓}

คติพระโพธิสัตว์ เช่น ใน พ.ศ. ๑๕๘๗ สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ ได้โปรดฯ ให้สลักรูปพระโพธิสัตว์ ๕๕๐ พระชาติ^{๕๔} อนึ่งมีการสร้างสรรค์วรรณคดีบาลีหลายเรื่องที่มีสาระเนื่องด้วยพระโพธิสัตว์ เช่น ปัญญาสาตก ส่วนที่แต่งที่อยุธยา ราชโฆษาตกและทสโพธิสัตตฤท^{๕๕}

คติพระศรีอารยเมตไตรย เป็นคติที่เฟื่องฟูในสมัยอยุธยา ประชาชนนิยมเข้าร่วมประเพณีมหาชาติ ด้วยความเชื่อว่า ถ้าได้พากเพียรฟังมหาชาติครบพันกาลภายในวันเดียวจักได้รับอานิสงส์ซึ่งให้ได้เกิดในสมัยพระพุทธเจ้าศรีอารยเมตไตรยมีผลงานวรรณคดีเรื่องพระมาลัยคำหลวง ภาษาไทย และมาเลยเขตวัดเดรวัดฎีกา ภาษาบาลี เนื้อหาเน้นคำสอนของพระโพธิสัตว์ผู้จักเป็นพระพุทธเจ้าศรีอารยเมตไตรยในอนาคต โดยเฉพาะที่เกี่ยวกับการฟังมหาชาติ ในจารึกต่างๆ ที่แสดงกิจในพระศาสนา มักมี

^{๕๐} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)...., หน้า ๑๔๕.

^{๕๑} คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๕), หน้า ๖๐, ๖๕, ๑๐๑, ๑๕๑, ๑๕๕.

^{๕๒} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วรรณนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : จารึก ตำนานพงศาวดาร สาสัน ประกาศ, หน้า ๖๑-๗๐.

^{๕๓} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วรรณนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : ประเภทวิเคราะห์ธรรมในพระสุตตันตปิฎก, หน้า ๒๘๕.

^{๕๔} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ... เล่ม ๑, หน้า ๗ และ ๔๔.

^{๕๕} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วรรณนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : ประเภทวิเคราะห์ธรรมในพระสุตตันตปิฎก หน้า ๔๘ , ๑๐๔, ๑๑๑, ๑๕๒.

ข้อความตั้งความหวัง “ของใต้ต้นพระศรีอารียไมตรีโพธิ์สัตว์”^{๕๖} เช่น ในจารึก วัดส่องคบ จังหวัดชัยนาท พ.ศ. ๑๕๗๖ เป็นต้น

ถึงแม้ว่าพุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของคนไทยสมัยอยุธยาจะมีสาระและการแสดงออกสืบเนื่องมาจากสมัยสุโขทัย ก็มีลักษณะเด่นเฉพาะสมัยที่ควรพิจารณา คือ

๓.๑ พุทธธรรมกับศาสนาพราหมณ์

เมื่อพระรามาธิบดีที่ ๑ ก่อตั้ง กรุงพระนครศรีอยุธยา ขึ้นเป็นศูนย์กลางดินแดน ที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา เมื่อ พ.ศ. ๑๘๕๓ พระองค์ทรงนำความคิดความเชื่อ ตลอดจนแนวปฏิบัติด้านพิธีกรรมในศาสนาพราหมณ์เข้ามาสู่สำนักอยุธยาด้วยแต่ต้นตั้งปรากฏหลักฐาน ใน *ลิลิตโองการแช่งน้ำ* - คำอ่านในพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ทั้งนี้ ใน *คำให้การชาวกรุงเก่า* ได้เล่าว่า พระรามาธิบดีที่ ๑ ทรงโปรดฯ ให้เชิญคณะพราหมณ์จากพาราณสีมาประกอบพระราชพิธีราชาภิเษก^{๕๗} ต่อแต่นั้น ได้ปรากฏการผสมผสานคติความเชื่อและแบบแผนประเพณีระหว่างพระพุทธรูปศาสนากับศาสนาพราหมณ์เข้าด้วยกันสืบเนื่องมาตลอดสมัยอยุธยา และสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ความผสมผสานนี้ทำให้ดูเหมือนว่าศาสนาพราหมณ์ได้มีอิทธิพลก่อให้เกิดพระพุทธรูปในสังคมไทยมีลักษณะเป็น พุทธ-พราหมณ์อย่างไรก็ตาม หากได้พิจารณาอย่างละเอียดแล้ว จะเห็นว่าพระมหากษัตริย์ไทยนับแต่พระรามาธิบดี ๑ เป็นต้นมา ได้นำศาสนาพราหมณ์เข้ามามีบทบาทในสังคมไทยเพียงในฐานะเป็น เครื่องมือส่งเสริมพระราชอำนาจทางการเมือง ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงฐานะ *เทวราชา* ผู้ทรงอำนาจเด็ดขาดและทรงความศักดิ์สิทธิ์ใน *มณฑล* ที่มีเมืองหลวงเป็นศูนย์กลาง ปกครองเมืองบริวารที่อยู่โดยรอบ ศาสนาพราหมณ์นอกจากจะเข้ามาเป็น

^{๕๖} สำนักนายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และ โบราณคดี, *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓* (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘), หน้า ๗๑.

^{๕๗} *คำให้การชาวกรุงเก่า*....., หน้า ๖๐.

พื้นฐานของ คติเทวราชาแล้ว—ยังเข้ามาในราชประเพณีเสริมพิธีกรรมที่เนื่องด้วย พระมหากษัตริย์ ให้มีความศักดิ์สิทธิ์ยิ่งขึ้น ทั้งนี้ การเข้ามาของศาสนาพราหมณ์ในฐานะเป็นเครื่องมือเสริมพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์นี้ได้รับการเลือกสรร สาระ แนวทางการปฏิบัติ และการให้ความหมายตามบริบทของสังคมไทยที่มี พุทธธรรมเป็นรากฐาน

- ในด้านสาระ คติเทวราชาในศาสนาพราหมณ์มีความหมายว่า พระมหากษัตริย์คือเทพที่อวตารลงมาเพื่อทำหน้าที่พิทักษ์ปกป้องประชาราษฎร์^{๕๘} ในสังคมไทยสมัยอยุธยา นอกจากจะรับคติเทวราชาในความหมายดังกล่าวแล้ว ยังถือคติทางพระพุทธรูปที่เป็นแนวคิดมาแต่สมัยสุโขทัยว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็น พระโพธิสัตว์ ผู้ทำหน้าที่ปกครองสร้างความสุขแก่บ้านเมืองในลักษณะที่เป็น การบำเพ็ญ พระบารมี อย่างไรก็ตาม อิทธิพลของศาสนาพราหมณ์ที่เสริมพระราชอำนาจความศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ให้สูงขึ้น ก็มีผลทำให้เกิดการยกคติพระมหากษัตริย์คือพระโพธิสัตว์ ขึ้นเป็นการเปรียบเทียบพระมหากษัตริย์เสมือน พระพุทธเจ้า จึงมีการขนานนามกษัตริย์อยุธยาว่าเป็น *หน่อเนื้อพุทธางกูร พระพุทธเจ้าอยู่หัว ธรรมิกราช ไตรโลกนาถ ตริภูวนาธิเบศร์* และคติเปรียบเทียบพระมหากษัตริย์เสมือนพระพุทธเจ้านี้ ได้มีอิทธิพลทำให้คติเทวราชาที่ไทยรับจากพราหมณ์นอกจากใช้ในความหมายว่า กษัตริย์คือเทพที่อวตารลงมาแล้ว ยังมีความหมายว่าเป็นเทพยิ่งกว่าเทพ หรือเทพเหนือเทพด้วย คติเหล่านี้ได้ผสมผสานกันเป็นพระนามาภิไธยของพระมหากษัตริย์อยุธยา เช่น ในจดหมายเหตุเรื่องการสร้างพระพุทธรูปบาท เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๓ ได้ออกพระนาม สมเด็จพระนารายณ์มหาราชว่า

“พระศรีสรรเพชญ์สมเด็จพระรามราชาธิบดีศรีสินทรมหจักรพรรดิ
ศรราชธานีรามศวรธรรมิกราชเคโซชัย บรมเทพาดีเทพตริภูวนาธิเบศร
โลกเชษฐวิสุทธิ มกุฎพุทธางกูรบรมจักรพรรดิศวรธรรมิกราชาธิราช”^{๕๙}

^{๕๘} A.L. Basham, *The Wonder that was India* (Calcutta : Fontana Books, ๑๙๖๙), pp. ๘๒-๘๓.

^{๕๙} สำนักนายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรมและโบราณคดี, *ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาภาค ๑* (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๐), หน้า ๑๒.

ในลิลิตยวนพ่ายได้สรรเสริญสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถตามแนวคิดข้างต้นว่า

“เอกาทศเทพแสง	เอาจงค์
เป็นพระศรีสรรเพชญ์	ที่อ้าง
พระเสด็จดำรงรักษ	เลี้ยงโลกย ไล้แส
ทุกเทพทุกท้าวไหงวี่	ช่วยไชย”๑๐๐

ในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราช สมเด็จพระพนรัตน์ได้กราบทูลขอให้พระองค์พระราชทานอภัยโทษงดสำเร็จโทษเหล่าแม่ทัพนายกองที่มีได้โดยเสด็จให้ทันในขณะยุทธหัตถีด้วยการเปรียบเทียบกับเหตุการณ์เมื่อครั้งพระสัมมาสัมพุทธเจ้าพิชิตมารว่า

“เหตุทั้งนี้จำเป็นที่จะให้พระเกียรติยศพระราชสมภารเจ้าเหมือนสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าเมื่อพระองค์เสด็จเหนือปราศตบัลลังก์ได้ควงพระมหาโพธิ์ ณ เพลสาธณห์ ครั้นนั้นเทพยเจ้ามาเฝ้าอยู่ที่หมู่จักรวาล และพระยาศิวสดีมารยกพลเสนามารมาประจัญครั้นนั้น ถ้าได้เทพเจ้าเป็นบริวารและมีชัยแก่พระยามารก็หาผู้เป็นมหัศจรรย์นักไม่ นี่เพอญให้หมู่อมรินทร์พรหมทั้งปวงปลาสนาการหนีไปสิ้น ยิ่งแต่พระองค์เดียวอาจสามารถผจญพระยามารราชกับพลเสนามารให้อปราชัยพ่ายแพ้ได้ จึงสมเด็จพระบรมโลกนาถเจ้าได้พระนามว่า พระพิชิตมารโมลีศรีสรรเพชูดาญาณเป็นมหามหัศจรรย์ศาลดิเรก ท้าวอนันตโลกธาตุเบื้องบนตราบแก้ววิคพรหม เบื้องต่ำตลอดถึงอโธภาคเวจีเป็นที่สุด ก็เหมือนพระราชสมภารเจ้าทั้งสองพระองค์

ครั้งนี้ถ้าเสด็จพร้อมด้วยเสนางคนิกรโยธาทวยหาญมากและมีชัยแก่พระมหาอุปราชาอันหาผู้เป็นมหัศจรรย์แต่พระเกียรติยศปรากฏไปในนานาประเทศธานีใหญ่น้อยทั้งนั้นไม่ พระราชสมภารเจ้าอย่าทรง

^{๑๐๐} กรมศิลปากร, “ลิลิตยวนพ่าย” วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๘), หน้า ๒๕๒๕.

ประวัติทโทมนัสน้อยพระทัยเลย อันเหตุที่เป็นนี้เพื่อเทพเจ้าทั้งปวงอัน
รักษาพระองค์จักสำแดงเกียรติยศคุณงามความดีถวายพระพรเป็นแท้”^{๑๐๑}

อนึ่งคติความเชื่อเรื่องพระธาตุในพระพุทธศาสนาได้มีบทบาทเสริมพระบารมี
ของพระมหากษัตริย์สมัยอยุธยาอย่างมากด้วย เช่น พระรามเมศวร สมเด็จพระนเร-
ศวรมหาราช พระเจ้าปราสาททอง พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ ได้ทรงพบปาฏิหาริย์
ของพระบรมสารีริกธาตุเมื่อเสด็จทำศึกสงครามหรือเมื่อเข้ายึดอำนาจทางการเมือง^{๑๐๒}
การพบปาฏิหาริย์พระธาตุนี้เป็นเครื่องเสริมบุญญาบารมีของพระมหากษัตริย์ และ
สร้างการยอมรับความชอบธรรมในการปฏิบัติพระราชกรณียกิจขณะนั้นของพระองค์

- **ในด้านพิธีกรรม** ได้เลือกรับแบบแผนพิธีกรรมจากศาสนาพราหมณ์
เฉพาะส่วนที่เป็นการเสริมพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ที่ไม่ขัดต่อความเป็น
ธรรมิกราชาตามหลักพุทธธรรม เช่น ไม่รับพิธีกรรมเช่นสรงสังเวฆาสด์อย่างโจ่งแจ้ง
ดังเช่นพิธีอัสวเมธเพราะขัดกับศีลข้อที่ ๑ นอกจากนี้ ยังมีการผสมผสานคติและพิธีกรรม
ทางพระพุทธศาสนาเข้าไปในพิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์ด้วย เช่น การจัดพระราช
พิธีลบสักการาในสมัยพระเจ้าปราสาททอง เมื่อ พ.ศ. ๒๑๘๑ ได้แสดงรายละเอียดไว้
ในพระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาว่า

“สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว... จึงให้พญาจารย์ผู้รู้ดำรับพระราชพิธี
ไปจัดแจงตกแต่งการทั้งปวง พญาจารย์... ให้ตั้งเขาพระสุเมรุ หน้า
จักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาท มีเขาไกรลาสและเขาสัตตภัณฑ์ ล้อม
พระเมรุเป็นชั้น ๒ ออกมา... แล้วให้กระทำรูปสมเด็จพระนรินทรราชาสถิต
ณ ยอดเขาพระสุเมรุเป็นประธาน จึงให้ทิวาจารย์ แต่งกายเป็นพระอิศวร
พระวิษณุ พระพาย พระพิรุณ พระเพลิง พระขม พระไพศก พระจันทร์
พระอาทิตย์ รูปเทพเจ้าทั้ง ๑๒ ราศี แวดล้อมสมเด็จพระนรินทรราชา

^{๑๐๑} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เอิม)... หน้า ๒๐๖.

^{๑๐๒} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับสมเด็จพระพนรัตน์วัดพระเชตุพน (พระนคร :
สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๕), หน้า ๗, ๘๘, ๖๑๑.

โดยอันดับศักดิ์เทวราช ....และตั้งพิธีไสยศาสตร์ ณ เจริงเขาสัตตภัณฑ์ทั้ง
๔ ทิศ...แล้วเชิญพระพุทธรูปปฏิมากรและพระไตรปิฎกธรรมมาตั้งเป็น
ประธาน นิมนต์พระสงฆ์ราชาคณะคามวาสีอรัญวาสีมาสวดพระพุทธร
ปริตรมหามงคลสูตร.....”^{๑๐๓}

ข้อควรสังเกตคือ พระราชพิธีลอบสังหารข้างต้นได้นำคติไตรภูมิเข้ามาเป็น
สาระหลักของพระราชพิธีด้วย แต่คติไตรภูมิในสมัยอยุธยาได้เห็นได้จากพระราชพิธี
นี้ มีสาระในบริบทของคติเทวราชาและพิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์ คือ เน้นสาระ
ทางภูมิศาสตร์หรือโลกศาสตร์ เพื่อแสดง *มณฑล* ที่มีเขาพระสุเมรุอันเป็นที่สถิตของ
องค์อมรินทร์ราชิราช ผู้เป็นเทพเหนือเทพ แวดล้อมด้วยเทพบริวารจำนวนมาก เป็น
สัญลักษณ์เสริมคติเทวราชา คติไตรภูมิในยุคอยุธยาในส่วนที่เนื่องด้วยคติเทวราชาและ
พิธีกรรมทางศาสนาพราหมณ์ ซึ่งเน้นสาระโลกศาสตร์นี้แตกต่างจากคติไตรภูมิใน
สมัยสุโขทัยที่นำสาระไตรภูมิมาเป็นส่วนแห่งการแสดงกระแสชีวิตการเวียนว่ายตายเกิด
ในภพภูมิตามกรรม

ข้อสังเกตอีกประการหนึ่งคือ ในพระราชพิธีและพิธีกรรมที่ผสมผสานคติ
ทางพระพุทธศาสนาและศาสนาพราหมณ์เข้าด้วยกัน มักจัดกิจกรรมส่วนพระพุทธ
ศาสนาเป็นหลักที่กระทำก่อนพิธีพราหมณ์ เช่นการนมัสการพระรัตนตรัยเป็นต้น
นอกจากตัวอย่างข้างต้นแล้วยังมีตัวอย่างอื่นอีก เช่น ในสมัยสมเด็จพระนเรศวร
มหาราช เมื่อพระยาสุวรรณคโลกเป็นกบฏ สมเด็จพระนเรศวรมหาราชทรงนำพิธี
ถือน้ำสัตยาธิษฐานโดยเอา “พระศรีรัตนตรัยเจ้าเป็นประธาน”^{๑๐๔}

เห็นได้ว่า การรับคติความเชื่อและพิธีกรรมของศาสนาพราหมณ์เข้ามาใน
สังคมไทยแต่สมัยอยุธยานั้น เป็นการเลือกรับเฉพาะส่วนที่สนองวัตถุประสงค์ที่
ต้องการ เช่นเพื่อการเสริมพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ โดยเลือกสิ่งที่ไม่ขัด
ต่อระบบความรู้ ค่านิยม พฤติกรรมบุญ และระบบความเชื่อของไทยที่มีรากฐาน

^{๑๐๓} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)... หน้า ๓๑๕-๓๕๒.

^{๑๐๔} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับหลวงประเสริฐ... เล่ม ๑. หน้า ๑๗๒

จากพุทธธรรม นอกจากนี้ยังได้ผสมและปรับเปลี่ยนคติและพิธีกรรมของศาสนาพราหมณ์ ให้อยู่ในบริบททางพระพุทธศาสนาของสังคมไทยด้วย ตามนัยยะนี้ศาสนาพราหมณ์จึงมิได้มีอิทธิพลที่ทำให้พระพุทธศาสนาในสังคมไทยมีลักษณะเป็นพุทธ-พราหมณ์ เท่ากับที่พระพุทธศาสนาได้ทำให้ศาสนาพราหมณ์ในสังคมไทยกลายเป็นพราหมณ์-พุทธ

๓.๒ พุทธธรรมกับคริสต์ศาสนา

นับแต่สมัยสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ ไทยได้ดำเนินรัฐประศาสนนโยบายติดต่อกับต่างประเทศทั้งในภาคพื้นเอเชียและยุโรปเพื่อประโยชน์ทางการค้าเป็นสำคัญ การติดต่อกับต่างประเทศมีสภาพเฟื่องฟูมากในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ชาวตะวันตก ที่เข้ามานอกจากกลุ่มที่มุ่งหมายประกอบกิจการค้าแล้ว ยังมีคณะบาทหลวงเข้ามาเผยแพร่คริสต์ศาสนาด้วย คณะบาทหลวงเหล่านี้มีความมุ่งมั่นในการเผยแพร่คริสต์ศาสนาในสังคมอยุธยาอย่างจริงจัง ดังเห็นได้จากบันทึกของบาทหลวงหลายคน ที่เข้ามาในเวลานั้น เช่น บาทหลวงตาซาร์ด ผู้เข้ามาในประเทศไทยครั้งแรกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อ พ.ศ. ๒๒๒๕ ได้กล่าวถึงวิธีการที่เห็นว่าควรใช้ในการเผยแพร่คริสต์ศาสนาในอยุธยาว่า

“ยังจะต้องมีบาทหลวงเยซุอิตอีกลักษณะหนึ่ง มาดำเนินการใช้ชีวิตเท่าที่สามารถทำได้อย่างเคร่งครัด และถือวิเวกตามแบบอย่าง พระภิกษุสงฆ์ซึ่งมีอิทธิพลเหนือชาวบ้านเป็นอันมาก ให้ห่มดองแบบภิกษุ ไปมาหาสู่กับพวกภิกษุเสมอ แล้วให้พยายามชักจูงรูปใครรูปหนึ่งให้หันมานับถือพระคริสต์ศาสนา วิธีนี้คณะเยซุอิตชาวปอร์ตุเกส ดำเนินการได้ผลมาแล้ว ที่มาดูเรแถวประเทศเบงกอล”^{๑๐๕}

วิธีการเผยแพร่คริสต์ศาสนาที่คณะบาทหลวงใช้ นอกจากวิธีการกลมกลืนประสานไมตรีแล้ว บางครั้งได้ใช้วิธีการที่ค่อนข้างรุนแรงด้วย เช่น เมื่อบาทหลวงตา

^{๑๐๕} กีย์ ตาซาร์ด, *จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยาม เล่ม ๑* แปลโดยสันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๗), หน้า ๘๕.

ซาร์ดและคณะไปเรือแตกที่จันทบุรี ชาวบ้านได้ช่วยพาไปค้างแรมที่วัดแห่งหนึ่งในหมู่บ้าน เมื่อเข้าไปในวัดบาทหลวงตาซาร์ดได้ลี้มพระพุทธรูปและเทียนที่จุดบูชาบาทหลวงตาซาร์ดได้บันทึกว่า

“เขานำเราไป....ที่วัดแห่งหนึ่งพอหลบฝนได้.... เราได้ลี้มเทียนและรูปปั้นเหล่านั้นเสียหมด เพื่อขอบคุณพระเจ้าผู้เลี้ยงแท้”^{๑๐๖}

อย่างไรก็ตาม คณะบาทหลวงที่เข้ามาไม่อาจทำให้คนไทยหันไปนับถือคริสต์ศาสนาได้ดังเป้าหมาย ฟอรั้งมีหนังสือกราบทูลพระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ ว่า “ผู้สั่งสอนศาสนาชักชวนคนไทยเข้ารีตไม่ได้สักคนเดียว”^{๑๐๗} ส่วน เดอ ชัวซีมีบันทึกว่า “เป็นความจริงที่ว่า จนกระทั่งบัดนี้ พวกเขา(บาทหลวงมิชชัง) ยังทำอะไรในราชอาณาจักรสยามไม่มากนัก...แม้กระทั่งบาทหลวงมิชชังก็ยอมรับว่ายังไม่สามารถเปลี่ยนศาสนาของคนไทยได้มากเท่าที่ควร”^{๑๐๘}

ความสำเร็จในการเผยแพร่คริสต์ศาสนาในสมัยอยุธยา นั้น ชาวตะวันตกที่เข้ามาวิเคราะห์ว่า เพราะพระสงฆ์มีความเคร่งครัดในวัตรปฏิบัติมาก ชาวบ้านมีศรัทธาในพระพุทธศาสนาและพระสงฆ์อย่างแน่นแฟ้น ทั้งยังเชื่อในเรื่องผลบุญที่จะยังให้เกิดชีวิตที่ดีในภพหน้า^{๑๐๙} ข้อวิเคราะห์นี้ น่าจะมีส่วนถูกอยู่มาก สาเหตุที่แท้จริงมาจากความศรัทธาที่มั่นคงของคนไทยสมัยอยุธยาเป็นสำคัญ ระบบความรู้ระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญและระบบคติความเชื่อที่มีรากฐานจากพุทธธรรม ถึง

^{๑๐๖} กีย์ ดาซาร์ด, *จดหมายเหตุการเดินทางครั้งที่ ๒* แปลโดยสันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๕), หน้า ๘๖.

^{๑๐๗} เซอวาเลียร์ เดอ ฟอรั้ง, “จดหมายเหตุฟอรั้ง” *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๘๐* แปลโดยคำรัส ดำรงเทวกุล (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๓), หน้า ๒๔๑.

^{๑๐๘} เดอ ชัวซี, *จดหมายเหตุรายวันการเดินทางไปสู่สยามในปี ค.ศ. ๑๖๘๕ - ค.ศ. ๑๖๘๖* แปลโดยสันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๑๕), หน้า ๔๐๒

^{๑๐๙} วริยา ศิวะศรียานนท์ และทวีวัฒน์ ปุณฺจกริกวิวัฒน์, *บุคลิกภาพและลักษณะนิสัยของคนไทยในทรรศนะของชาวตะวันตก สมัยอยุธยา-พ.ศ.๒๔๗๕* (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๒๓), หน้า ๑๓๕.

แม้ว่าจะถ่ายทอดสืบเนื่องกันมาด้วยวิธีการศรัทธานำ ก็มีพลังพอที่จะชำระความมั่นคงในพระพุทธศาสนาในจิตใจของประชาชนได้เมื่อมีการทำลายจากศาสนาอื่น อนึ่ง พุทธธรรมตามบริบทของสังคมไทยได้ช่วยสร้างจิตตารมณ์และบุคลิกภาพของคนไทยให้สามารถ เผชิญการเข้ามาของคริสต์ศาสนาด้วยท่าทีของพุทธศาสนิกชนที่ไม่ปรากฏในประเทศอื่น คนไทยได้แสดงไมตรีจิตต้อนรับคณะบาทหลวงที่เข้ามา มีใจกว้างต่อการรับฟังและให้โอกาสแก่การเผยแพร่คริสต์ศาสนา มีบันทึกของบาทหลวงว่า

“(สมเด็จพระนารายณ์) ทรงตั้งพระทัยดีต่อศาสนาคริสเตียน..... ทรงสร้างวัดพระราชทานให้.....จนถึงที่สุด เมื่อสังฆราช (เดอเมเต โปลิศ) กราบทูลขออย่างไร ก็โปรดพระราชทานให้ทุกอย่าง”^{๑๑๐}

ส่วนประชาชน “เมื่อผู้สั่งสอนศาสนาเราแสดงคริสตธรรม คนไทยซึ่งเป็นคนว่านอนสอนง่าย นั่งฟังธรรมปริยานั้นเหมือนฟังคนเล่านิทานให้เด็กฟัง ความพอใจฟังของเขานั้น ไม่ว่าจะสอนศาสนาใดก็ชอบฟังทั้งนั้น”^{๑๑๑}

ขณะเดียวกัน คนไทยก็ได้แสดงความมั่นคงในพระพุทธศาสนาให้คณะบาทหลวงเห็นประจักษ์ ดังเช่นที่บาทหลวงกล่าวถึงสมเด็จพระนารายณ์มหาราชว่า “พระเจ้าแผ่นดินทรงมีความผูกพันกับศาสนาแห่งบรรพชนของพระองค์ยิ่งนัก” ^{๑๑๒} “พระนารายณ์ไม่เคยทรงพระราชดำริจะเข้ารีตเลย และไม่มีมนุษย์ใดกล้าจะกราบบังคมทูลแนะนำให้ทรงเลื่อมใสคริสต์ศาสนาด้วย”^{๑๑๓} ส่วน “พระภิกษุสงฆ์เป็นตัวอย่างที่ดีอยู่แล้ว สังเกตดูภายนอกก็เห็นจะประพฤติดีกว่าผู้ที่มีศรัทธาแก่กล้าของเรา”^{๑๑๔} ฝ่ายประชาชนก็มีความเลื่อมใสศรัทธาในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา “ชาวสยามผู้ใดมั่งมีพอแล้ว ก็ไม่เว้นที่จะสร้างพระอุโบสถและฝังทรัพย์สมบัติอัน

^{๑๑๐} เดอ โชมองก์, *ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๕๐-๕๑* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๑), หน้า ๔๘.

^{๑๑๑} เซอวาลีเออร์ เดอ ฟอรับง, *จดหมายเหตุฟอร์บง*, หน้า ๒๔๖.

^{๑๑๒} กีย์ ดาซาร์ต, *จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยาม*, หน้า ๓๗.

^{๑๑๓} เซอวาลีเออร์ เดอ ฟอรับง, *จดหมายเหตุฟอร์บง* หน้า ๒๓๕.

^{๑๑๔} เรื่องเดิม, หน้า ๒๔๗.

มีค่าบรรดาที่เหลือใช้เหลือสอยได้”^{๑๑๕} “พวกเขามีสรีรภาพระสาทะในศาสนา
อย่างแน่นแฟ้น”^{๑๑๖}

กล่าวได้ว่า ลักษณะพุทธธรรมที่ฉายอยู่ในชีวิตจริงของคนไทย ด้วยท่าทีที่
มั่นคงในพระรัตนตรัย ใฝ่ใจในการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา กอปรด้วยความเมตตา
มีไมตรีให้ความเคารพแก่ผู้บวชในศาสนาอื่น อันเป็นลักษณะตามค่านิยมพหุศรัทธา
เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้การเผยแผ่คริสต์ศาสนาในสมัยอยุธยาได้ผลตามความตั้งใจ
ของบาทหลวงที่เข้ามา

อย่างไรก็ตาม นอกจากเหตุผลข้างต้นแล้ว ยังมีปัจจัยสนับสนุนส่วนอื่น
เช่นความสำคัญของการรับนับถือพระพุทธศาสนาที่มีต่อการได้รับการยอมรับทางสัง
คมของคนไทยและการพยายามปกป้องด้วยวิธีการทางกฎหมายของผู้นำไทย ในพระ
ราชกำหนดเกล้า ซึ่งออกในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เมื่อ พ.ศ. ๒๒๐๖ ได้
ประกาศห้ามไทยมอญลาวเสพย์เมถุนธรรมกับชาวต่างประเทศผู้ถือมิถิญาปฏิฐิ ดังข้อ
ความว่า

“ด้วยสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาดำหรัสเหนือเกล้าฯ
สั่งว่าทุกวันนี้แขกฝรั่งอังกฤษคุณละยูนาฯ ประเทศเข้ามาสู่พระบรม
โพธิสมภารเปนอันมาก แด่นี้สืบไปเมื่อหน้า ห้ามอย่าให้ไทมอญ
ลาวลอบลักไปช่องเสพเมถุนธรรมด้วยแขกฝรั่งอังกฤษคุณละยูนาซึ่ง
ถือฝ้ายมิถิญาปฏิฐิ เพื่อจะมีให้ฝูงทวยราษฎรไปสู่อบายทุกข ให้อยู่ตาม
สัมมาปฏิฐิอย่าให้ระคนปนกัน ฝ้ายเจ้าหม่มนายจะได้บานแพนงแจก
หมู่ไพร่หลวง ตาม กฎบานแพนงสำหรับแผ่นดินสวดกถ้าผู้ใดมิฟัง
ลอบลักไปช่องเสพเมถุน ธรรมด้วยผู้ถือมิถิญาปฏิฐิพิจารณาสืบสาว

^{๑๑๕} เดอ ลาอูแวก์, *จดหมายเหตุลาอูแวก์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม ๑* แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร
(พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๑๐), หน้า ๕๕๓.

^{๑๑๖} นิโคลาส์ แชรแวก์, *ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม* แปล
โดย สันต์ ท. โกมลบุตร (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๐๖), หน้า ๕๘.

จับได้จะเอาตัวผู้ซึ่งไปช่งเสพด้วยผู้ถือมคคาทิกฐิติ เปนโทษถึงสิ้นชีวิต
ฝ่ายพ่อแม่ญาติพี่น้อง ซึ่งมีได้กำชับห้ามปรามเปนโทษด้วยตามใกล้
แลใกล้”^{๑๑๗}

๓.๓ พุทธธรรมกับคติความเชื่อเรื่องบุญฤทธิวิทยาคม

ในสมัยอยุธยา คติความเชื่อเรื่องบุญฤทธิวิทยาคมได้ขยายตัวมากขึ้น โดย
เหตุที่ลักษณะของสังคมไทย มีวัดเป็นศูนย์กลางของวิทยาการและวัฒนธรรม
ส่วนใหญ่ของสังคมความเฟื่องฟูของคติความเชื่อและแบบแผนการปฏิบัติในเรื่อง
บุญฤทธิวิทยาคมจึงเกิดขึ้นในวัดพุทธศาสนา และบ่อยครั้งที่พระภิกษุได้เป็นผู้กระทำ
เอง ตัวอย่างเช่น สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ นอกจากจะเป็นผู้มีความรู้แตกฉาน
ในปริยัติธรรมถึงขนาดเป็นผู้ถวายคำวิสัชนาธรรมแก่พระเพทราชาเนื่อง ๆ แล้วยัง
มีชื่อเสียงว่าเป็นผู้ชำนาญเลขยันต์มนตร์คาถาสรรพวิทยาคุณต่างๆเป็นอันมากด้วย^{๑๑๘}
ฟอร์บั้ง ได้เขียนบันทึกเล่าประสบการณ์ของตนที่ได้พบพระภิกษุรูปหนึ่งผู้เป็นที่
เคารพนับถือของชาวบ้านว่า

“ข้าพเจ้าได้ผ่านไปที่หมู่บ้านแห่งหนึ่งซึ่งมีคนมาบอกว่า มีพระภิกษุ
รูปหนึ่งมีวิชาอาคมมาก และเป็นทีเคารพของราษฎรในท้องที่ พระภิกษุ
รูปอื่นๆ เห็นว่าท่านเป็นผู้วิเศษจึงพร้อมใจกันตั้งให้เป็นเจ้าอาวาส
เพราะฉะนั้นคนไทยทั้งหลายจึงนับถือท่านเป็นอันมาก ข้าพเจ้าแวะเข้าไป
เยี่ยมท่าน สังเกตเห็นว่าท่านเป็นพระภิกษุสงฆ์ที่ชราภาพมาก นำ
นับถือจริงๆ เพราะว่าเป็นผู้มีอาวุโสกว่าพระภิกษุรูปอื่น ๆ และทำทาง
สงบเสถียร”^{๑๑๙}

^{๑๑๗} “พระราชกำหนดเกล้า ที่ ๓๗” กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕ (พระนคร : องค์การค้ำของ
กรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๕๘-๕๙.

^{๑๑๘} “บานแผนกพระราชปจฉาสมเด็จพระเพทราชา” ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑,
หน้า ๕๖. อ้างไว้ใน สายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๕๒)” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตร
อักษรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔),
หน้า ๕๗.

^{๑๑๙} เซอวาลีเออร์ เดอ ฟอร์บั้ง, “จดหมายเหตุฟอร์บั้ง”, หน้า ๑๘๘.

คติความเชื่อเรื่องบุญฤทธิวิทยาคมเฟื่องฟูขึ้นมากในสมัยอยุธยา น่าจะ
เนื่องจากสาเหตุดังต่อไปนี้

๑) *คติเทวราชา* ที่ได้รับอิทธิพลจากศาสนาพราหมณ์ ทำให้เกิดการนำคติ
ความเชื่อเรื่องบุญฤทธิวิทยาคมซึ่ง เป็นความรู้และความเชื่อดั้งเดิม ซึ่งน่าจะได้รับ
อิทธิพลจากขอมแต่เมื่อครั้งที่ขอมมีอำนาจอยู่ในภูมิภาคแถบนี้ขึ้นมาฟื้นฟูและพัฒนายิ่งขึ้น
เพื่อเป็นเครื่องเสริมพระราชอำนาจและความศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ให้เป็นผู้ที่
มิได้เพียงทรงบุญญาภิบาลแต่ทรงบุญญาภิบาลด้วย ใน *คำให้การชาวกรุงเก่า* ได้
กล่าวถึงบุญญาภิบาลในทางบุญฤทธิวิทยาคมของพระมหากษัตริย์อยุธยา เป็นต้นว่า

“พระนารายณ์นี้ ได้ทรงศึกษาวิทยาคมในสำนักพระอาจารย์พรหม ๆ นี้
มีอายุมากเป็นผู้เฒ่า ใบหูทั้ง ๒ ข้างยาวถึงบ่า เป็นผู้ชำนาญในทาง
เวทมนตร์มีอำนาจพาหะเหินเดินอากาศได้ เพราะฉะนั้น พระนารายณ์
จึงมีบุญญาภิบาลและอิทธิฤทธิ์มาก”^{๑๒๐}

“พระเจ้าสุริยวงศาธิบดีนี้มีบุญญาภิบาลและอิทธิฤทธิ์ ชำนาญในทาง
เวทมนตร์กายสิทธิ์มาก เวลากลางคืนก็ทรงกำบังพระกายเสด็จประพาส
ฟังกิจสุขทุกข์ของราษฎร และทรงตรวจตราโจรผู้ร้ายมิได้ขาด ทรงชุบ
เลี้ยงคนที่มีเวทมนตร์ให้เป็นมหาดเล็กใกล้ชิดพระองค์”^{๑๒๑}

คติบุญญาภิบาลซึ่งมิได้ด้วยบุญฤทธิวิทยาคมที่เน้นในราชสำนักนี้ ได้ถ่ายทอด
มาสู่ประชาชนด้วย เช่น “อ้ายธรรมเถียร ฟังลี้กออกจากพระสำแดงตนเป็น
ผู้วิเศษ...”^{๑๒๒}

๒) *การสงคราม* ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยอยุธยาเนื่อง ๆ ทำให้ทหารและประชาชน
ต้องการที่พึ่งอันศักดิ์สิทธิ์เพื่อสร้างกำลังใจ ระบบความรู้ ระบบพฤติกรรมบุญ และ
ระบบคติความเชื่อที่มีรากฐานจากพุทธธรรมไม่สนองความต้องการนี้ เพราะระบบ
เหล่านั้นในทัศนะของคนไทย ให้คุณค่าแก่ชีวิตในด้านความดีงามในสภาวะแวดล้อม

^{๑๒๐} *คำให้การชาวกรุงเก่า*...., หน้า ๑๒๗.

^{๑๒๑} เรื่องเดิม, หน้า ๑๓๑.

^{๑๒๒} เรื่องเดิม, หน้า ๑๓๒.

ที่สงบ อีกทั้งเน้นผลในชาติหน้า ไม่มีอิทธิอำนาจฉับพลันในการแก้ไขปัญหารุนแรง เฉพาะหน้าอย่างกรณีการสงคราม ผู้คนจึงหันไปพึ่งบุญอุทิศวิญญายก

๓) การขยายตัวของชุมชน โครงสร้างสังคมที่ซับซ้อนขึ้น และความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ ซึ่งเกิดโดยเฉพาะในช่วงปลายสมัยอยุธยา ทำให้เกิดการ แข่งขันและการเปลี่ยนแปลงฐานะทางสังคมมากขึ้นและเร็วขึ้นกว่าเดิม ในสภาพเช่นนี้ ผู้คนต้องการที่พึ่งอันศักดิ์สิทธิ์เพื่อเสริมความหวังและกำลังใจเช่นเดียวกับกรณีการ สงคราม

คติความเชื่อเรื่องบุญอุทิศวิญญายกที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยา^{๑๒๓} มีผลทำให้ ระบบความรู้ระบบความคติความเชื่อที่มีรากฐานจากพุทธธรรม ได้รับการเพิ่มเติม ความคิดความเชื่อเชิงอิทธิปาฏิหาริย์เข้าไปมากขึ้น ตัวอย่างเช่น

- คติความเชื่อเรื่องพระธาตุ ซึ่งเดิมมีความเชื่อเชิงปาฏิหาริย์อยู่แล้ว ก็ได้รับการเน้นย้ำอำนาจเชิงปาฏิหาริย์มากขึ้น และถือเป็นปรากฏการณ์ที่แสดงบุญญา- ญาของพระมหากษัตริย์และผู้มีบุญ จนเกิดพิธีกรรมเสี่ยงพระสารีริกธาตุเพื่อ พิสูจน์ความเป็นผู้มีบุญกัน เช่น ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระไตรภูวนา ทิพย์ ผู้คิดบทฎ ได้ “ทำพิธีเสี่ยงเทียนและเสี่ยงพระสารีริกธาตุ ณ หอพระ”^{๑๒๓}

- คติความเชื่อเรื่องพระศรีอาริยมตไตรย ได้รับการเน้นและขยายความ มากขึ้น จนเกิดความนิยมพึ่งเทศน์มหาชาติพันคาถาในวันเดียว เพื่อจะได้รับอานิสงส์ นำให้เกิดในสมัยพระศรีอาริยมตไตรย มีการแต่งวรรณคดีบาลีเรื่อง มาลัยยศวัตถะ วัตถุและวรรณคดีไทยเรื่อง พระมาลัยคำหลวง เพื่อเน้นย้ำคติความเชื่อนี้ในรูปปาฏิหาริย์^{๑๒๔}

- สาระพุทธประวัติและเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ ได้รับการนำเสนอใน รูปที่เน้นปาฏิหาริย์มากขึ้น ดังเช่น ชาดกในปัญญาชาดก ส่วนที่แต่งในสมัยอยุธยา

^{๑๒๓} พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา (ฉบับหลวงประเสริฐ และฉบับกรมพระปรมาภิไธย) และพงศาวดารเหนือ ฉบับพระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม ๒ (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๑๕.

^{๑๒๔} สุภาพรรณ ณ บางช้าง, วัฒนธรรมงานเขียนภาษาบาลี : ประเภทวิเคราะห์ธรรมใน พระสุตตันตปิฎก, หน้า ๓๒๑-๓๒๒.

มีลักษณะแตกต่างไปจากชาตกเดิมอย่างมาก คือ เน้นบุญกฐินวิทยาคมของพระโพธิสัตว์ ทำนองเดียวกับนิทานจักรๆ วงศ์ๆ ของไทย^{๑๒๕}

- พิธีกรรม เช่นการสวดมนต์ และการปฏิบัติเจริญสมาธิ ในช่วงสมัยอยุธยา^{๑๒๖} ได้รับการนำมาใช้ในเชิงอิทธิอำนาจพลังศักดิ์สิทธิ์ ตัวอย่างเช่น ในคำให้การชาวกรุงเก่า ได้เล่าว่า ในสมัยพระมหาธรรมราชาได้เกิดปัญหาความแห้งแล้ง พระมหาธรรมราชาจึงโปรดให้นิมนต์อาจารย์อรุณวาสีอริยวงศมหุคหาคับพระอาจารย์คามวาสีพระพิมลธรรมมาช่วยแก้ปัญหาด้วยวิธีการดังนี้คือ

“...พระอาจารย์ทั้งสองก็ไม่กลับไปยังพระอาราม อาศัยอยู่ในพระราชวังตั้งบริกรรมทางอาโปกสถิน และเจริญพระพุทธมนต์ขอฝนด้วยอำนาจสมาธิและพระพุทธมนต์ของพระผู้เป็นเจ้าของเจ้าทั้งสองนั้น พอถึงกำหนดวันสัตตัญญา ก็เกิดมหาเมฆตั้งขึ้นทั้ง ๘ ทิศ ฝนตกลงเป็นอันมากแต่นั้นมา ถ้าเกิดความไข้ขึ้นชุกชุมในบ้านเมืองแล้ว พระเจ้ามหาธรรมราชา ก็ให้นิมนต์พระภิกษุสงฆ์เข้ามาเจริญพระพุทธมนต์ มีสัตปริตรและภาณวาร เป็นต้น ในที่ประชุมพระราชวงศานุวงศ์และข้าราชการทั้งปวง และให้ยิงปืนอาฎานามหามงคล”^{๑๒๖}

ในตำนานพระพิมพ์และวิชิบูชา ก็มีลักษณะผสมผสานคติและพิธีกรรมทางพระพุทธศาสนากับคติอิทธิไสยศาสตร์ ดังเช่นว่า “...แม่อันตรายสักเท่าใดก็ดีให้นิมนต์พระใส่ศิระษะ อันตรายทั้งปวงหายสิ้นแล ถ้าจะเข้าการณรงค์สงครามให้เอาพระใส่น้ำมันหอม.....เสกด้วยอิติปิโสภูกูราติ เสก ๓ ที .....แล้ววานโมไปจนจบแล้วว่าพาหุงแล้ววาอิติปิโสภูกูราติ มหาเซยยมงคล.... ถ้ารู้พระคาถานี้แล้ว อย่ากลัวอันใดเลย ท่านตีราคาไว้ครมเมือง จะไปรบศึกก็คุ้มกันได้สารพัดศัตรูแล”^{๑๒๗}

- ข้อความแสดงการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา นอกจากจะระบุค่าของอานิสงส์แล้ว ยังได้เพิ่มคำสาปแช่งทำนองเดียวกับที่พบในจารีก่อนสุโขทัยในดินแดนไทยที่

^{๑๒๕} เรื่องเดิม, หน้า ๔๘-๖๕

^{๑๒๖} คำให้การชาวกรุงเก่า... หน้า ๑๕๓-๑๕๕.

^{๑๒๗} ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑, หน้า ๗๗-๗๘.

ขอมเข้ามามีอำนาจทางการเมือง แต่ต่างกันตรงที่ทางฝ่ายอยุธยาได้สถาปนาโดยอิงกับคติทางพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะในเรื่องความสำคัญของการได้เกิดมาพบพระรัตนตรัย ตัวอย่างเช่นจดหมายเหตุทรงพระกรุณาให้สร้างพระพุทธบาทจำลอง พ.ศ. ๒๒๒๓ ลงท้ายด้วยคำสาปแช่งว่า

“ถ้าบุคคลผู้ใดแลเอาคนเข้าพระสืบแปดคนอันพระกัลปนา.....ไปทำ
สิ่งใดสิ่งหนึ่ง.....จงไปตกนรกหมกไหม้ได้บาลได้ทุกข์นรินคร แล้ว
อย่าได้พบพระพุทธพระธรรมพระสงฆ์ทุกชาติเลย”^{๑๒๘}

ลักษณะการสาปแช่งข้างต้น ได้พบว่าถูกใช้ในเรื่องการเมืองด้วย ทั้งนี้ปรากฏหลักฐานในจารึกสุโขทัยที่ร่วมสมัยกับอยุธยา คือ จารึกปูนจืดขุนจืด พ.ศ. ๑๘๓๕ กล่าวถึงคำสาบานของพญาผู้ปู่และพญาผู้หลาน มีคำสาปแช่ง “ผู้ใดใครบ่เชื่อ” ให้ “ทันดั่งเครือเวียนเหินอเวจันรก ตกอบายเวทนา เสวยมหาวิบาก อย่าได้คำใดได้พบพระพุทธพระธรรมสักคาบ”^{๑๒๙}

ลักษณะการผสานคติพราหมณ์และคติความเชื่อทางไสยศาสตร์ ในพระพุทธศาสนาในสมัยอยุธยานี้ ก่อให้เกิดทัศนคติที่ถือเอาคติที่ผสานเข้ามาเป็นเนื้อเดียวกับพระพุทธศาสนา ดังตัวอย่างข้อความในจารึกฐานพระอิศวร เมืองกำแพงเพชร พ.ศ. ๒๐๕๓ ที่ว่า

“จึงเจ้าพระยาศรีธรรมมาโคกราช ประดิษฐานพระอิศวรเป็นเจ้านี่
ไว้ให้ครองสัตว์สี่ตีนสองตีนในเมืองกำแพงเพชรแลช่วยเลิกศาสนาพุทธ-
ศาสตร์และไสยศาสตร์และพระเทพกรรมมิให้หม่นให้หมองให้เป็น
อันหนึ่งอันเดียว”^{๑๓๐}

การที่ความรู้ความเชื่อที่มีรากฐานจากพุทธธรรมของไทย มีการเปลี่ยนแปลงเพิ่มเติมเนื้อหาแนวคิดเชิงปาฏิหาริย์ ตามอิทธิพลของความเชื่อเรื่องบุญฤทธิวิyakม

^{๑๒๘} เรื่องเดิม, หน้า ๓๓.

^{๑๒๙} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๑๒๐-๑๒๑.

^{๑๓๐} เรื่องเดิม, หน้า ๑๗๓.

ที่เพียงพอในสังคมได้โดยง่ายเพราะความรู้ความเชื่อในพระพุทธศาสนาของคนไทยได้รับการถ่ายทอดสืบเนื่องกันด้วยกระบวนการศรัทธาเป็นส่วนใหญ่ จึงมีความพร้อมที่จะรับและสร้างสาระที่มาจากความศรัทธาได้ง่าย อีกประการหนึ่ง พุทธธรรมที่เผยแพร่แก่คนส่วนใหญ่ในสังคมไทยมีสาระความรู้และความเชื่อที่ได้รับการเลือกสรรและตีความเพื่อสนองสภาวะการณ์ของสังคมไทยแต่ละสมัยอยู่แล้ว จึงพร้อมต่อการปรับเปลี่ยนรายละเอียดของเนื้อหาและความหมาย เพื่อสนองความต้องการของสังคมลักษณะดังกล่าวนี้ในด้านดีคือทำให้พุทธธรรมในบริบทของสังคมไทยมีความสอดคล้องกับสังคมในแต่ละระยะเวลา แต่ก็มีผลเสียคือทำให้บางครั้ง ความรู้ความเข้าใจในพุทธธรรมของสังคมไทยผิดหลักพุทธธรรมตามไตรปิฎกอย่างมาก จนทำให้ขาด ความรู้ในพุทธธรรมที่ถูกต้องที่จะนำมาใช้แก้ปัญหาชีวิตและสังคม และขาดกำลังในการธำรงคุณธรรมตามค่านิยมพฤติกรรมบุญทำมกลางกระแสสังคมที่เปลี่ยนไป ดังที่เกิดความผันผวนทางคุณธรรมอย่างรุนแรงในสังคมอยุธยาตอนปลายจนทำให้อยุธยา ล่มสลายเสียเอกราชแก่พม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ดังจะได้อธิบายต่อไป

๓.๔ พุทธธรรมกับความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจ

แต่สมัยอยุธยาตอนกลาง มีการขยายตัวทางการค้าทั้งการค้ากับต่างประเทศ และการค้าภายในประเทศอย่างมาก โดยเฉพาะสมัยอยุธยาตอนปลาย การขยายตัวทางการค้ามีผลทำให้ชนชั้นมูลนาย พากันแข่งขันช่วงชิงผลประโยชน์ความมั่งคั่งทางเศรษฐกิจที่มาจากการค้าขาย ซึ่งนอกจากจะมีความหมายต่อชนชั้นมูลนายเหล่านั้นในทางทรัพย์สินแล้ว ยังมีความหมายในด้านการได้รับการยอมรับทางสังคมและการเลื่อนชั้นทางสังคมด้วย^{๑๓๑} ในภาวะความเปลี่ยนแปลงทางเศรษฐกิจนี้ ระบบ ความรู้ และระบบคติความเชื่อที่มีรากฐานจากศรัทธาเป็นส่วนใหญ่ ไม่มีพลังพอที่จะทำให้คนมีความมั่นคงรักษาสำนึกความละเอียดซื่อสัตย์และค่านิยมพฤติกรรมบุญโดย

^{๑๓๑} ดูรายละเอียดเพิ่มเติมใน สายชล วรรณรัตน์. “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมือง...”, หน้า ๑๔ - ๒๗.

เฉพาะศีลธรรมพื้นฐาน ชุมนาง เจ้านายและคนจีนพากันใช้อำนาจหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์ในทางที่ผิด “หลวงขุนหมื่นผู้รั้งกรมการ...เบียดเบียนอนาประชาราษฎร์ข่มเหงฉ้อประบัด เอาพิศุคุณเงินมาใช้ค่าสินบนแลเลี้ยงบุตรภรรยา มิได้กลัวแก่บาปละอายแก่บาป อนาประชาราษฎร์ไพร่พลเมืองจึงได้รับความยากแค้นเดือดร้อน ไพร่ห้องหมู่และไพร่บ้านพลเมืองจิ้งจิ้งไร”^{๑๓๒} “ในครั้งนั้น ชาวเมืองชาวชนบท และชาวคานมิกมทั้งหลาย มีเสนาบดีและอำมาตย์ เป็นต้น ล้วนตั้งอยู่ในอสังกรรม ประกอบด้วยการทุจริตข่มเหงเบียดเบียนกันและกัน ย้ายชาวชนบทและคานมิกมาให้ได้รับความเดือดร้อนด้วยประการต่าง ๆ มหาชนทั้งปวงนั้นจึงมีทุกข์มาก มีโรค อุบัติทวันตรามาก มีความโทมัสคับแค้นใจมาก...แสดงให้เห็นว่ามหานคร จะพินาศ”^{๑๓๓} “เมื่อใกล้จะเสียพระนครศรีอยุธยา นั้น เกิดกลางร้ายต่าง ๆ...พระราชวงศานุวงศ์ข้าราชการก็ไม่ตั้งอยู่ในสังกรรม ถ้าแดงเหตุที่จะเสียพระนครศรีอยุธยา หลายอย่างหลายประการ”^{๑๓๔}

ความเสื่อมทางศีลธรรมนี้ได้ขยายตัวเข้าสู่สถาบันสงฆ์ด้วย หนังสือประดณธรรมซึ่งแต่งในสมัยอยุธยาตอนปลาย ได้เล่าสภาพของพระภิกษุสงฆ์ในเวลานั้นว่า

“...บ้างบวชอยู่บ้าน...ทำการงาน...อนึ่งบวชปองวัตถุเงินทองของส่วยของสัด ค่านาค่าสวน ด้านด้วยค่านับ ชิงกันเป็นเจ้าวัด...เป็นชีเป็นช่าง เป็นชีลูกจ้าง...ชีทำน้ำตาล...ชีนาชีไร่...ชีจ่านำกิน...สารพัดทั่วทั้งแผ่นดิน หมอนวดหมอยา หมอฤกษ์หมอชตา ทำมาหากิน ค้าได้ค้ำหนือ ตัดไม้ ฟันเรือ...ทั้งสุรายาฟืน กินเล่นเครง ๆ บวชแล้วบมอด เรียนเทศน์จับจด บมิเป็นเพลง ฆ่าปรอททอดชาย ลวงราษฎ์ทั้งหลาย...ใช้ลูกพระตถาคต บวชเป็นขบถต่อพระศาสนา”^{๑๓๕}

^{๑๓๒} “พระราชกำหนดเก่า ที่ ๕๐” กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, หน้า ๑๔๘.

^{๑๓๓} พงศาวดารกรุงศรีอยุธยาภายหลังและคำแปล (พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๕๕), หน้า ๑๕.

^{๑๓๔} คำให้การชาวกรุงเก่า..., หน้า ๑๖๕.

^{๑๓๕} “ประดณธรรม” ประชุมสุภายิตฉบับหอสมุดแห่งชาติ (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ผ่านฟ้าพิทยา, ๒๕๐๘), หน้า ๒๓๖-๒๓๗. อ้างถึงใน สายชล วรรณรัตน์ “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมือง...” หน้า ๔๕

ภาวะความเสื่อมทางศีลธรรมที่ทวีตัวขึ้นปลายสมัยอยุธยา^{๑๓๖} ได้เป็นสาเหตุสำคัญภายในที่ทำให้กรุงศรีอยุธยาเสียเอกราชแก่พม่าเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐

๓.๕ พุทธธรรมที่เป็นกระบวนการปัญญา

ถึงแม้ว่า พุทธธรรมในสมัยอยุธยาจักมีวิธีการสื่อด้วยกระบวนการศรัทธาเป็นส่วนใหญ่ และได้ขยายไปถึงความเชื่อเชิงอิทธิปาฏิหาริย์จนสร้างปัญหาพื้นฐาน คือความไม่มั่นคงทางคุณธรรมในสังคม จนนานกันไปก็มีความพยายามนำเสนอพุทธธรรมด้วยกระบวนการปัญญาด้วย เช่น

- คำอธิบายพุทธลักษณะในความหมายทางธรรม ในศิลาจารึกภาษาไทยและมคอเรื่องพระธรรมกาย จารึกเมื่อ พ.ศ. ๒๐๕๒ สมัยพระมหาจักรพรรดิ^{๑๓๖}

- คัมภีร์พุทธบาทมงคล ภาษาบาลี อธิบายความหมายของลายพุทธบาทตามความหมายทางธรรม^{๑๓๗}

- คำวิสัยชนของสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ที่กราบทูลถวายพระราชปฐญาของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เน้นสาระและวิธีการปฏิบัติตามหลักคำสอนในพระไตรปิฎกโดยอาศัยปัญญา ดังเช่น สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงมีราชปฐญาความว่า “มีคนผู้หนึ่งเข้าไปป่า แลพบช้างก็ดี เสือก็ดี แลผู้นั้นก็ถือว่า แลแล้วแต่กรรม ถ้ากรรมมีช้างแลเสือก็จะทำร้าย ถ้าหากกรรมมิได้ ช้างและเสือก็จะมิได้ทำร้าย” สมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ถวายวิสัยชนว่า ถ้าถือแต่กรรมอย่างเดียวโดยไม่พิจารณาสถานการณ์ด้วยปัญญาเพราะประมาท แสดงว่าไม่ป้องกันตัวเอง การมอบชีวิตไว้กับกรรมของชาติก่อนเป็นการกระทำที่ไม่ถูกต้อง ขาดสติและความเพียรที่จะเอาชีวิตรอด^{๑๓๘} ในการถวายวิสัยชนแด่สมเด็จพระเพทราชา พระพุทธโฆษาจารย์ได้เน้นสาระชีวิต

^{๑๓๖} สำนักนายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และโบราณคดี, *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓*, หน้า ๑๐๑.

^{๑๓๗} สุภาพรณ ณ บางช้าง, *วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : ประเภทวิเคราะห์ธรรมในพระสูตรต้นตปิฎก*, หน้า ๒๘๗-๒๘๘.

^{๑๓๘} *ประชุมพระราชปฐญา* (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๑๗), หน้า ๘.

จันทร์ ๕ และอริยสัจ ๔ “ตามพุทธปฏิภาสมเด็จพระสรรเพชญ์พุทธเจ้าตรีสเทศนา...
อันว่าบุคคลผู้มีปัญญาพิจารณาเห็นดังนี้...”^{๑๓๕}

อย่างไรก็ตาม การศึกษาและเผยแผ่พุทธธรรมด้วยวิธีการปัญญานี้ ได้ทำ
ในวงจำกัด ไม่แพร่หลายเป็นพื้นฐานของสังคมส่วนใหญ่เหมือนกับพุทธธรรมที่
นำเสนอด้วยวิธีการศรัทธา จึงไม่เป็นกำลังพอที่จะช่วยแก้ปัญหาทางศีลธรรมที่
เกิดขึ้นอย่างรุนแรงได้

อนึ่ง การศึกษาและเผยแผ่พุทธธรรมด้วยวิธีการปัญญานี้ นอกจากจะมีปัญหา
ในเรื่องความจำกัดไม่แพร่หลายทั่วไปแล้ว บางกรณี ยังมีปัญหาในเรื่องสาระและวิธี
การเสนอสาระที่ออกมาในรูปวิชาการ ไม่สัมพันธ์กับสาระชีวิตตามแนวทางการนำ
เสนอสาระพุทธธรรมที่ทำกันมาแต่เดิม ตัวอย่างเช่น คัมภีร์จักรวาทพิปนี ซึ่งพระ
สิริมังคลาจารย์แต่งที่เชียงใหม่เมื่อพ.ศ. ๒๐๖๓ และคัมภีร์โลกทัศน์ฐานไตรถณคณฐี
ซึ่งแต่งที่อยู่ชยาประมาณสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ^{๑๔๐} เป็นผลงานซึ่งเสนอเรื่อง
ไตรภูมิในรูปจักรวาลวิทยาเน้นลักษณะภูมิศาสตร์ของโลก ขนาดรูปร่างลักษณะของ
สิ่งต่างๆ ในโลก ชีวิตความเป็นอยู่ของสิ่งมีชีวิตต่าง ๆ ตลอดจนปรากฏการณ์
ทางธรรมชาติและอายุของโลกโดยมิได้เน้นสารัตถธรรม สาระและวิธีการนำเสนอ
นี้แตกต่างไปจากสาระและวิธีการนำเสนอใน เทภูมิกถา สมัยสุโขทัย ซึ่งเสนอสาระ
ไตรภูมิในลักษณะที่เป็นโลกทัศน์ซึ่งนำมาสู่ชีวิตทัศน์ คือ ความตระหนักรู้ถึงความจริง
ของชีวิตที่เป็นกระแสเวียนว่ายตายเกิด มีสุขมีทุกข์ในภพภูมิตามกรรม การนำเสนอใน
เทภูมิกถา จึงมีความสัมพันธ์ระหว่างโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ ก่อให้เกิดสำนักความละ
อายชั่วกัลป์บาปจนเกิดค่านิยมในพฤติกรรมบุญ แต่การนำเสนอสาระไตรภูมิในสมัย
อยุธยาที่เปลี่ยนเป็นรูปจักรวาลวิทยา ให้ภาพโลกทัศน์หรือภูมิศาสตร์โลกตามความ
เชื่อตามแนวคิดที่พัฒนาในพระพุทธศาสนาสมัยหลังโดยไม่มี ความเชื่อมโยงกับชีวิตทัศน์

^{๑๓๕} ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑, หน้า ๓๕-๕๓.

^{๑๔๐} สุภาพรรณ ฦ บางช้าง, : วัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : ประเภท
วิเคราะห์ธรรมในพระสุตตันตปิฎก, หน้า ๔๕๐-๔๕๒.

จึงไม่มีผลทางธรรมแก่สังคม ถึงแม้ว่า จะมีส่วนเสริมคติเทวราชาและเสริมสร้างงานวรรณกรรมและศิลปกรรมก็ตาม

จากที่กล่าวมา เห็นได้ว่า ลักษณะพุทธธรรมในสมัยอยุธยามีลักษณะหลากหลาย กล่าวคือ มีทั้ง *พุทธธรรม* ในบริบทสังคมไทยในรูประบบความรู้ระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญและระบบคติความเชื่อที่สืบทอดมาจากสุโขทัย *พุทธธรรม* ที่ปรับสวรับกับคติเทวราชาและขณะเดียวกันก็รองรับให้คติเทวราชาแบบพราหมณ์เปลี่ยนเป็นคติเทวพุทธธรรมราชา *พุทธธรรม* ที่ผสมกับคติไสยศาสตร์ ความเชื่อในเรื่องบุญฤทธิวิyakam ช่วยเสริมความมั่นใจในอิทธิอำนาจให้มีมากขึ้นในศรัทธาของคนไทย และขณะเดียวกันก็รองรับให้คติไสยศาสตร์ที่กระทำกัน อยู่ในครรลองของศีลธรรม *พุทธธรรม* ที่รับอิทธิพลของศาสนาพราหมณ์และคตินุญฤทธิวิyakam ทางไสยศาสตร์เข้ามาปะปนมาก จนสาระออกนอกคำสอนพุทธธรรมตามพระไตรปิฎกอย่างมาก กลายเป็นเน้นสาระอิทธิปาฏิหาริย์ *พุทธธรรม* เจริญปัญญาตามพระไตรปิฎก และ *พุทธธรรม* แบบวิชาการที่แสดงโลกทัศน์ซึ่งไม่สัมพันธ์กับชีวิตทัศน์สภาพความหลากหลายนี้มีมากขึ้นในช่วงปลายสมัยอยุธยา เมื่อคริสต์ศาสนาเข้ามาเผยแพร่ คนไทยมีความมั่นคงในพุทธธรรมและมีการปฏิบัติต่อผู้เผยแพร่คริสต์ธรรมด้วยมิตรภาพของพุทธศาสนิกชน แต่เมื่อเกิดการขยายตัวทางการค้ากับต่างประเทศในช่วงปลายสมัยอยุธยาซึ่งมีผลต่อคนไทย โดยเฉพาะระดับมูลนายที่เกี่ยวข้องทั้งในด้านเศรษฐกิจและการเลื่อน ระดับชั้นทางสังคม ผลประโยชน์ทางวัตถุที่เกิดขึ้นทำให้คนไทยจำนวนไม่น้อยไม่อาจรักษาพุทธธรรมในส่วนความประพฤติกิจทางศีลธรรมได้ มีการใช้อำนาจหน้าที่ทางราชการประกอบการทุจริต ความไม่ชอบธรรมนี้ได้ขยายไปในหมู่มูลนายในหัวเมืองด้วย ก่อให้เกิดความขัดแย้งระหว่างมูลนายกับไพร่เมื่อพม่ายาตราทัพเข้ามาในปลายรัชกาลพระเจ้าเอกทัศคนไทยในสถานภาพที่มีความอ่อนแอสับสนและคลาดเคลื่อนในทางความรู้และการปฏิบัติที่เนื่องด้วยพุทธธรรมก็ไม่อาจรวมกำลังพร้อมใจ “ด้วยแก้วด้วยหาญ ด้วยเคาะด้วยแรง” ปกป้องรักษาแผ่นดินไทย ที่สุดต้องเสียบ้านเสียเมือง สิ้นเอกราชแก่พม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐

๔. พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยธนบุรี

หลังจากที่เสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า เมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ ไม่นาน พระยาดำรงสุจริตราชนิกุลได้รวบรวมกำลังพลประกาศตนเป็นอิสระจากพม่า ตั้งราชธานีใหม่อยู่ที่กรุงธนบุรี แล้วเสวยสิริราชสมบัติเป็นสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ตลอดระยะเวลา ๑๕ ปีที่ทรงครองราชย์ระหว่าง พ.ศ. ๒๓๑๐-๒๓๒๕ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีทรงพยายามปรับสภาพสังคมที่เสื่อมโทรมให้ดีขึ้นทั้งในด้านเสถียรภาพความมั่นคงของบ้านเมืองและความเจริญของพระพุทธศาสนาในชีวิตของประชาชนรวมทั้งในส่วนวัตถุและพิธีกรรม การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในด้านการชำระและเผยแผ่พุทธธรรมในสมัยธนบุรี ที่สำคัญคือ

- การรวบรวมตรวจสอบและจารคัมภีร์บาลีที่มีอยู่ในหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อชำระรักษาและเป็นหลักสำหรับการศึกษาเล่าเรียนสภาวะพุทธธรรมที่ถูกต้อง ตามบัตรรายการคัมภีร์ใบลานสมัยธนบุรี ในหอสมุดแห่งชาติ กรุงเทพฯ พบว่ามีคัมภีร์บาลีที่รวบรวมและจารในสมัยธนบุรีที่ตกทอดมา ๔ ประเภทคือ พระไตรปิฎก อรรถกถา อรรถกถา และคัมภีร์ประเภทปกรณ์ อรรถกถานามิซุคเดียว คือ วินยอรรถกถา คัมภีร์ปกรณ์มีมหายาน และมหายานศึกษา ว่าด้วยพงศาวดารลังกา ส่วนหลักฐานในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีได้กล่าวถึงการรวบรวมคัมภีร์พระไตรปิฎกจากที่ต่าง ๆ เช่นจากนครศรีธรรมราช และหัวเมืองเหนือ เป็นต้น^{๑๔๑} ในจดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี ได้เล่าถึงการรวบรวมและจารพระไตรปิฎกในพระบรมราชูปถัมภ์ในสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี เมื่อ พ.ศ. ๒๒๓๑ ^{๑๔๒}

^{๑๔๑} พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) (พระนคร : โรงพิมพ์เฉลิมพล, ๒๔๘๐), หน้า ๕๘, ๖๘. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพันเอกพระยาสิริจตุเสวก (พัว จตุเสวก)

^{๑๔๒} จดหมายเหตุความทรงจำ ของกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๕), หน้า ๑๗. (พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางสาวเรียบ วิเศษกุล ณ เมรุวัดธาตุทอง วันที่ ๓๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๐๕)

- การส่งเสริมการศึกษาปริยัติธรรมและการปฏิบัติธรรม ทั้งในด้านวินัยปฏิบัติและสมถวิปัสสนาปฏิบัติ แต่พระภิกษุสงฆ์ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีมีพระราชดำริว่า “พระพุทธศาสนาจะรุ่งเรืองเจริญเจริญฤทธิกาลนั้น ก็อาศัยกุลบุตรเล่าเรียนพระปริยัติธรรม” และ “เพราะอาศัยจตุบริษัที่ทั้งสี่ปฏิบัติตามพระบรมพุทโธวาท”^{๑๔๓} วิธีการที่ทรงกระทำคือ ทรง “ตั้งพระเถรานุเถระทั้งนั้นเป็นพระราชคณะ...ให้อยู่ในพระอารามต่าง ๆ ในจังหวัดกรุงธนบุรี บังคับบัญชาและสั่งสอนบอกกล่าว ฝ่ายคันถธุระและวิปัสสนาธุระแก่พระสงฆ์ตามเนรทั้งปวง” และ “ทรงพระกรุณาให้สังฆการีธรรมการทำสารบัญชี่ พระสงฆ์รูปใดที่บอกที่เรียนพระไตรปิฎกมากก็ทรงถวายไตรจีวรผ้าเทศเนื้อละเอียดแล้วทรงถวายปัจจัยแก่เถรเถรตามที่เล่าเรียนได้มากและน้อย”^{๑๔๔} ใน พ.ศ. ๒๓๒๐ ทรงโปรดฯ ให้สร้างกุฏิจำนวน ๑๒๐ กุฏิในวัดบางยี่เรือนอกถวายเป็นที่ปฏิบัติกรรมฐานแก่พระภิกษุสงฆ์^{๑๔๕} นอกจากนี้ พระองค์ได้ถวายพระราโชวาทให้พระภิกษุสงฆ์หมั่นศึกษาเล่าเรียนในพระปริยัติธรรมและเจริญการปฏิบัติธรรมทั้งในส่วนศีล สมาธิและปัญญาเนื่อง ๆ^{๑๔๖} ทั้งนี้ พระองค์ยังทรงชำระพระภิกษุสงฆ์ที่ประพฤติผิดธรรมวินัย เมื่อพิสูจน์ได้ว่าผิดจริง ก็มีรับสั่งให้สึกเป็นจำนวนมาก แต่ผู้ใดมีความรู้ทางธรรม ก็ทรงโปรดฯ ให้เข้ามารับราชการทำประโยชน์ด้านพระพุทธศาสนาแก่บ้านเมืองต่อไป เช่น กรณีที่ทรงแต่งตั้งให้พระพิมลธรรมวัดโพธารามและพระพรหมมุนีวัดบางยี่เรือ ซึ่งถูกสึกด้วยข้ออธิกรณ์อทินนาทานปราชิกและเมณูปราชิกเป็นหลวงธรรมรักษา เจ้ากรมสังฆการีขวา และหลวงธรรมมาธิบัติ เจ้ากรมสังฆการีซ้าย ตามลำดับ^{๑๔๗}

- การฟื้นฟูพุทธธรรมตามบริบทของสังคมไทย ที่ก่อสร้างเป็นระบบความรู้และระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญ ทรงโปรดฯ ให้จารวรรณคดี *เตภูมิกถา* และโปรดฯ ให้สร้าง *สมุดภาพไตรภูมิ* ด้วย “มีพระราชประสงค์จะใคร่ให้สามัญชนและจัตุเภท

^{๑๔๓} พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี..., หน้า ๓๕, ๔๑.

^{๑๔๔} เรื่องเดิม, หน้า ๔๐-๔๑

^{๑๔๕} เรื่องเดิม, หน้า ๑๑๖.

^{๑๔๖} เรื่องเดิม, หน้า ๔๐-๔๕.

^{๑๔๗} เรื่องเดิม, หน้า ๔๔, ๖๐-๖๑, ๖๖-๖๗, ๑๘๖.

บรรพสัตว์เข้าใจในภูมิ ๓ และคติทั้ง ๕”^{๑๔๘} แสดงสาระไตรภูมิที่เน้นสภาพชีวิตตามกรรมเพื่อประโยชน์แก่การสร้างสำนึกความละเอียดรอบคอบและความประพฤติตนทางศีลธรรม เจกเช่นเดียวกับเตฏมิกถา^{๑๔๙}

ความพยายามในการฟื้นฟูพุทธธรรม ทั้งพุทธธรรมตามไตรปิฎก และพุทธธรรมตามบริบทของสังคมไทยของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี มีผลสร้างความมั่นคงผาสุกแก่สังคมไทยในลักษณะที่พึงประสงค์ได้มากพอสมควร ดังปรากฏในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีว่า

“ครั้งนั้นหมู่คนอาศัยย่ำอารมย์ซึ่งกุมพรรคพวกตั้งอยู่กระทำโจรกรรมณหัวเมืองเอก โท ตรี จัตวา มิได้เชื่อพระบรมธิคุณและตั้งตัวเป็นใหญ่นั้นก็บันดาลให้สยบสยของพองเคี้ยงเกล้า ชวนกันนำเครื่องราชบรรณาการต่าง ๆ เข้ามาถวายเป็นอันมาก ทรงพระกรุณา...พระราชทานโอวาทานุศาสน์ สั่งสอนให้เสียยศอันร้ายให้ตั้งอยู่ในยุติธรรม ขณะนั้นลูกค้ำวามิชได้ทำมาค้าขายเป็นสุขบริบูรณ์ด้วยอาหาร ได้บำเพ็ญทศบุญกิริยาวัตถุทุกสลดต่าง ๆ ฝ่ายสมณะก็รับจัดปัจจัยทานอันเป็นสุขบริโภคให้บำเพ็ญสมณธรรมตามสมณกิจ”^{๑๕๐}

“จำเดิมแต่นั้นมาพระพุทธานุศาสน์ก็ค่อยวัฒนาการ รุ่งเรืองเฟื่องฟูขึ้นเหมือนแต่ก่อน และสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวก็เจริญพระราชกฤดาธิคุณไพบูลย์ภักย์โยภายิ่งขึ้นไป ไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินก็ค่อยมีความผาสุกสนุกสบายบริบูรณ์ คงค้ำขึ้นเหมือนเมอครั้งแผ่นดินกรุงเก่ายังปกคืดอยู่นั้น”^{๑๕๑}

อย่างไรก็ตาม ภาวะการสงครามที่มีต่อเนื่องในสมัยกรุงธนบุรี สภาพความเสื่อมโทรมของสังคม โดยเฉพาะในด้านความมั่นคงทางศีลธรรมที่สืบเนื่องมาแต่ปลาย

^{๑๔๘} หอสมุดวชิรญาณ, หมวดธรรมคดี หนุดำราภาพ เลขที่ ๑๐ ชื่อ ดำราภาพ ไตรภูมิ ฉบับหลวง สมัยกรุงธนบุรี. อ้างถึงใน สายชล วรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมือง...”, หน้า ๖๗.

^{๑๔๙} กรมศิลปากร, *สรุปผลการสัมมนาเรื่อง ไตรภูมิพระร่วง* หน้า ๕๘-๖๑

^{๑๕๐} *พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี...*, หน้า ๓๒.

^{๑๕๑} เรื่องเดิม, หน้า ๕๑-๗๒.

สมัยอยุธยา ความทุกข์ที่เกิดจากการสูญเสียและเสียขวัญจากเหตุการณ์การเสียกรุง และความคุ้นเคยในคติความเชื่อเรื่องบุญฤทธิวิทยาคม ได้ประกอบกันเป็นปัจจัยให้คนไทยสมัยกรุงธนบุรียึดมั่นในคติความเชื่อเรื่องอำนาจเหนือธรรมชาติ ลัทธินับถือผีสาวเทวดา ไสยศาสตร์และบุญฤทธิวิทยาคมมีอยู่สูงในจิตใจของคนไทยทุกระดับ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีก็ทรงให้ความสำคัญในเรื่องนี้ ตัวอย่างเช่น ใน พ.ศ. ๒๑๑๒ เมื่อกองทัพเรือเผชิญพายุคลื่นลมหนัก ทรงโปรดฯ ให้ปลุกศาลเพียงตาขึ้น พระราชทานเครื่องกระยาตั้งเวบบวงสรวงเทพารักษ์ผู้พิทักษ์มหาสมุทร “ทรงตั้งสัตยาธิษฐานเอาคุณพระศรีรัตนตรัยเป็นที่ตั้งกับทั้งพระบารมีซึ่งทรงบำเพ็ญมาแต่บุเรชาดิและในปัจจุบันของคลบันกาลให้คลื่นลมสงบ” และในคราวที่เกิดน้ำก้นคารที่ตำบลกลุ่มเหลือง ก็ทรงโปรดฯ ให้ปลุกศาลเพียงตาตั้งเครื่องพลีกรรมบวงสรวงเทวดาบนเขา ปรากฏฝนตกตามสัตยาธิษฐาน^{๑๕๒}

อนึ่ง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ยังสนพระทัยในด้านสมถกรรมฐาน ที่เน้นฤทธิอำนาจ ดังเห็นได้จากพระราชธิบายเรื่อง “ลักษณะบุญ” ว่า “ถ้าบุคคลผู้ใดรักษาศิกขาบทได้เป็นแท้ อุษาหะสำรวมเพื่องให้บุญยังกอบไปด้วยฤทธิ ก็พึงให้เรียนพระกัมมฐาน ๒๐ มีพระอนาปากัมมฐานเป็นพญา”^{๑๕๓} ในตำรา *มูลกรรมฐาน* ซึ่งพระราชาคณะเขียนขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายใน พ.ศ. ๒๑๒๐ และ ๒๑๒๑ ก็กล่าวถึงวิธีการปฏิบัติกรรมฐานที่มีลักษณะเป็นพิธีกรรมมาก คือ เน้นการบริกรรมเพื่อขอปัญญาและเน้นอธิษฐานในด้านบุญฤทธิในตำราดังกล่าว ถึงแม้ว่าจะมีคำอธิบายวิธีปฏิบัติเชิงปัญญาอยู่ด้วย แต่นับเป็นเนื้อหาส่วนน้อยเมื่อเทียบกับเนื้อหาที่แสดงวิธีปฏิบัติในลักษณะพิธีกรรม^{๑๕๔}

^{๑๕๒} หอสมุดวชิรญาณ, หมู่จดหมายเหตุกรุงธนบุรี จ.ศ. ๑๑๓๘ เลขที่ ๑๖. อ้างถึงในสายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมือง...”, หน้า ๖๕.

^{๑๕๓} หอสมุดวชิรญาณ, หมวดธรรมคดี หมู่ปกิณรรต่าง ๆ เลขที่ ๑๗ ชื่อ มูล กรรมฐาน เล่ม ๑ และเลขที่ ๑๘ ชื่อ มูลกรรมฐาน เล่ม ๒ ผู้ ๑๐๗ มัค ๑๘๕. อ้างถึงในสายชล วรรณรัตน์, “พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมือง...”, หน้า ๗๐.

ลักษณะคคิความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติและบุญฤทธิวิทายาคม ซึ่งเป็นความเชื่อและการปฏิบัติในราชสำนัก ดังกล่าวข้างต้น ได้แพร่ในหมู่ประชาชนด้วย และทำนองเดียวกับปลายสมัยอยุธยา พระภิกษุสงฆ์ได้มีบทบาทเป็นผู้กระทำพิธีกรรมที่เนื่องด้วยคคิความเชื่อนี้เอง ผู้ที่สามารถประกอบพิธีกรรมเชิงอิทธิฤทธิ ได้ประกาศตนเป็นผู้มีบุญ ทำให้ประชาชนหลงใหล เช่น “เชื่อถ้อมหาคว่า ผู้มีบุญ จะมารื้ออ่ายการน้ำ จะขนทรัพย์ขึ้นสร้างพระ(อ)ราม...คนที่ไม่รู้ด้วยในกลเชื่อถ้อมมาก...ผู้เชื่อถ้อมมาบุญด้วยเป็นอันมาก”^{๑๕๔}

คคิความเชื่อในอำนาจเหนือธรรมชาติและบุญฤทธิวิทายาคมนี้ นับเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้การศึกษาและปฏิบัติพุทธธรรม ตามระบบความรู้และระบบค่านิยม พฤติกรรมที่พยายามฟื้นฟูประชาชน ไม่มีรากฐานมั่นคง ถึงแม้ว่าจะได้ผลลตกภาวะความไม่สงบของสังคมได้พอสมควรดังกล่าวแล้วก็ตาม อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาถึงสถานภาพของบ้านเมืองในสมัยกรุงธนบุรี ซึ่งพ่วงผ่านการสูญเสียเอกราชแห่งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งมีสงครามต่อเนื่องตลอดรัชสมัย พระราชกรณียกิจทางด้านการทำงานบำรุงพระพุทธศาสนา โดยเฉพาะในการธำรงสืบต่อพุทธธรรมทั้งในส่วนคัมภีร์และส่วนที่อยู่ในชีวิตการปฏิบัติของพระภิกษุสงฆ์และประชาชนเท่าที่ปรากฏหลักฐาน ก็มีส่วนยังผลให้พระพุทธศาสนาและพุทธธรรม *เจริญจิรัฏฐิติกาล* สืบเนื่องในสังคมไทยต่อมา

๕. พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยรัตนโกสินทร์ - รัชกาลที่ ๑

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จเถลิงถวัลย์สิริราชสมบัติเป็นปฐมกษัตริย์แห่งราชวงศ์จักรี ย้ายราชธานีมาตั้งอยู่ที่กรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ แล้ว พระองค์ได้ทรงมุ่งมั่นพัฒนาบ้านเมืองให้มีความผาสุกร่มเย็นในทางสังคม และมีความมั่นคงในทางการเมืองการปกครอง ด้วยพระราชปณิธานที่ทรงกำหนดอย่างสอดคล้องเหมาะสมกับความจำเป็นแห่งภาวะการณ์ของบ้านเมืองในเวลานั้นว่า

^{๑๕๔} จดหมายเหตุความทรงจำ ของกรมหลวงนรินทรเทวี... หน้า ๗

“ตั้งใจจะอุปถัมภ์ก   ย่อยกพระพุทธศาสนา
ป้องกันขอบขันตลีมา   รักษาประชาชนและมนตรี”^{๑๕๕}

ในทางการเมือง พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีความจำเป็นที่จะต้อง “ป้องกันขอบขันตลีมา รักษาประชาชนและมนตรี” เพราะบ้านเมืองมีปัญหาทั้งภัยสงครามจากประเทศเพื่อนบ้าน และปัญหาการควบคุมปกครองดินแดนหัวเมืองประเทศราชทั้งหลายซึ่งยังมีได้ยอมรับอำนาจของกรุงเทพ จึงต้องมีความระมัดระวังและความพร้อมที่จะต่อสู้ป้องกันแผ่นดินอยู่เสมอ^{๑๕๖}

ในทางสังคม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงมีความจำเป็นที่จะต้อง “อุปถัมภ์ก ย่อยกพระพุทธศาสนา” เพราะพระพุทธศาสนาในสังคมไทยเมื่อแรกตั้งกรุงเทพนันมีลักษณะเสื่อมหลายประการอันเป็นผลที่สืบเนื่องมาแต่ปลายสมัยอยุธยา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงวิเคราะห์สถานภาพของพระพุทธศาสนาในบ้านเมืองครั้งนั้นว่า มีความเสื่อมทั้งในด้านความมั่นคงในพระรัตนตรัย ความเข้าใจสารธรรมและการปฏิบัติที่ถูกต้องตามธรรม ดังเช่นข้อวิเคราะห์ใน *พระราชกำหนดใหม่*ว่า

“ทุกวันนี้สัตว์ทั้งปวงเปนโลภี ครั่งมีความทุกรขึ้นมา น้ำจิตก็ผันแปร
ไปจากพระรัตนะตะยาคูณ ไปถือผีสาเทพารักษต่างๆ”^{๑๕๗}

“อนาประชาราษฎร์สัตว์ครั้งนี้ มีแต่โลภะมีแต่โมหะเป็นเค้ามุน จะ
กระทำกุศลสิ่งใดใดก็ปราชจากปัญญา สักแต่ทำไปตามปรเวณี...ร้อยคน
พันคนจะรู้นั้นน้อย”^{๑๕๘}

^{๑๕๕} พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก, “นिरศทำดินแดง” *ประชุมเพลงยาวหอสมุดแห่งชาติ* (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๐๗), หน้า ๑๕.

^{๑๕๖} ม.ร.ว.แสงโสม เกษมศรี และวิมล พงศ์พิพัฒน์, *ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑-รัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๖๔* (กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนัก เลขาธิการนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓), หน้า ๑๕๕-๑๕๖.

^{๑๕๗} *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕*, หน้า ๓๒๒.

^{๑๕๘} เรื่องเดิม, หน้า ๓๒๘.

“แลภิกษุสงฆ์ทุกวันนี้...มิได้รักษาพระปาติโมกข์ตามอริยวงษ์ ประเพณี ประคินบิบัติชำระคณคบบาหาธรรวาศติคด้วยเบญจะกามคุณมิได้เห็นแก่ พระศาสนา”^{๑๕๘}

“ภิกษุสามเณรทุกวันนี่บ้างบางบวคเข้าแล้วก็มีได้ประนิบัติตามพุทะทั้งสอง (คือคินนถุระและวิปีสสนาธุระ) เปนภิกษุ โสและนุรุษความเพียรนั้นเสีย ๆ ประโยชนไปในชาตนี้ชาตหน้า เอาแต่กำหาเวกัทรเป็นทีพึ่ง เพื่อจะเอา แต่ความสบายให้บริบูรณกายเนื้อหนัง...จะได้จำเรียวสมาริปัญญาขึ้น หามิได้...ชวนกันกระทำอะกุศลหยาบซ้ำทำร้ายแผ่นดินแลพระศาสนาให้ เส้าหมอง”^{๑๖๐}

ในการ “ยอกพระพุทธศาสนา” พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้ทรงนำพุทชรธรรมมาเป็นรากฐาน ทรงให้ความสำคัญแก่พุทชรธรรมทั้งสองส่วน คือ

- ในส่วน พุทชรธรรมตามหลักคำสอนในพระไตรปิฎก ทรง “อุปถัมภก” ด้วยการโปรดฯ ให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกใน พ.ศ. ๒๓๓๑-๒๓๓๒ เพื่อ “สอบสวนพระบาลีกับอรรถกถาที่ผิดเพี้ยนวิปลาศ” และ “ตกแต่้มเปลี่ยนอักขระให้ ถูกถ้วนบริบูรณทุก ๆ พระคัมภีร์ใหญ่่น้อยทั่วทั้งสิ้น”^{๑๖๑} นอกจากนี้ ยังทรงโปรดฯ ให้รวบรวมตรวจสอบคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาภาษาบาลีอื่น ๆ เพื่อเป็นรากฐาน การศึกษารธรรมที่ถูกต้องตามคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทะเจ้า และตามคำ อธิบายในพุทธศาสนาเถรวาทหรือลึงกวางศ์ อนึ่งยังทรงส่งเสริมการศึกษาพระไตร ปิฎกและคัมภีร์ธรรมเหล่านั้นด้วย ทรงโปรดฯ ให้ราชบัณฑิต “บอกหนังสือ” แต่พระภิกษุสงฆ์และสามเณรที่หอพระมณเฑียรธรรม^{๑๖๒} เป็นต้น

^{๑๕๘} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔, หน้า ๑๗๑.

^{๑๖๐} เรื่องเดิม, หน้า ๑๘๔.

^{๑๖๑} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๗๔), หน้า ๑๖๘. (พิมพ์เพื่อเป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระเจ้าวรวงศ์เธอ กรมหมื่นอนุวัตินจาตุรนต์)

^{๑๖๒} เรื่องเดิม, หน้า ๑๗๒. ดูรายละเอียดเพิ่มในพิพาดา ชังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, การศึกษาและผลกระทบต่องังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๔) (รายงานผล การวิจัย ทนวจิชยรัชดาภิเษกสมโภช จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๕๗.

ในส่วน พุทธธรรมตามบริบทของสังคมไทย ทรงสื่อสารธรรมสู่ประชาชนผ่านเอกสารลายลักษณ์ ๒ ประเภทคือ

ก. เอกสารทางราชการ ที่สำคัญคือ *กฎหมายตราสามดวง*

ข. เอกสารวรรณกรรม ที่สำคัญคือ *ไตรภูมิโลกวินิจฉยภตา* ซึ่งพระองค์ทรงโปรดฯ ให้มีการแต่งขึ้นถึง ๒ ครั้ง ฉบับที่ ๑ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระราชอาคันและราชบัณฑิตแต่งขึ้นเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๔ มีความยาว ๒๕ ผูก ผลงานนี้มีเนื้อความเคลื่อนจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา จึงรับสั่งให้พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) ชำระและแต่งแปลลงขึ้นใหม่ให้ถูกต้องเมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๕ เพื่อ “ให้เห็นยุติตามพระบาลีเป็นราชอรรถาธิบาย”^{๑๖๓} ผลงานฉบับที่ ๒ นี้ มีความยาว ๖๐ ผูกเป็นฉบับที่เผยแพร่สู่ประชาชน

เอกสารลายลักษณ์ทั้งสองประเภท สะท้อนสาระพุทธธรรมตามบริบทสังคมไทย และวิธีการสื่อสารในสมัยรัชกาลที่ ๑ ดังนี้คือ

๕.๑ พุทธธรรมที่เป็นรากฐานระบบความรู้และระบบค่านิยม พฤติกรรมบุญ

ในรัชสมัยรัชกาลที่ ๑ ยังคงใช้โครงสร้างไตรภูมิเป็นโลกทัศน์ สื่อชีวทัศน์ ที่เนื่องด้วยหลักกรรมเรื่องกรรม ไตรลักษณ์ พระรัตนตรัย และเป้าหมายชีวิตตามขั้น ตอน มีการเน้นย้ำผลบุญผลบาปที่เป็นไปตามเหตุผล “กระทำไว้ดีได้ดี กระทำไว้ชั่วได้ชั่ว” เช่น

“สวรรค์นี้มีแท้นั้นมีเป็นแท้นั้น บุญมีบาปมี กระทำบุญได้บุญ
กระทำบาปได้บาป อันสัตว์ทั้งหลายจะดีเองชั่วเอง ปราศจากเหตุอันนั้นมี
ได้ การที่เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้เศร้าหมอง เป็นเหตุเป็นปัจจัยให้บริสุทธิ์
นั้น มีอยู่เป็นแท้นั้น อันจะไม่มีกรรม ไม่มีผลกรรม...หาบมิได้ กระทำไว้ดี
ได้ดี กระทำไว้ชั่วได้ชั่ว สัตว์ทั้งหลายมีกรรมเป็นของตน กระทำกรรมใด
ไว้แล้ว กรรมนั้นเทียระย่อมจะติดตามไปให้ผล จะพ้นไปนั้นหาบมิได้”^{๑๖๔}

^{๑๖๓} พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), *ไตรภูมิโลกวินิจฉยภตา ฉบับที่ ๒ เล่ม ๑* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
คุรุสภา, ๒๕๒๑), หน้า ๓.

^{๑๖๔} เรื่องเดิม, หน้า ๒๑๓.

ความรู้เรื่องกรรมในความหมาย “กระทำไว้ดีได้ดี กระทำไว้ชั่วได้ชั่ว” นี้ถือว่าเป็น “อาทิปัญญา” หรือสัมมาทิฐิเบื้องต้นที่จะทำให้บุคคล “ปราศจากหลง มีสติระลึกรู้ถึงพระพุทธรูป พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ จะเห็นบาปเห็นบุญ เห็นคุณเห็นโทษ เห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา” เกิดความละอายชั่วกลัวบาป และประพฤติตนตามธรรมเป็นลำดับไป จนกระทั่งสามารถ “ตัดกองกิเลสเป็นสมุจเฉทปหาน สิ้นทุกข์สิ้นภัย สิ้นโศกเศร้าสะอื้นอาลัยทั้งปวง”^{๑๖๕} “ให้ได้สมบัติทั้งสามประการ (มนุษย์สมบัติ สวรรคสมบัติ นิพพานสมบัติ) พ้นจากจักรวาลยาสงสารไทย”^{๑๖๖} เพื่อให้ความรู้ดังกล่าวนี้ชัดเจนเป็นที่ยอมรับและซึ่งในจิตใจ ภาพชีวิตที่เป็นไปตามกรรมในภพภูมิต่าง ๆ ได้ถูกนำมาเสนอทำนองเดียวกับใน *เตภูมิกถา* เช่น ภาพชีวิตทุกข์ที่นำกลัวในนรกภูมิต่าง ๆ ภาพชีวิตที่พร้อมด้วยความสุขในสวรรค์ หรือภาพสังคมที่ผาสุกอันเนื่องมาจากการปฏิบัติตนในศีล ๕ ของชาวอูตตรกฐทวีป เป็นต้น ใน *กฎหมายตราสามดวง* มีการนำธรรมตามกฎแห่งกรรมนี้มาเน้นย้ำ โดยเฉพาะในด้านผลของการทำชั่ว เช่น “ได้เสวยทุกข์เวทนาในจักรวาลภูมิเป็นช้านาน จะมีได้พบพระพุทธรูปศาสดาพระศรีอาริยมต ไตรยเจ้าในอนาคต”^{๑๖๗}

อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาเอกสารลายลักษณ์ ที่เป็นเครื่องมือสื่อธรรมในสมัยรัชกาลที่ ๑ อย่างละเอียดแล้ว จะเห็นลักษณะสาระและวิธีการเสนอสาระที่เป็นลักษณะเฉพาะสมัย คือ

๑) เน้นคุณและโทษของการทำดีทำชั่วที่จะเกิดขึ้นไม่เฉพาะในโลกหน้าแต่ทั้ง “อิริโลกยและปรโลก”^{๑๖๘} คือ ทั้งโลกนี้และโลกหน้า บุคคลที่ “เป็นพาลทุจริตมิได้คิดเกรงบาปลอยบาป ทุกโทษในปัจจุบันก็มี ครั้นสิ้นชีวิตแล้ว ก็จะไปทนทุกข์เวทนาอยู่ในนรกนั้นช้านาน”^{๑๖๙} ส่วนผู้ที่ประพฤติสุจริตก็จะได้รับผลซึ่ง “เป็นมหาผลพ้นจากจักรวาลยาสงสารทุกข์ เป็นสุขในปัจจุบันอนาคต”^{๑๗๐}

^{๑๖๗} เรื่องเดิม, หน้า ๑๖๘.

^{๑๖๘} *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕*, หน้า ๑๕๕.

^{๑๖๙} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน

^{๑๗๐} เรื่องเดิม, หน้า ๓๕๕.

๒) เน้นคุณค่าของปัญญาและศักยภาพของมนุษย์ในการพัฒนา ปัญญามากขึ้น เช่น

“ข้อซึ่งได้นามชื่อว่ามนุษย์นั้น ด้วยอรรถว่ารู้มากกว่าสัตว์จำพวกอื่น นัยหนึ่งว่ามีความคิดและปัญญายิ่งกว่าสัตว์ทั้งหลายอื่น จึงได้นามชื่อว่า มนุษย์”^{๑๗๑}

ทั้งนี้ได้ยกย่องศักยภาพในการพัฒนาชีวิตของชาวชมพูทวีปสูงกว่า มนุษย์ในทวีปอื่น

“เฉพาะ...มนุษย์ชาวชมพูทวีปนี้ทวีปเดียว... ชมชาวอุดตกรุทวีปแลแคว ดาในดาวดึงส์ได้ด้วยคุณ ๓ ประการ คือมีสติมากประการ ๑ คือ องอาจกล้าหาญ ประการ ๑ คือประพาศนาสนพรหมจรรย์และมรรค พรหมจรรย์ ๑ เป็นคุณอันพระศาสดาตรัสสรรเสริญ ๓ ประการ ดังนี้ ตกกว่าคุณ ๓ ประการนี้ เฉพาะมีแต่ชาวชมพูทวีป”^{๑๗๒}

การยกย่องชาวชมพูทวีปซึ่งเป็นทวีปที่มนุษย์เช่นคนไทยอยู่ด้วยนี้ไม่ปรากฏใน **เตภูมิกถา**

๓) ให้ความสำคัญต่อวิธีการเสนอสาระพุทธธรรมสู่สังคมด้วยวิธีการปัญญา มากขึ้น โดยเฉพาะในเรื่องความเข้าใจความหมายสารธรรมถูกต้องชัดเจน เช่น ในเรื่อง สิล “ให้รู้เนื้อความภาษาไทยในพระบาฬี จงทุก ๆ ลิกขาบท...ให้เข้าใจใน ภาษาไทย”^{๑๗๓}

๔) ในด้านระบบค่านิยมพฤติกรรม ได้กำหนดการประพาศ กุศลกรรมบถ ๑๐ และศีล วัไ้ในพระราชกำหนดใหม่ ใน**กฎหมายตราสามดวง** เพื่อเป็นธรรมปฏิบัติ พื้นฐานสำหรับข้าราชการและประชาชน

กุศลกรรมบถ ๑๐ ถือเป็น “วินัยฆราวาส” ประกอบด้วยข้อประพาศติ ทางกาย ๓ ข้อประพาศติทางวาจา ๔ และข้อประพาศติทางใจ ๓ ทั้งนี้ มีสาระและ

^{๑๗๑} พระชาธรรมปริชา (แก้ว) **ไตรภูมิโลกวินิจฉยกถา ฉบับที่ ๒ เล่ม ๒**, หน้า ๒๕๕.

^{๑๗๒} เรื่องเดียวกัน. หน้าเดียวกัน.

^{๑๗๓} **กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕**, หน้า ๓๒๕.

แนวปฏิบัติตามที่ระบุไว้ในพระราชกำหนด ดังนี้

“กติกามสามนั้น คือห้ามมิให้ฆ่าสัตว์อันมีชีวิตให้ตาย โดยดำไปแต่ไขหรือดไขเส้นก็อย่าฆ่าหนึ่ง ห้ามมิให้ลักสวัญภรรยาภรรยาภรรยาอันมนุษย์หวงแหนมมิได้ให้โดยดำไปแต่กำญาคาเกือยาลักหนึ่ง ห้ามมิให้เสพเมณฺฐมอันเปนที่นักปราศติเตียน คืออย่าลวงลักประเวณีในหญิงยี่สิบจำพวก คือ หญิงลูกสาวหญิงบุตรเลี้ยงหญิงหลานสาวท่านหาควมมิได้มี ๘ จำพวก คือ บิดารักษา มารดารักษา พี่น้องญาติโคศรึภษา บรรพชิตรักษามิได้ขอกกล่าวก่อนแลลวงลักประเวณีหนึ่งแลหญิงมีสามีรักษา ๑๒ จำพวก สารีภษาพิริยา คือหญิงอันสามีรักษา เปนต้น แลหญิง ๒๐ จำพวก นืออย่าลวงลักประเวณีหนึ่ง เปนกายกัม ๓ วจีกัม ๔ นั้น คือ ห้ามมิให้เจรจาฆราวาสสลับคำพรางหนึ่ง ห้ามมิให้เจรจาต่อเสียดหนึ่ง ห้ามมิให้เจรจาหยาบช้ำหนึ่ง ห้ามมิให้เจรจาตลกคนองเปนวาจาอันมิเปนประโยชน์หนึ่ง แลมโนกัม ๓ นั้น คือ ห้ามมิให้จิตร โลกเหนของท่านผู้อื่นคิดจะใคร่ได้เปนของตนหนึ่ง คือห้ามมิให้จิตรคิดพะยาบาท สัตว์ผู้อื่นให้พินาศฉิบหายหนึ่ง คือห้ามมิให้จิตรคิดเหนผิดว่า บุคคลจะทำกิริยาฆ่าสัตว์ลักทรัพย์ลวงประเวณีเปนต้น กิริยาที่ฆ่าสัตว์ลักทรัพย์ลวงประเวณีอันเปนบาปนั้น จะตามสนองตนหามิได้ แลถ้าคิดเหนผิดว่าสัตว์ทั้งปวงเกิดมานี้คือเองตัวเอง หาเหตุปัจจัยตคแต่งให้ชั่วให้คิมิได้ แลอย่าคิดเหนผิดว่า จะทำบุญน้อยก็คิมิมากก็คิมิ จะมีผลไปในอนาคตหามิได้ แลคิดเหนผิดจากพุทธวจนะทั้งสามประการนี้ ชื่อว่านิยะตะมฤจณาทิดฐิ เปนมะโนกัม ๓ ประการ เข้ากันเปนกายกัม ๓ วจีกัม ๔ มโนกัม ๓ เปนทศกุตลกัมบทวิไนย ๑๐ ประการ สำหรับวิไนยฆราวาส”^{๑๗๔}

เห็นได้ว่า กุศลกรรมบถนี้ก่อปรด้วยความประพฤตีสิด ๕ ครอบถ้วน ข้ายายรายละเอียดเช่นในเรื่องวาจา มิได้มีเฉพาะฆราวาสแต่รวมถึงการเจรจาต่อเสียด หยาบช้ำ

^{๑๗๔} เรื่องเดิม, หน้า ๓๑๖.

และการเจรจาไร้สาระประโยชน์ที่สำคัญมีข้อประพุดติในส่วนจิต ซึ่งถือว่าเป็นพื้นฐานที่ทำให้โลกทัศน์ชีวิตทัศน์อยู่ในครรลองของสัมมาทิฐิ กุศลกรรมบถ ๑๐ นี้ ทรงกำหนดเป็นข้อประพุดติปฏิบัติที่ “ให้ข้าทูลลอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายทหารพลเรือนข้างหน้าข้างในผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการ อนุาปราชรายณูรทั้งปวงปฏิบัติกระทำตามพระราชโองวาทานุสาสนะกำหนดคกณหมายนี้จึงทุกประการ”^{๑๑๕}

คือ ทรงส่งเสริมให้มีการปฏิบัติกันอย่างจริงจังทั้งศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ทรงประกาศเรื่องการประพุดติศีลเป็นพระราชกำหนด “ให้ข้าทูลลอองฯ ข้างหน้าข้างในฝ่ายทหารพลเรือนทั้งปวง อันอยู่ในราชอาณาจักร ให้รู้จักลักษณะศีลห้าศีลแปด ศีลสิบ...พิจารณาดูให้ขึ้นปากขึ้นใจ ได้ถามให้สิ้นความสงสัยเลย แล้วจึงให้สมาธศีล ๕ เบนนิจศีล สมาธศีล ๘ ในวันอุโบสถ ถ้าศรัทธาจะสมาธศีลสิบให้มีผลานิสงมากก็ได้...แต่ให้ประพุดติปรนินิบัติตามพระราชกำหนดคกณหมายนี้จึงทุกประการ ถ้าและผู้ใดมิได้กระทำตามพระราชกำหนดนี้ จะเอาผู้นั้นไปโทษตามโทษานุโทษ”^{๑๑๖} ความหมาย ของศีล ๕ ที่แสดงไว้ในพระราชกำหนด มีข้อความว่า

“ในบทบาทที่ปนาตปตาเวระมณีสึกขาปะทั้งสมาธิยามนั้น ให้เข้าใจในภาษาไทยว่า ข้าจะสมทานถือเอาเป็นอันมั่นคงตราบเท่าสิ้นชีวิตรดัดน้ำใจเว้นจากกิริยาอันจะยังชีวิตรแห่งสัตว์ให้ตัดเสีย คือฆ่าสัตว์หนึ่ง อทินนาทานาจากกิริยาอันลักขึ่งสิ่งของอันเจ้าของมิได้ให้หนึ่ง กามเมสุมิฉฉาจารา จากปรพฤษศคคิรียาแลลูกสาวท่านอับพรหมจริยา จากกิริยาอันปรพฤษศคคิรียามีได้ปรเสริฐคือเมณุธรรมอันเป็นมูลทุกขนั้น มุสาวาทา จากกิริยาอันกล่าวคำเท็จแลคำพราง สุราเมระยัมชะปะมาทคถานา จากกิริยาอันดื่มกินซึ่งน้ำเมาอันใสแลขันอันเป็นเหตุแห่งจะลิมสมปรฤาตินั้น”

ส่วนศีล ๘ เพิ่มข้อปฏิบัติมากกว่าศีล ๕ อีก ๓ อธิบายไว้ในพระราชกำหนดว่า “วิกาลโภชนา จากกิริยาอันจะกินซึ่งโภชนาหารของกินในอันไร้กาลคือ

^{๑๑๕} เรื่องเดิม, หน้า ๓๑๗-๓๑๘.

^{๑๑๖} เรื่องเดิม, หน้า ๓๒๕-๓๒๖.

ตัวนบายนหนึ่ง นจะคีตวาทีตวิสุกะทัศนา จากกิริยาอันพื่อนขับคีตคีตีเป่า
 เองแลดูฟังซึ่งพื่อนแลขับคีตคีตีเป่านั้นหนึ่ง มาลาคันชวิเลปนะธารณะ
 มัณฑณะวิภูสันคณานาจากกิริยาอันทรงแลหาซึ่งของหอมแลพวงดอกไม้
 หนึ่ง แลเครื่องประดับขัดเกลาซึ่งตัวอันเป็นการตกแต่งอันประดับตัวนั้น
 หนึ่ง อุจาสะยะนะมหาสะยะนาจากกิริยาอันนั่งแลนอนเหนือที่นั่งนอน
 อันสูงพ้นจากปรมาณแลอันประเสริฐยิ่ง โดยค่านั้นหนึ่ง ชาตะรูปะระชะตะ
 จากกิริยาอันรับหวงแหนซึ่งทองแลเงินเป็นต้นหนึ่ง”^{๑๗๗}

นอกจากนี้ ยังได้แสดงรายละเอียดของการปฏิบัติตามคำอธิบายในอรรถก
 ฎาบาลีไว้ในพระราชกำหนดด้วย ข้อที่น่าสนใจคือ ได้ระบุไว้ด้วยว่า ในการรักษาศีลนั้น
 ผู้รักษาจะต้องเริ่มจากการรักษาใจ จึงจะสามารถรักษาศีล มีลวงคิดทางกายวาจาได้

“จะเว้นจากฆ่าสัตว์แลลักทรัพย์เป็นต้น ตราบเท่าถึงศีลอันเว้นจากรับ
 หวงแหนเงินทองเป็นที่สุดนั้น ครั้นรับแล้วก็สำรวมจิตร อย่าได้คิดพยา
 บาทวิตกที่ผูกอาฆาฏฆ่าสัตว์ วิหิงสาวิตก คิดที่จะเบียดเบียนสัตว์ กาม-
 วิตก คิดถึงกามคุณกำหนด ยินดีในรูปในรสในเสียงในกลิ่นในที่สำผัสที่
 เคยบริโภคนั้น จึงได้ชื่อว่าเว้นจากความชั่วเป็นศีลบริสุทธิ์ ถ้าวักษาศีล
 แล้วอย่าลวงคิดด้วยกายวาจาเลย แต่มาทว่าคิดในใจเป็นกามพยาบาท
 เป็นวิหิงสาวิตก ยินดีกำหนดในวัตถุกาม แลปราถนาอุปสรรคเสียงกลิ่นที่
 สำผัสที่เคยบริโภคนั้น ชื่อว่ามีเป็นอันเว้นจากความชั่ว ศีลนั้นเศร้าหมอง
 มิได้บริสุทธิ์ มีผลอันน้อยนักหนา”^{๑๗๘}

๕.๒ พุทธธรรมที่เป็นรากฐานระบบคตินิยมเชื่อ

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ยังคงสืบทอดระบบคตินิยมเชื่อที่มีรากฐานจากพุทธ
 ธรรมตามบริบทสังคมไทย เช่น คติพระโพธิสัตว์ คติบาร์มี คติพระศรีอาริยมตไตรย
 เป็นต้น สำหรับประชาชนทั่วไปยังคงรับสาระและการแสดงออกของคตินิยมเชื่อ
 เหล่านี้ในรูปแบบที่ปะปนกับเรื่องปาฏิหาริย์นอกพุทธธรรมไปมาก อันเป็นผลสืบเนื่องมา

^{๑๗๗} เรื่องเดิม, หน้า ๓๒๕-๓๓๐.

^{๑๗๘} เรื่องเดิม, หน้า ๓๓๐-๓๓๑.

แต่ปลายสมัยอยุธยา ทั้งนี้มีกรณีความเชื่อที่เนื่องด้วยพระพุทธศาสนาที่เป็นเหตุให้เกิดการฆ่าตัวตาย คือกรณีนายเรืองเผาตัวตาย เพราะเชื่อจากการเสี่ยงดวงบ๊วว่าตนได้พระโพธิญาณการเผาตัวนี้ทำในที่ประชุมชนแล้วไว้ในศิลาจารึกที่ฐานรูปนายเรืองผู้เผาตัวว่า

“...จนถึงวันเผาตัวนายเรืองฟังเทศนาจบแล้วก็นั่งห่มชุบน้ำมันเค็รออก
มาหน้าการบุญเวียน นั่งพับเพียบพนมมือรักษาอารมณ์สังคตแล้วก็จุดไฟ
เผาตัวเข้าเมื่อเปลวไฟวูบขึ้นท่วมตัวนั้นนายเรืองร้องว่าสำหรับปรานาแล้ว”

ประชาชนที่มาดูการเผาตัว ก็มีความเชื่อว่านายเรืองสำเร็จพระโพธิญาณจึงร่วมการเผาตัวของนายเรืองอย่างเป็นทางการบุญ “ขณะนั้นคนซึ่งดูประมาณ ๕ (,) ๖ ร้อยเศษบ้างก็ร้องสาธุการเปลื้องผ้าห่มโยนบูชาเข้าไปในกองไฟ ชั้นแต่แจกพายนอกพระสาสนาก็ถอดหมวกออกค้ำไฟโยนเข้าไปในไฟด้วย”^{๑๗๕}

อย่างไรก็ตาม ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้มีความพยายามปรับคติความเชื่อทางพุทธศาสนาของประชาชน ให้มีสาระและการแสดงออกถูกต้องตามหลักพุทธธรรมในคำสอนยิ่งขึ้น ตัวอย่างเช่น

- คติความเชื่อเรื่องการทำบุญมหาชาติ ยังคงรับคติความเชื่อนี้ แต่ได้เสนอแนวทางปฏิบัติใหม่ ๒ แนวทาง คือ

ก. “ให้พระสงฆ์ผู้สำแดงพระธรรมเทศนา แลราษฎรผู้จะฟังพระมหาชาติชาฎกนั้น สำแดงแลฟังแต่ตามวาระพระบาฬีเลอรรถกถาฎีกาให้บริบูรณ์ด้วยผลอาณิสสนั้น” แนวทางนี้ปรากฏอยู่ในพระราชกำหนดใหม่ “ให้พระภิกษุสงฆ์เถรเณรฝ่ายคันถธุระ วิปัสณาธุระ แลเอนาประชาราษฎรทั้งปวงประพฤติตามพระราชกำหนดกฎหมายนี้ทุกประการ ถ้าพระสงฆ์เถรเณรแลเอนาประชาราษฎรผู้ใด มิได้ประพฤติตามพระราชกำหนดกฎหมายนี้จะเอาตัวผู้มิได้กระทำตามกฎหมายนี้โยมพระสงฆ์เถรเณรรูปนั้นเป็นโทษตามโทษานุโทษ”^{๑๗๖}

^{๑๗๕} สำนักนายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์ *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๖ ตอนที่ ๑* (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๘), หน้า ๑๑

^{๑๗๖} *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๔* หน้า ๑๖๗-๑๖๘.

ข. การฟังธรรมในโอกาสการทำบุญมหาชาตินั้น มิใช่จะต้องฟังแต่เทศนาเรื่องพระเวสสันดรเท่านั้น แต่ที่จริงการฟังธรรมที่เป็นคำสอนจากพระไตรปิฎกโดยตรงจักให้ผลานิสงส์เป็นปัจจัยให้ได้พบพระศรีอาริยมตไตรยได้ยิ่งกว่า และการทำบุญที่เชื่อกันว่าจะต้องทำสิ่งละพันนั้น ที่ถูกต้องควรทำตามกำลังทรัพย์

“อันการที่สดับฟังพระสัทธรรมเทศนานั้น มิใช่จะเฉพาะให้ฟังแต่พระมหาวสสันดรชาดกเท่านั้นหาบมิได้ ถ้ามีศรัทธาฟังพระวินัย พระสูตร พระปรมาัตถ์ก็จะมีผลานิสงส์มาก ยิ่งจะเป็นปัจจัยให้ได้ประสบพบเห็นสมเด็จพระศรีอาริยมตไตรย เลิศขึ้นไปกว่าฟังพระมหาวสสันดรชาดก นั้นอีก...ถึงเครื่องสักการบูชาที่กำหนดมากมายสิ่งละพัน ๆ นั้น ก็ดีรสเฉพาะบุคคลที่มีกำลังทรัพย์กำลังกายสมควรจะกระทำได้ ถ้าบุคคลนั้นเป็นคนเข็ญใจหาสิ่งใดบมิได้เหมือนดังกำหนดนั้นได้แต่น้อยๆ ก็ดี มาตราแม้ว่าคอยฟังกับท่านที่ให้มีพระมหาชาตินั้นก็ดี เมื่อมีจิตเลื่อมใสศรัทธาปลื้มนาการ สดับรับฟังโดยคารวะเคารพก็อาจได้ประสบพบเห็นองค์สมเด็จพระศรีอาริยมตไตรยสำเร็จได้ดังมโนปณิธาน”^{๑๘๑}

- คติความเชื่อเรื่องการนับถือผีและเทวดา มีการยอมรับและส่งเสริมคติความเชื่อนี้ในพระราชกำหนดใหม่ว่า “สารเทพารักษ์พระภูมิเจ้าที่ พระเสื้อเมืองทรงเมืองให้บำรุงซ่อมแปลงที่ปรักหักพังนั้นให้บริบูรณ์ แลแต่งเครื่องกระยาบวดผลไม้ถั่วงา เป็นต้น แลรูปเทียรของบูชาพื่อนรำบำบวงสรวงพริกกำ...การกุศลสิ่งใด ๆ จงอุทิศส่วนกุศลให้แก่ภูมอารักษ์เทวดาทังปวง ให้อนุโมทนาส่วนกุศล ก็ชื่นชมช่วยอภิบาลรักษา จะได้เป็นพยานบอกบาปบุญชี้แก้ทำวจตุโลกขบาล อันเทียวมาเอาบาปชียนั้น”^{๑๘๒} อย่างไรก็ตามก็ได้เน้นให้นับถือพระรัตนตรัยยิ่งกว่า และมีให้ทำการบูชาเทวาเหล่านั้นในลักษณะที่ไม่ผิดศีลแห่งพุทธธรรม เช่น การฆ่าสัตว์ ดังข้อความว่า

^{๑๘๑} พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), *ไตรภูมิโลกวินิจลยภคา ฉบับที่ ๒ เล่ม ๒*, หน้า ๖๕-๖๐

^{๑๘๒} *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕*, หน้า ๓๒๓.

“ถวายสิ่งซึ่งอันสมควรแก่เทพารักษ์ แต่อย่านับถือยิ่งกว่าพระไตรสรณะ
คม ห้ามอย่าให้พิธีกรรมด้วยฆ่าสัตว์ต่างๆมีโคกระบือสุกรเป็ดไก่เป็นต้นบูชา
จะไปสู่อบายภูมิเสีย แลให้กระทำบุญให้ทานรักษาศีล”^{๑๘๓}

อนึ่ง ทรงออกพระราชกำหนดให้เลิกการนับถือลึงค์ ด้วยเหตุผลว่า “ทรง
พระกรกรุณาให้นักปราชราชบัณฑิตยคั่นคุณในพระไตรปิฎกก็มีได้มีหย่าง”^{๑๘๔}

- ในเรื่องการได้นำพิพัฒน์สัตยา “ประเวณีกระบิลเมืองกรุงเก่าแต่ก่อนนั้น
ครั้นถึงพิທີตรุดสาด แลเข้าทูลลอบฯ ผู้ใหญ่ผู้น้อย ไปได้นำพระพิทสัจจา เข้าไปสำมา
การวะไหว้นับถือรูปพระเชษฐูปิตรนั้นคือรูปพระเจ้ารามาริษคิก่อนแล้วจึงไปคำรบ
นับถือพระรัตนไตรต่อเมื่อภายหลัง” พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรง
วินิจฉัยว่า “ประเวณีอันนี้ผิด” จึงโปรดฯ ให้ประกาศพระราชกำหนดใหม่ให้ “กราบ
นมัสการพระพุทธรูปปฏิมากรพระแก้วมรกตแลพระสารีริกธาตุเจดีย์พระพุทธร
พระธรรม พระสงฆ ด้วยสักการ์พลเสร็จแล้ว จึงรับพระราชทานน้ำพระพิทสัจจา”^{๑๘๕}

จากที่กล่าวมาสรุปได้ว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรง
“อุปถัมภ์ยกยอกพระพุทธศาสนา” ด้วยการนำพุทธธรรมสู่ประชาชนด้วยวิธีการ
ที่ผสมผสานกัน ๓ วิธีคือ

๑) ใช้โครงสร้างระบบความรู้ ระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญ และระบบคติ
ความเชื่อที่สืบเนื่องมาแต่สุโขทัย และที่มีการเปลี่ยนแปลงบางประการในสมัยอยุธยา
เป็นหลัก ด้วยวิธีการศรัทธา อาศัยสาระไตรภูมิให้โลกทัศน์เพื่อความเข้าใจชีวิตทัศน์
โดยเฉพาะเรื่องกรรมและผลกรรม เพื่อการสร้างสรรค์สำนึกความละอายชั่วกลัวบาป
เกิดการปฏิบัติศีลธรรมพื้นฐานและมีจิตมั่นคงในพระรัตนตรัย

^{๑๘๓} เรื่องเดียวกัน . หน้าเดียวกัน.

^{๑๘๔} เรื่องเดิม. หน้า ๓๒๔.

^{๑๘๕} เรื่องเดิม. หน้า ๓๕๔.

๒) ใช้วิธีการปัญญาเข้ามาแทรกอธิบาย เพื่อให้เข้าใจสาระและวิธีปฏิบัติ ถูกต้องตามหลักพุทธธรรมในพระไตรปิฎกและอรรถกถาฎีกา ทั้งนี้มีข้อสังเกตว่า สาระที่สื่อสู่ประชาชน โดยเฉพาะที่ปรากฏในพระราชกำหนดใหม่ ดังเช่น คำอธิบาย ความหมายของกุศลกรรมบท ๑๐ และศีลนั้น เป็นการยกคำอธิบายจากคัมภีร์อรรถกถา มาทั้งสำนวน โดยมีได้ปรับประยุกต์สาระและถ้อยคำภาษา

๓) ใช้พระราชอำนาจออกพระราชกำหนดกฎหมาย เพื่อสร้าง วิโนยฆราวาส ให้เกิดการยกเลิกสิ่งที่ไม่ถูกต้อง เกิดแก้ไขปรับปรุงสิ่งที่ทำอยู่แล้วให้ถูกต้องยิ่งขึ้น และเกิดการพัฒนารูปแบบความถูกต้องใหม่ขึ้นอย่างจริงจัง ทั้งนี้ในตัวพระราชกำหนด ก็ได้ใช้วิธีการสื่อเพื่อให้เกิดการยอมรับและนำไปปฏิบัติผสมผสานหลายวิธีดังกล่าวข้างต้นคือ

ก. ใช้วิธีการศรัทธาแบบเก่า คือ การเน้นบาปบุญคุณโทษ รวมไปถึงการ “บู” ด้วยภาพนรก เป็นต้น

ข. ใช้วิธีการสร้างสำนึกให้เห็นว่า การออกพระราชกำหนดควบคุมให้พสกนิกรปฏิบัติตนถูกต้องตามธรรมนั้น พระมหากษัตริย์ทรงกระทำด้วยทรงมี “พระราชปณิธานปรารถนาพระพุทธภูมิโพธิ์” ตาม “พระพุทธประเพณีสมเด็จพระพุทธเจ้าทั้งปวง” และทรง “มีพระกรุณาญาณเมตตาสัตว์โลกยทั้งปวง จะใคร่ให้ได้โลกิยสุขแลพระโลกุตรสุข”^{๑๘๖} ทรงพระมหากรุณาทำนุบำรุงสัตว์โลกยทั้งปวงให้ตั้งอยู่ในศีลสุจริตแลพระวระพุทธศาสนาวินัยรุ่งเรืองสืบไป”^{๑๘๖} ดังนั้นจึงเป็นเรื่องที่พระราชาราย ผู้เป็นพุทธศาสนิกชนทั้งหลายพึงให้ความร่วมมือ เพื่อประโยชน์แห่งพระพุทธศาสนา ทั้งในปัจจุบันและอนาคต

ค. ใช้วิธีการควบคุมด้วยการกำหนดการ “ลงโทษตามโทษานุโทษ” ทั้งนี้ นอกจากออกพระราชกำหนดให้ข้าราชการและประชาชนประพฤติ “วิโนยฆราวาส” คือ กุศลกรรมบท ๑๐ และศีล ๕ แล้ว ยังได้ออกพระราชกำหนดอื่น ๆ ห้ามปราม การทำผิด เช่น พระราชกำหนดเพิ่มโทษข้าราชการเสพยาสุราเล่นเบี้ย พระราชกำหนด

^{๑๘๖} เรื่องเดิม, หน้า ๓๒๖

ห้ามลักลอบต้มกลั่นน้ำสุรา พระราชกำหนดห้ามเล่นพนันชนไก่ชนนกกัดปลา^{๑๘๗} หนึ่ง ในส่วนการปฏิบัติของพระภิกษุสงฆ์ ซึ่งมีปัญหาผิดพระวินัยอย่างมากมาแต่ปลาย สมัยอยุธยา พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกทรงออก “กฎพระสงฆ์” แก้ไข และควบคุมการปฏิบัติของพระภิกษุสงฆ์ในพระราชอาณาจักรด้วย^{๑๘๘}

การใช้วิธีการทางกฎหมาย เข้ามาส่งเสริมความรู้และการปฏิบัติ ตามแนวทาง พุทธธรรมแก่พระภิกษุสงฆ์ ข้าราชการและประชาชนดังกล่าวข้างต้นนี้ น่าจะเกิดจาก พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ที่ทรงเห็นความจำเป็นที่ จะต้องใช้พระราชอำนาจเข้ามาเป็นประโยชน์ในการแก้ไขปัญหาพระศาสนาซึ่งเกิดขึ้น รุนแรงแต่ปลายสมัยอยุธยา จนกลายเป็นสาเหตุรากเหง้าของการเสียเอกราชของชาติ ในครั้งนั้น พระองค์จึงสร้างราชอาณาจักรใหม่ให้มีความมั่นคง ด้วยการสร้าง “วิไณย” ทางศีลธรรมเป็นฐานความมั่นคงภายใน ทั้งนี้มีข้อสังเกตเพิ่มเติมว่า การสร้าง “วิไณย” ทางศีลธรรมนี้ ทรงเน้นกลุ่มเป้าหมาย ๒ กลุ่ม คือ กลุ่มพระสงฆ์ และกลุ่มข้าราชการ เป็นหลัก มากกว่าการสื่อสารมระดับกว้างสู่ประชาชนทั่วไปอย่างไม่เห็นกลุ่มเป้าหมาย ชัดเจน การเลือกกลุ่มเป้าหมายเช่นนี้ นับว่าเหมาะสม เพราะถ้าพระภิกษุสงฆ์และ ข้าราชการประพฤติตนมั่นคงในศีลธรรมแล้ว ความมีศีลธรรมย่อมเกิดขึ้นแก่ประชาชน โดยธรรมชาติของสังคมไทย

อนึ่ง นอกจากการสื่อสาระพุทธธรรมโดยอาศัยเอกสารลายลักษณ์เป็น เครื่องมือดังกล่าวแล้ว ยังมีการใช้เครื่องมือสื่อสารอื่นที่เคยใช้กันมาด้วย ได้แก่ การ เขียนภาพ จิตรกรรมไว้ในวัด ตัวอย่างเช่น จารึกในวิหารพระโลกนาถ วัดพระเชตุพนฯ ได้บันทึก เรื่องการปฏิสังขรณ์วัด เนื้อความตอนหนึ่งอธิบายสาระภาพจิตรกรรมที่ ผันงด้านต่าง ๆ ในอุโบสถ ภาพที่เขียนมีเรื่องทศชาติ เทศนาพระธรรมจักร เทศนา อภิรรมโปรดพระพุทธรมาธา ณ ดาวดึงส์ เรื่องพระเกศธาตุ และสาระไตรภูมิ

^{๑๘๗} เรื่องเดิม, หน้า ๑๕๓-๑๕๕, ๒๔๕-๒๕๐, ๓๑๐-๓๑๒, ๓๕๔-๓๖๐.

^{๑๘๘} กฎหมายตราสามดวง, หน้า ๑๖๔-๑๖๘.

ซึ่งในที่นี้แสดงโลกทัศน์ทางภูมิศาสตร์หรือจักรวาลวิทยา คือ “มีเขาพระสุเมรุราชแลเขาสัตตะพันท์ทวีปทั้งสี่ แลเขาพระหิมพานต์อะโนคาตสระแลปัญจมหานที”^{๑๘๕}

การ “อุปถัมภ์ก ขอยกพระพุทธศาสนา” ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ซึ่งเน้นความรู้ความเข้าใจและการมีคติความเชื่อถูกต้องตามสาระพุทธธรรมในพระไตรปิฎก อรรถกถาและกาพย์ปฏิบัติ คีต หรือ วิโนย ทั้งสำหรับพระสงฆ์และประชาชน ด้วยวิธีการทั้งปัญญาและศรัทธา ทั้งการสร้างความรู้ การสร้างสำนึกและการบังคับทางกฎหมาย ได้มีผลต่อการควบคุมกำลังคน การรักษาความสงบของสังคม เป็นการเริ่มต้นชีวิตไทยสมัยรัตนโกสินทร์ที่ผาสุกตามครรลองแห่งศีลธรรมที่มีรากฐานจากพุทธธรรม

๖. พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยรัตนโกสินทร์-รัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ (พ.ศ. ๒๓๕๒-๒๓๖๗) และรัชกาลที่ ๓ (พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๓๙๔) พุทธธรรมรองรับวัฒนธรรมหลัก ซึ่งผู้นำเลือกสรรและถ่ายทอดสู่สังคมยังคงสาระและรูปแบบการนำเสนอตามแบบสมัยรัชกาลที่ ๑ เป็นส่วนใหญ่ ทั้งในเรื่องระบบความรู้ระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญ และระบบคติความเชื่อ กล่าวคือ

ในด้านระบบความรู้ยังคงใช้สาระไตรภูมิเป็นหลักในการสร้างโลกทัศน์สื่อชีวิตทัศน์ในเรื่องกระแสชีวิตสุขทุกข์ชั่วที่เป็นไปตามกรรม เพื่อสร้างสำนึกความละเอียดซื่อสัตย์ ความมั่นคงในการถือพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่ง และความจริงจังในการปฏิบัติตนตามศีลธรรมพื้นฐาน พระราชกำหนดกฎหมายที่ออกในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ บ่อยครั้งได้นำโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ตามระบบความรู้ไทยมาเป็นเครื่องเตือนสติสำนึกความละเอียดซื่อสัตย์ เป็นสารธรรมที่ส่งเสริมกฎหมายของบ้านเมือง เช่น กฎหมายมิให้ซื้อฝิ่นสูบฝิ่น จ.ศ. ๑๑๗๑ (พ.ศ. ๒๓๕๔) และพระราชบัญญัติห้ามสูบฝิ่น จ.ศ. ๑๑๘๑ (พ.ศ. ๒๓๖๒) ได้แสดงโทษของการสูบฝิ่นว่า

^{๑๘๕} สำนักนายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๖ ตอนที่ ๑*, หน้า ๓.

ผู้สูบฝิ่นเมื่อสิ้นชีวิตไปแล้วจะต้องรับทุกข์ทรมานในอเวจีนรกเป็นเวลานาน และเมื่อพ้นจากนรกแล้วยังต้องไปเกิดเป็นเปรตอีกด้วย^{๑๕๐} ในหมายรับสั่งประกาศสงกรานต์ จ.ศ. ๑๒๑๑ (พ.ศ. ๒๓๕๒) มีข้อความเตือนว่า “ถ้าบุคคลผู้ใดมิได้รักษาศีลห้าประการ แล้วทำบาปสิบสี่ตัว อกุศลกำมับถลิบประการ ผู้นั้นครั้นตายก็จะไปตกอุบายภูมิเป็น เทียวแล”^{๑๕๑} ในคำสาบาลผู้ร้ายลักข้าง จ.ศ. ๑๑๕๑ (พ.ศ. ๒๓๑๒) มีความตอนหนึ่งว่า ถ้าผู้สาบาลมิได้ถือตามสัตย์สาบาล “ตายไปแล้วให้ไปตกในมหานรกใหญ่ ทั้ง ๘ ขุม...แล้วให้เข้าพระพุทธรูปเจ้าบังเกิดเป็นเปรต”^{๑๕๒} ในจารึกวัดพระเชตุพน ซึ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงโปรดฯ ให้สร้างขึ้นเพื่อเป็นแหล่งศึกษา สำหรับประชาชนทั่วไป ในหมวดพุทธศาสนา มีเรื่องนรยกถาและเปรตกถาด้วย ทั้งนี้ ก่อนที่จะแสดงเหตุของการทำชั่วที่ยังผลให้เกิดเสวยทุกข์ในนรกหรือเกิดเป็นเปรตได้ แสดงหลักกรรมเรื่องกรรมตามวิธีการสื่อที่ผ่านมามีว่า

“สัตว์ซึ่งประพฤตซึ่งกายสุจริต วชิสุจริต มโนสุจริตอย่างนั้น ครั้นทำลาย เบญจขันธ์แล้ว ก็ไปเกิดในสุคติภพ คือมนุษย์และสวรรค์ สัตว์อัน ทำกรรมลามกหยาบช้า มีกายทุจริต เป็นต้น ก็ไปเกิดในทุคติ คือนรก และเปรตเป็นอาทิ ที่บาปถึงคุณถึงนั้นก็ไปเกิดในยมโลก”^{๑๕๓}

ในด้านระบบค่านิยมพฤติกรรม ยังคงสืบทอดค่านิยมเดิมในเรื่องทาน ศีล กุศลกรรมบถ ๑๐ ความเมตตา การทำกิจการบำรุงพระพุทธศาสนา ตัวอย่างเช่น

^{๑๕๐} เสถียร ปลายลักษณ์ และคนอื่นๆ , *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔* (พระนคร : โรงพิมพ์ เดลิแมส, หน้า ๒๔๗๘), หน้า ๕๕.

^{๑๕๑} หอสมุดวชิรญาณ, *หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๓* จ.ศ. ๑๒๑๑ ประกาศสงกรานต์ตั้งนามแผ่นดิน.

^{๑๕๒} หอสมุดวชิรญาณ, *จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓* จ.ศ. ๑๑๕๕ เลขที่ ๗๓ ชื่อสำเนาพระราชโองการ. อ้างไว้ใน พิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, “การศึกษาและผลกระทบ...”, หน้า ๑๑๖.

^{๑๕๓} *ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ* (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิล, ๒๕๑๗), หน้า ๑๔๑. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณณสิริ) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิศริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๓ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๗).

พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้มีพระบรมราชโองการ ไปถึงผู้ว่าราชการ เมืองนครศรีธรรมราช เมื่อ พ.ศ. ๒๓๒๗ พระราชทานนโยบายการปกครอง ตอนหนึ่งว่า

“ประการหนึ่ง ให้พระยานครศรีธรรมราชมีน้ำใจโอบอ้อมแก่สมณ-
จีพราหมณาจารย์อาณาประชาราษฎร์ไพร่พลเมืองลูกค้ำวาณิช ให้ชักชวน
กันทำบุญให้ทาน จำริยเมตตาทานนาสดับรับฟังพระธรรมเทศนา
รักษาศีลห้าเป็นนิจสิน ศิลแปดเป็นอดิเรกศิลปจงเนื่อง ๆ แลควรให้ตั้งอยู่
ในทศกศกรมณฑลโดยพระราชกำหนดซึ่งโปรดพระราชทานออกไปไว้
ก็จะได้พาตัวไปสู่ศุคคิณมอันประเสริฐ”^{๑๕๔}

ในหมายรับสั่งประกาศสงกรานต์ ซึ่งออกเมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๒ ดังกล่าวแล้ว
ข้างต้น ได้แสดงรายละเอียดข้อประพฤติปฏิบัติในการดำรงชีวิตอันชอบธรรมของชน
ทุกระดับในสังคม ซึ่งสะท้อนโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ที่มีรากฐานจากพุทธธรรม ที่สืบเนื่อง
มาและที่พยายามพัฒนาจัดการให้เกิดเป็นการปฏิบัติที่เป็นจริงเป็นจังในครั้งนั้นเป็นอย่างดี
ได้แก่ การมีสัมมาทิฐิ การมีพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งที่เคารพ การดำรงตนในศีล ๕ และ
กุศลกกรรมบถ ๑๐

ในด้านระบบคติความเชื่อ คติความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์ บารมี พระศรี
อาริยเมตไตรย พระธาตุ พระศรีมหาโพธิ์ พระพุทธบาท พุทธกาล ๕,๐๐๐ ปี ยังคง
สืบทอดมา ตัวอย่างเช่น จารึกวัดหน้าพระเมรุ จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พ.ศ. ๒๒๗๘
มีคำอุทิศผลบุญว่า “เราแผ่ผลอุทิศให้ จำริญในมนุษย์สมบัติ เสวยสวัสดิโนสวารค์
ทันพระศรีอาริยเจ้า...สัปรุษผู้มีสทาช่วยซ่อมแซม...จะได้ถาวรไปห้าพันปี”^{๑๕๕}

^{๑๕๔} จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๓ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๔), หน้า ๔๗.
(มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์
จัดพิมพ์ในวันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๓ ปี ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๑๔)

^{๑๕๕} สำนักนายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, *ประชุมศิลาจารึก
ภาคที่ ๖ ตอนที่ ๑*, หน้า ๕๗.

ด้วยเหตุที่ความศรัทธาในสิ่งเหล่านี้ยังมีอยู่อย่างแน่นแฟ้น ในการแก้ไข ปัญหาสังคมบางประการ พระมหากษัตริย์ได้ทรงอาศัยความศรัทธานี้เป็นเครื่องมือ การแก้ไขปัญหาสานกับวิธีการที่เหมาะสมตามความเป็นจริง ตัวอย่างที่เห็นชัดคือ การทำพระราชพิธีอาพาธพินาศ เพื่อแก้ไขปัญหาหิวอดโรคระบาดร้ายแรง เมื่อ พ.ศ. ๒๓๕๕ วิธีการแก้ไขปัญหาที่เป็นจริงคือการรักษาความสะอาดและการป้องกัน การแพร่กระจายของเชื้อโรค ในการนี้ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงนำ คติความเชื่อและค่านิยมพฤติกรรมบุญมาเป็นฐานสนับสนุนความร่วมมือและการ ยอมรับปฏิบัติจริงของประชาชนดังมีรายละเอียดว่า

“ยังป็นใหญ่รอบพระนครตลอดรุ่งคืน ๑ แล้ว เจริญพระแก้วมรกต และพระบรมธาตุออกแห่ มีพระราชาคณะไปในกระบวนแห่ไปรยทราย ประน้ำพระปริตทางบกทางเรือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวก็ทรง (รักษาอุโบสถ) ศีล ทั้งพระราชวงศานุวงศ์ที่มีกรมแลหาคกรมมิได้ ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อยฝ่ายหน้าฝ่ายในก็พระราช-ทานอนุญาตให้รักษา ศีลทำบุญให้ทานตามใจสมัคร... โปรดให้จัดซื้อปลาแลสัตว์สี่เท้าสองเท้า ที่มีผู้จะฆ่าซื้อขายในท้องตลาด ในจังหวัดกรุงเทพฯมาถวายทรงปล่อย... ลิ่นพระราชทรัพย์เป็นอันมาก คนโทษที่ต้องเวรจำอยู่นั้นก็ปล่อยออกสิ้น บรรดาประชาราษฎรทั้งปวง มีรับสั่งประกาศห้ามมิให้ไปฆ่าสัตว์ตัดชีวิต ให้อยู่แต่ในบ้านเรือน”^{๑๕๖}

นอกจากการสืบทอดระบบความรู้ ระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญ และระบบ คติความเชื่อ ตามแนวทางที่พัฒนาสืบเนื่องจากสมัยรัชกาลที่ ๑ แล้ว ยังมีลักษณะ เฉพาะสมัยที่น่าสนใจคือ

^{๑๕๖} สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารกรุงรัตน โกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ (พระนคร : โรงพิมพ์จุฬารัฐสภา, ๒๕๐๕), หน้า ๗๓-๗๖.

สมัยรัชกาลที่ ๒ :

๑) ได้ปรากฏคติพุทธธรรมกล่าวไว้ในผลงานวรรณคดีซึ่งแต่งเป็นจำนวนมาก ในสมัยนี้ ทำให้ทราบความรู้ความเข้าใจในพุทธธรรมและการนำสาระพุทธธรรมมา ปฏิบัติใช้ในชีวิตของชนชั้นผู้นำและประชาชน

- สาระพุทธธรรมที่ปรากฏในวรรณคดีสมัยนี้มากที่สุด คือ เรื่องกรรม มี ความรู้ความเข้าใจว่า ชีวิตเป็นไป “ตามกรรมซึ่งทำไว้”^{๑๙๗} คือ ตามการกระทำและ ผลของการกระทำ ทั้งนี้ มักใช้เป็นคำอธิบายเมื่อเกิดเหตุการณ์ไม่ดีในชีวิต ดังเช่น “กรรมสิ่งใดเลยมาซัดให้”^{๑๙๘} “ชะรอยกรรมเวรมาตามทัน”^{๑๙๙} ความรู้นี้ช่วยในการ ปลุกปลอบใจให้ลดละความทุกข์เมื่อมีปัญหา และช่วยให้เกิดกำลังใจและความตั้งใจ ที่จะกระทำความดีเพื่อชีวิตที่ดีขึ้น แม้มิใช่ในชาตินี้ ก็จักเป็นผลดีในชาติต่อไป ดังเช่น

“อันทุกข์โศกโรครภัยในมนุษย์   ไม่รู้สิ้นสุดลงที่ตรงไหน
เหมือนกงเวียนนกำเวียนเวียนระไว   จงหักใจเสียเถิดเจ้ายามาลัย”^{๒๐๐}
“อันชาตินี้มีกรรมจึงลำบาก   ต้องพลัดพรากสุริยวงศ์เผ่าพงศา
จะถือศีลภิญโญโมทนา   ไปชาติหน้าจะได้สุขไม่ทุกข์ทน”^{๒๐๑}

- สาระพุทธธรรมที่ได้รับการเน้นรองลงมาคือ สาระอนิจจตา-ความไม่เที่ยง เป็นความรู้ที่ช่วยยับยั้งความเศร้าโศกอาลัยเมื่อเกิดการพลัดพราก หรือประสบสิ่ง ไม่ชอบใจรวมทั้งใช้เป็นเหตุผลที่ทำให้เห็นความสำคัญของเป้าหมายสูงสุดในชีวิตตาม หลักพุทธธรรมคือ พระนิพพาน อันเป็นภาวะสิ้นทุกข์และความไม่เที่ยง ดังเช่น

^{๑๙๗} บทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒ (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๑๐), หน้า ๑๐๕๒.

^{๑๙๘} เรื่องเดิม, หน้า ๑๑๓๕

^{๑๙๙} บทละครเรื่องรามเกียรติ์พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และ บ่อเกิดรามเกียรติ์ พระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๐๕), หน้า ๑๓๔

^{๒๐๐} สุนทรภู่. วรรณคดีไทยเรื่องพระอภัยมณี (พระนคร : องค์การค้าของคุรุสภา ๒๕๐๕), หน้า ๒๕๔.

^{๒๐๑} เรื่องเดิม, หน้า ๑๐๐๐.

“อันกำเนิดเกิดมาในสากล   ใครจะพ้นมรณาก็หาไม่
 จงระงับดับความอาลัย   ถึง โศก ไปไขว่ที่จะเป็นมา”^{๒๐๒}
 “คือรูปปรสกลิ่นเสียงเคียงสัมผัส   ย่อมเฒ่าแก่เกิดโรค โศกสงสาร
 ความตายหนึ่งพึงให้เห็นเป็นประธาน   หวังนิพพานพ้นทุกข์สุขสบาย”

- พฤติกรรมดีที่ได้รับการเน้นมากที่สุด คือ ความซื่อสัตย์และความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ (จะได้กล่าวรายละเอียดในบทต่อไป) รองลงมาคือ ความกตัญญู โดยเฉพาะความกตัญญูต่อบิดามารดา และศีล ดังเช่น

“อันรักษาศีลสัตย์กตเวที   ย่อมเป็นที่สรรเสริญเจริญคน
 ทรลักษณ้อกตัญญูตาเขา   เทพเจ้าก็จะแข่งทุกแห่งหน
 ให้ทุกชั่วร้อนนงนห่อทรพล   พระเวทมนตร์เสื่อมคลายทำลายศ”^{๒๐๓}
 “เมื่อพ่อแม่แก่เฒ่าชรากาล   จงเลี้ยงท่านอย่าให้ออกระทดใจ
 ด้วยชนกชนนีน้นมีคุณ   ได้การุญเลี้ยงรักษามาจนใหญ่
 อุ่มอุทรป้อนข้าวเป็นเท่าไร   หมายจะได้ฟังพาริตาดวง
 ถ้ำเรตมีจิตคิดอุปถัมภ์   กุศลล้ำเลิศเท่าภูเขาหลวง
 จะปรากฏยศยั้งสิ่งทั้งปวง   กว่าจะล่วงลู่ถึงซึ่งพิมาน
 เทพไทในห้อมสิบกษัตริย์   จะชวนกันสรรเสริญเจริญสาร
 ว่าสตรีนี้เป็นยอดคุณพาล   ได้เลี้ยงท่านชนกชนนีนี”^{๒๐๔}

ความรู้และค่านิยมพฤติกรรมคือ กรรม ความไม่เที่ยง ความซื่อสัตย์ ความกตัญญู ศีล ซึ่งเป็นข้อความรู้และค่านิยมพฤติกรรมที่มีรากฐานจากพุทธธรรม ตามที่ปรากฏอย่างเด่นชัดในวรรณคดีสมัยรัชกาลที่ ๒ โดยที่จริงก็เป็นสาระที่ปรากฏใน

^{๒๐๒} บทละครเรื่องอิเหนา พระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๒, หน้า ๓๔.

^{๒๐๓} สุนทรภู่ . วรรณคดีไทยเรื่องพระอภัยมณี, หน้า ๒๘๗.

^{๒๐๔} สุนทรภู่. “สุภาษิตสอนหญิง”สุภาษิตสุนทรภู่(กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๒๗), หน้า ๘-๙.

วรรณคดีไทยก่อนหน้าสมัยนี้ (และแม่หลังจากนี้) เป็นการยืนยันถึงระบบความรู้และระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญที่สืบทอดมาจากสมัยสุโขทัยที่ซึมซาบอยู่ในวิถีชีวิตของคนไทยทุกระดับ เป็นอุดมคติร่วมของชุมชนที่เพียรรักษาปลูกฝังเป็นพื้นฐานของชีวิตไทย ทั้งนี้ ถือว่าความบกพร่องหรือเสื่อมหรือสูญสิ้นความรู้ดังกล่าว มิได้มีผลร้ายเฉพาะแก่ชีวิตของบุคคล แต่ก่อให้เกิดผลร้ายแก่บ้านเมืองโดยรวมด้วย ดังเช่นในกรณีการไม่ประพฤติดิล ๕ มีกล่าวว่า

“ซึ่งบ้านเมืองเกิดเข็ญถึงเช่นนี้ เพราะโลกีย์คัมहाพาลิพหยา
อันศีลห้าว่าอย่าทำให้จำตาย จะตกอบายภูมิขุมนรก”^{๒๐๕}

๒) มีการส่งเสริมการปฏิบัติกรรมฐานหรือการเจริญสมถวิปัสสนาเป็นพิเศษด้วย เนื่องจากว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยแต่เมื่อครั้งทรงกรมเป็นเจ้าฟ้ากรมหลวงอิศรสุนทรและบรรพชาอุปสมบทที่วัดสมอราย ได้เจริญสมถวิปัสสนากับพระปัญญาพิศาลเถระเป็นเวลาหนึ่งพรรษา ต่อมาเมื่อเสวยสิริราชสมบัติแล้วได้ทรงนิมนต์พระอาจารย์ตา วัดอัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม มาเป็นผู้ถวายการสอนสมถกรรมฐานเป็นประจำ การส่งเสริมการปฏิบัติกรรมฐานของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นเหตุให้พระภิกษุสงฆ์ให้ความสำคัญในเรื่องนี้มากขึ้น ในสมัยนี้มีวัดหลวงและวัดราษฎร์ที่มีอาจารย์สอนกรรมฐานประมาณ ๑๐ วัด ในกรุงเทพฯ มี ๒๕ วัด ในหัวเมืองมี ๔๑ วัด จำนวนพระภิกษุที่ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นผู้บอกรรมฐาน เมื่อ พ.ศ. ๒๓๖๔ มีทั้งหมด ๑๖ รูป อยู่ในกรุงเทพฯ ๓๓ รูป อยู่ในหัวเมือง ๔๓ รูป สมเด็จพระญาณสังวร (สุก) ผู้ซึ่งเป็นพระอาจารย์สอนการปฏิบัติกรรมฐานในเวลานั้น และเป็นที่รู้จักกันดีในนาม พระอาจารย์สุก ไก่เถื่อน เพราะกล่าวกันว่าท่านเจริญเมตตาจนสามารถทำให้ไถ่ป่าเชื่อได้เหมือนไถ่บ้านได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชระหว่าง พ.ศ. ๒๓๖๒-๒๓๖๕ การสถาปนาครั้งนี้แตกต่างไปจากประเพณีเดิมที่จะตั้งสมเด็จพระสังฆราชจากพระราชาคณะฝ่ายคัมภีร์ซึ่งมักเชี่ยวชาญในการปกครอง การที่ทรงตั้งพระจากฝ่ายวิปัสสนา

^{๒๐๕} สุนทรภู่ . วรรณคดีไทยเรื่องพระอภัยมณี, หน้า ๘๔๗.

ฐานะขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช ย่อมสะท้อนให้เห็นถึงแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ในการส่งเสริมสนับสนุนการปฏิบัติเจริญสมถวิปัสสนาเป็นพิเศษ^{๒๐๖}

ส่วนวิธีการเจริญสมถวิปัสสนาในสมัยรัชกาลที่ ๒ พบในจดหมายเหตุเรื่องการผนวชของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งเป็นพระเจ้าลูกยาเธอในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงผนวชหนึ่งพรรษา ระหว่างนั้นได้ทรง “สมาทานธุดงค์เก้าบิณฑบาตไตรจิตวิริกเนสันธิก ยัตถาสันธุระติ อะโปกาส เรียนภาวะนาพระสามะณะกรรมถาน ท่องพระพุทธรูป พระกายคะตานุษติ จตุพรหมวิหาร”^{๒๐๗}

การส่งเสริมการปฏิบัติเจริญสมถวิปัสสนาในสมัยรัชกาลที่ ๒ นอกจากจะส่งเสริมการปฏิบัติในหมู่พระภิกษุสงฆ์แล้ว ยังได้ส่งเสริมการปฏิบัติในหมู่ข้าราชการด้วย นอกเหนือไปจากการส่งเสริมการปฏิบัติกุศลกรรมบถ ๑๐ อันเป็นข้อปฏิบัติศีลธรรมพื้นฐานอย่างที่ทำในสมัยรัชกาลที่ ๑ ดังปรากฏใน ศุภอักษรตอบพม่า กล่าวถึงการส่งเสริมการปฏิบัติธรรมของข้าราชการในสมัยรัชกาลที่ ๒ ว่า

“ฝ่ายข้างกรุงศรีอยุธยาทุกวันนี้ให้มีพระราชบัญญัติไว้ให้ข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้ใหญ่ผู้น้อย กรมฝ่ายหน้าฝ่ายใน ให้ตั้งอยู่ในที่กุศลกรรมบถ แลสิ่งคาโลวาทวัณวินัย แลอุโบสถสี่ประการ คือ ปกติอุโบสถ แลปฏิบัติราชการอุโบสถ แลปฏิบัติหริยปักขอุโบสถ แลอรียอุโบสถ แลให้ปรนนิบัติ

^{๒๐๖} หอสมุดวชิรญาณ. *จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๘๓* (พ.ศ. ๒๓๖๔) เลขที่ ๗ มีพระบรมราชโองการว่าด้วยเรื่องโปรดเกล้าฯ ให้อาราธนาพระสังฆราชและพระภิกษุสงฆ์ฝ่ายวิปัสสนาธุระผู้บอกกัมมัฏฐาน ณ วัน ๓ ๑ ๒ คำ ปีมะเส็งตรีศก. และ สุชีพ ปุญญานุภาพ. “การปฏิบัติธรรมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์”. ราชประดิษฐ์ ศิษยานุสรณ์ ๑๕ (นวกะ ๒๕๐๘) : ๑๘๐-๑๘๑. อ้างไว้ใน อัจฉรา กาญจนมัย. “การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๔)” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ๒๕๒๓). หน้า ๑๗๔.

^{๒๐๗} หอสมุดวชิรญาณ. *จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๘๒* เลขที่ ๑๗ ตำนารายการว่าด้วยเรื่องพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก่อนเสวยราชย์.

ตามอนุப்புพปฏิบัติศาสนิกชน แลพระสมาธิชน แลปัญญาชน มีพระ-
 ราชดำรัสที่สดุดะนี้^{๒๐๘}

การส่งเสริมการปฏิบัติสมถวิปัสสนากรรมฐานนี้ นับเป็นการส่งเสริมความ
 เจริญของพระพุทธศาสนาต่อจากรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก
 ที่เน้นเรื่องศีล หรือ วินัย เป็นพิเศษ มาเป็นการเน้นการปฏิบัติส่วนสมาธิเป็นพิเศษ
 เพิ่มขึ้น

สมัยรัชกาลที่ ๓

๑) ในสมัยรัชกาลที่ ๓ นี้ ได้เริ่มมีความเปลี่ยนแปลงในการเลือกสรรและดี
 ความพุทธธรรมเพื่อเป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของคนไทยที่แตกต่างไปจากเดิม
 เนื่องจากแนวคิดของพระสงฆ์ธรรมยุติกนิกายที่เกิดขึ้นใหม่ และอิทธิพลความรู้ความ
 คิดของมิชชันนารีตะวันตก ซึ่งเป็นแรงกระตุ้นให้พุทธศาสนิกชนเริ่มแสวงหาคำ
 อธิบายใหม่แก่สาระพุทธธรรมความเปลี่ยนแปลงเริ่มต้นในกลุ่มผู้นำธรรมยุติกนิกาย
 ซึ่งมีพระวชิรญาณภิกขุเป็นผู้นำ ถึงแม้ว่าความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๓
 จักเป็นเพียงการเริ่มต้นกระแสด้านความคิด ส่วนการเผยแพร่สู่ประชาชนจริงจัง ได้มาทำ
 ในรัชกาลต่อมา เมื่อพระวชิรญาณภิกขุได้ละสมณเพศ เสด็จถึงถวัลย์ศิริราชสมบัติ
 เป็นพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระมหากษัตริย์องค์ที่ ๔ แห่งพระบรม
 ราชจักรีวงศ์ ก็ตาม ก็มีผลทำให้เกิดการอธิบายธรรมที่เน้นความเข้าใจเชิงปัญญา
 มากขึ้น ตัวอย่างที่เห็นชัดคือ การอธิบายสารัตถธรรมและการปฏิบัติ ในหมายรับสั่ง
 ประกาศสงกรานต์ พ.ศ. ๒๓๘๒ ซึ่งเป็นประกาศที่ประสงค์จะให้เป็นที่รู้และ
 แนวทางปฏิบัติในชีวิตระดับศีลธรรมทั้งสำหรับข้าราชการและประชาชน ดังมีราย
 ละเอียดดังนี้

- ความหมายของสัมมาทิฐิ เน้นการรู้ตัวรู้ชั่ว รู้ไตรลักษณ์ ค้ำยันปัญญา และ
 เป้าหมายชีวิตเพื่อพระนิพพาน

^{๒๐๘} เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๒ (กรุงเทพฯ :
 องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๕๗.

สัตว์ทั้งปวงหนึ่ง ชั้นคือใจหนึ่ง ตรีกตรองในการกุศลหนึ่ง ตั้งอยู่ในคติทั้งสี่ประการ ฉันทาคติมิได้กล่าวคำริศยาอย่างหนึ่ง โทษายกาคติมิกล่าวโทษหนึ่ง กล่าวมาทั้งนี้ เป็นทางจะไปสวรรค์นิพพานเป็นเทียวแล”

ในส่วนศีลธรรมพื้นฐานนี้ ได้แสดงรายละเอียด *บาปกรรมสิบสี่ตัว* ซึ่งควรละเว้นมิประพฤติไว้ด้วยคือ “มักโลภหนึ่ง มักหลงหนึ่ง ถือผิดเพนชอบหนึ่ง ใจกระด้างหนึ่ง มักโกรธหนึ่ง บมียายแก่บาปหนึ่ง ใจฟุ้งซ่านหนึ่ง ริศยาแก่ท่านหนึ่ง ตระหนี่ทรัพย์หนึ่ง ไม่บำเพ็ญทานหนึ่ง เตือดเนื้อร้อนใจหนึ่ง มักเจียเบงงานอนหนึ่ง มักเบียดเบียนสัตว์หนึ่ง สงไสยในคำพระศรีรัตนไตรหนึ่ง อกุศลกัมมบทสิบประการ ...เหล่านี้แต่จะไปอบายภูมิเป็นเทียวแท้แล”

นอกจากนี้ ได้แสดง*แนวทางปฏิบัติอริยมรรคมีองค์ ๘* อัน “เป็นทางหลวงทางตรงจะไปพระนิพพาน” วิธีการปฏิบัติคือ “ให้ตั้งอยู่ใน*สามาถิฐิ* ปัญญาให้พิจารณาเห็น ทุกขัง อนิจจัง อนัตตา ไม่เที่ยงไม่แท้เป็นแก่นสาร ให้พิจารณาตามพระเจ้าเทศนาสั่งสอน ซึ่งจะคิดให้ละวางเสีย สิ่งใดชอบให้อุตสาหปรนินัติ *สามาสังกับโป* นั้นคือจะดำริการสิ่งใดให้บริสุทธิ์เป็นการกุศล ปราศจากโกหกมายาฆ่าสัตว์ลักทรัพย์แลมิจฉิที่จะทำการกุศล*สามาวาจา* นั่นคือ เจริจาสิ่งใดโดยสัจโดยจริงเป็นธรรมเป็นการกุศล ปราศจากมุสาวาท*สามากำมันโต* คือตั้งไว้เป็นอันดีชื่อตรงต่อในพระศาสนา มิได้น้อมไปในบาปทั้งปวง *สามาอาชีโว* คือทำมาหากินโดยสัจโดยจริง มิได้โกหกมายา เว้นเสียมิได้ขายของ ๕ ประการคือสุราหนึ่ง โหรายาพิศเบือเมาหนึ่ง เครื่องสาตราอาวุธหนึ่ง เนื้อเปนปลาเปนแล เลี้ยงสัตว์ไว้ขายเป็นต้นว่าเปิดไก่หมูหนึ่ง ค้าขายเอาแพงเอามากหนึ่ง สามาวายาโม คือมีความเพียรเปนอันในการกุศล อาสาพระสวคมนตรีให้ไว้พระธรรม มิได้ละความเพียรเสีย มิได้เกียร้านในการกุศล *สามาสติ* รู้อรอบคอบเปนอันดี ไม่รู้หลงลืม เอาพระพุทธรูปพระธรรมพระสงฆ์คุณทั้ง ๓ ประการ เปนอารมณ์ทุก ๆ อิริยาบถนั่งนอนเดินยืน อย่าได้ละวางเสีย สามาสมาธินั้น คือทำอารมณ์ให้เป็นอุเบกขา มัชยัทจันทาโทษาสุกพญาบาทจองเวรแก่กัน ชายหญิงผู้ใดอุตสาหปติ(บัติ) ดังกล่าวมานี้ บุคคลผู้นั้นก็จะเอาตนออกจากอบายภูมิได้เปนเที่ยงแท้”^{๒๐๕}

^{๒๐๕} หอสมุดวชิรญาณ, *หมายรับสั่งรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๑๑* ประกาศสงกรานต์ตั้งนามแผ่นดิน

จะได้เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาแห่งทยก ทั้งจะได้เป็นเพื่อนสหพรหมจรรย์
ช่วยกันรักษาพระพุทธศาสนาสืบต่อไป”^{๒๑๑}

เพื่อให้การศึกษาปริยัติธรรมเป็นไปอย่างกว้างขวางและมีคุณภาพ พระบาท-
สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์จำนวนมากส่งเสริมการศึกษา
เล่าเรียนการสอบ รวมทั้งทรงอุทิศถวายนิตยภัตรประจำเดือนแก่พระภิกษุสามเณรที่
เล่าเรียนได้ถึงขั้นเปรียญ นอกจากนี้ยังทรงให้กำลังใจและข้อคิดเตือนการส่งเสริม
งานด้านนี้ เป็นต้นว่าเมื่อพระราชอาณาเขตถูกล่ามร้าย กุลบุตรมีศรัทธาและความเพียร
น้อยไม่มีใครสมัครจะเล่าเรียน พระองค์ได้ทรงพระราชทานข้อคิดเห็นว่า

“ถ้าว่าประคุณพระราชอาณาเขตทั้งปวง เมื่อแรกยังตรุนเขี้ยวพียงสอนเล่าเรียน
ใช้ว่าจะเล่าเรียนด้วยกำลังศรัทธาและความเพียรแห่งตน ๆ นั้นหามิได้ ก็
ย่อมอาศัยพระชีคันที่เป็นอาจารย์เกี่ยวเนื่องกันชู้ปลูกบ้าง จึงได้เล่าเรียน
สืบ ๆ มา ครั้นค่อยจำเรียวไวยวัฒนาจึงได้อาศัยกำลังสติปัญญาศรัทธา
แห่งตน ๆ ถ้าเจ้าประคุณพระราชอาณาเขตทั้งปวงดำเนินตามคติพระชี
คันที่เป็นอาจารย์แล้ว ก็คงจะได้สืบสานุสิดเป็นปะเรียญแต่สำนักองค์
หนึ่งสององค์ปะนแท้”^{๒๑๒}

อนึ่ง ถึงแม้ว่า พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงส่งเสริมการ
ศึกษาปริยัติธรรมเป็นอย่างมาก พระองค์ก็มิได้ละเลยการส่งเสริมการปฏิบัติสมถวิปัส
สนากรรมฐานสืบต่อจากที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยทรงส่งเสริมไว้แล้ว
ปรากฏหลักฐานว่าใน พ.ศ. ๒๓๘๖ มีวัดหลวงที่มีการปฏิบัติกรรมฐาน ๕๓ พระ
อาราม^{๒๑๓} แต่ไม่พบหลักฐานแสดงสารัตถธรรมและแนวทางการปฏิบัติ เข้าใจว่า
จักได้ปฏิบัติเจริญสติ พรหมวิหาร พุทธานุสสติ เป็นต้น ตามแบบอย่างที่ทำในสมัย
รัชกาลที่ ๒

^{๒๑๑} หอสมุดวชิรญาณ, *หมายเหตุสังรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๑๕๘* เรื่องโปรดเกล้าฯ ให้ประชุมพระ
ราชอาณาเขต และ พระกระเสร์รับสั่งเรื่องการสอบพระปริยัติธรรมที่วัดมหาธาตุ จ.ศ. ๑๒๐๓.

^{๒๑๒} เรื่องเดิม.

^{๒๑๓} หอสมุดวชิรญาณ, *หมายเหตุสังรัชกาลที่ ๓ จ.ศ. ๑๒๐๖* เลขที่ ๗ ตอนที่ ๑ เรื่องถวาย
เทียนเพิ่มเติมแด่พระสงฆ์ที่นั่งภาวนาธรรมรักษาอารามณ์ในพระอารามหลวง.

บทที่ ๓

พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ สมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๗

๑. พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยรัชกาลที่ ๔

ลักษณะเด่นของพุทธธรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๖๔-๒๔๑๑) คือ การนำเสนอสาระพุทธธรรมและแนวทางการปฏิบัติที่แตกต่างไปจากเดิมของกลุ่มผู้นำธรรมยุติ ซึ่งมีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เมื่อครั้งดำรงสมณเพศเป็นพระวชิรญาณภิกขุเป็นผู้นำ เมื่อพระองค์เสวยสิริราชสมบัติเป็นพระมหากษัตริย์แล้วก็ทรงพยายามเผยแผ่สาระพุทธธรรมและแนวทางปฏิบัติใหม่นี้สู่ประชาชน รวมทั้งมีการเปลี่ยนแปลงขนบธรรมเนียมประเพณีให้ถูกต้องตามหลักพุทธธรรมมากขึ้น ทั้งนี้ทรงกระทำโดยหน้าที่แห่งความเป็นพระมหากษัตริย์ไทยด้วยความเป็นกลางอย่างระมัดระวังมิให้เกิดความแตกแยกในระหว่างนิกาย

สาเหตุของความเปลี่ยนแปลงการนำเสนอสาระพุทธธรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔
นอกจากจะเป็นกระแสวิวัฒนาการที่พัฒนาต่อจากสมัยต้นรัตนโกสินทร์ที่กล่าวมาแล้ว ยังเนื่องมาจากสาเหตุเฉพาะที่สำคัญ ๒ ประการ คือ

- ๑) พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงศึกษาและปฏิบัติพระ-

ธรรมวินัยอย่างละเอียดลึกซึ้งในระหว่างที่ทรงดำรงสมณเพศเป็นเวลาถึง ๒๗ ปี ตลอดรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่สำคัญคือ พระองค์ได้ศึกษาพระไตรปิฎกและคัมภีร์บาลีต่างๆ โดยตรง การศึกษาและปฏิบัติของพระองค์จึงมุ่งตรงไปที่แก่นคำสอน เป็นการศึกษาและปฏิบัติพุทธธรรมตามคำสอน มิใช่พุทธธรรมตามบริบทเดิมของสังคมไทย ข้อนี้ทำให้พระองค์ทรงแยกแยะความแตกต่างของพุทธธรรมทั้งสองส่วนอย่างชัดเจน และทรงเลือกที่จะนำพุทธธรรมตามคำสอนในพระไตรปิฎกเข้ามาเป็นหลักของสังคมให้มากขึ้น รวมทั้งพยายามจัดพุทธธรรมที่สั่งสอนและเชื่อถือกันในสังคมไทยซึ่งไม่ถูกต้องตามพระไตรปิฎกออกไป

๒) ความรู้และแนวทางการแสวงหาความรู้ตามแบบตะวันตก ซึ่งคนไทย โดยเฉพาะกลุ่มปัญญาชน มีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นต้น ได้ศึกษาจากชาวตะวันตกที่เข้ามาทำให้เกิดแนวคิดของการแสวงหาความรู้ที่เน้นความเป็นเหตุเป็นผล ความจริงเชิงประจักษ์ และประโยชน์ปัจจุบันมากขึ้น

จากสาเหตุดังกล่าว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและผู้นำธรรมยุติกานอื่น มีพระสาสนโสภณ (สา ปุสสเทว ในสมัยรัชกาลที่ ๕) ได้รับการสถาปนาเป็นสมเด็จพระสังฆราช เป็นต้น จึงเน้นวิธีการศึกษาปฏิบัติพุทธธรรมด้วยกระบวนการปัญญาในความหมายถึงความถูกต้องตรงตามแก่นธรรม คือ คำสอนในพระไตรปิฎก และมีความเป็นเหตุเป็นผลตามประสบการณ์ประจักษ์ ดังพระราชดำริที่ว่า

“เราทั้งหลายผู้ธรรมยุติกวาที มีวาทีถ้อยคำกล่าวตามที่ชอบแก่ธรรม เป็นผู้เลือกแต่ข้อที่ชอบแก่ธรรมไม่ผิดละเมิดจากธรรม แสวงหาประโยชน์ที่เป็นแก่นสาร..... ใคร่ครวญตรึกตรองดูธรรมลัทธิต่าง ๆ นั้น พิจารณาด้วยเหตุผล”^๑

^๑ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๕ ภาค ๑ มหามกุฏราชวิทยาลัย* (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย , ๒๕๑๑), หน้า ๖๗-๖๘. (คณะธรรมยุติและมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยเสด็จพระราชกุศลเฉลิมพระเกียรติสมัยครบ ๑๐๐ ปี จากวาระเสด็จสวรรคตพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑ ตุลาคม ๒๕๑๑).

อย่างไรก็ตาม ในด้านการเผยแผ่พุทธธรรมสู่สังคม พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีนโยบายที่จะประสานความถูกต้องตามแก่นธรรมกับสิ่งที่ยอมรับปฏิบัติกันมาแต่เดิม ดังพระบรมราชาธิบายที่ว่า

“ที่แท้ในหลวงทุกวันนี้ก็ถือพระพุทธศาสนา แต่ว่าถือเฉพาะแต่เนื้อแต่แก่น เปลือกและกระพี้ต่างๆ สกปรกโสโครกที่สะสมปะปนระคนอยู่จะถือด้วยไม่ได้ เมื่อเห็นว่าสิ่งไรไม่ดีก็ต้องตีสั่งนั้นถึงกระนั้นการอันใดเป็นอย่างเป็นทางการนิยมเป็นแบบแผน เคยมาแล้วก็ยอมให้เป็นไปตามเคย”^๒

พระบรมราชาธิบายดังกล่าว เป็นนโยบายในด้านวิธีการวางรากฐานพุทธธรรม สู่สังคมในสมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นทางปฏิบัติที่ทำให้ไม่เกิดความขัดแย้ง ยอมรับกันได้และนำไปสู่การปฏิบัติที่เป็นจริงในสังคม

จากแนวนโยบายดังกล่าว กลุ่มผู้นำธรรมยุติกได้นำมาปฏิบัติสื่อสาระพุทธธรรมสู่สังคม ด้วยการวิเคราะห์ความถูกต้องของสาระพุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ตามบริบทของสังคมไทยที่สืบเนื่องกันมาแต่เดิม ถ้าเห็นว่ามีความไม่ถูกต้องก็เสนอสาระและแนวทางปฏิบัติที่เห็นว่าถูกต้องเหมาะสมตามพระไตรปิฎกเข้าไปแทน

๑.๑ สาระพุทธธรรม

ในด้านระบบความรู้ กลุ่มผู้นำธรรมยุติกได้นั้นความรู้ความเข้าใจเรื่องกรรม ในฐานะที่เป็นพื้นฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ที่สำคัญเช่นเดียวกับสมัยที่ผ่านมา แต่มีข้อวิจารณ์ว่า วิธีการเสนอสาระเรื่องกรรมในลักษณะเดิมที่ “พรรณนาถึงนรกมีความทุกข์ร้อนอยู่ด้วยไฟเผาไหม้บาดเอาอกแทงสวรรค์มีสุขสมบัติทิพย์มีนางฟ้านางสวรรค์กินแต่ของทิพย์ ไม่ต้องทำมาค้าขายเป็นต้นเลี้ยงชีวิต” นั้น เป็นลักษณะ “เอานรกมาขู่เอาสวรรค์มาล่อ” “คนที่มักเชื่อก็เชื่อไป คนที่ไม่เชื่อก็จนใจอยู่”^๓ ทั้งนี้ กลุ่มผู้นำธรรมยุติกมิได้ปฏิเสธสาระเรื่องกรรมกับการเวียนว่ายตายเกิด และเห็นว่าการถือว่า

^๒ เรื่องเดิม, หน้า ๒๘.

^๓ เรื่องเดิม, หน้า ๓๖.

มีนรกสวรรค์ก็มีคุณและเป็นอปโลกปฏิบัติ คือการปฏิบัติที่ถูกต้อง ดังคำพระราช-
วินิจฉัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า

“ทางอปโลกะปฏิบัติ ถือไว้ว่า นรกมีจริงกลัวไว้ดี จะได้ประพฤติ
สุจริตดีเอาตัวหลีกหนีจากทุกข์ เมื่อนรกไม่มี(ก็) เสมอตัว กับจะมีชัยชำนะ
จะได้พบทิพยสมบัติ เพราะประพฤติเตรียมตัวไว้ ถ้ามิได้เตรียมตัวไว้
นรกมีจริงก็มีแต่อัปราชัยแพ้แก่ทุกข์ถือไว้ว่าสวรรค์มีจริง ดี จะได้ปฏิบัติ
สุจริตกุศลไว้เป็นทางอปโลกะ มีแต่เสมอตัวกับได้ชัยชนะในสุขสวรรค์
พระนิพนพาน”^๔

ในเรื่องกรรมและผลกรรม ได้กล่าวถึงผลที่เกิดขึ้นทั้งในโลกนี้และโลกหน้า
เช่นเดียวกับการเสนอแต่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ เช่น

“ถ้าคนฆ่าชีวิตสัตว์หุบตีสัตว์ให้เจ็บลำบากแล้ว ผู้นั้นมีอายุสั้นไม่ยาวยืน
มีโรครามากไม่สบายทั้งชาตินี้ชาติหน้า คนทำอกุศลนาทานมักขโมยฉ้อฉล
สิ่งของคนผู้อื่นแล้ว มีทรัพย์สมบัติมักวิบัติฉิบหายไปทั้งชาตินี้ชาติหน้า
คนทำผิดในหญิงมีเจ้าของหวงไว้แล้ว คนนั้นมักมีศัตรูปองร้ายมาก เขามัก
ตีหัวแตกสี่ข้างหัก มักเป็นถ้อยความเสียทองต้องจองจำโซ่ตรวนเป็นต้น
ทั้งชาตินี้ชาติหน้า”^๕

อย่างไรก็ตาม ระหว่างเรื่องชาตินี้และชาติหน้า จะเน้นเรื่องชาติปัจจุบันนี้
เป็นสำคัญ การกล่าวเรื่องผลกรรมในชาติหน้าเป็นเพียง “เกรงไว้ว่าชาติหน้าเผื่อจะมี”
เพราะที่แท้ “สวรรค์อยู่ในอก นรกอยู่ในใจ” เหตุว่า

“โลภะ โทสะ โมหะ เป็นบาปอกุศลเป็นทางนรก จะให้เกิดเฟื่องฟูอยู่
กับใจก็ได้ จะให้สงบเสียด้วยอุบายชอบก็ได้ โลภะใจบริจาทานอโทสะ
เมตตาจิต อโมหะปัญญารู้แจ้งชัดบาปบุญสังขารไม่เที่ยงเป็นทุกข์ใช้ตัว

^๔ เรื่องเดิม, หน้า ๓๓-๓๔.

^๕ เรื่องเดิม, หน้า ๓๔-๓๕.

ตนเป็นทางสวรรค์ เราจักเจริญให้มีอยู่กับใจจะเพียรประกอบรักษาไว้ให้
บริบูรณ์อยู่กับใจได้ ซึ่งขึ้นดูกับใจเห็นจึงลงว่าสวรรค์อยู่ในอก นรก อยู่ใน
ใจดังนี้”^๖

แม่เรื่อง บุญ-บาป ก็เน้นประสบการณ์ประจักษ์ที่ใจ เป็นต้นว่า “บุญนั้นอยู่ที่
ไหนบุญนั้นก็อยู่ที่ใจ ใจนั้นอย่างไรจึงเป็นบุญ ใจที่บริสุทธิ์ไม่โลภไม่โกรธไม่หลง
อย่างนี้แลเป็นบุญแท้”^๗

ความหมายของประสบการณ์ประจักษ์ที่ใจนี้หมายรวมถึงประสบการณ์ประ
จักษ์ทางพฤติกรรมที่มีผลต่อสังคมด้วย ดังแนวคิดที่ว่า

“อนึ่งถ้าจะบัญญัติทางสุดดีด้วยเมตตากุณา ประพฤติให้เป็นประโยชน์
แก่สัตว์เป็นอันมากมิได้เบียดเบียนซึ่งกันและกันว่าจะเป็นทางสวรรค์
มนุษย์คติก็เห็นจะสมควร เพราะธรรมเหล่านี้ย่อมมีอยู่สำหรับโลกเป็นนิจ
ถ้าสัตว์ไม่มีเมตตาจิตรเอ็นดูกุณาแก่กันแล้ว แม่แต่มารดากับบุตรก็จะไม่
เลี้ยงรักษาซึ่งกันและกัน เมื่อเป็นเช่นนี้โลกก็พังฉิบหายเสีย ก็จะหาตั้ง
ติดสืบท่อกันมาไม่”^๘

การเน้นประสบการณ์ประจักษ์ที่ใจและชีวิตปัจจุบันเป็นสำคัญดังกล่าว ทำให้
กลุ่มผู้นำธรรม ในสมัยรัชกาล ๔ เลิกใช้โครงสร้างไตรภูมิเป็นโลกทัศน์เพื่อสื่อชีวิตศน์
แต่ได้เน้นความเป็นเหตุเป็นผลของชีวิตสุขทุกข์ชั่วในปัจจุบัน ทั้งนี้ได้ให้ความสำคัญ
แก่ศักยภาพของมนุษย์ในฐานะเป็นผู้ “มีใจสูง...รู้จักคิด...รู้จักปรับปรุงในกิจการต่างๆ
โดยวิธีเป็นอนек”^๙

^๖ เรื่องเดิม, หน้า ๓๘.

^๗ เรื่องเดิม, หน้า ๒๕๔.

^๘ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔*
ภาค ๒ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๒), หน้า ๓. (พิมพ์ในงานพระ
ราชทานเพลิงศพ นางแจ่ม วิชาสอน (ผิน นิยมเหตุ) ณ เมรุวัดสังฆาย ธนบุรี ๒๐ กรกฎาคม ๒๕๑๒)

^๙ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔*
ภาค ๑..., หน้า ๑๐๕.

อย่างไรหนอ เราจึงจะพ้นความลำบากนี้ได้ จึงมานึกไปว่าที่ไม่เกิด ไม่แก่ ไม่ตาย เห็นจะมีเป็นแท้....เมื่อท่านผู้นั้นมาคิดเห็นแล้ว ท่านก็อดส่ำห์ แสวงหาอุบายที่จะออกจากทุกข์...ท่านนั้นออกทรงบรรพชาเอาเพศเหมือนอย่างภิกษุทำความเพียรละเอียดซึ่งความชั่วทั้งปวงสารพัดความชั่วทั้งหมด ท่านได้ละทุกประการ มีพระสันดานอันบริสุทธิ์ไม่มีความชั่ว สารพัดรู้ สารพัดเห็นไม่ขัดข้อง รู้จักกองทุกข์คืออุปาทานชั้นทั้งห้าประการ รู้เหตุที่ยังกองทุกข์ให้บังเกิด คือ ความอยาก ได้รู้ที่ดับทุกข์คือพระนิพพาน และรู้หนทางคือข้อปฏิบัติที่จะให้ถึงที่ดับทุกข์ ไม่มีใครเป็นครูเป็นอาจารย์ แล้วก็รู้สึกดีรู้สึกชอบ ท่านนี้แลชื่อว่าพระพุทธเจ้า”^{๑๒}

- พระธรรมรัตนะ คือ “ความรู้ของพระพุทธเจ้านั้นเอง ได้แก้อุปสรรณิบัติทั้งปวงที่สำหรับล้างความชั่วสารพัดและพระนิพพานอันเป็นที่ดับความทุกข์ทั้งปวง” อนึ่ง พระธรรมเป็นธรรมชาติที่บุคคลพึงเห็นได้ด้วยตนเอง “อย่าให้คิดว่าหนังสือนี้เป็นพระธรรมให้คิดว่าเป็นแต่ตำราลำแดงข้อปรณิบัติเท่านั้น”^{๑๓}

- พระสังฆรัตนะ เน้นพระอริยสงฆ์ คือ “ผู้ปฏิบัติทางสายกลาง เป็นผู้ปฏิบัติดี ปฏิบัติตรง ปฏิบัติถูก ปฏิบัติชอบ”^{๑๔}

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้ให้ความสำคัญต่อสาระรัตนตรัยตามแนวทางที่เสนอข้างต้นมาก มีผลงานที่กล่าวถึงพระรัตนตรัยหลายเรื่อง เช่น พระรัตนตรัย^{๑๕} เทศนารัตนัตตยปริต ธรรมคุณรัตนกถา นมัสสนกถา สรรคมานุปกถา^{๑๖} รวมทั้ง มีการ

^{๑๒} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว , ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑..., หน้า ๒-๔.

^{๑๓} เรื่องเดิม, หน้า ๖.

^{๑๔} เรื่องเดิม, หน้า ๑๑.

^{๑๕} เรื่องเดิม, หน้า ๒๕-๕๓

^{๑๖} สมเด็จพระสังฆราช (สา), ธรรมคุณรัตนกถา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ธรรมา-ธรรมยุค, ๒๕๑๗).

สมเด็จพระสังฆราช (สา), นมัสสนกถา (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๕๖๒).

สมเด็จพระสังฆราช (สา), สรรคมานุปกถา (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๕๖๕).

เขียนเรื่องพุทธประวัติที่แสดงพระประวัติพระพุทธเจ้าในฐานะบุคคลผู้แก้ปัญหาพัฒนาตนด้วยตนเองจนพบสังขารแห่งชีวิตสามารถดับทุกข์ได้โดยสิ้นเชิง เป็นประวัติของบุคคลที่เห็นได้ว่ามีจริมไขประวัติที่ถ่วงการด้วยคุณสมบัติและเรื่องราวเชิงปาฏิหาริย์^{๑๗}

จากที่กล่าวมา จะเห็นว่า ระบบความรู้ที่เป็นพื้นฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์อันมีรากฐานจากพุทธธรรมที่นำเสนอในสมัยรัชกาล ๔ ยังอยู่ในโครงสร้างของระบบความรู้เดิมของไทย คือ ความรู้เรื่องกรรม เป้าหมายชีวิต ไตรลักษณ์ รัตนตรัย เน้นการลดละความทุกข์และประสบความสำเร็จในชีวิตแต่ละขั้นตอนตามธรรม ให้ความสำคัญแก่ชีวิตปัจจุบัน ความเข้าใจแก่นสารธรรมถูกต้องตามพระไตรปิฎก การพิจารณาด้วยเหตุด้วยผลตามประสบการณ์ประจักษ์ ไม่ใช่โครงสร้างใดกรรมในการนำเสนอ แต่มิได้ปฏิเสธสาระการเวียนว่ายเกิดอีกทั้งยอมรับว่า ความเชื่อถือเรื่องนรกสวรรค์ มีคุณในด้านสนับสนุนให้คนประพฤติดีเว้นชั่ว ยอมรับเป้าหมายตามขั้นตอนของชีวิตในส่วนมนุษยสมบัติ สวรรคสมบัติและนิพพานสมบัติ ทั้งนี้ ใฝ่ใจให้เห็นถึงคุณค่าของนิพพานสมบัติซึ่งเป็นภาวะดับทุกข์สิ้นกิเลสที่ใจ ซึ่งมนุษย์มีศักยภาพที่จะพัฒนาชีวิตจิตใจไปถึงภavnนั้นได้ โดยอาศัยพระรัตนตรัย คือการปฏิบัติถูกต้องตามธรรมในชีวิตของตนด้วยตนเอง

ข้อควรสังเกตคือ การเสนอแก่นสารธรรมตามพระไตรปิฎกนี้ นอกจากการอ้างอิงและการยกข้อความประกอบในบทวิเคราะห์แล้ว ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้เกิดความนิยมแปลพระสูตรในพระสูตรต้นปิฎกเผยแพร่เช่น *ปาสาทิกสูตร สัมปสาท นียสูตร สหายตนวิภังคสูตร โสฬสปัญหา อากังเขยยสูตร เป็นต้น*^{๑๘} ด้วย

^{๑๗} สมเด็จพระสังฆราช (สา), *ปฐมสมโพธิ* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๒๗).

^{๑๘} สมเด็จพระสังฆราช (สา), *ปาสาทิกสูตร* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศรีหงส์, ๒๕๖๘). (อำนวยการพิมพ์พระบริหาร นิติเกษตร (ชั้น ธรรมสโรช) พิมพ์ในการปลงศพสนองคุณ นายสุริยาจух (นวม ธรรมสโรช) ผู้เป็นปู่ และนายเล็ก ธรรมสโรช ผู้เป็นบิดา เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๕๖๘)

สมเด็จพระสังฆราช (สา), *สัมปสาทนียสูตร* (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ๒๕๖๘).

สมเด็จพระสังฆราช (สา), *อากังเขยยสูตร* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๕๖๒). (พิมพ์แจกในการปลงศพ นางพิ่ง สิทธิสาริกบุตร ปีมะแม พ.ศ. ๒๕๖๒)

๑.๒ ค่านิยมพฤติกรรม

ในด้านระบบค่านิยมพฤติกรรม ยังคงให้ความสำคัญแก่อุปนิสัยปฏิบัติที่เน้นกันมาแต่เดิม ได้แก่ ทาน ศีล กุศลกรรมบถ เป็นต้น แต่มิได้กล่าวถึงในลักษณะเป็นพฤติกรรมบุญ แต่กล่าวถึงในลักษณะที่เป็นพฤติกรรมที่ *ถูกต้องตามแก่นสารพุทธศาสนา* ซึ่งเป็นหน้าที่ของเรา - ในฐานะมนุษย์และพุทธศาสนิกชน พึงกระทำตามสติปัญญา^{๑๕} หนึ่ง นอกจากทาน ศีล และกุศลกรรมบถซึ่งจัดรวมอยู่ในกลุ่มศีลแล้ว ยังได้เพิ่มเน้น ภาวนา เป็นระบบพฤติกรรมทานศีลภาวนาสำหรับคฤหัสถ์ ทั้งนี้ ได้ชี้แนะแนวทางปฏิบัติไว้ดังนี้

- ทาน ให้ความหมายว่า คือ “การให้ การบริจาคพัสดุสิ่งของๆ ตัวออกให้ผู้อื่น เพลิดเพลินสุขให้เกิดในกายจิตของคนอื่น ๆ มีอานิสงส์สละละความโลภความตระหนี่เสีย ให้มีโภคทรัพย์สมบัติบริบูรณ์ทั้งชาตินี้ชาติหน้า”^{๑๖}

- ศีล เน้นศีล ๕ และให้ความหมายในลักษณะที่เรียกว่า เบญจศีลอย่างต่ำ เพื่อประสงค์จะให้คนที่ยังไม่สามารถจะประพฤตศีล ๕ อย่างละเอียดได้ “ค่อยประพฤติไปจนคุ้นเคยเข้า จะได้รับรักษาศีล ๕ อย่างละเอียดได้” ความหมายที่ให้คือ

“๑. ปาณาติบาตวิริติ - สิกขาบทที่ ๑ มิให้ฆ่าคนบนฟ้า เนื้อในป่า ปลาในน้ำ ที่อยู่เป็นปรกติตามสบายของมัน แต่ถ้าจะฆ่ากินบ้าง ก็ควรทำแก่สัตว์ที่เขาจับมาผูกมัดหรือขังไว้

๒. อทินนาทานวิริติ - สิกขาบทที่ ๒ มิให้ลักขโมยของเขามากมายจนเจ้าของต้องลุ่มจมน แต่ถ้าไม่มีจะกินจริง ๆ ก็ควรถือเอาบ้างแต่เล็กน้อย พอยังชีวิตให้เป็นไป

๓. กามสุมิขฉาจารวิริติ - สิกขาบทที่ ๓ มิล่วงในภริยาของเขา แต่ถ้าจะต้องล่วง ก็ควรให้เป็นไปในลูกหลานของเขาเป็นต้น (คือไม่ล่วงภริยาของเขา)

๔. มุสาวาทวิริติ - สิกขาบทที่ ๔ มิให้เป็นพยานเท็จแลต่อเสียให้เขาลุ่มจมน

^{๑๕} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔* ภาค ๑, หน้า ๖๘

^{๑๖} เรื่องเดิม, หน้า ๓๔

แต่ถ้าจะต้องปิด ก็ควรปิดแต่เล็กน้อย พอยังชีวิตให้เป็นไป

๕. สุราเมรยมัชฌมาทัญฐานาวิริติ - ลิกขาบทที่ ๕ มิให้กินเหล้าเมาเที่ยว
เกะกะในกลางถนนและในที่ประชุมชนทั่วไป แต่ถ้าอยากจะกิน ก็ควรซื้อมากินที่
บ้านเมาแล้วก็นอนเสีย”^{๒๑}

- กุศลกรรมบถ ๑๐ หมายถึง “ตั้งตนไว้ให้เต็มพร้อมด้วยความดีความชอบ
๑๐ อย่างคือ ไม่ฆ่าสัตว์เป็นให้ตาย ไม่ฉ้อลัทธิทรัพย์ของผู้อื่น ไม่ประพฤติผิดในที่ๆ
ไม่ควรล่วง เป็นผู้ถือสัตย์ ไม่กล่าวเท็จล่อลวงให้ผู้อื่นหลง ไม่พูดยุยงส่อเสียดให้ผู้อื่น
แตกร้างกัน ไม่พูดคำหยาบให้เจ็บร้อใจผู้อื่น ไม่พูดเพื่อเจ้อเปล่าจากประโยชน์ ไม่
มุ่งหมายอยากได้ทรัพย์ของผู้อื่นด้วยความมักมาก ไม่มีผุใจเจ็บจนถึงแข่งให้ผู้อื่นตาย
ยอมตริตรองด้วยปัญญาที่ชอบ ไม่ถ้อยมั่นตามเห็นผิดทางดีทางชั่ว”^{๒๒}

ถ้าพิจารณาความหมายของพฤติกรรมที่ถือว่าเป็นค่านิยมของสังคมข้างต้น
จะเห็นความฉลาดและความกล้าหาญของกลุ่มผู้นำธรรมยุติ ในการเสนอแนวทางปฏิบัติ
ที่ที่เหมาะสม และเป็นไปได้ต่อการปฏิบัติในสังคมครั้งนั้น การให้ความหมายของ
ทานว่าคือ “การเฉลี่ยความสุขให้เกิดในกายจิตของคนอื่น” ก็ดี การให้ความหมาย
ของศีล ๕ ที่เป็น เบญจศีลอย่างต่ำ ก็ดี เป็นการถ่วงถ่วงแก่นสารพุทธธรรมจาก
คัมภีร์มาเป็นการปฏิบัติสำหรับคนทั่วไปที่เป็นประโยชน์และเป็นไปได้ทั้งแก่บุคคล
และสังคมส่วนรวม

- ภาวนา มีวิธีปฏิบัติสำหรับคฤหัสถ์ในระดับศีลธรรม คือ “หมั่นให้กุศล
ความไม่โลภ ไม่โกรธ ไม่หลง มีอยู่กับใจ หมั่นให้สัทธา สุตะ (การได้ยินได้ฟังธรรม)
จาคะ (ความสละ) ปัญญา มีอยู่กับใจ หมั่นให้เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา มีอยู่กับใจ
ชื่อว่า ภาวนา”^{๒๓}

นอกจากทาน ศีล - กุศลกรรมบถ ภาวนาแล้ว ยังเน้นค่านิยมพฤติกรรมอื่น ๆ
ที่ถือปฏิบัติสืบเนื่องกันมาแต่อดีต ดังพระราชธาธิบายว่า

^{๒๑} เรื่องเดิม, หน้า ๓๘๘-๓๘๙

^{๒๒} เรื่องเดิม, หน้า ๒๑

^{๒๓} เรื่องเดิม, หน้า ๓๕

“คฤหัสถ์ผู้ใดอุทิศสาหะรักษาซึ่งทศกุศลกรรมบถธรรมเป็นนิจนรันคร ไม่
 เกียจคร้านรักษาซึ่งอุโบสถกรรมเดือนละ ๘ ครั้ง ๆ มิได้ขาด เว้นจากมิจจชีพเวฬุ
 วามิขกรรม ๔ ประการ อุทิศสาหะอุปัชฌาภังการบารุงบารวมารดาบิดาแลท่านผู้มีคุณ และ
 ให้ซึ่งปัจจัยลาภแก่สมณพราหมณาจารย์อันตั้งอยู่ในธรรม และบูชาซึ่งวัตถุควรแก่
 บูชามีพระเจดีย์เป็นต้น คฤหัสถ์นั้นได้ชื่อว่าบำเพ็ญซึ่งธรรมานุธรรมปฏิบัติตาม
 คำสั่งสอนแห่งพระตถาคต”^{๒๔}

อนึ่ง นอกจากระบบพฤติกรรมทานศีลภาวนาแล้ว กลุ่มผู้นำธรรมสมัย
 รัชกาลที่ ๔ ยังได้เน้นพฤติกรรมทางธรรม ที่เห็นว่าจะเป็นประโยชน์แก่สังคมไทย
 ในเวลานั้นด้วย เช่น การรู้จักประมาณตน ความสันโดษ ความขยันหมั่นเพียร และ
 การเลี้ยงชีวิตให้พอดีกับทรัพย์สินที่หามาได้^{๒๕} เป็นต้น แต่ยังไม่เป็นสาระพฤติกรรม
 ที่เน้นเด่นชัดเท่ากับพฤติกรรมทานศีลภาวนา

นอกจากธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับคฤหัสถ์แล้ว ยังได้แสดง *ธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับ*
พระภิกษุ ใน ระบบพฤติกรรมศีลสมาธิปัญญา ไว้ด้วย ดังเช่น “ฝ่ายภิกษุบริษัทจะ
 พึ่งปฏิบัติศีลสุจริตกายวาจาเลี้ยงชีวิตชอบ หรือที่มาว่าศีลปาฏิโมกข์ จะพึงปฏิบัติสมาธิ
 จิตตั้งอยู่เสมอ ชอบ มีความเพียรชอบ มีสติระลึกรู้ชอบเป็นสหาย จะพึงปฏิบัติในปัญญา
 เห็นชอบในพระอริยสัจสี่ มีความดำริตรึกตรองชอบเป็นสหาย เท่านั้น ดังนี้ เท่านั้น”^{๒๖}

^{๒๔} เรื่องเดิม หน้า ๑๒๒-๑๒๓.

^{๒๕} สมเด็จพระสังฆราช (สา), *ทินชาฎโกปิยปุคคสูตร*, หน้า ๓.

สมเด็จพระสังฆราช (สา), *ทาททกยสูตร* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๒),
 หน้า ๕-๑๐. (พิมพ์แจกในการปลงศพพระประสิทธิ์สุตคุณ (แดง) วัชรานันดา ปีมะแม พ.ศ.
 ๒๔๖๒).

สมเด็จพระสังฆราช (สา), *ปรคาถามารโธวาท* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร,
 ๒๔๖๒), หน้า ๕-๖. อ้างไว้ในศรีสุพร ช่วงสกุล, “ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ : ศึกษากรณี
 ธรรมยุติกนิกาย (พ.ศ. ๒๓๖๘-พ.ศ. ๒๔๖๔)” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต
 ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย- จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐), หน้า ๔๗.

^{๒๖} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔*
ภาค ๑..., หน้า ๓๖.

สำหรับพระภิกษุสงฆ์ นอกจากการเสนอธรรมปฏิบัติในลักษณะดังกล่าวข้างต้นแล้ว พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้ทรงออกประกาศควบคุมความประพฤติระดับศีลหลายฉบับ เป็นต้นว่า ประกาศเรื่องให้สึกพระสงฆ์สามเณรที่สูบฝิ่น ประกาศห้ามมิให้ชักสือและชวนภิกษุสามเณรประพฤติอนาจาร ประกาศห้ามคุดหัดไม่ให้คบภิกษุสามเณรที่ประพฤติอนาจาร ประกาศห้ามมิให้ภิกษุสามเณรคบผู้หญิงมาพูดที่กุฎี ประกาศห้ามพระสงฆ์ไม่ให้บอกใบ้ทายทายและประพฤติอนาจาร ประกาศพระราชบัญญัติเรื่องพระสงฆ์สามเณรลักเพศ^{๒๗}

ในส่วนการปฏิบัติสมาธิและปัญญาขั้นละเอียด มีการเสนอรายละเอียดไว้มาก ดังเช่น *วิปัสสนาวิธี วิปัสสนากัมมัญฐาน อารักขกัมมัญฐาน มรณสติ พรหมจริยาถา* - พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่เมื่อครั้งที่ทรงผนวช และ *จตุรารักขกาวนา อารักขกรรมฐาน โทธิปักขียธรรม ๓๗ อภินิหัจจเวกข์ณปาฐ* - ผลงานของสมเด็จพระสังฆราช (สา) เป็นต้น^{๒๘} ทั้งนี้ ได้เน้นแนวทางการปฏิบัติที่มีปัญญาเป็นหลัก คัดค้านการปฏิบัติที่ทำกันทั่วไปในลักษณะ “วุ่นวายมากไปด้วยสัมโมหวิหารเปรียบเหมือนยืมจากจมูกของท่านผู้อื่นมาหายใจ ท่านซึ่งเป็นอาจารย์นั้นจะพูดจาสั่งสอนในทางพระธรรมอันใด ก็งุบงิบอ้อมแอ้ม ไม่อธิบายให้กระจ่างสว่าง... ให้ผู้ศึกษาเห็นจริงด้วยปัญญา... ลัทธินี้ไม่เป็นที่ตั้งแห่งมูลกรรมฐานปวยการปัญญา

^{๒๗} *ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔* (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๘), หน้า ๓๑, ๕๒-๕๓, ๕๔-๕๖, ๗๕-๘๐, ๔๐๔-๔๐๖, ๔๓๑-๔๓๒.

^{๒๘} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑*, หน้า ๒๖๕, ๒๗๓, ๓๔๒-๓๔๖.

สมเด็จพระสังฆราช (สา), *จตุรารักขกาวนาและวิปัสสนากาวนา* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๐), หน้า ๑๔๐.

สมเด็จพระสังฆราช (สา), *โทธิปักขียธรรม ๓๗* (พระนคร : โรงพิมพ์จำลองศิลป์, ๒๕๐๔), หน้า ๑๗๒.

สมเด็จพระสังฆราช (สา), *อภินิหัจจเวกข์ณะ* (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนรุ่งเรืองศาสนการพิมพ์, ๒๕๒๕), หน้า ๑๗๓.

นั่งหลับตาภาวนาเจ็บหลัง”^{๒๕} “ถ้าเข้าใจว่าพระกรรมฐานสำเร็จด้วยการอื่น ๆ มีสี่สันเป็นต้น ผิดจากอย่างว่ามานี้ ไม่ถูกเสียเลย ถ้าถือไปก็เป็นมิจฉาทิฎฐิเพราะไม่ถูกต้องตามบาลี”^{๓๐} สาระพุทธธรรมที่เสนอเป็นหลักเพื่อการปฏิบัติกรรมฐาน คือ กรรมฐาน ๔๐ ตามที่ปรากฏในพระไตรปิฎกและอรรถกถา โดยย้ำถึงความสำคัญของความรู้เห็นธรรมชาติชีวิตตามความเป็นจริง ว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ความรู้เห็นนี้ “ถ้าเห็นลงได้ขณะหนึ่งครู่หนึ่งเป็นยอคุณอยู่แล้ว จะหากุศลอันใดสู้มิได้เพราะเป็นหนทางพระนิพพานแท้”^{๓๑}

๑.๓ คติความเชื่อ

ในด้านระบบคติความเชื่อ กลุ่มผู้นำธรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔ มิได้ปฏิเสธคติความเชื่อที่สืบทอดกันมาในลักษณะที่รุนแรง แต่ได้พยายามชี้้นำให้ใช้เหตุใช้ผลพิจารณาในการเกี่ยวข้องกับคติความเชื่อเหล่านั้น ๆ เช่น

- การบูชาศาสนวัตถุและศาสนสถาน พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานแนวคิดว่า

“ก็พระพุทธรูปพระเจดีย์ที่มีอยู่ในที่ต่าง ๆ และไม้มหาโพธิ์ที่มีอยู่ในที่ต่าง ๆ นั้น มิใช่พระพุทธเจ้า เป็นแต่ของเขาทำไว้เป็นที่บูชาเท่านั้น ไม้มหาโพธิ์เล่าก็เป็นแต่ที่ตรัสรู้ของพระพุทธเจ้าเท่านั้น ที่จะได้เป็นพระนั้นหามิได้”

ทั้งนี้ พระองค์มิได้ปฏิเสธหรือห้ามการบูชาสิ่งเหล่านั้น แต่ทรงแนะนำว่าควรกระทำด้วยความเข้าใจคือ “และจะบูชามีพระเจดีย์เป็นต้น ให้คิดว่าเราจะบูชาพระพุทธเจ้าที่ท่านเป็นคนสารพัดรู้สารพัดเห็น”^{๓๒}

^{๒๕} สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์, “เรื่องราชประวัติในรัชกาลที่ ๔,” ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑..., หน้า (๒).

^{๓๐} พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๑..., หน้า ๓๐๘.

^{๓๑} เรื่องเดิม, หน้า ๒๕๘-๓๑๐.

^{๓๒} เรื่องเดิม, หน้า ๔๕๕-๔๕๖.

- คติความเชื่อเรื่องพุทธกาล ๕,๐๐๐ ปี พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มิได้ทรงปฏิเสธโดยตรง แต่ทรงเน้นให้เห็นว่า คำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าจะดำรง สิ้นกาลนานเมื่อพุทธศาสนิกชนได้ร่วมกันกระทำสมาปฏิบัติเป็นนิจ^{๓๓}

- คติพระโพธิสัตว์และเป้าหมายพุทธภูมิพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงปฏิเสธเป้าหมายถึงความเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคตในฐานะที่เป็นเป้าหมายชีวิต ของพระมหากษัตริย์ไว้อย่างชัดเจน ดังที่ปรากฏในจารึกที่พระองค์ทรงโปรดฯ ให้ สร้างขึ้นว่า

“(พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลนี้ ก็คือขอให้สำเร็จพุทธภูมิโพธิญาณอวดอ้างพระบารมีว่าเป็นพระโพธิสัตว์ ดังเช่นในมาแต่ก่อน อิง ๆ อยู่นั้นก็หามิได้ ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลนี้แล อื่น ๆ ก็ไว้หวังตั้งพระราชหฤทัย ขอให้ได้สรรพสมบัติ คือ ความบริบูรณ์ คุณธรรมและอิศริยยศบริวารทรัพย์สินเป็นอาทิ บันดาลที่จะได้เป็น อุปการูปนิไสยอุดหนุนให้ได้ช่องโอกาส เพื่อจะเสด็จถึงที่สุดสงสาร ทุกขภัยทั้งปวงโดยเร็ว”^{๓๔}

อนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงออกประกาศห้ามมิให้ เชื่อสิ่งที่ทรงพิจารณาว่าจักเป็นภัยต่อประชาชน เช่น ประกาศห้ามมิให้เชื่อการ หลอกด้วยอำนาจผีซึ่งเล่าลือกันว่าพระจุลศัวัมาว่าห้ามมิให้จุดไฟในเหย้าเรือน แต่เวลาพลบค่ำจนถึงรุ่ง เพราะทรงพิจารณาเห็นว่าจะเป็นทางให้เกิดการขโมยใน เวลาค่ำคืน^{๓๕} หรือทรงออกประกาศว่าด้วยการเล่าลือพระพุทธรูปทำนายนกเกิดขึ้นที่เมืองเขมร เพื่อป้องกันความคิดแยกตัวของคนไทยเชื้อเขมรในประเทศไทย^{๓๖} นอกจากนี้ยังมี

^{๓๓} เรื่องเดิม หน้า ๑๒๓.

^{๓๔} สำนักนายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, *ประชุมศิลาจารึก ภาคที่ ๖ ตอนที่ ๒* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, ๒๕๒๑), หน้า ๓.

^{๓๕} *ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔*, หน้า ๑๑๒.

^{๓๖} เรื่องเดิม, หน้า ๑๔๒.

ประกาศผู้ถือศาสนาและผู้ถือผิดในปี พ.ศ. ๒๔๐๑ ห้ามการทำร้ายตัวเองหรือส่งเสริมการกระทำความผิดด้วยหลงผิดคิดว่าเป็นการกระทำที่เป็นบุญกุศลหรือเป็นการกระทำของผู้ถึงธรรมขั้นสูงในพระพุทธศาสนา ดังมีข้อความบางตอนในประกาศว่า

“พระสงฆ์บางรูปที่ไม่ได้เล่าเรียนศึกษาพระไตรปิฎกธรรมให้รู้จริง มาเทศนาละอะ ๆ ลาม ๆ ใกล้เคียงเสียจริต พรรณนาสรรเสริญว่า เป็นบุญเป็นกุศลมาก แล้วหลงไหลเห็นตามไป เหมือนอย่างเผาตัวบูชาพระรัตนตรัย แลเชือดคอเอาศีรษะบูชาพระ เชือดเนื้อรองเลือดใส่ตะเกียงตามบูชา แลทำการอื่นที่ขัดต่อราชการแผ่นดินก็ดี มีโดยชุกชุม เหมือนอย่างสามเณรสุกที่เผาตัวที่วัดหงสาวราม แลนายเรือนายนกเผาตัวบูชาที่หน้าพระอุโบสถวัดอรุณราชวราราม แลนางชีผู้หนึ่งเผาตัวบูชาพระพุทธบาท...ผู้ครองแผ่นดินที่เป็นธรรม...เห็นว่าไม่ใช่ทางของคนฉลาด เป็นหนทางของคนเสียจริต แลคนที่ใกล้จะเสียจริต ไม่ควรที่คนทั้งปวงจะเห็นว่าเป็นการบุญการกุศลในพระพุทธศาสนา นักปราชญ์ได้ค้นหาในพระคัมภีร์ที่ควรเชื่อได้ว่าเป็นพระบาลีพุทธภาษิตหรือสาวกภาษิตในศาสนาที่ไม่พบเห็นเลยแต่สักแห่งหนึ่งว่าการทำงานนั้นเป็นบุญเป็นกุศล...อย่าให้ใครเชื่อฟังเอาเป็นตัวอย่างเลยเป็นอันขาด ถึงในพระวินัยบัญญัติก็ให้ห้ามไว้ มิให้พระสงฆ์ชักชวนคนให้ฆ่าตัวตาย ถ้าพระสงฆ์รูปใดชักชวนมนุษย์ให้ตายด้วยวิธีประโยคก็เป็นปราชิก เพราะฉะนั้นจึงเห็นว่าไม่ใช่การบุญการกุศล ไม่ควรอนุโมทนาขอมตามเลยเป็นการขัดต่อแผ่นดิน”^{๓๗}

๑.๔ พุทธธรรมตามแนววิทยาศาสตร์

การนำเสนอสาระพุทธธรรมเพื่อเป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ ในระดับวัฒนธรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔ ส่วนใหญ่เป็นความพยายามที่จะแก้ไขความรู้และ

^{๓๗} เรื่องเดิม, หน้า๓๑๓-๓๑๔.

การปฏิบัติของพระภิกษุสงฆ์และประชาชน ที่เป็นกระบวนการศรัทธา ซึ่งสืบทอดกันมาอย่างไม่ถูกต้องตรงตามพระไตรปิฎก ประสบการณ์ประจักษ์และกระบวนการปัญญา เป็นการปรับปรุงแก้ไขปัญหาภายในแวดวงพระพุทธศาสนาของสังคมไทยเองอย่างไรก็ตาม นับแต่ช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นต้นมา คณะสอนศาสนาโปรเตสแตนต์ได้เข้ามาเผยแพร่คริสต์ธรรมพร้อมกับวิทยาการใหม่จากโลกตะวันตก ถึงแม้ว่าในส่วนคริสต์ศาสนา “จากพื้นฐานการศึกษาอบรมของคนไทยที่ผูกพันอยู่กับพุทธศาสนาอย่างแน่นแฟ้น ทำให้คนไทยโดยทั่วไปไม่อาจเลื่อมใสคริสต์ศาสนาได้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อคริสต์ศาสนาเป็นอีกศาสนาหนึ่ง มิได้มีลักษณะเหมือนไสยศาสตร์หรือการเชื่ออำนาจผีบางเทวดาที่อาจจะยึดถือได้โดยที่ไม่เกิดความรู้สึกลัวละทิ้งความเชื่อทางพุทธศาสนา”^{๓๘} แต่วิทยาการใหม่จากโลกตะวันตก เช่น ความรู้ทางภูมิศาสตร์ ก็มีผลกระทบต่อโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของคนไทยที่มีรากฐานจากพุทธธรรมตามบริบทของสังคมไทย ก่อให้เกิดความพยายามที่จะอธิบายสาระพุทธธรรมตามแนววิทยาศาสตร์เพื่อยืนยันถึงความถูกต้องและความทันสมัยของพุทธธรรมที่ยิ่งกว่าคริสต์ธรรม

ในระยะแรก “ความรังเกียจในการที่จะถูกเปลี่ยนศาสนานี้ เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่ง ทำให้คนไทยโดยทั่วไปเพียงแต่มองวิทยาการตะวันตกอยู่เพียงห่าง ๆ”^{๓๙} แต่เมื่อวิทยาการตะวันตก เช่น การศึกษา การแพทย์ มีความสัมพันธ์กับประชาชนมากขึ้น ความจำเป็นที่จะอธิบายสาระพุทธธรรมตามแนววิทยาศาสตร์ที่เผยแพร่สู่ประชาชนจึงเกิดขึ้น ปราภฏการกระทำที่เป็นจริงเป็นจังเป็นครั้งแรกในปี พ.ศ. ๒๔๑๐ อันเป็นปีสุดท้ายแห่งสมัยรัชกาลที่ ๔ เจ้าพระยาทิพากรวงษ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค) ได้แต่งหนังสือกิจจานุกิจ แสดงให้เห็นว่า พุทธธรรมที่แท้จริงตามคำสอนของพระพุทธเจ้า มีสาระสอดคล้องตรงกันกับวิทยาการสมัยใหม่ มีความหมายอีกนัย

^{๓๘} พิพาคา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, *การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๔)* (รายงานการวิจัยทุนรัชดาภิเษกสมโภช จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๓๖.

^{๓๙} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน

แบบไตรภูมิอย่างชัดเจน ตัวอย่างเช่น เรื่องการเกิดขึ้นของฤดูกาล

“ถามว่า ฤดูฝนทำไมจึงมีฝนตก ฤดูแล้งทำไมมีฝน บางทีฤดูฝนก็แล้ง ไปบ้าง ฤดูแล้งก็มีฝนบ้าง เป็นเหตุอย่างไร ขอตอบตามคำภีร์ไตรภูมิ ก่อน...แต่คำที่ว่านี่เป็นของไม่มีพยานก็ไม่เห็นจริง ด้วยเทวดาวิสุลาหกวิมานอยู่ที่ไหนก็ไม่เห็น จะบันดาลให้ฝนตกจริงหรือไม่จริงก็ไม่รู้ จะว่าลมหอบเอาน้ำมาแต่ป่าหิมพานต์มาเป็นน้ำฝน ป่าหิมพานต์ก็อยู่ข้างทิศเหนือ ถ้าจริงดังนั้นแล้ว เมฆฝนตั้งขึ้นมา ก็คงจะมาแต่ทิศเหนืออย่างเดียว ก็นี้แลเห็นอยู่ว่าเมฆฝนตั้งมาทั้งแปดทิศ เมฆประชุมมีตั้งขึ้นที่ ไหนก็เป็นฝนขึ้นที่นั่น จะกำหนดแน่ว่ามาแต่หิมพานต์อย่างไรได้”^{๔๑}

การปฏิเสธาระไตรภูมิอย่างชัดเจนใน *หนังสือกิจจานุกิจ* เป็นการสิ้นสุดการยอมรับสาระไตรภูมิในบริบททางภูมิศาสตร์ แต่มิได้เป็นการปฏิเสธาระไตรภูมิในบริบทที่เนื่องด้วยกระแสชีวิตที่เป็นไปตามกรรม การแยกแยะความแตกต่างของสาระไตรภูมิ ๒ ส่วนนี้มีอยู่ชัดเจนในการเสนอสาระพุทธธรรมของหมู่ผู้รู้พุทธธรรมตามพระไตรปิฎกในสมัยรัชกาลที่ ๔ แต่สำหรับผู้ที่มีได้แยกแยะ การปฏิเสธาระไตรภูมิในบริบททางภูมิศาสตร์อาจก่อให้เกิดความสับสนสงสัยความจริงในเรื่องกรรม โดยเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับการเวียนว่ายตายเกิด ความสับสนสงสัยนี้เป็นเหตุหนึ่งที่มีผลต่อการนำเสนอสาระพุทธธรรมในเนื้อหาและรูปแบบที่แตกต่างไปจากเดิมในสมัยรัชกาลที่ ๕ ที่ไทยก้าวสู่ยุคพัฒนาตามอารยธรรมตะวันตกอย่างเต็มที่

๒. พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยรัชกาลที่ ๕

ปัจจัยที่สนับสนุนลักษณะพุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของคนไทยสมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๕๓) นอกจากกระแสแนวคิดแบบเหตุผลและประสบการณ์ประจักษ์ที่สืบเนื่องมาแต่สมัยรัชกาลที่ ๔ แล้ว ยังมีปัจจัยสำคัญอีก ๒ ปัจจัยคือ

- ๑) โอกาสการได้รับการศึกษาความรู้และเทคโนโลยีตามวิทยาการตะวันตก

^{๔๑} เรื่องเดียวกัน , หน้า ๒๐-๒๑.

ที่สูงยิ่งขึ้นกว่าในสมัยรัชกาลที่ ๔ อย่างมากจนถึงขั้นส่งคนไทยไปศึกษาในยุโรป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสยุโรปถึง ๒ ครั้ง และมี การสร้างและปรับปรุงประเทศทั้งทางวัตถุ โครงสร้างการบริหารประเทศ การศึกษา และแนวคิดตามแบบตะวันตกเป็นอเนกประการ

๒) นโยบายการเมืองการปกครองที่มุ่งรวมอำนาจสู่ศูนย์กลาง โดยเฉพาะที่ องค์พระมหากษัตริย์ นโยบายนี้เป็นเรื่องที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีความจำเป็นต้องกระทำเพื่อเสถียรภาพของประเทศตามสภาพการณ์ในเวลานั้น ซึ่งมีปัญหาความขัดแย้งและความเสื่อมภายในที่เกิดจากอำนาจเสนาบดีรุ่นเก่า การ น้อยราชผู้บังหลวงปัญหาเศรษฐกิจ และปัญหาภายนอกคือ ภัยจากการขยายอำนาจ ลัทธิจักรวรรดินิยมของชาติตะวันตก^{๔๒} แนวทางสำคัญที่พระองค์ทรงกระทำเพื่อ การแก้ไขปัญหาคือ การปฏิรูปการปกครองแผ่นดินไปสู่รัฐชาติสมัยใหม่ตามแบบ ตะวันตก การนี้ได้เริ่มต้นกระทำเป็นรูปธรรม แต่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๐ อย่างไรก็ตาม พระองค์ต้องประสบอุปสรรคข้อกีดขวางจากระบบสังคมแบบเก่าซึ่งพระองค์ทรงเรียกว่า “โรคหินหักอยู่กับต้นโพธิ์” อันเป็นปัญหาด้านคุณภาพของบุคคลที่จะร่วมกัน สร้างความเจริญมั่นคงแก่ประเทศ “เพราะเป็นการง่ายที่หลีกเลี่ยงความเปื่อยและ เชื้อเน่าของตัว...การที่เป็นดังนี้เพราะเหตุใด เพราะเหตุที่ความรู้และสติปัญญาของ ผู้ที่คิดการหรือผู้ที่ได้รับการ ไม่พอที่จะประคองความคิดของตัวเองไปให้ตลอดสำเร็จ และไม่พอที่จะทำการตามตำแหน่งของตัวเองที่ได้รับการอย่างหนึ่ง เพราะปราศจาก ความจงรักภักดี คือ ตัวสามัคคีนั่นเองอีกอย่างหนึ่ง”^{๔๓} เมื่อเกิดอุปสรรคดังกล่าว

^{๔๒} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระบรมราชาวาจาพระราชทานแด่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร” *เอกสารการเมืองการปกครองไทย พ.ศ. ๒๔๑๗-๒๔๗๗* (กรุงเทพมหานคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๘), หน้า ๑๒๕-๑๓๐. และ *พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมา กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส* (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒), หน้า ๒๒๕-๒๒๗. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานแจกเนื่องในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณในวันเสด็จสวรรคต ๒๓ ตุลาคม ๒๔๗๒)

^{๔๓} ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา วรรณสูตร (ผู้รวบรวม), *เอกสารการเมืองการปกครองไทย พ.ศ. ๒๔๑๗-๒๔๗๗* (กรุงเทพมหานคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๘), หน้า ๑๖๖-๑๖๗.

พระองค์จึงมีพระราชดำรินำเรื่องการพัฒนาคนให้มีคุณสมบัติ ที่จะเป็นกำลังในการพัฒนาประเทศตามแบบอารยธรรมตะวันตก คือ เป็นผู้ที่ยึดมั่นด้วยคุณลักษณะสำคัญ ๓ ประการได้แก่

- ความรู้ความสามารถ
- ความสำนึกรับผิดชอบในงานที่กระทำ และ
- ความจงรักภักดีต่อศูนย์รวมของชาติ คือ องค์พระมหากษัตริย์^{๔๔}

เครื่องมือการพัฒนาคนให้มีคุณภาพดังกล่าวที่ทรงใช้คือ การศึกษาและการศาสนาที่กระทำควบคู่กันไป

การปฏิบัติ ในด้านหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานทุนให้พระราชโอรสเกือบทุกพระองค์ บุตรหลานขุนนางข้าราชการ ตลอดจนสามัญชนไปศึกษาต่อในประเทศทางตะวันตก คนเหล่านี้ได้กลับมามีบทบาท ในการบริหารราชการแผ่นดินในเวลาต่อมา ทั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการหล่อหลอมให้บุคคลเหล่านี้มีรากฐานพุทธธรรมในชีวิต ดังเช่นใน พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้ทรงริเริ่มพิธีปฏิญาณตนเป็นพุทธมามกะเพื่อให้สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ พระราชโอรสได้เข้าร่วมปฏิญาณพระองค์ที่จะถือปฏิบัติมั่นคงในพระรัตนตรัย ก่อนที่จะเสด็จไปศึกษาในประเทศอังกฤษ^{๔๕}

^{๔๔} หจข. เอกสาร ร.๕ ศ ๒/๕ ประกาศกระแสพระบรมราโชวาทเรื่องการเล่าเรียนของประเทศสยาม, อ้างไว้ใน วาภูมิ โอสธารมย์, "การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๗๕" (วิทยา-นิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๑๒๔.

^{๔๕} *การทรงผนวชในรัชกาลที่ ๗* พุทธมามกะ นาคหลวง (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๑๑๐. (วัดบวรนิเวศวิหารและมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในการพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ณ เมรุมาศท้องสนามหลวง ๘ เมษายน ๒๕๒๘)

ในอีกด้านหนึ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงส่งเสริมการศึกษาสู่มวลชน ในระยะแรก ทรงมอบให้กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ซึ่งต่อมาทรงเป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เป็นผู้จัดการการศึกษาหัวเมืองระดับมูลสามัญ ส่วนกรมศึกษาธิการรับผิดชอบการศึกษาระดับกลางและระดับสูง ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส เมื่อวันที่ ๒๔ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๔๑ แสดงพระราชดำริในเรื่องความสำคัญของการศึกษาและศาสนาที่จะต้องกระทำพร้อมกันไป ดังนี้

“...การสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุงแลหัวเมือง จะต้องให้มีขึ้น ให้มีความวิตกไปว่าเด็กชั้นหลังจะห่างเหินจากศาสนา จนเลยเป็นคนไม่มีธรรมมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้นจะถือว่าเหมือนอย่างทุกวันนี้ คนที่ไม่รู้อะไรก็มีมาก ต่อไปภายหน้าถ้าเป็นคนที่ได้เล่าเรียน คงประพุดิตัวดีกว่า คนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินตาม คงจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้บ่อยก็โกงไม่ใคร่คล่อง ถ้าโกงไม่สนิท ถ้ารู้มากก็โกงคล่องขึ้นแลโกงพิสดารมากขึ้น การที่หัดให้รู้อ่านอักษรวิธี ไม่เป็นเครื่องฝึกหัดให้คนดีแลคนชั่ว เป็นแต่ได้วิธีที่สำหรับจะเรียนความดีความชั่วได้คล่องขึ้น”^{๔๖}

กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส มีลายพระหัตถ์ทูลตอบพระราชหัตถเลขาข้างต้น ในอีกสองวันต่อมาว่า การศึกษาทั้งในหัวเมืองและในกรุง “เห็นควรที่จะเพิ่มความในพระพุทธศาสนาเข้าทุกชั้น เพื่อนักเรียนจะต้องใส่ใจ เป็นอุบายให้ฝึกฝนในทางธรรม อาจะชักนำคนให้เป็นคนมีความประพฤติดี สมพระบรมราชประสงค์”^{๔๗}

^{๔๖} พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พระนคร : มงคลการพิมพ์, ๒๕๑๔), หน้า ๒๒๓. (มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แด่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๑-๓ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔)

^{๔๗} เรื่องเดิม, หน้า ๒๒๕.

กล่าวได้ว่า กระแสแนวคิดพุทธธรรมที่สืบทอดจากสมัยรัชกาลที่ ๔ วิทยาการจากตะวันตก ความจำเป็นในการสร้างเสถียรภาพของประเทศให้ยืนหยัดอยู่ได้อย่างมั่นคงและรุ่งเรืองท่ามกลางวิกฤตปัญหาภายในและภายนอก ความสำคัญของการสร้างกำลังคนที่มีความรู้ความสามารถ ความประพฤติชอบ และความจงรักภักดี ดังกล่าวข้างต้น ล้วนเป็นปัจจัยที่นำไปสู่ความพยายามในการสร้าง ประเทศไทยที่มุ่งพัฒนาสู่อารยธรรมตะวันตกในลักษณะที่ยังธำรงพระพุทธศาสนาเป็นรากฐานสำคัญของสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ ๕

สาระพุทธธรรมและแนวทางปฏิบัติ ที่ได้รับการเลือกสรรและสื่อสู่สังคม เพื่อเป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของคนไทย โดยเฉพาะเพื่อสร้างคุณภาพประชากรรองรับการพัฒนาประเทศสู่อารยธรรมตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ ๕ มีลักษณะดังนี้

๒.๑ สาระพุทธธรรม

ในด้านสาระพุทธธรรม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริว่าพุทธธรรมที่จะนำมาสนองตอบความต้องการของสังคมในสมัยของพระองค์นั้นควรมีลักษณะเป็น “*ปรีณลิเปอล*” คือเป็นแก่นถูกหลักตามคำสอนแท้ และ “*ฮับดูเดด*” คือทันสมัย เหมาะสมสอดคล้องกับสังคมปัจจุบัน อันมีความหมายว่า คนปัจจุบันต้องแสวงหาและสร้างสรรค์พุทธธรรมที่เหมาะสมกับตัวเอง โดยคงแก่นคำสอน ไม่จำเป็นต้องอิงกับระบบความรู้ การปฏิบัติ และคติความเชื่อในพระพุทธศาสนาที่ออกนอกแก่นคำสอน ซึ่งเกิดขึ้นหลังสมัยพุทธกาล

“ฉันมีความเห็นแต่พูดออกไปชวนจะเป็นมิชฌาติยฐิติ ว่าหินยานก็ดี มหายานก็ดี ที่จะเหลือแก่นเดิมก็น้อย ผู้ที่แต่งขึ้นก็แต่งไปตามความเข้าใจของตัวและตามกาลตามสมัยและชั่วชั้วอายุคน...จะมีแต่ปรีณลิเปอล คือข้อที่ตั้งของศาสนายังคงอยู่เท่านั้น”^{๔๘}

^{๔๘} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. *พระราชหัตถเลขาทรงพระราชวิจารณ์เทียบพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับมหายานและเรื่องสร้างพระบาทหลวง* (พระนคร : โรงพิมพ์มหา-มกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๐๕), หน้า ๕๑. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายกี เหวียนระวี)

“ศาสนาไหน ๆ ก็เก่าเกินไปทุกอย่าง ที่จะเอามาลงกับการประจันไม่ได้ เว้นไว้แต่จะตั้งขึ้นใหม่ให้อัปดูเด็ด แต่เราตั้งศาสนาไม่ได้ เราจึงควรวางแผนทาง ดำเนินให้ควรแก่สมัยแทนศาสนาที่อัปดูเด็ด จะไปเอาเรื่องที่ ๒,๐๐๐ ปีล่วงมาแล้ว มาเถียงกัน ป่วยการเวลาเปล่า ๆ”^{๔๕}

ถึงแม้ว่าแนวพระราชดำริข้างต้น โดยเฉพาะที่ยกเป็นตัวอย่างที่ ๒ เป็น พระราชหัตถเลขาที่ทรงมีไปถึงพระยาไพศาลศิลปศาสตร์ (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา ซึ่งต่อมาเป็นเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี) เมื่อวันที่ ๒๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๕๓ อันเป็นปีสุดท้ายแห่งรัชกาล ก็เป็นพระราชดำริที่แสดงแนวทางหรือหลักการการนำ พุทธธรรมสู่ประชาชนในสมัยของพระองค์ตลอดรัชสมัย

ปรีณลิเปอล แก่นสารพุทธธรรมที่เน้นเป็นระบบความรู้รองรับค่านิยม พฤติกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งเห็นเด่นชัดในหลักฐานต่าง ๆ มี ๔ สารคือ ธรรมชาติของมนุษย์ กรรม เป้าหมายชีวิต และพระรัตนตรัย

ธรรมชาติของมนุษย์: ซึ่งแสดงให้เห็นชีวิตที่สำนึกที่เป็นจริงของมนุษย์ที่ประกอบ ด้วยกายและจิต คำอธิบายธรรมชาติส่วนกายอาศัยความรู้ตามวิทยาการใหม่ คือ กายประกอบด้วยเลือดเนื้อ โครงกระดูก ประสาทอวัยวะต่าง ๆ ส่วนจิตเป็นธรรมชาติที่ “ต้องอาศัยกายเป็นเครื่องพำนัก” แต่แตกต่างไปจากกาย คือ เป็นธรรมชาติที่ “สามารถหาความรู้ มีความดำริห์ความรู้สึกและความบงการ” สามารถพัฒนา “สติ สัมปชัญญะ” ได้ หน้าที่ของมนุษย์ในส่วนกาย คือ การดูแลร่างกายให้มีสุขภาพอนามัย มีปัจจัย ๔ มีการออกกำลังกาย และการพักผ่อนอย่างเหมาะสม เป็นต้น ในส่วนจิต “อันมนุษย์ที่เกิดมาในโลก ตามพุทธศาสนโนวาทกล่าวไว้ว่า อยู่ในกองกิเลสที่เป็นเพลิง เผาให้เร่าร้อนอยู่เสมอนี้ ก็คือ ความประจันบานต่อสู้กันระหว่างฝ่ายสูงและฝ่ายต่ำ”

^{๔๕} “พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าด้วยพระราโชบายเกี่ยวกับการศึกษาของชาติ ทรงมีถึงเจ้าพระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เมื่อยังเป็นที่พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ ตำแหน่งเจ้ากรมตรวจการศึกษาใน กระทรวงธรรมการ พ.ศ. ๒๔๕๓” *ศิลปากร* ๓,๓ (ตุลาคม ๒๔๕๒) : ๑๘.

มนุษย์จึงมีหน้าที่โดยธรรมชาติที่พึงพัฒนาจิตใจให้มีคุณภาพสามารถ “เอาชนะความชั่วปกครองตนเองด้วยเจตสิกธรรม คือ ความรู้ ความคิด ความใคร่ครวญ ความได้ส่วนเปรียบเทียบกับ สติและความรับผิดชอบ...แล้วจึงบงการให้ร่างกายกระทำ”^{๕๐}

กรรม : ยังคงเน้นชีวิตที่สนใจเรื่องกรรมเป็นความรู้พื้นฐาน ที่นำไปสู่ความประพฤติชอบ “อันชนผู้ครองเรือนซึ่งได้นามว่าคฤหัสถ์ สมควรเป็นผู้มีศรัทธา คือเชื่อในกัมมสสกตา ความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน ไม่เช่นนั้นแล้ว ก็จะแสวงหาผลแห่งฆราวาสในทางอันประกอบด้วยโทษ ไม่ประหยัดแต่บาปกรรม จะกระทำอะไรก็ไม่คิดว่าเป็นทุจริตเสียหาย เป็นคนเห็นแก่ได้ถ้อยเดียวไม่เลือกทาง หากินอย่างมิฉฉาชีพเบียดเบียนผู้อื่นให้เสียประโยชน์”^{๕๑}

ในการเสนอเรื่องกรรมสู่สังคม ถึงแม้ว่าจะยังกล่าวถึงผลกรรมที่จะเกิดขึ้นในชาตินี้และชาติหน้า ก็มีแนวโน้มที่จะเน้นเรื่องชาตินี้เป็นสำคัญอย่างเดียวน่าจะขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ เห็นว่าการกล่าวถึงเรื่องผลบุญผลบาปชาติหน้า นรกสวรรค์ เป็นสิ่งที่มีคุณค่าต่อการสร้างศีลธรรมในสังคม และ “เกรงไว้ว่าชาติหน้าเผื่อจะมี” แต่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ บางท่านเห็นว่า “โทษไม่เห็นต่อตานั้น จงยกไว้ก่อน เพราะไม่มีพยานลงเป็นแน่ จะเป็นอันกะเกณฑ์ให้เชื่อไป”^{๕๒}

คำอธิบายในเรื่องกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๕ ส่วนใหญ่แสดงความเป็นเหตุเป็นผลของการกระทำชั่วที่เป็นประสบการณ์ประจักษ์ในชีวิตปัจจุบัน โดยเฉพาะที่เนื่องกับความสุขความทุกข์ของบุคคลในนิยามว่า *ประพฤดีดีมีความสุข ประพฤดิชั่วได้ความทุกข์* ดังเช่นในศิลาจารึกวัดอัมพวันนimit อำเภอกะสีขัง จังหวัดชลบุรี

^{๕๐} พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา), *หนังสือสอนอ่านธรรมจริยา เล่ม ๕* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ. ๑๒๑), หน้า ๒๖, ๔๑-๕๒.

^{๕๑} “ฆราวาสธรรมถา” *ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระธรรมเทศนา* (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๔๒๘.

^{๕๒} “กรรมกิลเลศถา” *เรื่องเดิม*, หน้า ๑๒๒.

มีข้อความตอนต้นว่า

“ความสุขสบายเป็นที่ปรารถนาอยากได้ของมนุษย์แลสัตว์ทั่วโลก ผู้ทำ
กิจต่าง ๆ ด้วยกายฤด้วยวาจาฤด้วยใจ ก็เพราะประสงค์ความสุข
อยากจะให้ตนฤผู้ที่เป็นที่รักของตนได้ความสุขอย่างเดียวกันนั้น ก็
ความสุขนี้เป็นผลของความประพฤดี ผู้ที่ประพฤดีจึงจะได้ความสุข
ถ้าประพฤดีชั่วแล้วก็ไม่มีความสุข ถึงความสุขจะเกิดขึ้นบ้างก็แต่สุขที่
อย่างต่ำอย่างเลว หาใช่ความสุขที่ประณีตอย่างดีไม่ แลความสุขนั้น
ก็คงจะไม่ถาวรยืดยาวเป็นไปนานภายหลังก็จะหายกลายกลับเป็นทุกข์
ไป...เพราะเหตุนี้ผู้มีปัญญาจึงสันนิษฐานทราบว่าคุณสุขแลความเจริญ
เป็นผลของความประพฤดีดี มีมาเพราะความประพฤดีดี ครั้นหยั่งรู้หยั่ง
ทราบจนนี้แล้ว เมื่อต้องการความสุขความเจริญ ก็พึงประพฤดีตนให้
เป็นคนอันตนประพฤดีดี เทอญ”^{๕๗}

ในพระราชนิพนธ์ *โคลงว่าด้วยความสุข* พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวทรงชี้ให้ละเว้นความชั่วกระทำความดีเพื่อพ้นทุกข์ประสบสุขที่มั่นคงในชีวิต
ปัจจุบัน ทำนองเดียวกับคำนิยามข้างต้นว่า

“อยากเกินทจริตเกื้อ	กอบกิจ
สุขห่อนยังยืนสนิท	เนิ่นช้า
ส่วนทุกข์ที่เนื่องติด	ตามส่ง แรงแนา
อีกมักชักกลากล้ำ	ยิ่งล้ำสุขหลาย
ชวนขวยหาสุขด้วย	ความสุข จริตแล
ย่อมจะสมจิตตุ	แน่นแค้น
ทุกข์กระท้อนห่อนแรงดู	ดังทุ จริตพ้อ

^{๕๗} สำนักนายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, *ประชุมศิลาจารึก
ภาคที่ ๖ ตอนที่ ๒*, หน้า ๑๕๑-๑๕๒.

แต่ไปพันคับแค้น

ครอบได้ภายหลัง”^{๕๔}

หนึ่ง ได้มีการยกตัวอย่างผลแห่งการทำดีทำชั่วที่เป็นประสบการณ์ประจักษ์ “เพื่อให้มีสติรอบคอบประพฤติอยู่ในคลองธรรมที่ชอบ” เช่น “ใครมีใจเหี้ยมหาญดูร้ายประพฤตินเป็นคนเก่ง ให้ประหัดประหารแทงทุบตีผู้อื่นให้เจ็บปวดบอบช้ำอยู่เนื่อง ๆ ก็มักจะต้องถูกประหัดประหารแต่คนที่มีเวรกับคนเหมือนอย่างนั้นบ้าง สมกับคำพูดที่พูดกันว่า หมองตายด้วยงู หมอจรเข้ตายด้วยจรเข้ หรือถ้าใครถือโกงไร่นาเรียกสวนของผู้อื่น ของที่ได้มาก็จะหมดไปเร็ว และถ้าใครประพฤติผิดในกามลอบเป็นชู้กับภรรยาผู้อื่น ก็ย่อมมีศัตรูผูกพยาบาทคอยล้างผลาญให้ถึงความฉิบหาย” ดังนั้น “คนผู้ใคร่ประโยชน์แสวงหาความสุขแก่ตน พึ่งเร่งชวนขวยในกรรมอันงาม คือก่อสร้างกองบุญกุศลเสียโดยพลัน...ประพฤติความดีความชอบ ให้เป็นประโยชน์ตนและผู้อื่น ให้สมกับที่เกิดมาเป็นมนุษย์มีชาติอันสูงสุดกว่าสัตว์อื่น ๆ”^{๕๕}

ถึงแม้ว่าวิธีการสื่อสารพระพุทธธรรมเรื่องกรรมในสมัยรัชกาลที่ ๕ จะเน้นความเป็นเหตุเป็นผลของกรรมที่เนื่องกับความสุขความเจริญในชีวิตของบุคคลและสังคมในปัจจุบันเป็นสำคัญดังกล่าว การยอมรับสัจจะชีวิตที่เป็นกระแสการเวียนว่ายตายเกิดตามกรรมก็ยังมีอยู่เป็นพื้นฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ในสังคมไทยทั่วไป^{๕๖} และผู้เผยแพร่ธรรมก็ได้กล่าวถึงและนำมาใช้ประโยชน์ตามที่เห็นเหมาะสม เช่น กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้ทรงสรรเสริญพระคุณพิเศษของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในข้อ บุปเพศบุญญา - บุญที่ได้ทรงกระทำแล้วกาลก่อน มีข้อความตอนหนึ่งว่า

^{๕๔} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว *บทละครเรื่องเงาะป่า และประชุมโคลงสุภาษิต* (กรุงเทพฯ:องค์การการค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๔) หน้า ๑๖๔.

^{๕๕} “กรรมกิลเสกถา” *ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส-พระธรรมเทศนา*, หน้า ๓๓๒, ๓๒๗.

^{๕๖} สำนักนายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๖ ตอนที่ ๒*, หน้า ๕๒, ๑๑๕.

“พระราชกุศลสมภารบุญญาธิการบารมี ที่สมเด็จพระบรมพิตรพระราชสมภารเจ้า ได้ทรงบำเพ็ญไว้ในปางก่อนเป็นลำดับมา ตั้งแต่บุรชาติจนถึงภพปัจจุบันอันเป็นส่วนอดีตที่ล่วงไปแล้ว มาสโมสรเพิ่มพูนวิบากชั้นธัมมโทพาร ให้ทรงบริบูรณ์ด้วยสมบัติ ๔ ประการคือพระชาติสมบัติ อีสริยสมบัติ โภคสมบัติ พระญาณสมบัติ”^{๕๗}

อีกกรณีหนึ่ง ได้นำสาระเรื่องกรรมมาเป็นพื้นฐานสร้างการยอมรับเรื่องชนชั้นเพื่อประโยชน์แก่การควบคุมกำลังคนและจัดระเบียบทางสังคมตามสภาพการณ์ของบ้านเมืองในเวลานั้น เช่น คำเทศนาของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ที่ว่า

“กรรมย่อมจำแนกให้เป็นต่าง ๆ กันออกไปอีก...เป็นคนชั้นสูงคนชั้นต่ำเป็นคนมั่งมีเป็นคนจนเป็นคนเจริญเป็นคนเสื่อม”

“หมุกุณหัสดก็แปลกกันเป็นชั้น ๆ โดยชาติสกุล โดยยศบรรดาศักดิ์ โดยสมบัติโดยวิชาความรู้ ถ้าใครอยู่ในชั้นใด ๆ รู้สึกตัวอยู่แล้ว ควรประพฤติตัวให้สมควรแก่ตนที่ตั้งอยู่ในชั้นนั้น ๆ...คนที่เป็นผู้ดีเมื่อรู้สึกตัวว่าเป็นผู้ดี ควรประพฤติตัวให้เรียบร้อยตามแบบอย่างของผู้ดี...คนที่อยู่ในชั้นต่ำ อาศัยความดีก็มีผู้ยกย่องขึ้นในชั้นสูง...การประพฤติตัวตามแบบแผนของคนชั้นต่ำ ซึ่งให้เกิดความติเตียน เช่น ประพฤติกิริยาไม่เรียบร้อย ดังนี้ไม่ควรทำ ส่วนให้เกิดความสรรเสริญ เช่น ประพฤติเยี่ยมตัวไม่เย่อหยิ่งดังนี้ควรทำ”^{๕๘}

การที่เกิดการวิเคราะห์เรื่องกรรมในลักษณะที่สัมพันธ์กับเรื่องชนชั้น เพราะในสมัยรัชกาลที่ ๕ “สภาพสังคมภายในมีความเปลี่ยนแปลง การเลื่อนชั้นทางสังคมมีมากขึ้นกว่าในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น สืบเนื่องมาจากการขยายตัวทางการศึกษา

^{๕๗} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *พระมงคลวิเสสภคา* (กรุงเทพฯ : มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ข.

^{๕๘} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *วรรณภาพระสูตร*, หน้า ๑๖, อ้างไว้ใน ศรีสุพร ช่วงสกุล, “ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์...”, หน้า ๑๕.

และการขยายตัวในระบบราชการสมัยใหม่ อันเป็นผลมาจากการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ชนชั้นนำจึงมีความพยายามที่จะควบคุมการเปลี่ยนแปลงของสังคมให้อยู่ในขอบเขตอันหนึ่ง โดยยังคงรักษาความแตกต่างระหว่างชนชั้นเอาไว้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งระหว่าง คนชั้นสูง กับ คนชั้นต่ำ หรือ ผู้ดี กับ โพร”^{๕๕} อย่างไรก็ตาม การนำเรื่องกรรมมาอธิบายธรรมชาติการจำแนกชนชั้นนี้ ได้กระทำเพื่อสร้างสำนึกการประพฤติปฏิบัติตนตามหน้าที่ฐานะและบทบาทที่บุคคลมีในสังคม มิได้มุ่งหมายปิดกั้นการเลื่อนชั้นหรือความก้าวหน้าของบุคคล เพราะขณะเดียวกันก็ได้เน้นสังฆกรรมเรื่องกรรมตามประสบการณ์เชิงประจักษ์ว่า บุคคลย่อมเจริญหรือเสื่อมได้ตามการกระทำของตนเองไว้อย่างเด่นชัดด้วย

เป้าหมายชีวิต ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้เน้นเป้าหมายชีวิตของบุคคลว่า อยู่ที่การทำหน้าที่ในฐานะปัจเจกบุคคลและในฐานะหน่วยของสังคมให้ดีถูกต้องสมบูรณ์เพื่อความสุขความเจริญของตนเอง ครอบครัว สังคมและประเทศชาติ ทั้งนี้ มิได้ละเลยที่จะกล่าวถึงหน้าที่ของปัจเจกบุคคล ที่ควรพยายามพัฒนาจิตให้พ้นจากความทุกข์ตามสติปัญญาของตน “ถ้าไม่ได้บันลุ่มรรคผลนำมาให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้ในชาตินี้ นิสยมรรคผลนิพพาน ก็คงจะติดสันดานต่อไปในเบื้องหน้า ไม่เสียทีที่ได้เกิดมาประสบ พบพระพุทธศาสนานี้”^{๖๐} อย่างไรก็ตาม การกล่าวถึงเป้าหมายชีวิตในส่วนการพัฒนาจิตที่ละเอียดยิ่งขึ้นตามลำดับจนถึงภาวะดับทุกข์สิ้นเชิงนี้ ถึงแม้ว่าจะมีการกล่าวถึง แต่มิได้รับการเน้นย้ำมากเหมือนอย่างที่กระทำในสมัยรัชกาลที่ ๔

พระรัตนตรัย ยังคงถือเป็นแก่นสารพุทธธรรมที่สำคัญ เป็นความรู้ความเข้าใจที่เป็นรากฐานแห่งความมั่นคงของชีวิตพุทธศาสนิกชน การเสนอสาระรัตนตรัยได้กระทำสืบเนื่องจากสมัยรัชกาลที่ ๔ คือ เน้นคุณค่าความหมายของพระรัตนตรัยที่มีต่อชีวิตบุคคลและสังคม

^{๕๕} ศรีสุพร ช่วงสกุล, เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

^{๖๐} สำนักนายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๖ ตอนที่ ๑* (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๗), หน้า ๑๔๘.

ข้อควรสังเกต คือ วิธีการสื่อสารพุทธธรรมข้างต้น นอกจากจะเลือกสรรสารธรรมที่เป็น ปริณิเปต ถูกต้องและสำคัญทั้งตามหลักพุทธธรรมและตามความจำเป็นของสังคมแล้ว ยังได้พยายามให้ อับตุคต เหมาะสมกับความเปลี่ยนแปลงของสังคมด้วยการสื่อสารพุทธธรรมที่ อับตุคต นี้ นอกจากจะใช้วิธีวิเคราะห์ความเป็นเหตุเป็นผลของสารธรรมกับประสบการณ์ประจักษ์ปัจจุบันเหมือนอย่างในสมัยรัชกาลที่ ๔ แล้ว ยังได้เพิ่มวิธีผสมสารธรรมกับความรู้ตามวิทยาการใหม่ด้วย ดังเห็นตัวอย่างในเรื่องการนำเสนอเรื่องธรรมชาติของมนุษย์ข้างต้น อย่างไรก็ตาม ความพยายามเช่นนี้ บางครั้งก็ทำให้สาระที่นำเสนอผิดไปจากหลักพุทธธรรม เช่น ในหนังสือมนุษยวิทยา พระนิพนธ์ของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ได้อธิบายว่า มนุษย์ประกอบด้วยกายซึ่งมีอวัยวะที่มีรูปร่างและการทำงานอย่างเป็นระบบ และมีจิตซึ่งมีลักษณะเป็น “ก้อนเนื้อมันอยู่ในสมองโดยมีศีรษะเป็นผู้บังคับการ” มีสายเอ็นคือ ประสาทเชื่อมต่อกับสมองไปยึดติดกับกล้ามเนื้อ จิตทำหน้าที่คิดนึกแยกแยะความคิดความชั่วแล้วสั่งการให้ประสาทและกล้ามเนื้อ “เคลื่อนไหวตามแต่จะให้เป็นอย่างใด...ถ้าหากมันสมองไม่ฉลาดบังคับการ สรีระก็จะทำอะไรผิด ๆ ไปตามอำนาจความไม่ฉลาดของมัน อันนำมาซึ่งความเดือดร้อน” ปัจจัยที่ทำให้จิตมีความสุขคือ “วิธีการฝึกสมองให้บังคับการให้ถูกทาง เพื่อนำชีวิตให้ผาสุก”^{๖๑}

พระนิพนธ์นี้ได้เผยแพร่สู่พระภิกษุสงฆ์เป็นครั้งแรกแต่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๕ แต่ไม่ได้รับความนิยม เข้าใจว่าเพราะสาระผิดไปจากความรู้เรื่องจิตและชีวิตตามหลักพุทธธรรมที่เป็นพื้นฐานความรู้ของคนไทยมาแต่เดิมมากเกินไป เพราะตามหลักพุทธธรรม จิตมิใช่สมอง แต่เป็นธรรมชาติที่ทำหน้าที่รู้ เป็นธรรมชาติที่แตกต่างไปจากกาย

๒.๒ ค่านิยมพฤติกรรม

ค่านิยมพฤติกรรม หรือ จรรยา ที่เลือกสรรเพื่อสร้างคนในชาติให้มี “ความ

^{๖๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, “มนุษยวิทยา” พระนิพนธ์ต่างเรื่อง (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๐๔), หน้า ๔๒๕.

ประพุดิชอบและการเลี้ยงชีวิตโดยชอบเป็นที่ตั้ง” ในสมัยรัชกาลที่ ๕ อาจสรุปจากหลักฐานต่าง ๆ ที่มุ่งหมายเป็นแนวทางปฏิบัติสำหรับคนส่วนใหญ่ เช่น วิชาธรรมจริยาในแบบเรียน จารึก และบทเทศนา ได้ว่า ประกอบด้วยแนวทางปฏิบัติ ๓ ลักษณะคือ

๑) **จรรยาพื้นฐาน** ได้แก่ ความเคารพเชื่อมั่นในพระรัตนตรัย เบญจศีล เบญจธรรม และกุศลกรรมบถ ๑๐ จรรยาส่วนนี้ถือเป็น อคาริยวินัย “ธรรมเครื่องฝึกสอนคฤหัสถ์ชนให้เรียบร้อยด้วยกาย วาจา จิต”^{๖๒} จรรยาเหล่านี้สืบทอดค่านิยมพฤติกรรมบุญ ที่ถือเป็นความพระพุดิพื้นฐานของสังคมไทยแต่สมัยสุโขทัย และพัฒนาต่อมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๔

๒) **จรรยาเพื่อการพัฒนาตนเอง** จรรยาส่วนนี้มีได้มีระบบแน่นอน ขึ้นอยู่กับทางเลือกสรรของผู้เสนอแนวทางปฏิบัติ ทั้งนี้ จรรยาที่ได้รับการเน้นย้ำมาก ซึ่งอาจถือเป็นจรรยาร่วมในส่วนนี้ประกอบด้วย การเว้นจากเหตุแห่งความเสื่อม โภคทรัพย์ ๖ การเว้นปากกรรม (หรืออุปกิเลส) ๑๖ การคบมิตรดี ๔ ปทาคุณ ๔ สัปปริสธรรม ๗ และอริยทรัพย์ ๗ รวมถึงความเป็นคนว่าง่าย ความอดทน ความซื่อตรง ดังคำอธิบายของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส กล่าวจำแนกจรรยาเหล่านี้ซึ่งเรียกว่า “อคาริยปฏิบัติ” ว่า

“เว้นจากเหตุแห่งความเสื่อม โภคทรัพย์ ๖ ประการคือ เป็นนักเลงสุรา, เทียวเล่นกลางคืน, เพลิดเพลินในการเล่นเกินประมาณ, เป็นนักเลงเล่นการพนัน, คบคนชั่วเป็นมิตร, เกียจคร้าน...

เว้นจากคบมิตรที่เป็นเหมือนศัตรู ๔ จำพวกคือ มิตรคิดเหนแต่จะได้อภัยเดียว, มิตรดีแต่พูดอย่างเดียว, มิตรกล่าวแต่คำประจบสอพลอ, มิตรเป็นนักเลง...

เว้นจากปากกรรม ๑๖ ประการคือ ความโลภ, ความประทุษร้าย, ความโกรธ, ความผูกแหว, ความลบหลู่คุณของท่าน, ความยกตนทำเทียมท่าน, ความอิจฉา, ความตระหนี่, ปกปิดความชั่วของตัวเอง,

^{๖๒} สำนักนายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๖ ตอนที่ ๒*, หน้า ๑๓๗.

อดอ้างคุณที่ไม่มีจริงในตน, ความดี, ความเถียงด้วยความดีนั้น, ความถือตน, ความล่วงเกินท่านด้วยความถือตนนั้น, ความเมาในลาภยศความสรรเสริญความสุข, ความประมาทลืมนสติ

คบแต่มิตรที่ประพฤติชอบ ๔ จำพวก คือ มิตรมีอุปการ, มิตรร่วมสุขร่วมทุกข์กันได้, มิตรที่เป็นผู้บอกกล่าวสิ่งที่เป็นประโยชน์ให้, มิตรที่มีความเอ็นดูรักใคร่จริง ๆ...

ปทาคุณ ๔ ประการคือ ความหมั่น, ความรักษากิจแลทรัพย์สินของตนมิได้เสื่อมทราม, ความเป็นคนมีมิตรดี, เลี้ยงชีวิตตามสมควรแก่กำลังทรัพย์...

สัปปริสธรรม ๗ ประการคือ ความเป็นผู้รู้ธรรม, ความเป็นผู้รู้เนื้อความของธรรม, ความเป็นผู้รู้จักตน, ความเป็นผู้รู้จักประมาณ, ความเป็นผู้รู้จักกาล, ความเป็นผู้รู้จักบริสัท, ความเป็นผู้รู้จักบุคคลดีชั่ว...

อริยทรัพย์ ๗ ประการคือ ความเชื่อต่อของที่ควรเชื่อ, รักษากายวาจาเรียบร้อย, ความละเอียดแต่การประพฤติชั่ว, ความสละสลวยต่อผลของความชั่ว, ความเป็นผู้ได้สติแล้วมาก, ความบริจาค, ความรอบรู้ในประโยชน์^{๖๓}

๓) **จรรยาเพื่อการปฏิบัติชอบต่อผู้อื่น** จรรยาส่วนนี้มีแนวทางปฏิบัติที่เสนอในผลงานต่าง ๆ คล้ายกัน คือ ประกอบด้วยธรรมปฏิบัติ ๔ กลุ่ม ได้แก่ ความกตัญญูกตเวที พรหมวิหาร ๔ - เมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา สังคหวัตถุ ๔ - สัจจะ ทมะ ขันติ จาคะ และ ทิส ๖ จากสังคาโลวาทสูตร คือการทำหน้าที่และการเกื้อกูลกันระหว่างบุคคลต่าง ๆ คือ หน้าที่ระหว่างบิดามารดา-บุตร อาจารย์-ศิษย์ สามิภรรยา เพื่อน-เพื่อน นาย-บ่าว สมณะ-คฤหัสถ์^{๖๔}

^{๖๓} เรื่องเดิม, หน้า ๑๔๑-๑๔๒.

^{๖๔} เรื่องเดิม, หน้า ๑๔๒-๑๔๔.

ใน *ประคนธรรม* ผลงานของพระอมราภิกขิต ซึ่งน่าจะแต่งไว้ก่อนที่ท่านจะถึงแก่กรรมภาพในช่วงต้นสมัยรัชกาลที่ ๕ ได้เสนอแนวทางการปฏิบัติของ คนดี ในลักษณะที่มีเนื้อหากอปรทั้ง ปรีณสิเปล อัปตุเขต และ ค่านิยมพฤติกรรมที่สืบเนื่องในสังคมไทย โดยประยุกต์เข้ากับอริยาบถกิน นั่ง นอน เดิน พุดในชีวิตประจำวัน สะท้อนวิถีแห่งพุทธธรรมที่สัมพันธ์กับวัฒนธรรมไทยเป็นอย่างดี ดังนี้

“...คนดี มีศรัทธาหลาย ชั้นชมบ่วาย ในการกุศล ยินดีเจรจาแต่ สากัจฉา ด้วยประาษฎ์หาผล มีศีลหิโรตะปะในตน ปัญญาแยบยล ความเพียรไม่หย่อน อนึ่งย่อมประกอบ ด้วยทำความชอบ ห้าประการบรร ได้แก่รู้จัก รู้นั่งรู้นอน รู้เดินบทธจ รู้พูดพาทิ

รู้จักคือใจเป็นกุศล ฉลาดเลี้ยงชีวิต ไม่ฆ่าสัตว์อื่น ฉกฉ้อเสียดสีเอาของเหล่านี้ มาเลี้ยงอาตมา ไม่กินของเมา คือฝิ่นแลเหล้า เมรัยกันษา จะกินให้ท่านเสียก่อนแก่กา แลสัตว์นาคาที่มาถึงตน มีของกินได้ เป็นของดีใช้ แจกให้ทุกคน มีลูกหลานตน เพื่อนยลตามมิ ไม่ส้องกินเหนียว แต่ตนผู้เดียว มีใจอารีย์ หนึ่งรู้ประมาณในการเลี้ยงชีวิต เลี้ยงตนตามมิ ไม่ตระหนี่ไม่ส่าย ถ้าว่าทรัพย์น้อย รู้ผ่อนหย่อนถอย ไม่กินฟุ่มฟาย ถ้าว่าทรัพย์มาก ไม่ตระหนี่หลาย ไม่ทำเบียดบ้าย ให้คล้ายคนจน รู้ผ่อนขยันตามกำลังทรัพย์ ด้วยปัญญาตน ไม่ฟุ่มฟายมาก กลัวยากกลัวจน อย่างนี้ชื่อว่า คนผู้รู้จักินนา

รู้นั่ง คือคน จะนั่งดูตน ให้พ้นโทษา ไม่นั่งสูงเกิน บิดามารดา กว่าครูปู่ย่า ผู้เฒ่าพราหมณ์ชีย์ หนึ่ง ไม่นั่งในที่ประกอบไป ด้วยโทษจะมี ไม่นั่งขวางทาง ที่เขาจรลี ไม่นั่งขวางที่ ประศุดบันได ไม่นั่งเสียดสี ผู้เฒ่าพราหมณ์ชีย์ ท่านอายุใหญ่ ฉลาดอาสนะ ที่จะนั่งใช้ อย่างนี้แลได้ ชื่อว่ารู้นั่ง

รู้นอนนั้น ใช้ให้พึงเข้าใจดังในหนหลังรู้นอนอันนี้เหมือนอย่างรู้นั่ง จงจำระวัง เหมือนอย่างว่ามา อนึ่งโสดจะนอน ราพึงเสียก่อน ในทางภาวนา คือคุณพ่อแม่ คุณครูปู่ตา และพระศาสดา กรรมถานใด ๆ แล้ว จึงค่อยนอน มิให้นิวรณ์ ขึ้นทับน้ำใจ ไม่นอนชบเซา ทั้งสี่ยามไป ตื่น

ก่อนอุทัย จำริฎภาวณา คิดถึงกระษัยวัย อายุล่วงไป ไกลตายเข้ามา ว่า
ไอ้อายุ ย่อมเปนอนิจจา จะถึงวันน่า หรือไรไม่รู้ แล้วสวดท่องบ่น ของ
เก่าที่ตน เรียนมาแต่ครู มิให้ลืมหลง ให้ดำรงค้อยู่ อย่างนี้แลครู เรียกว่า
รู้นอน

รู้เดินนั้นไ้ช้ คือคนเข้าใจ ในทางบทธจ เห็นผู้เฒ่าพระ ยืนนั่งอยู่
ก่อน เข้าใกล้กายอ่อน หลีกไปให้ดี หลีกหนทางให้ แก่คนผู้ใหญ่ สมณะ
พราหมณ์ชย์ ที่ควรจะไหว้ ก็ไหว้ตามที่ ถ้าเห็นผู้ดี หลีกหนทางให้ เห็น
คนชรา หรือคนโรคา คนตายใด ๆ ไม่ทำเกลียดชัง อนิจจันนี้ก็ไ้ ว่าเรา
นี้ไ้ช้ นานไปเหมือนกัน คงแก่้งไ้ช้ คงตายแนไ้ช้ เหมือนด้วยผู้นั้น
เดินไปไ้บุญ ทุกก้าวทุกอัน คนดั่งกล่าวนั้น ชื่อว่ารู้เดิน

รู้พูดนั้นไ้ช้ จะพูดใด ๆ ไม่มุยาเกิน พูดแต่สัจจิง มาฟังสรรเสริญ
ไม่พูดให้เกิน กว่าคนรู้เห็น ไม่ยุส่งสรร ให้ท่านแตกกัน กล่าวคำคำเย็น
เห็นทำโกรธกัน กล่าวคำดับเข็ญ ให้ท่านไ้เย็น หายโกรธแก่กัน ไม่
กล่าวคำหยาบ พูดจาราบคาบ นำฟังฝ่ายฝัน ไ้เพราะเพราะหู นำฟังทุกวัน
จับใจฝ่ายฝัน ผู้ฟังบงงาม ไม่สำฝับปะลาป พูดเพื่อไ้บาป เรื่องเท็จทั้ง
หลาย กล่าวแต่คำดี มีคุณมากมาย ควรตริกรองดู กล่าวมาคำใด ควร
ไ้ส่เหตุไ้ช้ เอาไ้ไ้เป็นครู ผู้ดีเข็ญใจ ไ้ฟังชอบใจ ถ้าใครครองดู ชั่งกล่าว
แยบยล แม้ใครทุกคน ไ้ฟังศุขชื่น ไม่ยกยอตน ไม่ข่มคนจน นำฟังยังยืน
กอบด้วยเมตตา กล่าวคำอาไ้ศรย ซึ่งธรรมวินัย กอบด้วยอรรธา เป็น
สุภายิต ไม่คำพาลา ดั่งคนกล่าวนั้น ชื่อว่ารู้พูด”^{๖๕}

ในหนังสือ *ประคนธรรม* ดังกล่าว ยังได้กล่าวถึงธรรมที่เรียกว่า ทิฎฐ-
ธัมมิกัตถประโยชน์ - ประโยชน์ปัจจุบัน และสัมปรายิกัตถประโยชน์ - ประโยชน์
เบื้องหน้า ซึ่งเป็นธรรมที่เน้นมากในสมัยนี้ไว้ด้วย ดังนี้

“ขอแสดงประโยชน์มีมา สองประการหนา ตามพระเทศนาว่าไว้

^{๖๕} พระอมราภริกัจจิต, *ประคนธรรม เป็นคำฉันท์* (พุทธศักราช ๒๔๖๖), หน้า ๓๒-๓๖.

คือประโยชน์โลกนี้ไป อีกประโยชน์ใหญ่ ในโลกหน้านั้นเป็นสอง

จะกล่าวเหตุให้เกิดประโยชน์คุ้มครอง ในโลกนี้ก่อนสอนใช้
เป็นชาติชนเมื่อเติบโตใหญ่ ควรตั้งตนไว้ ในสัมปทาสี่ประการ

ประการต้นอย่าเป็นคนคร้าน หมั่นกอบการงาน ทำสวนทำไร่
ไถนา ถ้ากอบกิจข้างพ่อค้า แลราชกิจฉาหรือศิลปศาสตร์ใด ๆ คือ
วิชาหมอช่างไม้ วิชาใด ๆ ที่ชอบไม่เบียดเบียนเขา หมั่นกอบกิจนั้นค้ำเข้า
ไม่นั่งนิ่งเปล่า แสวงหาทรัพย์ใส่ตนไว้

ประการสองนั้น คือให้ฉลาดแหลมว่องไว รักษาทรัพย์ที่ได้มา
มิให้ฉิบหายไปรา ด้วยกษัตรา ด้วยภโยโจรน้ำไฟ ทรัพย์จะไม่สูญด้วย
ภโย จะเจริญอย่างไร ให้รอบรู้อุบายนั้น

ประการสามเลี้ยงชีวิตน เสมอสมทรัพย์นั้น ... จงทำตามตามทรัพย์มี
ให้เสมอด้วยดี...

ประการสี่ให้เสียยี่สิบอง นักปราชญ์โดยปอง เป็นกัลยาณมิตร
หมุ่งาม...

สัมปทาสี่นี้ใช้ เป็นประโยชน์ใน โลกนี้จึงจำกัด อนึ่งพึงเว้น
โทษยศ ให้สูญทรัพย์หมด คืออบายมุขมีสี่ข้อ...

ประโยชน์โลกหน้า คือสัมปทาทั้งสี่บท

บทต้นศรัทธาอย่าคด คือเข้ากำหนดคุณรัตนไตรย์ให้ตรง พระ-
พุทธพระธรรมพระสงฆ์ ทั้งสามพระองค์ เป็นรัตนไตรย์ในเรา...

บทสองใช้คือศึลห้า จงเร่งศึกษา สมาทานให้ถ้วนถี่...

บทสามจาคะ คือครองเรือนทรัพย์สิ่งของ อย่าเหนียวนักในทาง
ทานจงแบ่งทรัพย์เป็นห้าสถาน สถานหนึ่งกอบการ เลี้ยงกายและลูกเมีย
ตนสถานหนึ่งไว้ให้เป็นผล แก่พ่อแม่ตน แลมิตรหมู่ทนายทนาย สถาน
หนึ่งไว้เพื่อพลีห้า คือพลีราชาแลพลีเหล่าญาติชิดสน หนึ่งพลีแก่เทวดน
แลพลีแขกคน หรือพลีกรรมแก่เปรต สถานหนึ่งพึงเก็บไว้ว่า เพื่อภโย
เบื่องหน้า มีมาจักได้ป้องกัน สถานหนึ่งไว้ให้ทานพลันแก่เพื่อนำกัน
คือเพื่อนเดินในสงสาร

บทสี่ปัญหา คือญาณรู้กองสังขาร ว่าปนทุกขังไม่เที่ยงแท้ บทสี่นี้
สุขุมแลเร่งเรียนให้แน่ ในไตรลักษณ์แลสังขาร...” ๖๖

จรรยาที่พยายามสร้างเป็นค่านิยมพฤติกรรมของชนในชาติในสมัยรัชกาลที่ ๕
นี้ได้พิจารณาเพื่อสนองตอบนโยบายการพัฒนาชาติ ด้วยการพัฒนาคนให้มีคุณภาพ
ที่จะช่วยสร้างความเจริญและความมั่นคงตามสภาพการณ์ของบ้านเมืองในเวลานั้น
คำอธิบายจรรยาต่างๆ ข้างต้น มักแสดงคุณค่าความสำคัญของจรรยานั้นๆ ที่จะมีส่วน
สังคมส่วนรวม และมักแสดงการปฏิบัติที่เป็นรูปธรรมที่พึงประสงค์แก่สภาพการณ์
ในเวลานั้น ตัวอย่างเช่น จรรยาข้อ ขันติ-ความอดกลั้น ได้อธิบายในความหมายของการ
ลดหย่อนผ่อนตาม คือการรู้จักเปิดใจยอมรับและเลือกรับความคิดวัฒนธรรมของ
สังคมกลุ่มอื่นนอกจากสังคมไทยด้วยเหตุผลเป็นทางสายกลางในการรับวัฒนธรรม
ต่างชาติที่ไหลหลั่งเข้ามาในเวลานั้นคือ

“มิใช่หลงหรือเกลียดประเพณีไทยเดิมหรือต่างประเทศอย่างใดอย่าง
หนึ่ง...เราทั้งหลายต้องพยายามที่จะเอาเยี่ยงอย่างความดีมาแต่ที่อื่นๆ
และในเวลาเดียวกันนั้น เราทั้งหลายไม่พึงควรเฉพาะแต่ที่จะรักษา ยัง
ควรจะทำให้จำเรอขึ้นในสิ่งอันดี และสิ่งที่ควรเคารพนับถือว่าเปน
อาการกิริยา และขนบธรรมเนียมประเทศของเราด้วย” ๖๗

เห็นได้ว่าคำอธิบายแนวทางปฏิบัติจรรยาต่างๆ ในสมัยนี้ มักอยู่ในรูปการ
ประสานความรู้ ความคิดและการแสดงออกระหว่างวัฒนธรรมตะวันตกและวัฒนธรรม
ไทย ทั้งนี้มีข้อสังเกตว่า

(๑) จรรยาที่พยายามปลูกฝังในสังคมไทยในสมัยรัชกาลที่ ๕ ไม่มีลักษณะ
เป็นเอกภาพหรือเป็นระบบชัดเจนเหมือนกาลเวลาที่ผ่านมา แต่เป็นการแสวงหาสิ่งที่

๖๖ เรื่องเดิม, หน้า ๖๑-๖๓.

๖๗ พระยาไพศาลศิลปศาสตร์ และหลวงวิจิตร, *หนังสือธรรมจริยา เล่ม ๖* (กรุงเทพมหานคร :
โรงพิมพ์อักษรนิติ, ร.ศ. ๑๒๔), บทที่ ๑๒.

ผู้เสนอเห็นว่า อับดุลเคต สำหรับสังคมไทยเวลานั้น และได้เกิดการเสนอธรรมเนียมปฏิบัติมากมายหลายหมวด อันน่าจะมีสาเหตุมาจากแบ่งหมวดธรรมในหนังสือ *นวกวาท* และ *ธรรมวิภาค* ของกรมหมื่นวชิรญาณวโรรส

๒) จรรยาในส่วนที่จัดไว้ในหลักสูตรการศึกษาระดับมูลสามัญนั้น เป็นวิชาหนึ่งในวิชา ๔ ประเภทที่กำหนด คือ การอ่านเขียนหนังสือ เลข วิชาเลี้ยงชีพ และวิชาจรรยา หรือพิจารณาในอีกด้านหนึ่งก็เป็นองค์หนึ่งในองค์ ๓ แห่งการศึกษา คือ พุทธิศึกษา พลศึกษา และจริยศึกษา^{๖๘} ถึงแม้ว่า ผู้จัดการการศึกษาในเวลานั้น ทุกฝ่ายจักให้ความสำคัญแก่วิชาธรรมจริยา หรือจริยศึกษาอย่างมาก โดยมองบทบาทของการศึกษาว่าเป็น “เครื่องจูงใจให้ฉลาด ให้รู้จักประพฤติตัวดี สามารถในการหาเลี้ยงชีพ”^{๖๙} ก็มีผลทำให้ปรัชญาการศึกษาไทยได้เปลี่ยนจากลักษณะ ความรู้คือคุณธรรมเป็น ความรู้คู่คุณธรรมซึ่งในสมัยรัชกาลที่ ๕ นี้ คุณธรรมหรือจรรยา ถูกจัดให้มีความสำคัญเทียบเท่ากับความรู้เป็นคู่ขนานของการสร้างคนให้มี “*ความรู้ประพฤติชอบ และการเลี้ยงชีพดีชอบ*”

(๓) นอกจากจรรยาปฏิบัติที่อาศัยพุทธธรรมเป็นหลักแล้ว ยังได้เริ่มมีการเสนอจรรยาหรือจริยธรรมตามแนวคิดตะวันตกด้วย เช่น พระราชนิพนธ์แปลจากภาษาอังกฤษของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่อง สุภายิตโสฬสไตรยางค์-โคลงสุภายิต ๑๖ บท บทละ ๓ สาระ และ โคลงสุภายิตนฤพุมนาการ-กิจ ๑๐ ประการ ที่ผู้ประพद्यังไม่เคยเสียใจ^{๗๐}

ถึงแม้ว่า การปลูกฝังความรู้และจรรยาในสมัยรัชกาลที่ ๕ จะมีผลต่อการพัฒนาคนเพื่อการพัฒนาชาติและมีส่วนต่อการดำรงความมั่นคงและส่งเสริมความเจริญ

^{๖๘} หลวงไพศาลศิลปศาสตร์. *লেখখেরৱাঁদ্বয়ৱিস্তোনৱিৱেনআচার্য* (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรนิติ. ร.ศ. ๑๒๒). หน้า ๑-๒.

^{๖๙} หจช. เอกสาร ร. ๕ ศ. ๒/๕ ประกาศกระแสพระบรมราชโองการเรื่องการเล่าเรียนของประเทศสยาม.

^{๗๐} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. *บทละครเรื่องเงาะป่า และประชุมโคลงสุภายิต*, หน้า ๑๘๘-๑๘๙.

“ทรงกวัดขັນในการเล่าเรียนพระปริยัติธรรม ใชว่าจะยังอยู่เพียงแต่เรียนวินัยเป็นที่ตั้งอย่างรามัญ ข่อมกวัดขັນในการเล่าเรียนฝ่ายสุดตันตปิฎกให้มีความรู้กว้างขวางสามารถจะเป็นธรรมกถึกเทศนาสั่งสอนสัปบุรุษ ทายกมิได้บวชอยู่เพื่อจะเอาตัวรอด ฤาอยู่ด้วยความเกียจคร้าน ข่อมตั้งอุโบสถธรรมสวดะสั่งสอนพุทธศาสนิกชนให้ละบาป คำนินในทางบุญ นับว่าบวชอยู่เป็นประโยชน์แก่บริษัท” ^{๗๓}

ในการจัดการศึกษาสำหรับพระภิกษุสงฆ์นี้ การปฏิบัติในส่วนสมถและวิปัสสนาธุระได้ถูกละออกไป “เพราะเป็นวิชาที่ไม่มีหลักจะสอบไล่ได้”^{๗๔} การปฏิบัติในส่วนนี้จึงเป็นเรื่องที่พระภิกษุสงฆ์จัดการหรือแสวงหาตามความสามารถและความสนใจ

๒.๓ คติความเชื่อ

ในด้านคติความเชื่อ ระบบคติความเชื่อซึ่งเสื่อมคลายลงในกลุ่มผู้นำธรรมยุคในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้สืบเนื่องมาถึงกลุ่มผู้นำสมัยรัชกาลที่ ๕ การประพุดติปฏิบัติในส่วนที่เกี่ยวข้องกับคติความเชื่อเหล่านี้จะเน้นการกระทำด้วยเหตุด้วยผล เช่นใน *พระราชวิจารณ์ว่าด้วยชาดก* พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตระหนักถึงปัญหาที่ “มักจะถือว่าชาดกเป็นนิทานซึ่งนึกแต่งขึ้น ไม่มีความจริงเป็นหลักฐาน” พระองค์จึงเสนอให้อ่านชาดกด้วยการ “ตั้งวงพิจารณากว้าง” คือให้เห็นว่า “นิทานที่มีมาในพุทธศาสนาก็มักจะเป็นนิทานเปรียบเทียบสำหรับให้ผู้ศึกษาเข้าใจ

^{๗๓} พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว *เรื่องวัดสมอรายอันมีนามว่าราชธาวิลาส* (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๕๕), หน้า ๔๕-๔๖. (พิมพ์ถวายเป็นธรรมเนียมบรรณาการพระราชทานเป็นที่ระลึกในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีสวรินทราบรมราชเทวีพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ณ เมรุท้องสนามหลวง วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๕).

^{๗๔} *ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัย ในพระบรมราชูปถัมภ์* (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๑), หน้า ๘๒. (ในงานฉลองครบ ๘๔ ปีมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ ๑-๕ ตุลาคม ๒๕๒๑).

ธรรมดา ไม่เบื้อหน่ายในการที่จะเล่าเรียน...ตัวนิทานเหล่านั้นก็ใช้ประสงค์ให้ฟัง
จำเอาเป็นความจริง ประสงค์เพียงยกเรื่องมาเทียบให้เห็นธรรมหรือสุภายิตได้
โดยง่าย...คนโบราณแก่นอกพระพุทธศาสนาก็เชื่อถือความระลึกชาติได้เหมือนกัน
เพราะเหตุที่พุทธกาลเป็นคราวเดียวกันกับเรื่องเหล่านั้นผู้เรียบเรียงคัมภีร์จึงได้กล่าว
ไปตามความเชื่อ...ถึงจะมีผู้เฝ้าเคลือบแคลงสงสัยขึ้นมา ก็หักใจเสียว่า ไม่ใช่ข้อ
สำคัญที่จะพึงพิจารณา ข้อสำคัญนั้นอยู่ที่ธรรมหรือสุภายิตต่างหาก” ๗๕

การปฏิบัติในเรื่องที่เกี่ยวกับความเชื่อ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้า
อยู่หัวมีพระราชดำริว่าควรกระทำให้สอดคล้องไม่ขัดแย้งกับความเชื่อของประชาชน
ส่วนใหญ่ด้วย ตัวอย่างเช่น ทรงโปรดฯ ให้จำลองพระพุทธรูปจีนราชจีนเพื่อประดิษฐาน
ที่วัดเบญจมบพิตร โดยมีได้โปรดฯ ให้เชิญพระพุทธรูปจีนราชจีนมา เพราะได้มี
ตัวอย่างว่าสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาศักดิพลเสพ ได้ทรงโปรดให้เชิญพระพุทธรูป
จีนสีห์ลงมา เมื่อพระองค์ทรงพระประชวร ชาวเมืองพิษณุโลกพากันกล่าวว่า
การประชวรนั้นเนื่องมาจากการที่ทรงโปรดฯ ให้เชิญพระพุทธรูปจีนสีห์ลงมา พระบาท
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริในเรื่องนี้ว่า

“เห็นว่าการที่ถือต่างๆ เช่นนี้ จะไม่ควรถือก็ตาม แต่ไม่ควรจะทำการ
กุศลให้เป็นที่เดือดร้อนรำคาญ ไม่เป็นที่พอใจของคนเป็นอันมาก” ๗๖

กรณีความเชื่อที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นว่ามิเหตุ
ผลควรที่ยกเลิกและน่าจะเป็นเรื่องที่คนทั้งหลายเห็นดีด้วยหรือยอมรับได้ พระองค์
ก็จักหาวิธียกเลิกความเชื่อนั้นๆ ที่เห็นเป็นตัวอย่างคือ การประกาศยกเลิกการขึ้นต้น
บทเทศนาด้วยการบอกศักราชเพื่อย้ำให้เห็นว่าพุทธกาลที่จักดำรงอยู่ ๕,๐๐๐ ปีนั้น

๗๕ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว “พระราชวิจารณ์ว่าด้วยนิทานชาดก” *ประชุมศิลา-
จารึก ภาคที่ ๕* (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๕), หน้า (๒๐)-(๒๓).

๗๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระราชปรารภพระพุทธรูปจีนราช* (พระนคร :
โรงพิมพ์ พระจันทร์, ๒๕๐๐), หน้า ๓๗-๓๘.

เหลือระยะเวลาอีกเพียงใด ทั้งนี้ได้แสดงผลของการประกาศยกเลิกการเน้นระยะเวลาดังกล่าวว่า เพื่อให้ราษฎรสนใจในหลักศีลธรรมอันเป็นเนื้อแท้ของพระพุทธศาสนามากกว่าความเชื่อในเรื่องที่เชื่อกันว่า เป็นพุทธทำนาย ที่ไม่ปรากฏแน่ชัด ^{๗๗}

อย่างไรก็ตาม แนวความคิดและการปฏิบัติเรื่องคติความเชื่อด้วยเหตุด้วยผลนี้น่าที่จะเผยแพร่ในกลุ่มผู้นำและกลุ่มปัญญาชนผู้ศึกษาวิทยาการตะวันตกเป็นส่วนใหญ่ ส่วนชนทั่วไปยังมีความเชื่อในคติความเชื่อที่สืบเนื่องมา คติความเชื่อพุทธกาล ๕,๐๐๐ ปี และความเชื่อในพระศรีอาริยมตไตรย เป็นต้นก็ยังปรากฏอยู่ ^{๗๘} โดยเฉพาะชาวชนบทในหัวเมืองยังยึดมั่นในคติความเชื่อเหล่านี้อย่างแน่นแฟ้น ตัวอย่างเช่น กรณีกระบวนขบถผู้มีบุญภาคอีสาน ซึ่งเกิดขึ้นในช่วงระหว่างพ.ศ. ๒๔๔๔-๒๔๔๕ ผู้นำกระบวนการสามารถรวมกำลังประชาชนต่อสู้ปกครองท้องถิ่น ด้วยการทำให้ประชาชนเกิดความเชื่อมั่นในตัวผู้นำว่าเป็นผู้มีบุญ เกิดความศรัทธาอย่างแรงกล้าที่จะร่วมกันกวาดล้างขุนนางข้าราชการที่ประพฤติมิชอบ เพื่อสร้างความผาสุก ดึงตามอุดมการณ์สังคัมพระศรีอารีย์ ^{๗๙}

๓. พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยรัชกาลที่ ๖

ปัจจัยสำคัญซึ่งมีผลต่อลักษณะของพุทธธรรม ที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของคนไทยในสมัยรัชกาลที่ ๖ (พ.ศ. ๒๔๕๓-๒๕๖๘) อย่างมากคือ ลัทธิ

^{๗๗} พาสนา กิจถาวร, 'บทบาทของคณะสงฆ์ในเรื่องการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว' (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิตภาควิชาประวัติศาสตร์บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔), หน้า ๘๔.

^{๗๘} สำนักนายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๖ ตอนที่ ๑, หน้า ๕๗, ๖๑.

^{๗๙} หจช.,ร.๕ ม.๕๗/๑๕ เรื่องพระญาณรักขิตว่าด้วยราชการในมณฑลอิสาน. หจช.,ร.๕ ม.๑๘/๑๑ รายงานของพระยาสุริยเดชวิเศษฤทธิศาสตร์วิไชยข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครราชสีมา และข้าหลวงพิเศษช่วยตรวจราชการมณฑลอิสานมีถึงกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ.

สุนทรวิสาสะไวย์, 'จากอุดมการณ์พระศรีอาริย์ถึงขบถผู้มีบุญภาคอีสาน' (เอกสารประกอบการสัมมนา สองศตวรรษรัตนโกสินทร์ ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย จัดโดย สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัย ธรรมศาสตร์, ๒๑ ธันวาคม ๒๕๒๕)

ชาตินิยมหรืออุดมการณ์ชาติ-ศาสนา-พระมหากษัตริย์ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงกำหนดขึ้นเป็นทิศทางการเมืองการปกครองในสมัยของพระองค์

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความเห็นว่า การจัดการแผ่นดินในสมัยรัชกาลที่ ๕ นั้น เป็นเพียงการปรับปรุงโครงสร้างของรัฐ สิ่งสำคัญที่ขาดหายไปคือการขาดเจตนาร่วมกันในหมู่ประชาชน ทั้งระหว่างรัฐกับประชาชน และระหว่างประชาชนด้วยกันเอง^{๘๐} ดังนั้นสิ่งที่ต้องสร้างขึ้นในรัชสมัยของพระองค์ คือการสร้างร่วมมือกันระหว่างคนในชาติ ในกรณีนี้พระองค์ได้สร้าง “อุดมการณ์ชาติ-ศาสนา-พระมหากษัตริย์” ขึ้นปลูกฝังเป็นสำนึกของชนทั้งชาติ ให้ร่วมมือกันอุทิศเสียสละแม้กระทั่งชีวิตเพื่อรักษาชาติ-ศาสนา-พระมหากษัตริย์ นี้ไว้เพื่อความมั่นคงและความเจริญรุ่งเรืองของแผ่นดินไทย ดังบทพระราชนิพนธ์ว่า

“เราเกิดมาในชาติไทย เราเกิดมาเป็นไทย เราต้องตายเป็นไทย ถ้าจะต้องเป็นข้าเขาแล้ว เราก็เท่ากับตาย เพราะเราก็เรียกตัวเราว่าเป็นไทยไม่ได้ อีกต่อไป เพราะฉะนั้น ถ้าเมื่อถึงเวลาที่มีภัยอันตรายมาสู่ประเทศบ้านเมืองเราแล้ว แม้ใครไม่ยอมทำใจสละชีวิตของตนเพื่อป้องกันชาติบ้านเมือง ก็จงเลิกเป็นไทยเสียเถิด อย่าเอาชื่อไทยไปใช้เรียกตนให้เพื่อนบ้านพลอยอายด้วยเลย ผู้ที่ไม่ยินยอมพร้อมอยู่ในใจว่า จะสละชีวิตเพื่อรักษาพระเจ้าแผ่นดิน รักษาชาติบ้านเมือง และรักษาศาสนา อันเป็นที่นับถือของตนแล้ว ก็ควรหลบหน้าไปเสียให้พ้นถิ่นฐานบ้านคน ไปอยู่โดยลำพังตนอันเป็นที่รักยิ่งกว่าชาติศาสนานั้นเสียดีกว่า”^{๘๑}

พร้อมกันนี้ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงกำหนดตรง

^{๘๐} ยูพา ชมจันทร์, ‘พระบรมราโชบายในการใช้ลัทธิชาตินิยมของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว’, *จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์* ๓: ๒๗ (เมษายน - มิถุนายน, ๒๕๑๕), หน้า ๒๘.

^{๘๑} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ปลูกใจเสือป่า* (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อำนวยการศิลป์, ๒๔๘๔), หน้า ๑๒.

ไตรรงค์ขึ้นเป็นธงชาติไทย ทรงแสดงความหมายของ เครื่องหมายแห่งไตรรงค์
ซึ่งสะท้อนอุดมการณ์ชาติ-ศาสนา-พระมหากษัตริย์เป็นอย่างดีว่า

“ขอพรว่ารำพรรณบรรยาย	ความคิดเครื่องหมาย
แห่งสีทั้งสามงามถนงค์	
ขาวคือบริสุทธิ์ศรีสวัสดิ์	หมายพระไตรรัตน์
และธรรมะคุ้มจิตไทย	
แดงคือโลหิตเราไชรั	ซึ่งยอมสละได้
เพื่อรักษาชาติศาสนา	
น้ำเงินคือสีโสภะ	อันจอมประชา
ธ โปรดเป็นของส่วนองค์	
จัดริ้วเข้าเป็นไตรรงค์	จึงเป็นสีธง
ที่รักแห่งเราชาวไทย” ^{๘๒}	

เพื่อให้อุดมการณ์ชาติ-ศาสนา-พระมหากษัตริย์ที่ทรงกำหนดขึ้น ปลูกฝัง
ลงในจิตใจของคนไทยทุกหมู่เหล่าและมีการปฏิบัติที่มีผลต่อความมั่นคงและความ
เจริญของประเทศอย่างแท้จริง ในด้านศาสนา พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่
หัวทรงถือว่าการเผยแพร่ความรู้และแนวทางปฏิบัติสัมมาจารีสู่ประชาชนเป็นพระราช-
กรณียกิจ และเป็นงานที่สำคัญยิ่งของชาติ นอกจากนี้จะสนับสนุนการเผยแพร่ผ่าน
ระบบการศึกษาของรัฐแล้ว พระองค์ยังได้ทรงทำหน้าที่เผยแพร่ด้วยพระองค์เอง ทรง
เห็นว่า ในฐานะที่พระองค์และเป็นพระมหากษัตริย์ พระองค์ควรทำหน้าที่ประดุจ
“ผู้ถือประทีปส่องหนทางให้ญาติและมิตรสหาย มีโอกาสเดินไปสู่แสงสว่างอันเขา

^{๘๒} พระโสภณคณาภรณ์, “พระพุทธศาสนากับความมั่นคงของชาติ” *พระพุทธศาสนา ศาสนา
ประจำชาติไทย* (กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์, ๒๕๒๗), หน้า ๖๑. (จัดพิมพ์เนื่องในงานสัปดาห์
ส่งเสริมพระพุทธศาสนาเพื่อเฉลิมฉลองวิสาขบูชา ๑๑-๑๓ พฤษภาคม พ.ศ.๒๕๒๗). อ้างถึง
คุณิตสมิต ฉาบพิศม (๒๕๖๑), หน้า ๔๒.

ทั้งหลายแสวงอยู่”^{๘๓} ด้วย พระองค์ทรงเผยแพร่ด้วยการแสดงพระราโชวาทในโอกาสต่างๆ และทรงพระราชนิพนธ์ผลงานเป็นจำนวนมากทั้งที่เป็นบทความ บทละคร นิทาน นิยาย เรื่องสั้น และสุภาษิต

๓.๑ ความรู้รองรับค่านิยมพฤติกรรม

ระบบความรู้ หรือ *ทัศนคติ* ที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพยายามปลูกฝังแก่ประชาชนเพื่อเป็นฐานรองรับให้เกิดการประพฤติสัมมาจารีที่เป็นจริง และได้ผลจริงในสังคมนั้น ถ้าพิจารณาจากพระบรมราโชวาทและพระราชนิพนธ์ต่างๆ โดยเฉพาะจาก *เทศนาเสือป่า ๑๗ กัณฑ์* อาจสรุปขั้นตอนของความรู้ และทัศนคติที่ทรงนำเสนอได้ดังนี้

๑) *ความจำเป็นที่ต้องมีศาสนา* พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่มต้นจากการแสดงความเป็นเหตุเป็นผลของการที่ต้องมีศาสนาว่า ศาสนาเกิดขึ้นตามความจำเป็นของสังคมที่ต้องการการอยู่ร่วมกันด้วยความผาสุก

“เมื่อคนเรารวมเป็นครว้ขึ้นแล้ว ครว้หลายๆ ครว้ซึ่งมารวมกันเข้า จึงเป็นคณะ การที่อยู่เป็นคณะนั้น ก็ต้องอาศัยความยินยอมผ่อนผันและการตกลงในระหว่างคนที่อยู่ร่วมกัน ธรรมนี้เกิดขึ้นด้วยความจำเป็น เพราะมาสังเกตเห็นว่า การที่อยู่ด้วยกันโดยเรียบร้อยนั้น ดีกว่าแข่งชิงตีรันฟันแทงกันการจะโมยแปนของที่ต่างคนต่างไม่ชอบ จึงมาตกลงกันว่า การจะโมยแปนนั้นแปนของชั่ว จึงเกิดมีศีลขึ้น”^{๘๔}

๒) *ศาสนาทุกศาสนาเหมือนกันในด้านที่สอนให้คนเป็นคนดี* ประพฤติสัมมาจารี

^{๘๓} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระพุทธเจ้าตรัสรู้อะไร* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๗), คำนำ ๒. (สมเด็จพระราชชนนีศรีสังวาลย์โปรดให้พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงศพ จอมพลสฤษดิ์ ธนะรัชต์ ณ เมรุหลวงพลาศิริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๑๗ มีนาคม ๒๕๐๗.).

^{๘๔} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *เทศนาเสือป่า* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, ๒๕๑๒), หน้า ๓.

“บรรดาศาสนาทั้งปวงหัวใจของศาสนาคงมีย่างเดียวกันคงมีอยู่เพียงว่า ให้คนเราประพฤติสัมมาจารีคือ ต้องประพฤติไม่ให้เป็นที่เดือดร้อนแก่เพื่อนบ้าน มิให้เบียดเบียนคนอื่นทั้งด้วยกิริยาวาจาและใจ นี่เรียกว่าคนดี ผู้ที่ประพฤติจะนึกขึ้นเองว่าอย่างนั้นคืออย่างนี้ไม่ดีเป็นการยากเพราะฉะนั้น จึงต้องหาสิ่งใดเป็นเส้นเป็นบรรทัดเพื่อช่วย เส้นหรือบรรทัดอันนี้ เรียกว่าศาสนา” ๘๕

๓) พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ประเสริฐยิ่งกว่าศาสนาอื่น ถึงแม้ว่าทุกศาสนาจะสอนเหมือนกันและให้ผลเหมือนกันคือทำให้คนประพฤติสัมมาจารี ไม่เบียดเบียนกัน แต่ในบรรดาศาสนาทั้งปวง พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ประเสริฐยิ่งกว่าศาสนาอื่นๆ ด้วยเหตุผล ๒ ประการ คือ

ประการแรก เมื่อเปรียบเทียบกับศาสนาอื่น เช่น ศาสนาพราหมณ์ ศาสนายิว และศาสนาคริสต์แล้ว พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ สิวิลไซซ์ ยิ่งกว่าศาสนาอื่น เพราะพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่แสดงความจริงด้วยเหตุด้วยผล มิได้อาศัยความภักดีที่เป็นความเชื่ออย่างปราศจากเหตุผล

“ข้าพเจ้าเห็นว่า พระพุทธเจ้าองค์เดียวเป็นศาสดาซึ่งไม่ต้องอาศัยการหลอกลวงต่างๆ พระพุทธเจ้าองค์เดียวเป็นผู้อาศัยความสัตย์ความจริงเป็นเครื่องประดับ” ๘๖

“ก็ศาสนาพระพุทธเจ้าของเรา มีข้อใดบ้างหรือไม่ ที่เราจำจะต้องเชื่อเสียก่อนจึงจะเป็นพุทธศาสนิกชนได้ ?”... ในศาสนาพระพุทธเจ้าไม่มีสิ่งใดที่ข่มน้ำใจ ไม่มีสิ่งใดที่จะบังคับให้คนเชื่อถือด้วยความภักดี พระพุทธเจ้ายอมแพะความภักดีในใจของเราทั้งหลายด้วยธรรมอันจริงแท้ อันทรงแสดงให้เราทั้งหลายแลเห็น โดยแจ่มแจ้ง เห็นสิ่งทั้งปวงที่ทรงแสดงว่าเป็นความจริงเป็นความดีต้องแท้น่าเลื่อมใส และแม้เราปฏิบัติ

๘๕ เรื่องเดิม, หน้า ๑๕.

๘๖ เรื่องเดิม, หน้า ๑๕.

ตามธรรมของพระพุทธเจ้าได้แล้ว อย่างน้อยที่สุดจะเป็นคนดีมีผู้นับหน้า
ถือตา และเราจะไม่ประทุษร้ายต่อเพื่อนบ้าน” ๘๗

เมื่อพระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ประเสริฐ และพระพุทธเจ้าทรงฐานะ
แห่งความเป็นศาสดาเอกของโลกเช่นนี้ การประพฤติสัมมาจารีตามคำสอนของพระ-
พุทธองค์ จึงเป็นการแสดงความ “กตัญญูรู้คุณพระพุทธเจ้าที่ทรงเป็นผู้นำหนทางให้
เราแลเห็นสิ่งที่ดีงาม จูงให้เรารู้จักประพฤติชอบ เป็นผู้จูงให้เราพ้นจากความชั่ว
มาเป็นคนดีเป็นที่นับหน้าถือตา” ๘๘

ประการที่ ๒ พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาของชาติ ศาสนาเป็นที่ตั้งแห่ง
คุณธรรม คุณธรรมเป็นเครื่องบอกความเจริญของชาติ เป็นเครื่องควบคุมความประ-
พฤติของคนให้เป็นพลเมืองดี ศาสนาและคุณธรรมจึงเป็นสิ่งจำเป็นที่ชาติและบุคคล
ต้องมีในความหมายนี้ ศาสนาทุกศาสนาจึงเหมือนกันในแง่ที่ทำให้คนเป็นคนดี
แต่สำหรับคนไทยควรถือปฏิบัติตามแนวทางพระพุทธศาสนา เพราะนอกจากจะเป็น
ศาสนาที่ประเสริฐ ศิวโลกยิ่งกว่าศาสนาอื่นแล้ว ยังเป็น “ศาสนาของเรา” ด้วย

“พระพุทธศาสนามาถึงเราก่อน พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาสำหรับชาติ
เรา เราจำป็นต้องถือด้วยความกตัญญูต่อบิดามารดาและโคตรวงศ์ของ
เราจำป็นต้องถือไม่มีปัญหาอะไร

เมื่อข้าพเจ้ารู้สึกได้แน่นอน จึงได้กล้าลุกขึ้นยืนแสดงเทศนาทาง
พุทธศาสนาแก่ท่านทั้งหลาย โดยหวังแน่ว่า บรรดาท่านทั้งปวงซึ่ง
เป็นคนไทยเมื่อรู้สึกแน่นอนแล้วว่า ศาสนาในสมัยนี้เป็นของที่แยกจาก
ชาติไม่ได้...” ๘๙

๘๗ เรื่องเดิม, หน้า ๔๘-๔๙.

๘๘ เรื่องเดิม, หน้า ๑๗๗.

๘๙ เรื่องเดิม, หน้า ๗๒-๗๓.

๕) การประพฤติสัมมาจารีตามแนวทางพุทธศาสนาเป็นการแสดงความรักชาติ ความรู้ที่มุ่งหมายให้เป็นรากฐานของการประพฤติคุณธรรมหรือสัมมาจารีในสมัยรัชกาลที่ ๖ ได้เน้นที่ความตระหนักรู้ถึงความสำคัญของชาติ-ศาสนา-พระมหากษัตริย์ ที่มีต่อความดำรงอยู่อย่างมั่นคงและรุ่งเรืองของแผ่นดินไทย และการสร้างสำนึกว่าการปฏิบัติตนให้มีคุณธรรมตามแนวทางพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นศาสนาของชาตินั้น เป็นการแสดงความรักและความรับผิดชอบที่บุคคลมีต่อชาติและพระมหากษัตริย์ การปฏิบัติตนให้มีคุณธรรมจึงเป็นหน้าที่ของคนไทย เป็นเครื่องหมายของคนดีในสังคม เป็นองค์สำคัญอันหนึ่งแห่งความรักชาติ ดังพระบรมราโชวาทเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ ที่ว่า

“ในสมัยนี้ชาวเราได้มาบังเกิดรู้สึกกันมากแล้วว่า ความรักชาติเป็นของสำคัญ...แต่ผู้ที่มีได้มีธรรมะเป็นเครื่องกำกับดวงจิตอยู่แล้ว จะรักชาติจริงจึงหาได้ไม่เพราะความรักชาติเป็นสิ่งที่เนื่องด้วยความเสียสละคือยอมสละทรัพย์ของที่รัก ร่างกายและชีวิตเป็นที่สุด เพื่อรักษาสິงซึ่งเห็นว่าประเสริฐยิ่งกว่าของอื่นทั้งสิ้น ผู้ที่มีได้ประพฤติธรรมอยู่โดยปรกติแล้ว นับว่าไม่ได้ฝึกฝนตนไว้ในทางเสียสละเปรียบเหมือนผู้ที่มีได้เคยฝึกหัดให้ชำนาญในทางใช้อาวุธ ถึงแม้ว่าจะอยากใช้อาวุธต่อสู้ศัตรูก็คงไม่สามารถจะทำกิจให้เป็นผลดีได้เท่าที่ผู้เคยฝึกหัดมาแล้ว ดังนี้อุปมาฉันใด ผู้ที่มีได้เคยฝึกฝนใจให้ยินดีและรู้สึกคุณแห่งความเสียสละอยู่ก่อนแล้ว ครั้นไปประสบเวลาที่จะต้องเสียสละเข้าโดยปัจจุบันก็รู้สึกยากในการที่จะเสียสละฉันนั้น”

...เมื่อการประพฤติธรรมเป็นความจำเป็นอันหนึ่ง สำหรับฝึกใจบุคคลให้รู้จักค่าแห่งความเสียสละเช่นนี้ ข้าพเจ้าจึงได้หาญกล้าว่า การประพฤติธรรมเป็นองค์สำคัญอันหนึ่งแห่งความรักชาติ และถ้าใครไม่

ประพฤติกกรรมแล้วจะนับว่า เป็นผู้รู้จักรักษาดีโดยจริงใจไม่ได้เลยเป็นแน่แท้”^{๕๐}

๖) **ความรู้ความเชื่อที่เป็นพื้นฐานแห่งศรัทธาและสัมมาทิฐิ** ได้แก่ ความศรัทธาในพระรัตนตรัย ความเชื่อในเรื่องกรรม และความเข้าใจคุณค่าแห่งอริยสัจ ๔ ที่พระพุทธเจ้าตรัสรู้

ความศรัทธาในพระรัตนตรัย : เน้นคุณค่าความสำคัญในส่วนธรรมมากกว่าเป็นธรรมอันถูกต้องและประเสริฐ กล่าวคือ “การตรัสรู้ธรรมที่ถูกต้องนั้น คือ หย่งเหนแนแก่ใจว่า สิ่งทั้งปวงเป็นเหตุแลผลเกิดเนื่องกันไป โดยธรรมดาเหตุสิ้นผลสิ้นตามกัน หายหวงในบัญญัติแห่งลัทธิต่างๆ แลปฏิบัติตามทางนั้นจนจิตก็ปลอดหมดจนสงบ” และความเป็นผู้มีศรัทธานั้นหมายความว่า “พึงเป็นผู้เชื่อตามพระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนว่า สิ่งทั้งปวงเป็นเหตุแลผลเกิดเนื่องกันมา อย่าเชื่อมงาย อย่างนี้เรียกว่าถึงพร้อมด้วยศรัทธา”^{๕๑}

สัมมาทิฐิที่เนื่องกับความรู้ความเชื่อเรื่องกรรม : “พึงเชื่อกรรมคือการที่ ทำว่าอาจอำนวยผลให้ผู้ทำ ไม่ถ้อยร้อยๆ ว่าทำชั่วจับไม่ได้ไม่ถูกลงโทษ ทำดี ไม่มีผู้รู้ ไม่ได้รับการยกย่อง หาเป็นอันทำไม่ ไม่เสี่ยงเคราะห์ดีเคราะห์ร้าย ไม่ถ้อยมงคลต้นข้าวอันไร้จากเหตุ ไม่ถ้อยนอกคอกกว่าบาปบุญไม่มี มารคาบิดาไม่มี เป็นแต่สมมุติทั้งนั้น เชื่อกรรมเชื่อเหตุ ยอมรับสมมุติ อย่างนี้เรียกว่ามีสัมมาทิฐิ คือความเห็นชอบ”^{๕๒}

^{๕๐} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระบรมราโชวาทและพระบรมราชานุศาสนีย์แสดงคุณานุคุณในงานวิชาของพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว* (พระนคร : โรงพิมพ์พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๐), หน้า ๔๖-๔๗. (ม.จ. ชัชวาลิตเกษมสันต์ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ เจ้าพระยารามราฆพ (ม.ล.พึงบุญ) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๕๑๐).

^{๕๑} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *พุทธมามกะ* (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๑), หน้า ๑๖, ๓๔.

^{๕๒} เรื่องเดิม, หน้า ๑๔.

อริยสัจ ๔ : เป็นสาระที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ตรัสเน้นไว้ใน *เทศนาเสือป่า* กล่าวคือ นอกจากจะทรงวิเคราะห์ให้เห็นผลของการกระทำดีชั่ว ที่มีต่อชีวิตดีชั่วสุขทุกข์ซึ่งเป็นประสบการณ์ประจักษ์ที่เห็นได้ชัดในชีวิตประจำวันแล้ว ยังได้วิเคราะห์ความคิดชั่วความสุขความทุกข์ที่ละเอียดยิ่งขึ้นในความหมายแห่งอริยสัจ ๔ ด้วยเพื่อชี้ให้เห็นภาวะทุกข์หลายด้านของชีวิต เหตุแห่งทุกข์ที่มาจากความอยาก ทั้งความอยากได้ ความอยากจะเป็น และความอยากจะไม่เป็นของคนเรา ความเป็นไปได้ของการดับทุกข์และทางปฏิบัติสายกลางที่นำไปสู่ความดับทุกข์ ^{๕๓}

๓.๒ ค่านิยมพฤติกรรม

จากพื้นฐานความรู้ความเข้าใจหรือทัศนคติข้างต้น ได้นำมาสู่การผลักดันสร้าง *ค่านิยมความประพฤติสัมมาจารี* ที่ถือเป็นคุณธรรมประจำชาติขึ้นโดยอาศัยหลักพุทธธรรมที่เป็นหัวใจของพระพุทธศาสนาในข้อที่ว่า “ละเว้นความชั่ว หมั่นประพฤติความดี” และ “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” เป็นรากฐาน ดังพระราชปรารภที่ว่า

“เป็นหน้าที่ของคนทุกคนที่จะละเว้นความชั่ว หมั่นประพฤติความดี เพื่อประโยชน์และความสุขแห่งตนเอง แห่งบิดามารดาและผู้ร่วมตระกูล แห่งมิตรสหาย และแห่งชาติของตนเป็นที่สุด” ^{๕๔}

“พระพุทธเจ้าของเราจึงได้ทรงสั่งสอนเสียใหม่ว่า ความดีและความชั่ว ซึ่งคนเราจะได้รับย่อมเป็นผลแห่งความประพฤติส่วนตัวเราเอง คือ ถ้าใครทำดีก็คงได้ดี ใครทำชั่วก็คงได้ชั่ว จะมัวหลงหวังได้รับผลจากผู้อื่น ไม่ได้เป็นอันขาด ถ้าคนเราเข้าใจข้อนี้เสียให้ชัดเจนแล้ว ก็เชื่อว่าเข้าใจหัวใจของพระพุทธศาสนาแล้ว ส่วนข้อความอื่นๆ ย่อมเป็นกิ่งก้านสาขาแห่งใจความอันนี้ทั้งสิ้น” ^{๕๕}

^{๕๓} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *เทศนาเสือป่า*, หน้า ๑๘๐-๑๘๑.

^{๕๔} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ปลูกใจเสือป่า*, หน้า ๘๖.

^{๕๕} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *เทศนาเสือป่า*, หน้า ๑๑๐.

ในการเลือกข้อปฏิบัติ *ละเว้นความชั่ว หมั่นประพฤติความดี* ได้พิจารณา โดยมีเป้าหมายให้ผลแห่งการปฏิบัติสนองอุดมการณ์ชาติ-ศาสนา-พระมหากษัตริย์ ในลักษณะที่ว่า “ธรรมอย่างไรจึงจะทำให้รักชาติได้จริง ไม่ใช่รักพูดเล่น ก็อรักจนยอมเสียสละเลือดเนื้อของตัวเองได้” ^{๕๖}

ธรรมปฏิบัติที่ได้รับการเน้นย้ำให้เป็นข้อประพฤติปฏิบัติของชนในชาติที่เด่นคือ ศีล การทำหน้าที่ ความอ่อนน้อม ความเสียสละ ความซื่อสัตย์ ความมีวินัย และความสามัคคี ธรรมปฏิบัติเหล่านี้เรียกว่าเป็น *คิหิปฏิบัติ-ข้อควรประพฤติของผู้ครองเรือน เป็นคุณธรรมประจำชาติ* ซึ่งคนไทยผู้มีความรักชาติและจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์พึงปฏิบัติเพื่อประโยชน์แก่ประเทศชาติโดยส่วนรวม ความหมายและแนวทางปฏิบัติธรรมปฏิบัติเหล่านี้คือ

ศีล ๕ : ให้ความหมายใกล้เคียงกับความหมาย *เบญจศีลขั้นต่ำ* ในสมัยรัชกาลที่ ๔ มาก กล่าวคือ

“ไม่พึงเป็นผู้มีใจเหี้ยมโหดทำร้ายร่างกาย แลผลาญชีวิตมนุษย์ตลอดถึงสัตว์ดิรัจฉานอันควรได้รับความปราณีฯ ไม่พึงล่วงสิทธิถือเอาทรัพย์สินของคนอื่น ด้วยอาการแห่งโจรฯ ไม่พึงทำชั่วด้วยคู่ของคนอื่นฯ ไม่พึงเบิกคำพยานเท็จ ไม่พึงพูดใส่ความคนอื่น ไม่พึงพูดหลอกลวงเอาทรัพย์สินของเขาฯ ไม่พึงเป็นคนขี้เมา จนครองสติไม่อยู่ฯ” ^{๕๗}

พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงอธิบายว่าการปฏิบัติศีลข้อ ๑ กับการทำหน้าที่รบเพื่อป้องกันบ้านเมืองว่ามีสิ่งที่ขัดแย้ง เพราะพระพุทธเจ้ามิได้ทรงห้ามอั้งหังเป็นหน้าที่ของทหารที่ต้องกระทำ ดังเช่น

^{๕๖} เรื่องเดิม, หน้า ๑.

^{๕๗} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *พุทธมามกะ*, หน้า ๒๖-๒๗.

“สมเด็จพระบรมศาสดาของเราทั้งหลาย มิได้ทรงดิเคียนหรือตัดรอนนักรบเลย...สมเด็จพระบรมโลกนาถทรงทราบโดยถ่องแท้ว่านักรบจำเป็นจะต้องมีไว้เพื่อเป็นผู้ป้องกันรักษาชาติบ้านเมือง ย่อมทรงทราบอยู่แล้วว่าพระศาสนาจะถาวรรุ่งเรืองอยู่ได้ก็แต่โดยอาศัยความมั่นคงแห่งบ้านเมือง ถ้ามัวอาณาจักรทรุดโทรมไป หรือถึงแก่ความพินาศล่มจมไปแล้ว พุทธจักรก็ตั้งอยู่ต่อไปมิได้”^{๕๘}

“ข้อนี้แม้พระ (พุทธ) องค์ก็ได้ทรงอนุญาตแล้ว ว่าการที่รบเพียงต่อสู้ศัตรูที่มาย่ำยีขังแดน มาย่ำยีพระพุทธรศาสนา มุ่งร้ายต่อความเป็นใหญ่ของชาติเป็นหน้าที่สมควรแก่ลูกผู้ชายที่จะต้องสู้จนสุดกำลังความสามารถ เมื่อความจำเป็นมีอยู่เช่นนี้แล้ว หน้าที่ของเราผู้เป็นพุทธศาสนิกชนต้องรู้ลึกอย่างหนึ่งกล่าวคือ เราทั้งหลายถึงแม้อุทิศตนเป็นนักรบ เราจะได้ อุทิศตนมุ่งร้ายหมายชีวิตผู้หนึ่งผู้ใดมิได้ และถ้าบังเกิดความจำเป็น ซึ่งเราทั้งหลายจะต้องจับอาวุธขึ้นเพื่อป้องกันชาติ ศาสนา พระมหากษัตริย์ของเราแล้วไซ้ เราทั้งหลายจะต้องตั้งใจกระทำการโดยประกอบด้วย ความตั้งใจ เมตตามากที่สุดที่จะเป็นไปให้ได้ เราจะต้องตั้งใจแต่จำเพาะต่อสู้ผู้ที่จะมาย่ำยี หรือที่จะ โจมตีเราทั้งหลาย”^{๕๙}

การทำหน้าที่: อธิบายในลักษณะที่สัมพันธ์กับเรื่องความรักชาติว่า “การที่จะแสดงให้ปรากฏว่ารักชาติมากกว่ารักตน มุ่งประโยชน์ของชาติยิ่งกว่าประโยชน์ของตน นั้นก็มีอยู่ ที่เป็นทางที่ดีที่สุดคือ ผู้ใดมีหน้าที่อย่างไรควรตั้งใจกระทำที่อันนั้นไป ให้ดีที่สุดที่สามารถจะกระทำได้”^{๑๐๐}

ความอ่อนผัน พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าทรงเน้นว่าเป็นหลักธรรมปฏิบัติที่จำเป็นสำหรับการอยู่ร่วมกันในสังคม “...ความอ่อนผันเป็นธรรมข้อแรก คนที่เห็นแก่ตัวเท่านั้นอยู่กับใครไม่ได้ ต้องคิดถึงผู้อื่นบ้าง คือต้องแบ่งเอาความรักตัว

^{๕๘} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าอยู่หัว, *เทศนาเสือป่า*, หน้า ๖๕.

^{๕๙} เรื่องเดิม, หน้า ๑๕๕.

^{๑๐๐} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *ปลุกใจเสือป่า*, หน้า ๔๖.

ของเราไปรักผู้อื่นบ้าง เอาแต่ใจตนเองฝ่ายเดียวไม่ได้”^{๑๐๑}

เห็นได้ว่าการอธิบายแนวทางปฏิบัติหิปฏิบัติที่ยกเป็นตัวอย่างข้างต้น มีลักษณะประยุกต์เพื่อการนำมาใช้ในชีวิตประจำวันมาก มิได้อิงกับคำอธิบายในพระไตรปิฎกหรือคัมภีร์บาลีสถียหลังอย่างที่เคยทำกันมา รวมทั้งเป็นคุณธรรมที่เลือกสรรขึ้นมาเน้นให้เหมาะกับสังคม โดยในการเลือกสรรอาจจะมีได้คิดถึงพุทธธรรมก็ได้ อย่างไรก็ตาม นอกจากพระบรมราชาธิบายของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวแล้ว การอธิบายธรรมปฏิบัติที่พบในหลักฐานอื่น จะเป็นคำเทศนาหรืองานเขียนของพระภิกษุสงฆ์ก็ดี หรือคำบรรยายในหนังสือแบบเรียนก็ดี ยังอิงสารธรรมกับแนวทางพุทธธรรมเป็นหลัก และมีการเสนอธรรมปฏิบัติหลากหลายทำนองเดียวกับการเสนอในสมัยรัชการที่ ๕ ทั้งนี้มีข้อสังเกตว่ามีการเน้นหมวดธรรมที่เป็นธรรมปฏิบัติระหว่างบุคคลในสังคม เช่น สังคหวัตถุ ๔ ทิศ ๖ พรหมวิหาร มาก โดยตีความสนองอุดมการณ์รัฐ เช่น นอกจากจะกล่าวถึงการทำหน้าที่ระหว่างบุคคลตามแนวทางทิศ ๖ แล้ว ยังได้ขยายความเน้นความสำคัญของการทำหน้าที่ต่อบ้านเมือง คือ มีความจงรักภักดีซื่อสัตย์กตัญญูต่อพระมหากษัตริย์ มีความรักชาติ ตั้งตนอยู่ในความสามัคคี ปฏิบัติตามกฎหมาย เสียภาษีอากร เป็นต้น^{๑๐๒}

เพื่อให้เห็นถึงธรรมปฏิบัติที่มีรากฐานจากพุทธธรรมโดยตรง ตามที่เสนอในสมัยรัชกาลที่ ๖ จึงได้นำธรรมปฏิบัติที่ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงเสนอเป็นหลักปฏิบัติสำหรับพุทธมามกะมาเสนอไว้เป็นตัวอย่างดังนี้

“พึงเป็นผู้ประพฤติสุจริต คือ ประพฤติดีด้วยกายวาจาใจอย่างนี้เรียกว่า
ธรรมจารีฯ

พึงเป็นผู้มีละอายแก่ใจของตน รู้ว่าการอย่างใดไม่เป็นธรรม อย่าทำ

^{๑๐๑} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *เทศนาเสือป่า*, หน้า ๓.

^{๑๐๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *อนุศาสนี ที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓* (๒๔๖๕), หน้า ๒๘-๓๑.

การอย่างนั้น ฝืนความรู้สึก อย่างนี้เรียกว่ามีหิริฯ

ฟังเป็นผู้รู้จักเกรงกลัวต่อการทำผิด ฟังทำความพอใจในการทำ
ถูกอย่างนี้เรียกว่ามี โอตตปปะฯ

ฟังเป็นผู้มีศรัทธา ในเมื่อจะทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง อย่าให้เชื่อนไป
เป็นบาป อย่างนี้เรียกว่าผู้สำรวมฯ

ฟังรู้จักข่มใจของตนไว้ให้อยู่ ในเมื่อความปรารถนาจะทำบาปเกิด
ขึ้นอย่างนี้เรียกว่าผู้ฝึกตัวแล้วฯ

ฟังเป็นผู้มีความเพียรทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้ยากลำบากปานใดฟัง
ตั้งอุตสาหะเพื่อให้สำเร็จอย่าทอดเลยง่าย ๆ อย่างนี้เรียกว่าผู้บากบั่นฯ

ฟังเป็นผู้แก้สลักสำในการงานทั้งปวง อย่าครั้นคร้ามต่อภัย อย่างนี้
เรียกว่าผู้องอาจฯ

ฟังเป็นผู้อดทนต่อความลำบาก หรือสิ่งไม่เป็นที่พอใจอันมาถึงเข้า
อย่าแสดงวิการง่าย ๆ อย่างนี้เรียกว่ามีขันติฯ

ฟังเป็นผู้ตั้งสติในเมื่อจะทำ ในเมื่อจะพูด ฟังนึกให้รอบคอบก่อนแล้ว
จึงทำแล้วจึงพูด อย่างนี้เรียกว่าผู้มีสติฯ

ฟังเป็นผู้ไม่ผลัดตัวในเมื่อทำอยู่ ในเมื่อพูดอยู่ ฟังรู้รอบคอบถึง
การทำถึงคำพูด อย่างนี้เรียกว่ามีสัมปชัญญะ ฯ

ฟังเป็นผู้ไม่เลินเล่อในการการในความประพฤติ และในความเป็นไป
ของตน ฟังเว้นความเสื่อมเสียอันหากจะมีขึ้นอย่างนี้เรียกว่าผู้ไม่ประมาทฯ

ฟังเป็นผู้ซื่อตรง ในท่านผู้ที่ควรภักดี แลในผู้ที่ตนคบด้วย ในการการ
อันเกี่ยวกับผู้อื่น อย่างนี้เรียกว่าผู้มีสัตย์ ฯ

ฟังเป็นผู้สนใจการเรียน มุ่งจะรู้สิ่งที่ยังไม่รู้ จะเข้าใจสิ่งที่รู้อย่างแล้ว
ให้ปรุโปร่ง อย่างนี้เรียกว่าผู้ใคร่ศึกษา ฯ

ฟังเป็นผู้หมั่นสังเกตเทียบเคียงใช้ความคิดถึงการ หรือสิ่งอันตนได้
พบเห็น หรือ ได้เรียนมาเพื่อเกิดปัญญา อย่างนี้เรียกว่าผู้ปัญญาฯ...”๑๐๓

๑๐๓ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. พุทธมามกะ, หน้า ๒๗-๒๘.

แนวทางการเสนอธรรมปฏิบัติที่ยกเป็นตัวอย่างข้างต้นนี้ มีลักษณะคล้ายกับคำอธิบาย เบญจศีลอย่างคำ ของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมาก คือปรับสาระให้เป็นการปฏิบัติที่เป็นจริงได้ในชีวิตประจำวันของคนทั่วไป เป็นธรรมระดับศีลธรรมที่รองรับชีวิตไทยยุคพัฒนา ขณะเดียวกันก็ช่วยเสริมสร้างเสถียรภาพของชาติ โดยเฉพาะในภาวะรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์

ใน**ส่วนพระภิกษุสงฆ์** พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ตรัสถึงลักษณะของพระภิกษุสงฆ์ที่สมควรแก่ความเคารพไว้ใน **เทศนาเสือป่า** ตอน ความประพฤติแห่งศาสนิก ไว้ ๕ ประการคือ

๑. เป็นผู้ที่ได้ตั้งใจในทางเนกขัม ละฆราวาสเสีย ทั้งบ้านเรือนและสมบัติ เพื่อจะได้ทำประโยชน์แก่เพื่อนมนุษย์
๒. เป็นผู้ตั้งใจอุทิศสาหะเล่าเรียนพระธรรมวินัย เพื่อให้ย่นยง คงอยู่มิให้เสื่อมทราม
๓. เป็นผู้สั่งสอนชักจูงแก่ชนให้ประพฤติสัมมาจารี ตั้งอยู่ในศีลธรรมรักษาความสุจริต ละเว้นทุจริตเพื่อจะได้ไม่เบียดเบียนซึ่งกันและกัน
๔. เป็นผู้ประพฤติตนดั่งงาม เป็นตัวอย่างแก่สามัญชน
๕. เป็นผู้ที่ไม่เอาเปรียบเพื่อนบ้านไม่ใจคอยแต่นั่งรับความบำรุงเปล่าๆ แล้วและไม่ทำประโยชน์ตอบแทน

ผู้ที่ประพฤติพร้อมด้วยองค์ ๕ เช่นนี้ จึงจะเป็นผู้ที่สมควรได้รับความเคารพและทะนุบำรุงแห่งเราทั้งหลายผู้เป็นอุบาสก และถ้าเราทั้งหลายพร้อมใจตั้งใจเสียว่า ถ้าใครไม่มีลักษณะบริบูรณ์ทั้ง ๕ สถาน คือไม่เป็นพระภิกษุอย่างเคร่งครัดดีจริงแล้ว จะไม่ได้รับความเคารพหรือความทะนุบำรุงของเราทั้งหลายขณะนี้เชื่อว่าคงจะเป็นประโยชน์แก่ศาสนาเป็นอันมาก”^{๑๐๔}

^{๑๐๔} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, **เทศนาเสือป่า** หน้า ๕๔.

กระแสพระราชดำริข้างต้นนี้ นับว่ามีคุณค่าต่อการวางรากฐานพระพุทธศาสนาในส่วนศาสนบุคคลมาก และโดยที่จริงสาระที่นำเสนอก็หมายถึงเพียงการปฏิบัติธรรมระดับศีลธรรมของพระภิกษุสงฆ์เท่านั้น

นอกจากสาระพุทธธรรมระดับศีลธรรมดังกล่าวแล้ว ยังได้มีการเสนอสาระพุทธธรรมที่ลึกซึ้งทั้งในส่วนปริยัติปฏิบัติ ตามแนวการสอนในสมัยรัชกาลที่ ๔ ด้วยผลงานที่เด่น คือ ผลงานของพระอุบาลีคุณูปมาจารย์ (จันทร์ สิริจันโท)^{๑๐๕}

วิธีการสื่ออุดมการณ์และคุณธรรมประจำชาติข้างต้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากจะสื่อผ่านระบบการศึกษาของรัฐแล้ว พระองค์ก็ได้ถือเรื่องการเผยแผ่พุทธธรรมเป็นพระราชกรณียกิจสำคัญที่พระองค์พึงกระทำด้วยพระองค์เองด้วย นอกจากนี้ยังได้สนับสนุนให้ผู้อื่นเผยแพร่อีกด้วย ทั้งนี้พระองค์มีพระราชดำริว่าการสื่อธรรมคำสอนควรให้เข้าใจง่ายด้วยการใช้ถ้อยคำสำนวนอย่างคนธรรมดาพูด จึงมีพระราชดำริให้เปลี่ยนวิธีการเขียนคำบาลีเสียใหม่ในลักษณะที่ช่วยให้ประชาชนอ่านออก เสียงได้ง่าย ทรงอธิบายความจำเป็นในเรื่องการเปลี่ยนวิธีการเขียนคำภาษาบาลีนี้ว่า

“การที่เขียนเช่นนี้ข้าพเจ้าก็รู้สึกว่าเป็นการอุตตะริศคิดแบบแผน แต่ข้าพเจ้ารู้สึกว่าจะให้ผู้อ่านที่ไม่เคยเรียนธรรมวินัยอ่านสำเนียงให้ถูกหรือใกล้เคียงถูก ดีกว่าที่จะให้คงอ่านผิดๆ เขวๆ ไป ข้าพเจ้าจึงจำต้องขออภัยแห่งท่านผู้รอบรู้ในทางภาษามคธด้วย”^{๑๐๖}

^{๑๐๕} พระอุบาลี คุณูปมาจารย์ (สิริจันโท จันทร์), *บันทึกธรรมเทศนา* (กรุงเทพฯ : องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๒๔).

พระอุบาลี คุณูปมาจารย์ (สิริจันโท จันทร์), *ประมวลธรรมบรรยาย* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๑).

^{๑๐๖} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *พระบรมราโชวาทและพระบรมราชานุศาสนีย์ แสดงคุณานุคุณในงานวิชาบูชาพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว*, หน้า ๕๒.

๓.๓ คติความเชื่อ

ในด้านคติความเชื่อ มีหลักฐานว่า พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีความเชื่อในเรื่องปาฏิหาริย์ขององค์พระปฐมเจดีย์ ซึ่งเกิดขึ้นในสมัยของพระองค์ ๒ ครั้ง ครั้งแรกก่อนเสด็จขึ้นเสวยราชย์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๒ ครั้งที่ ๒ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ เมื่อขึ้นเสวยราชย์แล้ว พระองค์ทรงเล่าถึงปาฏิหาริย์ของพระปฐมเจดีย์ว่า

“ปรากฏว่ามีแสงสว่างพุ่งขึ้นไปจากยอดองค์พระปฐมขนาดประมาณ เท่าลำตาล แสงนั้นพุ่งขึ้นไปสูงมากและมีแสงสะท้อนกลับลงมาสว่างทั่วองค์พระเจดีย์ เห็นองค์พระจากพระราชฐานที่สนามจันทร์ได้ชัด แสงสว่างนั้นคงอยู่ประมาณ ๕ นาที แล้วก็ค่อยๆ ลดลงหายกลับเข้าไป ในองค์พระปฐม”^{๑๐๗}

เมื่อพระองค์ได้ทอดพระเนตรเช่นนั้น ก็ทรงรับสั่งให้ข้าราชการบริพารที่โดยเสด็จประพรมกันสวดมนต์สรรเสริญคุณพระรัตนตรัย มีข้อวิเคราะห์ว่า “การที่พระองค์ทรงพระราชปิติมากเกี่ยวกับปาฏิหาริย์ของพระปฐมเจดีย์ เพราะองค์พระปฐมเจดีย์ได้เคยแสดงปาฏิหาริย์ปรากฏแก่สมเด็จพระมหาจักรพรรดิราชรัชกาลที่ ๔ และรัชกาลที่ ๕ มาแล้ว ยิ่งในรัชสมัยของพระองค์ องค์พระปฐมเจดีย์ได้แสดงปาฏิหาริย์ถึง ๒ ครั้ง ทำให้พระองค์ทรงเชื่อมั่นในบุญญาบารมีของพระองค์”^{๑๐๘}

๔. พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์สมัยรัชกาลที่ ๗

ในช่วงระยะเวลา ๗ ปีนับแต่ที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเสวยสิริราชสมบัติใน พ.ศ. ๒๔๖๘ จนถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ นั้น พุทธธรรมที่เป็นรากฐาน

^{๑๐๗} ม.ร.ว.คึกฤทธิ์ ปราโมช, *เก็บเล็กผสมน้อย* (พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๑๔), หน้า ๔๑.

^{๑๐๘} สุริย์ ทรัพย์สุนทร, “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระราชดำริทางด้านพระพุทธศาสนาที่มีผลต่อการดำเนินการปกครองประเทศ” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๒๗.

โลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของคนไทยยังคงสืบเนื่องสาระแนวปฏิบัติมาจากสมัยก่อนหน้านี้นี้ มีการนำผลงานหนังสือธรรมที่แต่งในสมัยรัชกาลที่ ๔ รัชกาลที่ ๕ และในรัชกาลที่ ๖ มาพิมพ์เผยแพร่จำนวนมาก ทั้งผลงานแปลพระสูตร เช่น *กาลามสูตร สุกสูตร สัมปสาทนียสูตร* ของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) ผลงานธรรมระดับศีลธรรม เช่น *กรรมวิภาค* ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ *นวโกวาท พุทธมามกะเรื่องศีล* ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผลงานธรรมปฏิบัติขั้นสูง เช่น *จตุรารักขภาวนาและวิปัสสนาภาวนา* ของสมเด็จพระสังฆราช (สา ปุสฺสเทว) สมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน ของพระธรรมไตรโลกาจารย์ (เดช ฐานจิระ) และสมเด็จพระวันรัต (พุทธสิริ)^{๑๐๕}

สาระพุทธธรรมที่เสนอในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๗ เองก็มีสาระทำนองเดียวกับสมัยที่ผ่านมา ทั้งนี้ มีสาระที่เป็นความนิยมซึ่งประเมินได้จากหลักฐานที่มี คือ

๑) *ความสำคัญของการนำหลักฐานพุทธธรรมมาปฏิบัติ* ในชีวิตโดยกล่าวถึงธรรมชาติความต้องการความสุขหลักทุกข์ของมนุษย์ทำนองเดียวกับที่เน้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ เช่น

“ทุกคนเกิดมา ย่อมปรารถนาความสุข เกลียดชังความทุกข์ด้วยกัน ทั้งสิ้นข้อนี้เป็นสิ่งที่แน่นอนที่สุด...เพราะความสุขเป็นของเย็นความทุกข์เป็นของร้อน”^{๑๐๖}

^{๑๐๕} สมเด็จพระสังฆราช (สา). *จตุรารักขภาวนาและวิปัสสนาภาวนา* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๐).

พระธรรมไตรโลกาจารย์ (เดช ฐานจิระ) และสมเด็จพระวันรัต (พุทธสิริ). *ธรรมสมบัติ หมวด ๑๐ สมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๑).

^{๑๐๖} พระมหาเย็น รตนาโก. *บุญกิริยาวัตถุ ๓* (ม.ป.ป.), หน้า ๓. (พิมพ์ในการฉลอง อุโบสถวัดโพธาราม กุมภภาพันธุ์ ๒๔๗๕)

๒) *กรรม บุญบาป* ในลักษณะที่เป็นการกระทำที่ก่อผลดีผลชั่วแก่ชีวิตของบุคคลและสังคมในปัจจุบัน เช่น

“บุญ ได้แก่กุศลกรรมอันชำระสันดานให้หมดจดผ่องใส เมื่อเกิดขึ้นในสันดานของบุคคลใด บุคคลนั้นจะพูดอะไรหรือจะคิดอะไร ก็ล้วนเป็นสุจริต”^{๑๑๑}

“การให้ทาน...เป็นการเฉลี่ยความสุขให้แก่ผู้อื่น เกื้อกูลอุดหนุนผู้อื่น ให้มีกำลังอันจะทำและบำเพ็ญคุณประโยชน์แก่ตัวและคนอื่นต่อไป ทั้งเป็นการแสดงอัธยาศัยใจคออันกว้างขวาง เป็นผู้มีเมตตากรุณาฝังอยู่ในสันดานกำจัดความโลภและความตระหนี่ออกเสียได้”^{๑๑๒}

๓) *อิทธิบาท ๔ สัมปรัสนธรรม ๗ กุศลกรรมบถ ๑๐* ในฐานะธรรมปฏิบัติ เพื่อการพัฒนาตนเองให้เกิดความก้าวหน้าในหน้าที่การงานและได้รับการยอมรับยกย่องจากผู้อื่น^{๑๑๓}

๔) *สังกหัตถุ ๔ มิตร ๔ ทิศ ๖* ในฐานะธรรมปฏิบัติเพื่อการทำหน้าที่และการอยู่ร่วมกันในลักษณะเกื้อกูลสงเคราะห์วัตถุสิ่งของและความสุขความดีงามให้แก่กัน^{๑๑๔}

สิ่งที่น่าสนใจในการเสนอพุทธธรรมในสมัยรัชกาลที่ ๗ คือ ฆราวาสได้สนใจแต่งหนังสือธรรมเผยแผร์ และมีการวิเคราะห์สาระธรรม ซึ่งถึงแม้ว่าจะอิงกับสาระพุทธธรรมตามไตรปิฎก ก็มีการสร้างสรรค์เนื้อหาตามความเข้าใจของผู้แต่ง อย่างเป็นตัวของตัวเอง ตัวอย่างเช่น การนำเสนอเรื่อง ศิล ใน *หนังสือเรื่องพระพุทธศาสนาย่อ* ของนายร้อยตำรวจเอก หลวงไพรีพินาศ มีการจำแนกศิลปะออกเป็น ศิลนอก ศิลใน ศิลกลาง ซึ่งสัมพันธ์กับสาระโลกาธิปไตย อุตตาธิปไตย และธัมมาธิปไตยใน

^{๑๑๑} เรื่องเดิม, หน้า ๕.

^{๑๑๒} เรื่องเดิม, หน้า ๑๓.

^{๑๑๓} พระยาศรีราชอักษร, *ทศวิภาค* (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๔๗๘), หน้า ๑๘-๔๒, ๖๒.

^{๑๑๔} เรื่องเดิม, หน้า ๔๘, ๘๘.

ทางปฏิบัติที่น่าสนใจว่า

“ศีล ก็คือ ศีล ๕ ศีล ๘ ศีล ๑๐ ศีล ๒๒๗ ศีลทุกประเภทมีอาการ รักษาเป็น ๓ อย่าง คือรักษานอกอย่าง ๑ รักษาศีลในอย่าง ๑ รักษาศีลกลาง อย่าง ๑

รักษาศีลนอกนั้น โดยเชื่อต่อผู้อื่น หรือเชื่อแบบแผนตำราตามที่รู้มา ถ้าใครรักษาศีลหรือบวช ได้บุญมาก บุญญัตติว่ารักษาศีลนอก ดังคำว่า โลกธิปไตยฯ

รักษาศีลในนั้น คือไม่เชื่อผู้อื่น เห็นว่าการรักษาศีลก็เพื่อกำจัดกิเลส ความชั่วอย่างที่ยาบให้พ้นจากกายวาจาใจ จะเว้นจากความชั่วสิ่งใดก็ เพราะเห็นโทษในสิ่งนั้นคงเว้นจากฆ่าสัตว์ ก็เพราะรู้ว่า สรรพสัตว์มีชีวิตร์ เป็นของรักฉันใด เขาก็รักชีวิตร์ฉันนั้นดังนี้ เป็นต้น ตนก็ได้รับความ เย็นใจเพราะจิตรจะคิดฆ่าไม่มี สัตว์อื่นทั้งโลกก็ได้รับความ สุข การรักษา เพราะเห็นโทษและคุณ ในตนดังนี้บุญญัตติว่ารักษาศีลในดังคำว่าอิตตธิปไตย

รักษาศีลกลางนั้น คือสิ้นความเห็นนอกเห็นใน เพราะรู้จักธรรมชาติ ของศีลอาการที่เป็นปกติของกาย วาจา ใจ เป็นธรรมชาติอยู่เอง การที่ รักษาศีลนั้นเป็นอุบายที่จะทำกายวาจาใจไม่ให้เสียปกติ ปกตินั้น หมายความว่า สะภาวะ หรือธรรมดาดังกองรูปก็เป็นปกติส่วนรูปเวทนา ก็เป็นปกติส่วนเวทนา สัญญาก็เป็นปกติส่วนสัญญา สังขารก็ เป็นปกติส่วนสังขาร วิญญาณก็เป็นปกติส่วนวิญญาณ เมื่อรู้ส่วน ปกติเบญจขันธ์อย่างนี้ก็เข้าใจได้ในการรักษาให้เป็นปกติเพราะเบญจ ขันธ์ ติดเนื่องเป็นอันเดียวกัน จึงเกิดมีวิกาลเสียปกติได้ จนถึงฆ่าสัตว์ ลักทรัพย์ เป็นต้น การรักษาศีลก็เพื่อเกี่ยจกันกายวาจาใจให้เป็นปกติอยู่ ตามสภาพ ไม่ให้วิกาลผิดไปในทางที่ชั่วทุจริตเท่านั้น การรักษาศีลโดย สะภาวะปกติธรรมดาอย่างนี้ บุญญัตติว่ารักษาศีลกลาง ดังคำว่าธัมมา ธิปไตย^{๑๑๕}

^{๑๑๕} นายตำรวจเอกหลวงไพรีพินาศ, หนังสือเรื่องพุทธศาสนาย่อ (นครราชสีมา : โรงพิมพ์ วิโรจน์บัณฑิตกิจ, ๒๔๗๔), หน้า ๔๑-๔๒.

ในผลงานเรื่องเดียวกันนี้ ยังได้อธิบายความหมายของคติความเชื่อ พุทธกาล ๕,๐๐๐ ปี ในสาระที่เชื่อมโยงกับสถานะจันทร์ ๕ ดังนี้

“...ศาสนาก็คือคำสอน เมื่อพระองค์ (พระพุทธเจ้า) สั่งสอนใน
 ธรรมหมู่ใด ธรรมหมู่นั้นก็เรียกว่าศาสนา เพราะเหตุฉะนั้น เมื่อพระองค์
 จะตรัสเทศนาในธรรมหมวดใดก็ดี ก็เพื่อจะให้เห็นโทษในปัญจะจันทร์
 ทั้งห้าว่าไม่เที่ยงเป็นทุกข์ให้อาตมะตัวตน ปรารถนาจะให้สัตว์เห็นแจ้ง
 ตามธรรมที่เป็นจริงจะได้มีความเบื่อหน่ายละเสียซึ่งปัญจะจันทร์ทั้งห้าอัน
 เป็นตัวทุกข์...ก็เมื่อปัญจะจันทร์ทั้งห้าอันเป็นตัวทุกข์ดับสนิท แล้วก็
 เรียกว่านิพพาน....เพราะละความยินดีในร้ายและละความยึดถือรักใคร่
 ในปัญจะจันทร์ นี้แหละเรียกว่าศาสนา ๕๐๐๐ คือ รูปพัน ๑ เวทนาพัน ๑
 สัญญาพัน ๑ สังขารพัน ๑ วิญญาณพัน ๑ รวมเป็น ๕๐๐๐ เรียกว่า
 ศาสนาแท้”^{๑๑๖}

การนำเสนอในแนวข้างต้นนี้ แสดงให้เห็นถึงแนวโน้มของความอิสระใน
 การแสวงหาความหมายใหม่ทางพุทธศาสนาโดยเฉพาะในหมู่มุรวาส ซึ่งน่าจะเกิด
 ขึ้นจากการขยายตัวทางการศึกษา ทำให้มุรวาสที่ได้รับการศึกษากลับมาในการแสดง
 ความคิดเห็นแม้ในทางศาสนามากขึ้น

กิจกรรมใหม่ในด้านการเผยแพร่สาระพุทธธรรมในสมัยรัชกาลที่ ๑ คือ
 การส่งเสริมการแต่งและการเผยแพร่วรรณกรรมพุทธศาสนาสำหรับเด็ก กิจกรรมนี้
 เป็นพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏพระราชดำรินี้ในคำนำ
 ของ หนังสือ *พุทธมามกะ* ซึ่งพระองค์ทรงโปรดฯ ให้จัดพิมพ์ขึ้นว่า

“สำหรับประเทศสยามนั้น ก็ได้มีส่วนในการเผยแพร่พระพุทธศาสนา
 อยู่บ้างในเวลานี้ เช่น ได้ชำระและพิมพ์พระไตรปิฎกขึ้นใหม่ เป็นต้น
 สำหรับการเผยแพร่นั้นจะทำเพียงเท่านี้ก็พองามอยู่ แต่สำหรับการสั่งสอน

^{๑๑๖} เรื่องเดิม, หน้า ๕๔-๕๕.

ในประเทศของเราเองนั้น จะนับว่าทำดีแล้วไม่ได้เลย การสอนเด็กต้อง นับว่าบกพร่องที่สุด เมื่อแต่ก่อนนี้ย้ายแก่หรือพี่เลี้ยงในบ้านก็ได้พยายาม สอนบ้างอย่างงูๆ ปลาๆ ครั้นมาบัดนี้ ต้องนับว่ากลับชุดโชมลงไปอีก เพราะการสอนในบ้านก็เกือบจะไม่มี การสอนตามวัดก็น้อยลง เพราะมี โรงเรียนอื่นๆ แทนพระสอนหนังสือ ตามโรงเรียนก็หาได้สอนศาสนา อย่างจริงจังไม่ เด็กที่สวดมนต์ได้มีน้อยที่สุดและไหว้พระไม่เป็นก็มี ผู้ที่ จะเล่าเรียนมักเป็นคนอายุมากที่บวชบ้างที่เป็นอุบาสกอุบาสิกาบ้าง แต่ที่ เรียนจริงก็ต้องนับว่าน้อยมาก ถ้าเปรียบกับจำนวนพลเมืองทั้งหมด

การสั่งสอนเด็กที่ยังบกพร่องอยู่นั้น น่าจะแก้ไขได้ไม่ยากนัก และเป็น ของที่ควรพยายามแก้อย่างยิ่ง จริงอยู่พระพุทธศาสนาเป็นศาสนาที่ลึกซึ้ง สอนให้เด็กเข้าใจยาก แต่ก็มีธรรมที่สอน ได้มากมาย เช่น เรื่องกรรมและ อื่นๆ อีกที่หยิบเลือกได้...

ข้าพเจ้ารู้สึกว่าการสั่งสอนศาสนาแก่เด็กนี้เป็นของสำคัญยิ่งนักสำหรับ ความเจริญมั่นคงของชาติและประเทศ ข้าพเจ้าอยากจะทำอาราธนาพระ- ภิกษุสงฆ์อันเป็นที่นับถือและมีความรู้ดียิ่งในหลักพระพุทธศาสนา ของจ ะช่วยกันแต่งตำรา อันจะเป็นหนทางให้บิดามารดาของเด็กชาวสยาม จะ สามารถนำเอาไปใช้สั่งสอนลูกหลานของตนๆ ให้เป็นผลดีเกิด จะเป็น กุศลและคุณประโยชน์อันใหญ่ยิ่ง”^{๑๑๗}

ในส่วนพระราชกรณียกิจ ด้านการส่งเสริมการแต่งและเผยแพร่วรรณกรรม พุทธศาสนาสำหรับเด็กนั้น นอกจากทรงโปรดฯ ให้พิมพ์หนังสือ *พุทธมามกะ* ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสแล้ว ยังได้โปรดฯ ให้มีการ ประกวดแต่งหนังสือสอนพระพุทธศาสนาแก่เด็ก พระราชทานรางวัลแก่ผู้แต่งหนังสือ ชนะประกวด ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๖๒ และให้พิมพ์หนังสือชนะประกวดนี้ พระราชทาน เนื่องในโอกาสทรงบำเพ็ญพระราชกุศลวิสาขบูชา ตลอดรัชสมัยของพระองค์ (พระราชประเพณีนี้ได้มีสืบต่อมาจนถึงรัชกาลปัจจุบัน)^{๑๑๘}

^{๑๑๗} พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าอยู่หัว, “คำนำ” *พุทธมามกะ*, หน้า ฉ-ช.

^{๑๑๘} วัชระ คงอดิศักดิ์, *วรรณกรรมพระพุทธศาสนาฉบับได้รับพระราชทานรางวัล* (กรุงเทพฯ มหานคร : บัณฑิตการพิมพ์, ๒๕๒๒), หน้า (๖).

พระราชดำริเรื่องส่งเสริมการแต่งและเผยแพร่ วรรณกรรมพุทธศาสนา สำหรับเด็กนี้ ได้มีผลทำให้เกิดความตื่นตัวในการแต่งหนังสือธรรมสำหรับเด็กและเยาวชนมากขึ้นดังเช่นในหนังสือ *ทิววิภาค* พระยาศรีราชอักษร ผู้เรียบเรียงได้เขียนไว้ในคำปรารภ ว่าท่านได้เขียนหนังสือดังกล่าวขึ้นเพื่อ “รวบรวมข้อปฏิบัติที่ควรแก่ผู้เยาว์ที่ควรจะศึกษาขึ้นไว้สำหรับเรียนรู้รักษาตัว ตลอดถึงการปกครองบ้านเรือน และดำรงวงศ์สกุลเจริญรอยตามบรรพบุรุษของตนให้รุ่งเรืองสืบไปภายหน้า ...เสมือนได้กรุยทางให้เดินในที่ไม่วรกษฏ”^{๑๑๕}

กล่าวโดยสรุป พุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวทัศน์ของคนไทยสมัยรัชกาลที่ ๔ (พ.ศ. ๒๓๕๔-๒๔๑๑) ยังคงหัวข้อธรรมทั้งในส่วนสาระความรู้และใน ส่วนค่านิยมพฤติกรรมตามระบบพุทธธรรมที่สืบเนื่องกันมาในสังคมไทยแต่สมัยสุโขทัยกล่าวคือ สาระธรรมพื้นฐาน กล่าวถึงเรื่องกระแสชีวิตที่เป็นไปตามกรรม ภาวะความไม่เที่ยงของชีวิต ความสำคัญของการพัฒนาชีวิตไปสู่เป้าหมายการพ้นทุกข์ ความสำคัญของการมีพระรัตนตรัยเป็นที่พึ่งของชีวิต ส่วนค่านิยมพฤติกรรม กล่าวถึงความประพฤติในส่วน ศีล กุศลกรรมบถเป็นต้น แต่มีความแตกต่างจากสมัยที่ผ่านมาคือ การนำเสนอสาระไม่ใช่โครงสร้างไตรภูมิ เน้นและอ้างอิงสาระจากพระไตรปิฎก ให้ความสำคัญต่อประสบการณ์ประจักษ์ในชีวิตปัจจุบันในส่วนคติความเชื่อ ได้พยายามปรับเปลี่ยนคติความเชื่อที่เห็นสมควรและอยู่ในขอบข่ายที่ทำความเปลี่ยนแปลงได้เช่น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริยกเลิกคติชีวิตพระโพธิสัตว์และเป้าหมายพุทธภูมิในส่วนพระมหากษัตริย์ ในสมัยรัชกาลที่ ๕ (พ.ศ. ๒๔๑๑ - ๒๔๕๓) ได้มีการเลือกสรรและเสนอสาระพุทธธรรมเพื่อสนองความต้องการของรัฐ ในการสร้างคนที่มีคุณภาพ ประพฤติชอบเลี้ยงชีวิต เพื่อประโยชน์ต่อการพัฒนาประเทศสู่อารยธรรมตะวันตกในลักษณะที่ยังมีพระพุทธศาสนาเป็นรากฐาน สาระพุทธธรรมจึงเน้นที่จรรยาทั้งจรรยาพื้นฐานตามค่านิยมเดิมคือศีล กุศลกรรมบถ ๑๐ จรรยาเพื่อการพัฒนาตนเองให้ประสบความสำเร็จในชีวิตและได้

^{๑๑๕} พระยาศรีราชอักษร, *ทิววิภาค*, หน้า ๗.

รับการยอมรับทางสังคม และจรรยาเพื่อการทำหน้าที่ต่อผู้อื่น การพยายามเลือกสรร พุทธธรรมเพื่อสนองตอบวิถีชีวิตของคนในสังคมที่มีความซับซ้อนมากขึ้น ทำให้เกิดการเสนอพุทธธรรมหลายหมวดทั้งที่เป็นองค์ความรู้และแนวทางปฏิบัติ ที่สำคัญ สาระพุทธธรรมได้รับการบรรจุไว้ในระบบการศึกษาใหม่ ซึ่งผู้กำหนดแนวทางการ ศึกษาให้ความสำคัญมากในฐานะที่เป็นหลักแห่งการสร้างคนให้มีคุณภาพ ความ ประพฤติชอบและเลี้ยงชีวิตชอบ ขนานไปกับวิชาความรู้เพื่อการทำมาหากิน สาระ พุทธธรรมที่อยู่ในระบบการศึกษาใหม่นี้ มีผลทำให้ปรัชญาการศึกษาของไทยได้ เคลื่อนจากปรัชญาความรู้คือคุณธรรม มาเป็น ปรัชญาความรู้คู่คุณธรรม ในสมัย รัชกาลที่ ๖ (พ.ศ. ๒๔๕๑ - ๒๔๖๘) พุทธธรรมได้รับการเลือกสรรและนำเสนอ เพื่อสนองอุดมการณ์ชาติ-ศาสนา-พระมหากษัตริย์ สาระพุทธธรรมโดยส่วนใหญ่คง หัวข้อธรรมและเนื้อหาตามแบบในสมัยรัชกาลที่ ๕ แต่มีการขยายความเชื่อมโยงถึง ความกตัญญูความจงรักภักดีและการทำหน้าที่เพื่อธำรงความมั่นคงแห่งอุดมการณ์ข้างต้น ในสมัยรัชกาลที่ ๗ (พ.ศ. ๒๔๖๘ - ๒๔๗๕) สาระพุทธธรรมสืบทอดต่อจาก สมัยรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ โดยเฉพาะธรรมเนียมปฏิบัติเพื่อการ ทำหน้าที่ ฆราวาสได้มีบทบาทในการแต่งหนังสือธรรมมากขึ้น รวมทั้งมีแนวโน้มของการตี ความสาระพุทธธรรมตามความเข้าใจของแต่ละบุคคลมากขึ้นกิจกรรมที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงให้ความสำคัญพิเศษ คือการส่งเสริมการแต่งและเผยแพร่ วรรณกรรมพุทธศาสนาสำหรับเด็ก

ปัจจัยสำคัญที่มีผลต่อการเลือกสาระพุทธธรรมในช่วงสมัยรัชการที่ ๔ ถึง รัชกาลที่ ๗ คือ ความรู้แบบตะวันตก ในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๔ ความรู้นี้ได้ผสมกับ ความรู้พุทธธรรมตามไตรปิฎกซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าได้ทรงศึกษาและ ปฏิบัติอย่างลึกซึ้ง มีผลทำให้เกิดการแปรเปลี่ยนสาระและวิธีการนำเสนอที่ค่อยๆ ออกจากโครงสร้างเดิมที่รักษาสืบเนื่องมาจากสมัยสุโขทัย มาสู่แนวทางการนำเสนอ ที่เน้นความเป็นเหตุเป็นผลตามประสบการณ์ประจักษ์ปัจจุบันมากขึ้น นับแต่สมัยรัชกาล ที่ ๕ ความรู้และความต้องการความรู้แบบตะวันตก ทำให้สาระพุทธธรรมได้รับการ เน้นเพื่อประโยชน์ต่อการพัฒนาตนเองและสังคมในมิติความสำเร็จทางวัตถุมากขึ้น

ถึงแม้ว่า ความพยายามที่จะธำรงพุทธธรรมในฐานะรากฐานสังคมไทยใน ๔ รัฐสมัยนี้ จักมีผลต่อการรักษาชาติไทยที่คงความเป็นไทยในส่วนแผ่นดินและวัฒนธรรมไว้ได้ กระแสชีวิตของคนไทยที่ถูกเร้าต่อความต้องการความสำเร็จทางวัตถุ น่าจะทำให้ สาระพุทธธรรมในแง่ค่านิยมพฤติกรรมมีความหมายน้อยลง ขณะเดียวกัน สาระเรื่อง กรรมตามบริบทเดิมก็คลอนแคลนลงในระบบการศึกษาแบบตะวันตก การอธิบาย ความเป็นเหตุเป็นผลของกรรมตามประสบการณ์ประจักษ์ ที่เน้นชีวิตสุขทุกข์ที่เกิด จากความประพฤติชั่ว ก็อาจไม่ตรงกับประสบการณ์เชิงประจักษ์ในชีวิตตามภาพที่ เห็นของคนไทย ในส่วนนี้ มีผลทำให้คนไทยบางส่วนมีหิริโอตตปะ-ความละอาย และเกรงกลัวที่จะกระทำชั่วและได้รับผลการทำชั่วตามกฎหมาย น้อยลง พระราชปราชญ์ของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ว่า ความรู้ทางพระพุทธ ศาสนาของคนไทยในสมัยของพระองค์ “...ต้องนับกลับชุดโซมลงไปอีก ...ผู้ที่ เล่าเรียนมักเป็นคนอายุมากที่บวชบ้าง ที่เป็นอุบาสกอุบาสิกาบ้าง แต่ที่เรียนจริงก็ ต้องนับว่าน้อยมาก ถ้าเปรียบกับจำนวนพลเมืองทั้งหมด” เป็นเครื่องประเมิน สถานภาพแห่งพุทธธรรมในกระแสชีวิตไทยยุคพัฒนาเพื่อความก้าวหน้าทางวัตถุเป็น อย่างดี

ในสภาพเช่นนี้ เมื่อหวนกลับมาพิจารณาถึงพระราชกรณียกิจ และกรณียกิจ ของพระภิกษุสงฆ์และบุคคลหลายท่านที่ได้ทุ่มเทปัญญาเผยแผ่พุทธธรรม ในช่วง ๘ ทศวรรษแห่งความแปรเปลี่ยนชีวิตไทยสู่โลกตะวันตก ก็กล่าวได้ว่า น้ำพักน้ำแรงแห่งสติ ปัญญาของท่านเหล่านั้น ได้ช่วยรังสรรค์และรักษาให้ไทยสามารถเผชิญความเปลี่ยนแปลงนี้ ได้โดยไม่เสียบ้านเสียเมืองและไม่สูญเสียวัฒนธรรมหลักคือพุทธธรรมอย่างสิ้นเชิง สาระพุทธธรรมอาจจะไม่เข้มข้นในความรู้และแม้ในการปฏิบัติบางด้านของคนในสังคม แต่สาระพุทธธรรมหลักคือพุทธธรรมจนเกินไป ที่สำคัญในกระแสแห่งความผันทางการเมืองและสังคมนี้ สาระพุทธธรรมที่ท่านเหล่านั้นเพียรพยายามรักษาให้ดำรงอยู่ใน แผ่นดิน ก็ได้ช่วยประคับประคองคนไทยมิให้เสียหลักในทางศีลธรรมจนเกินไป ที่สำคัญในกระแสแห่งความผันผวนทางการเมืองและสังคมนี้ สาระพุทธธรรมที่ลึกซึ้ง เยี่ยมด้วยปัญญาก็ยังได้รับการศึกษาเผยแผ่เป็นรากฐานชีวิตที่สะอาด สงบ สว่าง สืบเนื่องอยู่ในสังคมไทย

บทที่ ๔

พุทธธรรมที่เป็นรากฐานการทำหน้าที่ในสังคม

ในบทที่ผ่านมา ได้ศึกษาวิเคราะห์ถึงสาระและบทบาทของพุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ คือความรู้เรื่องโลกและชีวิตที่มีผลต่อทัศนคติและค่านิยมของคนไทยแล้ว ในบทนี้จักเป็นการศึกษาวิเคราะห์ถึงพุทธธรรมที่เป็นรากฐานการทำหน้าที่ของบุคคลในสังคม อย่างไรก็ตาม สาระที่นำเสนอในบทที่ผ่านมา ได้แสดงให้เห็นถึงหน้าที่ของบุคคลในสังคมแล้ว ๔ ด้าน คือ หน้าที่ของบุคคลในฐานะเป็นมนุษย์หรือปัจเจกบุคคล หน้าที่ในฐานะที่เป็นพุทธศาสนิกชน หน้าที่ในฐานะที่เป็นสมาชิกของครอบครัวและชุมชน และหน้าที่ในฐานะที่เป็นพลเมืองของชาติ

หน้าที่ในฐานะที่เป็นมนุษย์ ได้มีการเน้นย้ำตลอดทุกสมัยให้เห็นว่า ในกระแสชีวิตที่สุขทุกข์ตามการกระทำของบุคคล - จะเป็นกระแสชีวิตที่เวียนว่ายตายเกิดในภูมิ ๓ ข้ามภพข้ามชาติ หรือกระแสชีวิตที่เห็นประจักษ์ในปัจจุบันก็ตาม การได้เกิดเป็นมนุษย์เป็นสิ่งที่มีความค่า และเป็นหน้าที่ของมนุษย์ที่จะประพฤติตนให้สมค่ากับความเป็นมนุษย์นั้นด้วยการพัฒนาจิตใจและการกระทำของตนให้สูงขึ้น เพื่อจักได้หลุดละจากความทุกข์ประสพชีวิตที่เป็นสุขละเอียดประณีตขึ้นจนหมดทุกข์สิ้นเชิงในที่สุด

หน้าที่ในฐานะที่เป็นพุทธศาสนิกชน คนไทย นอกจากจะให้เกิดเป็นมนุษย์

อันเป็นสิ่งที่ได้ด้วยยากแล้ว ยังได้เกิดมาพบพระพุทธศาสนา ได้มีโอกาสรู้คุณแก้ว ๓ ประการ คือพุทธรัตนะ ธรรมรัตนะ สังฆรัตนะ อันเป็นของหายาก เป็นสิ่งประเสริฐสูงสุด เป็นสรณะแท้จริงของชีวิต จึงควรตระหนักซึ่งถึงคุณค่าล้ำเลิศที่ได้พบและกระทำให้ได้รับคุณแห่งค่านั้น มิให้เสียที่ที่ได้เกิดมาเป็นมนุษย์ และมีให้เสียที่ที่ได้เกิดมาพบกับพระพุทธศาสนา นอกจากจะประพฤติปฏิบัติตนตามธรรมคำสอนในพระพุทธศาสนาเพื่อประโยชน์ตนแล้ว ก็ยังมีหน้าที่ในฐานะที่เป็นผู้ร่วมกระแสนิเวศน์ หรือผู้เป็นพุทธศาสนิกชน ที่จะช่วยกันทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาให้ยั่งยืนสืบต่อไปเป็นประโยชน์ต่อมหาชนต่อไป ด้วยการนำธรรมมาปฏิบัติ ด้วยการเผยแผ่ธรรมหรือส่งเสริมการเผยแผ่ธรรมด้วยการบำรุงพระภิกษุสงฆ์ให้ท่านได้ศึกษาปฏิบัติและเผยแผ่ธรรมโดยสะดวก ด้วยการเคารพบูชาพระรัตนตรัยและสิ่งที่เป็นสัญลักษณ์ของพระรัตนตรัย และด้วยการสร้างและรักษาถาวรวัตถุและสิ่งต่างๆ ที่เป็นเครื่องรองรับการดำรงอยู่ของพระพุทธศาสนา หน้าที่พุทธศาสนิกชนนี้ นอกจาก จะมีค่ายิ่งในตัวเองแล้ว ยังมีค่าต่อความผาสุกวัฒนาสถาพรของชาติและชนในชาติด้วย

หน้าที่ในฐานะที่เป็นสมาชิกของครอบครัวและชุมชน มนุษย์ที่เกิดมา นอกจากจะมีหน้าที่ในฐานะที่เป็นมนุษย์ปัจเจกบุคคลแล้ว ยังมีความสัมพันธ์แห่งการดำรงอยู่ในสังคมด้วย จึงมีหน้าที่ต่อครอบครัว ญาติมิตรและชุมชนที่ตนอยู่รวมก่อนสมัยสุโขทัยจวบจนสมัยรัชกาลที่ ๔ หลักพุทธธรรมที่เข้ามาเป็นรากฐานการปฏิบัติหน้าที่ในส่วนนี้ คือ ทาน ความกตัญญู ความเคารพยำเกรงผู้ใหญ่ และความเมตตา ซึ่งสามารถนำมาปฏิบัติในความสัมพันธ์กับบุคคลต่างๆ ตามความเหมาะสม ธรรมปฏิบัติเหล่านี้จัดเป็นส่วนหนึ่งในค่านิยมพฤติกรรมบุญของคนไทยอย่างไรก็ตาม เมื่อสังคมมีการขยายตัวซับซ้อนขึ้น วิถีชีวิตของผู้คนเปลี่ยนไปในทางการศึกษา การเศรษฐกิจและการเลื่อนฐานะทางสังคมมีการขยายขอบข่ายของความสัมพันธ์มากขึ้น ก็เกิดความจำเป็นที่ต้องนำหลักพุทธธรรมเข้ามาเกี่ยวพันความสัมพันธ์ของผู้คนในสังคมให้แน่นแฟ้นมีการปฏิบัติอนุเคราะห์ต่อกันอย่างเหมาะสม เพื่อประโยชน์แห่งการรักษาความผาสุกมั่นคงงามของสังคม หลักพุทธธรรมที่นำเข้ามาเป็นรากฐานคือหลักปฏิบัติที่ ๖ ในสังคาโลวาทสูตร ได้แก่ การปฏิบัติระหว่างบิดามารดากับบุตร

ระหว่างครูอาจารย์กับศิษย์ ระหว่างสามีกับภรรยา ระหว่างญาติมิตร ระหว่างนายกับบ่าว และระหว่างพระภิกษุสงฆ์กับคฤหัสถ์ มีแนวทางการปฏิบัติที่เป็นคำจารึกได้ปราสาท อนุสาวรีย์ พระเจ้าลูกเธอ พระองค์เจ้าประไพพรรณพิลาศ พระนิพนธ์ของกรมหมื่น วชิรญาณวโรรสดังนี้

“มารดาบิดาพึงอนุเคราะห์บุตรธิดาด้วยสถานทั้ง ๕ คือ ห้ามมิให้ ประพฤติแต่ความชั่ว, ให้ประพฤติแต่ความดี, ให้ศึกษาศิลปศาสตร์, ทำอวาหะ วิวาหะมงคลด้วยสามีภรรยาที่สมควร, มอบทรัพย์สมบัติให้ ในสมย์ที่สมควร,

ส่วนบุตรธิดาเล่า ก็พึงปฏิบัติมารดาบิดาด้วยสถานทั้ง ๕ คือ ท่าน ได้เลี้ยงมาแล้วเลี้ยงท่านตอบ, ทำกิจของท่านให้สำเร็จตามท่านประสงค์, ดำรงวงษ์สกุลไว้มิให้เสื่อม, ปฏิบัติตนเป็นคนเรียบร้อยสมควรที่จะได้รับ ทรัพย์มรดก, เมื่อบิดามารดาสิ้นชีพแล้ว บำเพ็ญทานส่วนบุรพเขตพลี ตามโลกย์จารีตฯ

อาจารย์พึงอนุเคราะห์ศิษย์ด้วยสถานทั้ง ๕ คือ แนะนำศิษย์ให้ดี, ให้ศิษย์เรียนให้ดี, บอกศิลปศาสตร์ทั้งปวงให้แก่ศิษย์, เมื่อศิษย์คนไหน (ดี) หมั่นยกย่องให้เป็นคนปรากฏชื่อเสียงในมิตร, ทำที่พึงแก่ศิษย์ใน ทัศนุทิศโดยอธิบายว่าศิษย์ที่อาจารย์ให้ศึกษาในวิททยาการแล้วแม้ไป ในที่ไหนคงเอาไศรยวิททยาของตนเลี้ยงชีวิตได้,

ส่วนศิษย์ก็พึงไปปฏิบัติอาจารย์ด้วยสถานทั้ง ๕ คือ ด้วยเหิน อาจารย์มาลูกขึ้นรับแลแสดงอาการเคารพอย่างอื่นฯ ด้วยความเข้าไปยืน คอยรับใช้สอย, เมื่ออาจารย์ว่ากล่าวฟังด้วยดี, ด้วยความบำเรอมีนวดพัด เป็นต้น, ด้วยความรับศิลปศาสตร์โดยเอื้อเฟื้อฯ

สามีพึงอนุเคราะห์ภริยาด้วยสถานทั้ง ๕ คือ ด้วยความยกย่องนับ ถือว่าเป็นภริยา, ด้วยไม่ดูหมิ่น, ด้วยความไม่ประพฤติล่วงใจภริยา, ด้วยความ สละให้ซึ่งความเปนใหญ่ในย่านเรือน, ด้วยความให้เครื่องประดับกายตามมี,

ส่วนภรรยาก็พึงปฏิบัติสามีด้วยสถานทั้ง ๕ คือ จัดการงานบ้าน เรือนด้วยดี, สงเคราะห์คนที่เปนบริวารด้วยดี, ไม่ประพฤติล่วงใจสามี, รักษา

ทรัพย์สินของสามีมิให้เป็นอันตราย, ขยันไม่เกียจคร้านในกิจทั้งปวงฯ

ญาติมิตรพึงอนุเคราะห์กันแลกันด้วยสถานทั้ง ๕ คือ ด้วยการให้ปันสิ่งของ, ด้วยเจรจาจาอันเป็นที่รัก, ด้วยความประพฤติซึ่งประโยชน์ที่มิตรต้องประสงค์, ด้วยความเป็นผู้ประพฤติตนเสมอไม่ถือตัว, ด้วยความไม่กล่าวเท็จ,

ญาติแลมิตรที่ญาติแลมิตรอนุเคราะห์อย่างนี้แล้ว ก็พึงอนุเคราะห์ด้วยสถานทั้ง ๕ บ้าง คือ เมื่อประมาทแล้วรักษามิให้เป็นอันตราย, รักษาทรัพย์สินสมบัติมิให้เป็นอันตราย, เมื่อมีทุกข์ภัยเป็นที่พึงอาไศรยได้ไม่ละทิ้งในอันตราย, อนุเคราะห์วงษ์สกุลของญาติมิตรสืบๆ ไปฯ

เจ้าพึงอนุเคราะห์ข้าด้วยสถานทั้ง ๕ คือ จัดการงานให้ทำตามกำลัง, ให้ภักดีทหารบริโภคแลบำเหน็จรางวัลแก่ข้าที่ขยัน, พยาบาลข้าอันป่วยไข้, แบ่งของที่มีรสเป็นอศจรรยให้บริโภค, ปล່อยให้หยุดพักในสมัย,

ส่วนข้าที่ได้รับความอนุเคราะห์ของเจ้าอย่างนี้ ก็ควรจะปฏิบัติด้วยสถานทั้ง ๕ บ้าง คือ ลูกขึ้นทำการงานก่อนเจ้า, อยุคพักภายหลังเจ้า, ถือเอาแต่ของที่เจ้าให้, ทำการงานให้ดีขึ้น, นำเกียรติคุณของเจ้าให้แพร่หลายไปในที่นั้นๆ ฯ

กฤหัสถ์พึงปฏิบัติสมณผู้ทรงศีลาทิคุณด้วยสถานทั้ง ๕ คือ ด้วยกายกรรม, แลวจีกรรม, แลมนโนกรรมประกอบด้วยเมตตา, ด้วยความเป็นผู้มีประตูบ้านไม่ปิดห้ามมิให้สมณเข้าไป, ด้วยความให้ปัจจัยซึ่งเป็นเครื่องอาไศรยเลี้ยงชีพ,

ส่วนสมณที่กฤหัสถ์ปฏิบัติด้วยสถานทั้ง ๕ อย่างนี้ ก็ควรจะอนุเคราะห์กฤหัสถ์ด้วยสถานทั้ง ๖ บ้าง คือ ห้ามมิให้ประพฤติกวามชั่ว, ให้ประพฤดิแต่ความดี, อนุเคราะห์ด้วยกัลยาณจิตร, ให้ได้ยินสิ่งที่ยังไม่เคยได้ยิน, ทำสิ่งที่ได้ยินแล้วแต่ยังไม่ค่อยแผ้วให้แผ้ว, บอกทางที่จะดำเนินถึงที่มีอารมณ์อันดีฯ”^๑

^๑ สำนักนายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๖ ตอนที่ ๒ (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, ๒๕๒๗), หน้า ๑๔๑-๑๔๔.

หน้าที่ในฐานะพลเมืองของชาติ เป็นหน้าที่ที่เน้นในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ และได้รับการเน้นมากในสมัยรัชกาลที่ ๖ เมื่อเกิดอุดมการณ์ชาติ-ศาสนา-พระมหากษัตริย์ โดยมีพื้นฐานแนวคิดว่าการปฏิบัติตนตามคุณธรรมของศาสนาจะเป็นพื้นฐานสำคัญที่ทำให้ผู้ปฏิบัติมีความประพฤติที่ก่อประโยชน์สุขแก่สังคม มีจิตใจจงรักภักดีต่อชาติและพระมหากษัตริย์ ในการนี้ได้เลือกสรรคุณธรรมตามแนวทางพุทธธรรมขึ้นมาปลูกฝังให้เป็นคุณธรรมประจำชาติได้แก่ การละชั่วทำดี การมีศีล การรู้จักผ่อนผัน ความซื่อสัตย์ ความมีวินัย ความสามัคคี เป็นต้น โดยได้อธิบาย ความหมายและแนวทางการปฏิบัติคุณธรรมเหล่านั้นในลักษณะที่สัมพันธ์กับอุดม-การณ์ชาติ-ศาสนา-พระมหากษัตริย์ ดังกล่าว ใน อนุศาสน์ ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงนิพนธ์ด้วย “ประสงค์จะให้ เป็นประโยชน์แก่ประชาชนในหัวเมืองที่พระองค์เสด็จไปทรงตรวจการคณะสงฆ์ (ระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๕-๒๔๖๐) เป็นที่ตั้ง” ได้นำธรรมเนียมปฏิบัติต่างๆ มาร้อยเรียง และเพิ่มเติมประยุกต์กำหนดเป็นหน้าที่พลเมืองดี ดังนี้

“ข้าแผ่นดินพึงฉลองพระคุณพระมหากษัตริย์ตามภูมิของตน ราษฎรพึงทำตัว ให้เป็นพลเมืองดีโดยนัยมีประการดังต่อไปนี้

๑. ไม่ประพฤติตัวเป็นหัวไม้ผลาญชีวิตและทำร้ายร่างกายของกันและกัน
๒. ไม่ประพฤติตัวเป็นขโมยเอาทรัพย์สินของผู้อื่น
๓. ไม่เกาะผู้อื่นกิน เช่นเป็นคนขอทาน คิดเลี้ยงตัวเอง ไม่รบกวนให้เป็นเหตุรำคาญของญาติมิตร
๔. ขยันทำการงานแสวงหาทรัพย์ รู้จักรักษาแลจับจ่าย
๕. เลี้ยงดูคู่ผัวเมียแลลูกของตน คนยังมีบิดามารดาผู้ไม่สามารถเลี้ยงท่านด้วย
๖. ถ้าอาจกว่านั้น เจืองานญาติมิตรผู้ขาดแคลน ตลอดถึงเกื้อกูลคนอนาถา กำพร้าชราพิการผู้ไม่อาจเลี้ยงตนเองโดยแท้
๗. ออกทรัพย์เสียค่าอากร ตามประเภทแห่งสิน แลการงานของตน เป็นราชพลีช่วยอันบำรุงแผ่นดิน
๘. ถ้าอาจกว่านั้น ออกเองทั้งนั้น หรือเข้าเรียราย ในการทำงานอันจะเป็น

ประโยชน์แก่แผ่นดิน เช่น เข้าเรียวยาสร้างเรือรบถวาย หรือในการจรรอันเป็นสาธารณณ์ เช่น ก่อถุกโรงเรียนแลโรงพยาบาล ทำถนนแลสะพาน เป็นต้น

๕. ทำนุบำรุงลูกให้เป็นคนสมกำลัง มีร่างกายบริบูรณ์ล่ำสันแข็งแรง ไม่เป็นคนโรคแลพิการ ที่เป็นผู้ชายจะได้เข้ารับราชการทหารหรือเป็นพลเมืองผู้สามารค ที่เป็นผู้หญิงจะได้เป็นมารดาของบุตรที่แข็งแรง แลเป็นชาวเมืองผู้สามารคจุกัน

๑๐. เคารพนับถือแลเชื่อสัจย์ในสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินของตน นับถือตลอดถึงราชสกุล

๑๑. นับถือเชื่อฟังหมายประกาศพระราชบัญญัติอันเป็นกฎหมายแผ่นดิน เว้นจากข้อห้าม ทำตามคำสั่ง

๑๒. อุดหนุนยุติธรรม ถูกอ้างเป็นพยาน เบิกความตามสัจย์จริง ไม่อาความหรือกล่าวเท็จ

๑๓. นับถือเจ้าหน้าที่ในราชการผู้เป็นใหญ่เหนือคนขึ้นไป โดยฐานะอันควร”^๒

นอกจากหน้าที่ต่างๆ ดังกล่าวข้างต้นซึ่งมีรายละเอียดของสาระพุทธธรรม และแนวทางปฏิบัติตามความหมายและการแสดงออกตามบริษทของสังคมไทย อย่างที่ได้วิเคราะห์ในบทที่ ๑ แล้ว ในลักษณะ โครงสร้างของสังคมไทยพุทธธรรมยังได้มีบทบาทเป็นรากฐานการทำหน้าที่ของบุคคลในสังคมที่สำคัญยิ่งอีก ๒ ด้าน คือ หน้าที่ในฐานะพระมหากษัตริย์หรือผู้ปกครอง และหน้าที่ในฐานะข้าราชการ

๑. พุทธธรรมที่เป็นรากฐานหน้าที่พระมหากษัตริย์หรือผู้ปกครอง

๑.๑ สาระพุทธธรรม

ในด้านการปกครอง พุทธธรรมได้มีบทบาทเป็นรากฐานของคคิธรรมราชา-ผู้ปกครองโดยธรรม หลักฐานแสดงสาระพุทธธรรมที่เป็นธรรมปฏิบัติของ ผู้ปกครองที่เก่าที่สุดในประเทศไทย คือ จารึกเสมาเมือง จารึกเมื่อ พ.ศ. ๑๓๑๘

^๒ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. *อนุศาสนีที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓* (พ.ศ. ๒๔๖๕). หน้า ๒๕-๓๒.

พบที่จังหวัดนครศรีธรรมราช กล่าวถึงลักษณะของผู้ปกครองตามคติมหายาน ๑๐ ประการ ได้แก่

๑) วินัยคุณ	การรู้จักควบคุมความประพฤติ
๒) เศรษฐคุณ	ความสุภาพ
๓) ศรัทธคุณ	ความรู้
๔) สมคุณ	ความอดทน
๕) กษมคุณ	ความเพียร
๖) ไชรยคุณ	ความกล้าหาญ
๗) ตยากคุณ	ความสละ การรู้จักบริจาค
๘) ทยุติคุณ	ความสง่า
๙) มติคุณ	ความฉลาด
๑๐) ทพยคุณ	ความเมตตากรุณา ^๓

ในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๔ นี้ ยังมีจารึกที่มีเนื้อความสะท้อนธรรมเนียมปฏิบัติของผู้ปกครองในอาณาจักรทวารวดี ๕ จารึก คือ

- จารึกบนเหรียญเงิน พบที่จังหวัดนครปฐม
- จารึกบนเหรียญเงิน พบที่จังหวัดสิงห์บุรี
- จารึกเมืองศรีเทพ พบที่จังหวัดเพชรบูรณ์
- จารึกบ้านวังไผ่ พบที่จังหวัดเพชรบูรณ์
- จารึกชัยจำปา พบที่จังหวัดลพบุรี

ธรรมเนียมปฏิบัติของผู้ปกครองที่ปรากฏในจารึกเหล่านั้น ประมวลสรุปได้ ๖ ประการ ได้แก่

- ๑) มีบุญ หมายถึงมีการทำความดีต่อศาสนาและชุมชน
- ๒) มีปัญญาอันฝึกอบรมดีแล้ว

^๓ กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑* อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๕), หน้า ๑๕๕.

- ๓) มีความซื่อสัตย์ในการกระทำและการพูด
- ๔) มีความกรุณา กระทำประโยชน์แก่ผู้อื่น
- ๕) ใฝ่ใจในการทำทาน
- ๖) มีความเคารพครูอาจารย์^๔

- ในจารึกนครชุม สันนิษฐานว่าจารึกราว พ.ศ. ๑๕๐๐ มีข้อความที่ขยายความให้เห็นถึงการปฏิบัติที่เรียกว่า *มักบุญธรรม* หรือ *รู้บุญรู้ธรรม* ของ ขุนหรือ ข้าราชการในสมัยสุโขทัย กล่าวคือ

“ศิขุนผู้ใด.....ในเมืองนี้ว่าไซ้ จึ่งให้รู้บุญรู้ธรรม (คือ)....(๑. ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา -) สดุดี เจดีย์ พระศรีมหาโพธิ.....แม่พืงนี้อย่าขาดสักเมื่อ

(๒. เคารพยำเกรงผู้รู้ผู้ใหญ่ -) ให้ยำปู้ครู.....น้องย่าผู้เฒ่าผู้แก่

(๓. มีเมตตา -) ให้รู้ปรานีไพร่ฟ้า.....

(๔. ซื่อสัตย์ยุติธรรม -) ได้เข้าเอาหย่าน้าวเอาเรือนเขา พ้อตายให้ไว้แก่ลูก พี่ตายให้ไว้แก่น้อง

ขุนผู้ใดกระทำชอบด้วยธรรมดังอัน ขุนผู้นั้น....กินเมืองเหิงนาน
แก่กมผู้ใดกระทำชอบด้วยธรรมดังอัน ขุนผู้นั้นบมิยื่นเอิงเหิงนานเลย”^๕

ในสมัยสุโขทัย ได้พบว่ามีหลักพุทธธรรมที่เป็นธรรมปฏิบัติของผู้ปกครอง ๓ หมวด คือ *จักรวรรดิวัตร สังคหวัตถุ และทศพิชราชธรรม* หลักพุทธธรรมทั้งสามหมวดนี้ได้รับการยอมรับเป็นระบบธรรมเพื่อการปกครองของพระมหากษัตริย์ไทยมาโดยตลอด ตั้งแต่สมัยสุโขทัยจนถึง พ.ศ. ๒๔๗๕ และแม้ในสมัยปัจจุบันก็ยังยึดถือหลักทศพิชราชธรรมว่าเป็นหลักธรรมที่สำคัญของพระมหากษัตริย์ รวมทั้ง

^๔ เรื่องเดิม, หน้า ๕๗, ๑๒๘, ๑๓๗, ๑๔๒, ๒๓๔-๒๓๕.

^๕ กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๗), หน้า ๓๘-๓๙. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลอง ๗๐๐ ปีลายสือไทย พุทธศักราช ๒๕๒๖)

ได้รับการประยุกต์ให้เป็นหลักธรรมสำหรับผู้ที่ทำหน้าที่ปกครองบริหารงานในระดับต่างๆ ด้วย

๑.๑.๑ จักรวรรดิวัตร

จักรวรรดิวัตร เป็นหลักธรรมที่กล่าวอยู่ในจักกวัตติสูตร ปาฎิกวรรค ทีฆนิกาย สุตตันตปิฎก เป็นธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับผู้ปกครอง ๑๐ ประการ ซึ่งสรุปได้เป็น ๔ สาระคือ

สาระที่ ๑ การรักษาป้องกันและคุ้มครองโดยธรรมแก่ (๑) พล (๒) พวกกษัตริย์ (๓) ข้าราชการบริพาร (๔) พราหมณ์และคหบดี (๕) ชาวเมืองและชาวชนบท (๖) สมณพราหมณ์ (๗) เหล่าเนื้อและนก - สัตว์ทั้งปวง

สาระที่ ๒ (๘) ห้ามสิ่งไม่เป็นธรรมมิให้เกิดในสังคม

สาระที่ ๓ (๙) ให้ทรัพย์แก่ผู้ไร้ทรัพย์

สาระที่ ๔ (๑๐) ไตรถามธรรมจากสมณพราหมณ์

ในอรรถกถาได้เพิ่มธรรมเข้ามอีก ๒ ประการ คือ การละความยินดีในอธรรม และการละความโลภอันไม่สมำเสมอ รวมเป็นธรรม ๑๒ ประการ^๖

ใน *เตภูมิกถา* ของพระมหาธรรมราชาลิไท มีคำอธิบายของผู้ปกครองซึ่งมีสาระที่น่าจะได้แนวความคิดมาจากจักรวรรดิธรรมในพระไตรปิฎก แต่นำมาปรับเรียบเรียง แต่งเติมใหม่ดังนี้

“ จงรักลูกเจ้าเหง้าขุนทมนนาย ไพร่ฟ้าข้าไททั้งหลาย อย่าได้เลือกที่รัก อย่าได้มักที่ชัง แลรักเขาเสมอกันแล.....

- จะบังคับถ้อยความสิ่งอันใดก็ดี ด้วยใจอันซื่ออันชอบด้วยทางธรรม อย่าให้พื้นวันพื้นคืน.....

- แลพระธรรมอันบูรณาจารย์มีคั้นว่า พุทธิเจ้าเทศนาไว้แลมีนักรปราชญ์ผู้รู้เทศนาให้ท่านฟัง อันใดชอบธรรม ควรชาวเจ้าจึงแลทำตาม

^๖ ที.ปา. ๑๑/๓๕/๖๔-๖๕. ที.อภฺฐกถา. ๓/๔๕.

อันนั้น อันใดว่ามีขอบธรรม ควรชวนเจ้าวันเสียด....

- อันหนึ่ง ไพร่ฟ้าข้าไททั้งหลายอันอยู่แคว้นแคว้นแดนดินเมืองเรา...
แล้วว่าเขาทูนบมิได้.....เราผู้เป็นท้าวพระญาติควรปลงเงินทองใน
ท้องพระคลังนั้นให้แก่เขา

- อันหนึ่ง ให้เลี้ยงดูรักษาสมณพราหมณ์แลนักปราชญ์ราชบัณฑิตผู้รู้
ธรรมสมณพราหมณ์แลนักปราชญ์ราชบัณฑิตผู้รู้ธรรมมานั้น ให้นั่งอยู่ที่
สูงแล้ว แล้วจึงถามถึงธรรมอันประเสริฐนั้นแล”^๓

คัมภีร์ *จามเทวีวงศ์* ซึ่งน่าจะแต่งในสมัยพระเจ้าสามฝั่งแกนแห่งล้านนา
ระหว่าง พ.ศ. ๑๕๔๕-๑๕๘๕ ได้กล่าวถึงธรรมของพระมหากษัตริย์ที่ชื่อว่า *จักร-
วรรดิธรรม* แต่มิได้แสดงรายละเอียด^๔

ใน *บุปผชาติก ปัญญาสาชาติก* ซึ่งประมาณว่าแต่งในล้านนาระหว่าง พ.ศ.
๑๕๐๐-๒๐๐๐ ได้กล่าวถึง ราชธรรมจริยา ๑๐ ประการ มีชื่อธรรมใกล้เคียงกับจักรวรรดิวัตร
แต่กล่าวเฉพาะการปกป้องคุ้มครองบุคคลและสิ่งมีชีวิต คือ (๑) พระชนก (๒) พระชนนี
(๓) พระโอรส (๔) พระมเหสี (๕) มิตรสหาย (๖) ข้าราชการบริพารเสนาอำมาตย์ (๗)
ชนในเมือง (๘) ชนในชนบท (๙) สมณพราหมณ์ (๑๐) เนื้อและนก^๕

ในสมัยรัตนโกสินทร์ มีอรรถาธิบายแสดงรายละเอียดของการปฏิบัติ
จักรวรรดิวัตรธรรม หลายแห่งเช่น

^๓ พญาสิทธิ, *ไตรภูมิพิภพ หรือไตรภูมิพระร่วง* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๖), หน้า
๕๖-๕๘. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในการประชุมสัมมนาเรื่องไตรภูมิพระร่วง ในการฉลอง
๑๐๐ ปีลายสือไทยวันที่ ๑๕-๒๑ ธันวาคม ๒๕๒๖ ณ ห้องประชุมหอสมุดแห่งชาติ)

^๔ พระยาปริยัติธรรมธาดา และพระญาณวิจิตร (ผู้แปล), *จามเทวีวงศ์พงศาวดารเมืองศรีอยุธยา*
(ม.ป.ป.), หน้า ๘๓, ๒๑๕. (สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุน
อู่ทองเขตขัตติยนารี ทรงแจกในการพระกุศลสมโภช พระอัฐิ พระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ
ซึ่งสิ้นพระชนม์มาบรรจบรอบปี เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๑๓)

^๕ *ปัญญาสาชาติก เล่ม ๒* ฉบับหอสมุดแห่งชาติ (พระนคร : ศิลปาบรรณาการ, ๒๔๕๕), หน้า
๖๐๐-๖๐๑.

- *ไตรภูมิโลกวินิจจยคาถา* พระยาธรรมปรีชา (แก้ว) แต่งในสมัย
รัชกาลที่ ๑๐

- *จักรวรรดิคำฉันท์* ไม่ทราบนามผู้แต่ง พิจารณาจากสำนวนภาษาน่าจะ
แต่งในสมัยรัตนโกสินทร์ระยะต้น^{๑๐}

- *ลิลิตเตล่งพ่าย* สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส
พระราชนิพนธ์ ในสมัยรัชกาลที่ ๓ ^{๑๒}

- *โคลงจักรวรรดิวัตร* ในจารึกวัดพระเชตุพนฯ ซึ่งสร้างในสมัยรัชกาลที่ ๓ ^{๑๓}

- *จักรวรรดิวัตร* พระธรรมเทศนาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา
วชิรญาณวโรรส แสดงไว้ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ^{๑๔}

สาระจักรวรรดิวัตรในผลงานเหล่านี้ มีเนื้อหาคล้ายคลึงกันเพราะได้ถือคำ
อธิบายในอรรถกถาบาลีเป็นหลักเหมือนกัน อย่างไรก็ตาม เมื่อเปรียบเทียบ

^{๑๐} พระยาธรรมปรีชา (แก้ว), *ไตรภูมิโลกวินิจจยคาถา ฉบับที่ ๒ เล่ม ๒* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๐), หน้า ๑-๑๐.

^{๑๑} *จักรวรรดิคำฉันท์* (สาธกมาแต่จักรวรรดิสูตรในคัมภีร์ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค), (พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๗), หน้า ๑-๓๕.

^{๑๒} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, *หนังสืออ่านกวีนิพนธ์ลิลิตเตล่งพ่าย* (พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๐๓), หน้า ๑๕๘-๑๖๒.

^{๑๓} *ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ* (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวิพร, ๒๕๑๗), หน้า ๒๒๒-๒๒๕. (ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงพระศพสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณสมเด็จพระสังฆราช (ปุ่น ปุณณสิริ) ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๓ เมษายน พุทธศักราช ๒๕๑๗)

^{๑๔} “เทศปิตราชธรรมจรรยาภิกถา” *ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระธรรมเทศนา* (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๑๒๒-๑๒๓. (มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๑-๗ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔)

รายละเอียดพบว่า คำอธิบายในจักรวรรดิคำฉันท์มีเนื้อหามากและชัดเจนยิ่งกว่า คำอธิบายในหลักฐานอื่นอยู่บ้าง ในที่นี้จึงได้เลือกคำอธิบายในจักรวรรดิคำฉันท์ มาเสนอถึงแม้ว่าจะไม่ทราบนามผู้แต่งและสมัยที่แต่งเหมือนกับหลักฐานอื่นก็ตาม ทั้งนี้จะได้นำคำอธิบายในหลักฐานอื่นมากล่าวสรุปไว้ด้วยเพื่อให้เนื้อหาจักรวรรดิ วิจารณ์ตามความเข้าใจ ของคนไทยที่สมบูรณ์

จักรวรรดิวิจารณ์ ข้อที่ ๑ อนุโตชนสมิ พลกายพลสมิ - ปกป้องคุ้มครองชน ภายในและหมู่ทหารเสนาบดีด้วยการดูแลให้ชนเหล่านั้นตั้งอยู่ในสุจริตธรรม รักษาศีล ๕ ศีล ๘ เป็นต้น ปกป้องจากภัย รวมทั้งพระราชทานปัจจัย ๔ แห่งการดำรงอยู่

“ บทปฐมบรมขัตติยนาถ	สงเคราะห์ราชชนน
ฝ่ายในและหมู่พยุหพล	บำรุงให้สถาพร
มหิษีและราชปิยนุตร	วรานุชิตาสมร
อันเตบุริกษนิกร	ประสาทประสิทธิ์พิพิธภักดิ์
อนึ่งประธานวรโอวาท	ในราชบรรพตัสสรพ์
ให้ตั้งอยู่ในสุจริตธรรม	ทั้งทานศีลบำเพ็ญผล
ทั้งวังรักษาราชบริษัถ	อุบถักยในมณฑล
ไปให้เกิดจลาจลวิกล	นิกรทั่วเกษมสานต์
นี่เป็นปฐมในจักรวรรดิวิจารณ์	ครตัสสอนโดยพิสดาร”

จักรวรรดิวิจารณ์ ข้อที่ ๒ ขตติเยสุ - ปกป้องคุ้มครองกษัตริย์เมืองต่างๆ ที่เกี่ยวเนื่องเช่นเมืองประเทศราชพร้อมทั้งอุดหนุนด้วยพระราชทรัพย์ให้ความสุขร่มเย็น

“ ที่สองให้บทพจนบริหาร	อนุศาสน์โอวาทแถลง
ให้ทรงสงเคราะห์ขัตติยกองศ์	ในแดนวงนครแขวง
เมืองขึ้นและออกนอกในกระแวง	ธปกป้องกันพิบัติไทย
อีกพระราชทานธนะบ้านาญ	สถานถิ่นและโภไค
ด้วยพระกรุณามุฤไทย	ให้ร่มเย็นเป็นสุขา”

จักรวรรดิวิจารณ์ ข้อที่ ๓ อนุชนเตสุ - ปกป้องคุ้มครองพระราชวงศ์และ ผู้ติดตาม ด้วยการพระราชทานสิ่งต่างๆ ให้ตามความเหมาะสม พร้อมทั้งให้การยกย่อง

“ บทสามให้ทรงสงเคราะห์กิจ ในอิสรพงศา
 พระราชวงศ์ทุกองค์ขัตติยรา ประสาททรัพย์ประดับกาย
 อีกช่วยยานสารตฺรงครถ ทั้งเครื่องยศอร่ามพราย
 ควรแก่คุณานุรูปธนะบวช เถลิงลักษณะเป็นศักดิ์ศรี”

จักรวรรดิวัตร ข้อที่ ๔ พราหมณ์คหปติเกตุ - ปกป้องคุ้มครองพราหมณ์
 และคหบดีด้วยการพระราชทานเครื่องไทยทานต่างๆ แก่พราหมณ์ และพระราชทาน
 เครื่องประกอบการทำมาหากินแก่คหบดี

“ บทสี่ให้ทรงบำรุงผดุงสุข บำบัดทุกข์พวกพราหมณ์
 อีกทั้งหม่คฤหบดี ด้วยจาคาวิธถาวรณ
 ทั้งโภชนาการยารศพิเศษ แก่พราหมณ์แพศคณิก
 ทวิชาติผู้มีมนะสังวร ให้สุขอยู่กระเหมสันต์
 คฤหบดีที่ครองคฤหาฐาน พระราชทานทุกสิ่งอัน
 แยกไถและพีชบุพพรม อปรีณณะนานา
 โกลีฆัมมิหจตุบท ให้ปรากฏในภารา
 เครื่องที่จะเลี้ยงในชนมา ยุชีพให้ทุกทวยชน”

จักรวรรดิวัตร ข้อที่ ๕ นิคมชนปเทตุ - ปกป้องคุ้มครองชาวชนบท ด้วยการ
 พระราชทานเครื่องมือเครื่องใช้ในการทำมาหากิน เช่นเดียวกับที่ได้สงเคราะห์คหบดี

“ บทห้าให้ทรงสงเคราะห์แก่ชาว ชนบททุกตำบล
 บังจันตเขตรที่ทรพล ให้ได้สุขทุกวันวาร
 ตามควรแก่คุณชนนิกร ระงับร้อนพอสำราญ
 ข้าวกล้าแลธัญญาหริญกาญ จนพืชและถั่วงา”

จักรวรรดิวัตร ข้อที่ ๖ สมณพราหมณเสตุ - ปกป้องคุ้มครองสมณพราหมณ์
 ด้วยบำเพ็ญทานถวายเครื่องไทยธรรม

“ บทหกให้ทรงทนุบำรุงสมณะพราหมณา
 อันสงบกุสลา ประหาร
 ผู้ผนวชในพระพุทฺธศาสนาอันอุพาร

ว่าสมณะขนาน สมญา
 หนึ่งประเสริฐด้วยมั่งอมัตบพรตจริยา
 นามว่าพราหมณา ก็ควร
 เพราะทรงคุณธรรมดำรงคงสถิตยบรรณ
 ให้จอมมหิศร อ้ารุง
 ควรถวายไทยธรรมบุชาภิชาตยาพุง
 ป้องกันภัยเครื่องสตุ้ง อย่างมี
 ให้อยู่เป็นสุขนिरทุกขพัฒนาสวัสดิ
 เว้นพิบัติภัย สกนธิ์”

จักรวรรดิวัตร ข้อที่ ๗ มิคปกิสิสุ - ปกป้องคุ้มครองสัตว์ทั้งหลาย ด้วยการ
 ห้ามปรามราษฎรมิให้ทำร้าย กำหนดเขตอภัยทานชีวิตสัตว์

“ ที่เจ็ด ให้บรมจอมสถานผ่านภูมิตล
 โปรตอไทยในมณฑล นคร
 แก่นานาปักษชาติและมฤคสุกร
 มัจฉาในชลธาร ทั้งปวง
 ห้ามปรามเพื่อมิให้ยิงและจับตักแลตักตวง
 ด้วยสวิงฆนางลวง ประหาร
 ให้เอนกสรรพสัตว์โสมนัสสุขสำราญ
 ท้าวทุกหมู่ดิระฉาน คณา”

จักรวรรดิวัตร ข้อที่ ๘ อธมมการปฏิบัติเขไป - ห้ามปรามราษฎรมิให้กระ
 ทำสิ่งที่ไม่ถูกต้องตามธรรม ขณะเดียวกันก็ส่งเสริมให้ประพฤตินในธรรมมี
 การประพฤติ สีล ๕ กุศลกรรมบท ๑๐ เป็นต้น

“ ที่แปด ในจักรวรรดิวัตรขัตติจริยา
 ในองค์บรมนรา ธิปไตย
 ห้ามปรามแก่ประชาชนิกรราษฎรอยู่ใน
 รัชะจังหวัดบให้ ทูจริต

ละบาปกรรมที่จะนำวิบากอันเป็นพิษ
 ตั้งอยู่ในการกิจ กุศล
 รักษาเบญจเวรวิบัติปฏิบัติวิมล
 แฝว่ค่องกายสกนธ์ วาจา
 ทำจิตรให้ตั้งมั่นในสรรพธรรมกุศล
 เพิ่มผลเพิ่มสุขา พินุลย์
 ด้วยราโชวาทประสาทประสิทธิเพราะกิจนุกูล
 เพิ่มสุขเกิดเพิ่มพูล ประชา”

อัครวรรคิวัตร ข้อที่ ๕ อธนานัน ธนานุปปทานัน - พระราชทรัพย์แก่ผู้ไร้ทรัพย์
 ช่วยให้เราเลี้ยงชีพได้

“ ที่แก้ในราชธรรมขัตติยา บวรพจนสุภา
 ยิตกถา รสังสอน
 ให้ทรงสงเคราะห์ประชากร ทลิตชนในนคร
 ผู้ไร้ทุนรอน ธนะทุกพรรค
 จะทรงสละทรัพย์แบ่งสรร รกฎสุวรรณป็น
 พอเกษมสันต์ สุขารมณ
 เป็นทุนอุดหนุนทรัพย์สำสม ธนชนะอนุกรม
 ชื่นชมเลี้ยงชนม์ ชนมมา
 เพิ่มพูลสมบัติโลกา นรชนคณประชา
 ในพระภารา ธเรศตรี”

อัครวรรคิวัตร ข้อที่ ๑๐ สมณพราหมณเณ อุปสงกมิตวา ปญหฺนุจฺจนัน - ใต้ถลม
 ธรรมจากสมณพราหมณ์ เมื่อรู้โทษรู้คุณรู้บุญรู้บาป ฟังรังเกียจจัดสิ่งที่เป็นโทษเป็น
 บาป และรักใคร่กระทำสิ่งที่เป็นคุณเป็นบุญ

“ ที่ลืบให้จอมนราธิบตี พระกมล ธเปรมปรีดี
 จรลีสู่สม ณพราหมณา
 ใต้ถลมข้ออรรถธรรมปฤษณา กุศลอกุศลา

โทษและคุณา	ประโยชน์ผล
สิ่งใดไร้ประโยชน์อกุศล	นिरุณะระผจญ
ให้พินอย่าพ้อง	พะแฉ้วพาล
จงมีความเพียรหักประหาร	อกุศละสละทาน
กอปรการกุศล	ผลไพบุลย์
เป็นธรรมสำหรับนรสูร	สุริยวประยูร
ควรทรงเพิ่มพูน	เพียรประกอบ
สมณะพราหมณผู้รู้รอบ	หิตะคุณะระบอบ
ธรรมที่ชอบ	ธปรีชา
ทรมานโทษะและโมหา	มนะบละวีรียา
บันเทากามา	ก็เบาบาง”

จักรวรรดิวัตร ข้อที่ ๑๑ อธมมราคสส ปทานิ - ละความยินดีใคร่คิดใน
 อธรรม เช่น ประพฤติผิดในหญิง อาทิ พี่ป้านายาย ภรรยาเมื่อป่วยไข้ หญิงมีครรภ์
 หญิงทุพพลภาพ หญิงใกล้ตายและเว้นจากการเสพอสังกรรมในสถานที่ควรบูชาเคารพ
 เช่น พระสถูป เจดีย์ หรือใกล้บุคคลที่ควรเคารพ เช่น บิดามารดา ครูอาจารย์

“ อะธรรมะราคะ พึงให้เพียรสละ ให้มีจณาจาร
 หญิงสิบสองเหล่า พึงสละประหาร อคะมนียฐาน
 ที่ไม่ควรถึง

อนึ่งนามอเทสะทุจริต	ธคิตไภษย
ในที่สถานปิฎกไตร	ธรจนา
ที่ใกล้อุประจารพระวรสถูป	และรูปปฏิมา
พุทธพิมพ์และพระมหา	โพธิพฤษสถาน
ไม่ควรประพฤติวิสลธรรม	กรรมสมาจาร
ในที่กล่าวบริหาร	ก็แข็งคืด”

จักรวรรดิวัตร ข้อที่ ๑๒ วิสมโลกสส ปทานิ- ละความโลภ ไม่นั่นหมาย
 เอาของของผู้อื่นมาเป็นของตน

“ ที่สิบสองในวัติ	ขัตติยธรรมควรดำรง
วรโอวาทแห่งองค์	พระชนกาธิบดี
วิสมะ โลโก	จงทรมานมโนนทีริย์
ทรัพย์ท่านผู้อื่นมี	อย่าคิดน้อมจะนำมา
เจ้าทรัพย์มิได้ให้	ยังห่วงใยเก็บรักษา
ไซ้กิจแสวงหา	ด้วยจิตรบาปที่หยาบคาย
โลกจิตรมีแปดดวง	อภิธรรมบรรยาย
จะเติมพจนภิปราย	สังเขปข้อย่อวาที
โลกเกิดปรากฏ	สหระคตทิจฐิมิ
โสมนัสปรีดี	แต่ลำพังฤไทยตน
โสมนัสประวัติจิตร	กับทิจฐิมิระคน
เกิดเพราะปะระชน	คุณประกาศให้ปารธนา
อนึ่งทิจฐินิราส	มีแต่โลกะจินดา
โสมนัสอุบัติอา	ศรัยเพราะตนประสงก์เอง
อีกผู้อื่นยุยง	มาส่งเสริมคุณาเพรง
ไซ้เกิดเพราะตนเอง	คณนาก็สี่แกลง
อนึ่งทิจฐิกับจิตร	อุเกชาชกล่าวแสดง
เกิดเองและเร็วแรง	เพราะผู้อื่นมาพรรณา
สิรินับอีกก็สอง	ทิจฐิ์ข้องอุเบกษา
อนึ่งทิจฐินิรา	อีกสองจิตรก็เหมือนกัน
ครบแปดดั่งกล่าวแกลง	โลกะแจ้งในอภิธรรม
ธีรชนท่านรำพรรณ	สรุปล้อยให้น้อยความ”

๑.๑.๒ ราชสังคหวัตถุ

หลักธรรมราชสังคหวัตถุ มีกล่าวอยู่ในพระไตรปิฎกหลายที่ เช่น ในจตุก-
 นิบาตอังคตตรนิกาย และในอิติวุตตกะ ขุททกนิกาย พระสูตรตันตปิฎก เป็นต้น เป็น
 ธรรมเนียมปฏิบัติของผู้ปกครองเพื่อยึดเหนี่ยวจิตใจและการรวมตัวของประชาชน มี ๔
 ประการ คือ

- ๑) *อัสสมะระ* ความฉลาดในการบำรุงการเกษตร
- ๒) *ปฐิมะระ* ความฉลาดในการบำรุงบุคคล
- ๓) *สัมมาปาสะ* การรู้จักผูกประสานรวมใจประชาชนด้วยการส่งเสริมอาชีพ
- ๔) *วจาเปยยะ* การมีวาจาเป็นที่รัก^{๑๕}

หลักธรรมราชสังคหัตถุนี้ ทางพุทธศาสนาได้แก้ไขปรับปรุงมาจากธรรม-
มหายัญ ๕ ของพราหมณ์ซึ่งประกอบด้วย *อัสสมะระ* - การนำมาบูชาด้วย *ปฐิมะระ* -
การนำคนบูชาด้วย *สัมมาปาสะ* - ยัญญพิธีที่การสร้างแท่นบูชาและมีการขว้างไม้
ลวดบ่วงไปหล่นลง *วจาเปยยะ* - การดื่มเพื่อชัยชนะ และ *นิรัคคพะ* - ยัญที่ไม่มีลิ้มรส
คือไม่มีขีตขึ้นจำกัดหมายถึงการนำครบทุกอย่างตามแบบแผนพิธี ^{๑๖}

หลักธรรมราชสังคหัตถุนี้ ถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติของผู้ปกครองในสังคม
ไทยอย่างน้อยแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมารายละเอียดการปฏิบัติธรรมหมวดนี้มีหลักฐาน
อยู่ในเตภูมิกถาของพระมหาธรรมราชาลิไท *ลิลิตเตลงพ่าย* ของสมเด็จพระมหาสมณ-
เจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส *จารึกวัดพระเชตุพน* และ ธรรมเนียมของสมเด็จพระ
พระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แสดงเนื่องในพระราชพิธีพระบรมศพ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แนวทางปฏิบัติราชธรรมหมวดนี้
ที่อธิบายในผลงานทั้งสี่ ได้ถือตามคำอธิบายในอรรถกถาบาลีเป็นหลัก คำอธิบายใน
ลิลิตเตลงพ่ายสรุปตามอรรถกถาโดยมิได้เพิ่มคำอธิบายเข้ามา ส่วนเตภูมิกถาและพระ-
ธรรมเทศนา ได้เพิ่มเติมคำอธิบายที่เป็นแนวทางการปฏิบัติสำหรับสังคมไทยไว้ด้วย
ในที่นี้จึงนำคำอธิบายในเตภูมิกถา และ ในพระธรรมเทศนา มาเสนอ ^{๑๗}

^{๑๕} ส.ส.๑๕/๓๕/๑๑๐ ; อง.จตุกก.๒๑/๓๕/๕๔ ; พ.อิตติ. ๒๕/๒๐๕/๒๔๖ ; อง.อฎฐกถา. ๒๓/๕๑/๑๕๒

^{๑๖} พระราชวรมุนี (ประยูทธ ปยุตโต), *พจนานุกรมพุทธศาสตร์* (กรุงเทพฯ : มหาจุฬาลงกรณ์
ราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๑๖๕.

^{๑๗} พญาภิไทย, *ไตรภูมิกถา หรือไตรภูมิพระร่วง*, หน้า ๕๘-๕๙.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, *หนังสืออ่านกวีนิพนธ์ลิลิตเตลง-
พ่าย*, หน้า ๑๕๖-๑๕๘.

ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ, หน้า ๒๒๑-๒๒๒.

‘พุทธอุทานกถา’ ประมวลพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
ศราทพรดเทศนา (พระนคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔), หน้า ๑๕๔-๑๕๖. (มหาจุฬาราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แด่วันสิ้นพระชนม์
แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๑-๗ สิงหาคม พ.ศ.๒๕๑๔).

ราชสังคหวัตถุ ข้อที่ ๑ สัสสมณะ - ส่งเสริมการทำไร่ทำนาของราษฎรด้วยการเก็บค่าเช่าเพียงหนึ่งในสิบส่วน และอุดหนุนในส่วนอื่นๆ ที่จำเป็นการช่วยให้ราษฎรทำมาหากินได้โดยสะดวกและได้ผลผลิตเต็มที่

เทศมิกถา - “ประการหนึ่ง ด้วยไพร่ฟ้าข้าไทราษฎรทั้งหลายทำไร่ไถนากินในแผ่นดินเรานี้ เมื่อใดเข้านั้นเป็นรวงไล่ ให้ผู้ตีเชื้อใจชื่อนั้น ไปคูปันค่าโดยอุดมเทียบนั้นแล กระทำเข้าเปลือกนั้นเป็น ๑๐ ส่วน แลเอาเป็นของหลวงนั้นแต่ส่วนหนึ่งแล ๕ ส่วนนั้นให้แก่เขาแล มิเลเห็นว่าเขาไม่มีได้เข้านั้นไล่ มิควรเอาแก่เขาเลย”

ธรรมเทศนา - “อันข้าวหอมเป็นอาหารสำคัญของประชาชน จึงเป็นหน้าที่ของพระเจ้าแผ่นดินจะพึงบำรุงการทำให้ได้ผลอันงาม กิจในงานนี้คือ รักษากรรมสิทธิ์ที่ดินของคนทั้งหลายไม่ให้จื้อชิงกันได้ ด้วยการออกโฉนดที่ดินให้ถือไว้เป็นหลักฐานและระงับวิวาทเพราะเรื่องนี้ทดน้ำเข้าในเวลาน้ำน้อย ไขน้ำออกในเวลาน้ำมาก บำรุงและป้องกันสัตว์ซึ่งเป็นพาหะในการทำนา อุดหนุนด้วยพันธุ์ข้าวปลูกแลเครื่องมือ เป็นต้น”

ราชสังคหวัตถุ ข้อที่ ๒ ปรีสมณะ - การบำรุงบุคคลด้วยการส่งเสริมการค้าอยู่

เทศมิกถา - ใช้ในความหมายทั้งการบำรุงข้าราชการ บำรุงบุตรภรรยาของข้าราชการ และบำรุงราษฎร ดังมีรายละเอียดว่า

- “อันหนึ่ง ควรให้เข้าสักส่วนแก่ไพร่แลท้าวทวารทั้งหลายเดือนแลหกคาบจึงพอเขากิน อย่าให้เขาอดเขาอยาก มิว่าจะใช้เขากระทำการอันใดๆ ไล่ให้ใช้เขาแต่พอบังควร แลอย่าใช้เขานักหนาให้ล้าเหลือใจ มิผู้ใดเถ้าแก่ไล่ ผู้นั้นบมิควรใช้เขาเลย ปล่อยเขาไปตามใจเขาแล”

- “อันหนึ่ง ข้าคนไพร่ฟ้าข้าคน คือว่าผู้ใดๆ ก็ดี แลกระทำความชอบให้ได้เป็นประโยชน์แก่ท้าวพระญา ด้วยความอันชอบของเขานั้นไล่ ด้วยให้รางวัลแก่ผู้นั้นตามมากแลน้อย หนักแลเบา โดยอำเภอคุณแลอำเภอประโยชน์ของเขานั้นแล”

- “อันหนึ่ง ผู้เป็นท้าวเป็นพระญาควรให้ทรัพย์สิ่งสินแก่ลูกแก่เมียชาวแม่ชาวเจ้าผู้ใหญ่ผู้น้อยทั้งหลาย เพื่อเป็นสะเบียงเลี้ยงเขากินอยู่เป็นกำลัง เป็นเครื่องแต่งแก่แผ่นดินนั้น ควรให้แก่เขา เขาจึงเต็มใจเขา แลเราผู้เป็นท้าวพระญา อย่าควรคิดเสียดายทรัพย์นั้นเลย”

- “อันหนึ่ง ด้วยเอาสินส่วยแก่ราษฎรทั้งหลายไปให้เอาโดยโบราณทำว
พระญาทั้งหลายแต่ก่อน อันนั้นแลผู้เฒ่าผู้แก่ทั้งหลายสรรเสริญว่าชอบธรรมนั้น บมิ
ควรเอาซึ่งเอาเหลือไปเลย ผิดว่าเราเอาของเขาให้ยังให้เหลือไปเสีย แลทำวพระญาผู้ใด
และมาเสวยราชย์ภายหน้าเรานั้น จักได้เอาเป็นอย่างแลทำเนียมสืบๆ กันไป และ
ได้บาปแก่เรานี้หนักหนา เพราะว่าเราทำความอันมิชอบธรรมผู้นี้ไว้กับแผ่นดินแล”

ธรรมเทศนา - เน้นการบำรุงข้าราชการเป็นสำคัญ “แลราษฎรย่อมเป็น
กำลังราชการ ไม่ได้โอกาสที่จะประกอบการแสวงหาเลี้ยงชีพโดยสะดวกเหมือนราษฎร
จึงเป็นผู้ควรที่พระเจ้าแผ่นดินจะทรงบำรุง กิจในส่วนนี้ คือ พระราชทานทรัพย์ให้
เป็นเครื่องเลี้ยงชีพ แต่งตั้งไว้ในฐานันดร ให้มีอำนาจปฏิบัติราชการ เป็นต้น”

ราชสังคหัตถ์ ข้อที่ ๓ สัมมาปาสะ - ประสานน้ำใจประชาชนด้วยการส่ง
เสริมการประกอบอาชีพ โดยเฉพาะในด้านการค้าขายพาณิชย์กรรม มีการส่งเสริมการ
ลงทุนและเก็บภาษีคอกเบี้ยหรือไม่เก็บตามความเหมาะสม เป็นต้น

เตภูมิกถา - “อันหนึ่งไพร่ฟ้าข้าไททั้งหลายอันอยู่แคว้นแคว้นแดนดินเมือง
เราผินแล้วเขาจะไปค้าขายกินก็ดี แล้วเขาหาทุนบมิได้ แลเขามาหาขอเราผู้เป็นเจ้า
นายแลขอกู้เงินทองไปเป็นทุนค้าขายกินดั่งนั้น เราผู้เป็นท้าวพระญานี้ควรปลงเงิน
ทองในท้องพระคลังนั้นให้เขา แล้วเขาเอาไปมากน้อยเท่าใดก็ดี ให้ตราเป็นบัญชีไว้
แต่ต้นๆ ปีใส่เราผู้เป็นไทบมิควรเอาเป็นคอกเป็นปลายแก่เขาเลย ควรให้เรียกเอาแต่
เท่าทุนเท่านั้นแลคืน แลภาษีแลคอกนั้นอย่าได้เอาของเขาเลย”

ธรรมเทศนา - “และการค้าขาย ย่อมเป็นกำลังใหญ่ของบ้านเมือง เป็นเครื่อง
บำรุงความสุขของประชาชนจึงเป็นหน้าที่ของพระเจ้าแผ่นดินจะพึงทรงบำรุงกิจในส่วน
นี้คือ แสวงหาช่องให้ราษฎรมีทางทำมาหากิน เปิดสินค้าออกไปต่างเมือง อนุญาตให้
สินค้าต่างเมืองเข้ามา ป้องกันการฉ้อโกง ด้วยตั้งมาตราเงินตราและมาตราวัดชั่งตวง
ให้เป็นหลักฐาน อุดหนุนเจ้าจนด้วยทุนรอน ให้กู้ยืมเรียกคอกเบี้ยแต่พอประมาณ
ให้พ่อค้ามีทางหากำไรได้ เป็นต้น”

ราชสังคหัตถ์ ข้อที่ ๔ วาจาเปยยะ - การมีวาจาเป็นที่รักด้วยการใช้ถ้อยคำ
พอประมาณ เหมาะสมแก่บุคคล ไม่หยาบคายข่มขู่ ในธรรมเทศนา ได้เห็นว่า

หมายถึงการอบรมสั่งสอนประชาชนให้ตั้งอยู่ในสุจริตธรรมด้วย

เตภูมิกถา - “เมื่อแลลูกขุนทั้งปวงเข้าเฝ้านั้น ผู้เป็นท้าวพระญาตินี้แม่นจะพิภยาเจรจาสิ่งใดก็ดี อย่าเจรจามาก แม้นจะอึดอ้อมด้วยสิ่งใด อย่าอึดอ้อมมาก แต่พอประมาณเถิด เร่งให้รำพึงถึงความชอบ อย่าได้ประมาทลืมตนเลย แม้นจะบังคับถ้อยความของไพร่ฟ้าข้าไททั้งหลายได้ อย่าว่าโพนๆ ว่าพี่ๆ ค่าตีกัน บังคับถ้อยความถูกถ้วนโดยธรรม”

ธรรมเทศนา - “การตรัสพระวาจาละเอียดอ่อนหวานควรดื่มไว้ในใจทำความเป็นที่รักให้เกิดแก่บุคคลนั้นๆ ตามควรแก่ชาติสกุลแล้ว ...และประชาชนพลเมืองเป็นคนชั่วและโง่เขลามาก บ้านเมืองย่อมไม่เจริญ เป็นคนดีมีน้ำใจฉลาด บ้านเมืองย่อมเจริญ จึงเป็นหน้าที่ของพระเจ้าแผ่นดินจะสั่งสอนให้รู้ผิดชอบ และงดจากความประพฤติชั่ว กิจในส่วนนี้คือ ตั้งกฎหมายห้ามความประพฤติเสียหายซึ่งกิจที่ควรทำ ลงโทษแก่ผู้ประพฤติผิด”

อนึ่ง ใน **เตภูมิกถา** และใน **ธรรมเทศนา** ได้นำธรรมข้อที่ ๕ ในมหายัญ ๕ ของพรหมณ์ คือ ข้อ นิรัคคพะ หรือ นิรัคคละ มาอธิบายด้วย ในความหมายถึงผลของการปกครองแผ่นดินโดยธรรมตามแนวราชสังคหวัตถุว่าจักยังให้ประเทศเจริญรุ่งเรืองในทุกทางประชาชนอยู่กันด้วยความร่มเย็นเป็นสุข ปราศจากโจรผู้ร้าย เพราะการทำมาหากิน การดำรงชีพ การเศรษฐกิจของประชาชนดี ความปลอดภัยของสังคมมีมากจนกระทั่งประชาชนไม่ต้องใส่ลี้มสลักกลอนเรือน ทั้งนี้ **เตภูมิกถา** ได้เห็นว่า ผลกรรมดีที่ผู้ปกครองได้กระทำจักช่วยให้ฤดูกาลเป็นปกติ ฝนตกต้องตามฤดูกาล ส่วน **พระธรรมเทศนา** ได้เพิ่มคำอธิบายข้อนิรัคคละว่า “สังคหวัตถุ ๔ ข้างคั่นเป็นส่วนบำรุง ที่สุดทำเป็นส่วนป้องกัน” เหตุว่า “บ้านเมืองจะตั้งอยู่สวัสดิ์ก็เพราะได้รับความป้องกันอันพอ จึงเป็นหน้าที่ของพระเจ้าแผ่นดินจะทำโดยกวดขัน เมื่อประชาชนไม่ต้องหวาดหวั่นต่อภัยอันตราย จะได้ตั้งหน้าทำหน้าค้าขายและประกอบกิจนั้น บ้านเมืองก็จะมั่งคั่งสมบูรณ์”

๑.๑.๓. ทศพิธราชธรรม

ทศพิธราชธรรม เป็นธรรมเนียมปฏิบัติเพื่อการพัฒนาธรรมสมบัติสำหรับ

ผู้ปกครองโดยเฉพาะ กล่าวถึงในชาดก ขุททกนิกาย สุตตันตปิฎก ประกอบด้วยธรรม ๑๐ ประการคือ ทาน - การให้ ศีล - การประพฤติปรัตติงาม ปริจาคะ - การบริจาค อาชวะ - ความซื่อตรง มัททวะ - ความอ่อนโยน ตปะ - การแผดเผากิเลส อักโกธะ - ความไม่โกรธ อวิหิงสา - ความไม่เบียดเบียน ชันติ - ความอดทน อวิโรธนะ - ความไม่คลาดจากธรรม ความไม่ผิดจากธรรม^{๑๘}

ทศพิธราชธรรม เป็นธรรมปฏิบัติที่ถือเป็นคุณสมบัติที่สำคัญของพระมหากษัตริย์ไทยมาแต่อดีต ที่มีหลักฐานชัดเจนตั้งแต่สมัยสุโขทัย กล่าวคือ

- ใน*ไตรภูมิอภินิหาร* ได้กล่าวถึงพระญาจักรพรรดิราชาว่า “แลท่านนั้นย่อมอยู่ในทศพิธราชธรรมทุกเมื่อแล” และ “ครั้งนั้น พระญามหาจักรพรรดิราชนั้น ธิก็สั่งสอนแก่ท้าวพระญาทั้งหลายให้อยู่ในธรรม จึงกล่าวคำดั่งนี้ว่า ท้าวพระญาทั้งหลายจงตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรมทั้งหลาย ๑๐ ประการอย่าให้ขาด”^{๑๙}

- ในจารึกวัดป่ามะม่วง หลักภาษาไทย จารึกเมื่อ พ.ศ. ๑๕๐๔ กล่าวถึงพระมหาธรรมราชาลิไทว่า “ศรีสุริยวงศ์รามมหาธรรมราชาธิราช เสวยราชย์ชอบด้วยทศพิธราชธรรม”^{๒๐}

- ในจารึกบ้านางคำเขย จารึกเมื่อ พ.ศ. ๑๕๒๒ มีคำว่า “พระทศพิชธรรม (ม)”^{๒๑} แต่ข้อความในจารึกตอนนั้นขาดหายไปตลอดทั้งวรรคจึงไม่ทราบว่ามีนัยหมายกล่าวสรรเสริญผู้ใด

นับแต่สมัยสุโขทัยเป็นต้นมา ได้มีการเน้นย้ำทศพิธราชธรรมในฐานะ เป็นคุณสมบัติทางธรรมที่สำคัญของพระมหากษัตริย์ไทยมาโดยตลอด อาทิ

- ในคัมภีร์ *จามเทวีวงศ์* มีข้อความตอนหนึ่งกล่าวว่า กาลใดพระเจ้าจัมมิกษัตริย์ทรงทศพิธราชธรรมได้เสวยราชย์ปกครองแผ่นดิน กาลนั้นพระนครและพระพุทธรูปจะรุ่งเรือง มหาชนจะได้รับความสุขทุกประการ^{๒๒}

^{๑๘} พ.ช. ๒๘/๒๔๐/๘๖.

^{๑๙} พญาภิไทย. ไตรภูมิอภินิหาร หรือไตรภูมิพระร่วง, หน้า ๕๖, ๗๐.

^{๒๐} กรมศิลปากร. จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๔๓.

^{๒๑} เรื่องเดิม, หน้า ๓๑๒.

^{๒๒} พระยาปริยัติธรรมธาดา และพระญาณวิจิตร (ผู้แปล). จามเทวีวงศ์พงศาวดารเมืองศรีอยุธยา, หน้า ๖๔.

- ในตำนาน *มุตศาสนา* ได้กล่าวถึงพระมหากษัตริย์แห่งล้านนาหลายพระองค์ว่าเป็นผู้ทรงทศพิชราชธรรม เช่น พระเจ้าสรพพิทสิทธีผู้ครองหริภุญชัยระหว่าง พ.ศ. ๑๕๕๖-๑๖๔๑ เป็นต้น^{๒๓}

- ใน *ลิลิตยวนพ่าย* มีบาทคาถาว่า “ทศพิชรรโมชแท้ ทศกนช”^{๒๔}

- ใน *จินตามณี* ซึ่งพระโหราธิบดีแต่งในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช มีโคลงบทหนึ่งว่า

“อารมเรื่องราวถั่ว	ทุกทิศ
เพราะบพิตรภูวญาณ	ปิ่นเกล้า
พระองค์ทรงทศพิช	ธรรมราช
พระศาสนารุ่งร่า	เรื่องด้วยเคซา” ^{๒๕}

- จารึกวัดป่าโมก พ.ศ. ๒๒๗๗ สรรเสริญพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระว่า “ทรงทศพิชราชธรรม กอปรด้วยพระเดชฤทธิพิชิตกษัตริย์ดิรัจฉานสงสาร”^{๒๖}

- ใน *กฎหมายตามสามดวง* ได้กล่าวถึงความเป็นผู้ทรงทศพิชราชธรรมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ไว้ในตอนต้นของกฎหมายที่ออกในสมัยนั้นหลายฉบับเป็นต้นว่า “สมเด็จพระเจ้ารามาธิบดีบรมไตรโลกนาถมหาราชมงกุฎเทพมณูยวิสุทธิสุริยวงษองค์พุทธชาตบูรพมบพิตรพระพุทธเจ้าอยู่หัวทรงทศพิชราชธรรม”^{๒๗}

^{๒๓} *ตำนานมุตศาสนา* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๑๕), หน้า ๑๘๑. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมหลวงเดช สนิทวงศ์ ป.จ. ม.ป.ช. ม.ร.ม. ณ เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส ๑๗ ธันวาคม ๒๕๑๘)

^{๒๔} *ลิลิตยวนพ่าย วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๕), หน้า ๓๑๒.

^{๒๕} *จินตามณี เล่ม ๑-๒* กับบันทึกเรื่องหนังสือจินตามณีและจินตามณีฉบับพระเจ้าบรมโกศ (ธนบุรี) : ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๒, หน้า ๔๕.

^{๒๖} สำนักนายกรัฐมนตรี. คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์วัฒนธรรมและโบราณคดี. *ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยาภาค ๑* (พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๐), หน้า ๓๒.

^{๒๗} *กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑* (พระนคร:องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๖๕.

- พระราชสาส์นที่มีไปยังเวียดนาม เมื่อ พ.ศ. ๒๓๓๗ ได้กล่าวถึงคุณธรรมของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกว่า “ฝ่ายกรุงพระมหานครศรีอยุธยา นี้ ดำรงทศพิธราชธรรมอันเสมอ” และทางฝ่ายเวียดนามก็มีพระราชสาส์นตอบกลับมาว่า “เราแจ้งว่าเจ้ากรุงไทยตั้งอยู่ในทศพิธราชธรรมหนักหนา” ^{๒๘}

ถึงแม้ว่า มีหลักฐานจำนวนมากว่ากล่าวถึงทศพิธราชธรรมว่าเป็นคุณสมบัติทางธรรมที่สำคัญยิ่งของพระมหากษัตริย์ไทย แต่ในช่วงกาลอันยาวนานแต่สมัยสุโขทัยจนถึง พ.ศ. ๒๔๖๕ ปรากฏคำอธิบายความหมายและแนวทางปฏิบัติทศพิธราชธรรมที่เก่าที่สุด คือใน *ลิลิตเตล่งพ่าย* พระนิพนธ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส และใน *จารึกวัดพระเชตุพน* สมัยรัชกาลที่ ๓ ต่อมาได้พบคำอธิบายใน *ทศพิธราชธรรมจริยาติกา* ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เทศนาถวายเป็นงานพระราชพิธีรัชดาภิเษกเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๗ สมัยรัชกาลที่ ๕ เนื่องจากทศพิธราชธรรมในลิลิตเตล่งพ่ายและในจารึกวัดพระเชตุพนมีสาระตรงกัน ในที่นี้ จึงจักแสดงความหมายแสดงทศพิธราชธรรมตามที่ปรากฏในลิลิตเตล่งพ่าย เปรียบเทียบกับทศพิธราชธรรมจริยาติกา ดังนี้ ^{๒๙}

ทศพิธราชธรรม ข้อที่ ๑ ทาน - การให้ และข้อที่ ๓ ปริจาคะ- การสละการบริจาค

ลิลิตเตล่งพ่าย - ให้ความหมาย ทาน ว่าหมายถึงการให้สรรพสิ่งของช่วยเหลือชนทั้งหลาย มีการตั้งโรงทาน ๖ แห่งทุกวัน เป็นต้น ส่วน ปริจาคะ หมายถึง การบริจาคสละทรัพย์สิ่งสินเพื่ออุปถัมภ์พระพุทธศาสนา

^{๒๘} พระราชวิจารณ์ในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ด้วยเรื่องจดหมายเหตุความทรงจำของกรมหลวงนรินทรเทวี (พระนคร : โรงพิมพ์ไทย, ๒๔๕๕), หน้า ๓๕๘ และ ๔๐๑. (พิมพ์แจกในงานพระราชทานเพลิงศพจอมพลพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมหลวงไชยศรีสุรเดชราชองค์รักษ์ฯลฯ เสนาบดีกระทรวงกลาโหม, ปีมโรงอัฐศก พ.ศ.๒๔๕๕) หน้า ๓๕๗.

^{๒๙} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส, *หนังสืออ่านกวีนิพนธ์ลิลิตเตล่งพ่าย*, หน้า ๑๕๓-๑๕๖. *ประชุมจารึกวัดพระเชตุพนฯ*, หน้า ๒๑๘-๒๒๐.

‘ทศพิธราชธรรมจริยาติกา’ *ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระธรรมเทศนา*, หน้า ๓๕-๔๐.

กรรมเทศนา - ให้ความหมายว่า ทาน เป็นการให้ที่หวังผลจะอนุเคราะห์ช่วยเหลือผู้อื่นโดยเจตนาผู้รับ. ส่วน บริจาคะ เป็นการให้เพื่อละความตระหนี่ในโลกในตนไม่เจตนาผู้รับ “โดยนัยนี้ ได้สันนิษฐานว่าข้อที่พระมหากษัตริย์ราชาเจ้าทรงชุบเลี้ยงพระราชวงศานุวงศ์และข้าทูลละอองธุลีพระบาทด้วยพระราชทานพระราชทรัพย์เครื่องอุปโภคบริโภคภักดิ์ ตามฐานานุรูปของบุคคลนั้นๆ อันได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณ ด้วยคิดจะทรงเกื้อกูลอุปถัมภ์กิติ พระราชทานพัสดุมิขำวน้ำ ผ้านุ่งห่มเป็นต้น แก่ประชาชนอันมิได้ประกอบราชกิจ ด้วยพระหฤทัยคิดจะอนุเคราะห์ให้เป็นประโยชน์แก่ผู้รับ หรือจ่ายพระราชทรัพย์ตั้งโรงงาน เพื่อผู้ตกยากจะได้อาศัยเลี้ยงชีวิตในนิตยสมัยหรือกาลสมัย หรือพระราชทานจตุปัจจัยแก่บรรพชิตผู้ประกอบกิจศาสนา นับเป็นการบูชาธรรมปฏิบัติกิติ ดังนี้ นับว่าทาน เป็นบพที่ต้น” “ข้อที่พระมหากษัตริย์ราชาเจ้า ทรงสละพระราชทรัพย์อันจะนับคณนามิได้ ที่น่าจะตระหนี่และอาลัยสร้างงานถาวรวัตถุให้เป็นทานทั่วไป เช่นสร้างที่พักอาศัยสร้างถนนสะพาน ขุดคลอง เป็นต้น ให้เป็นประโยชน์แก่ประชาชนทั้งภคหัตถ์บรรพชิตไม่นิยมว่าชนิดไหน จะเป็นผู้ใหญ่หรือผู้น้อยไม่เลือกหน้ากิติ ทรงสละพระราชทรัพย์สร้างเจดีย์ฐานสังฆาวาส ทรงอุทิศไว้ในพระพุทธศาสนากิติ ดังนี้ นับว่า บริจาคโค เป็นบพที่ ๓”

ทศพิธราชธรรม ข้อที่ ๒ - ศีล

ลิลิตเตลงพ่าย - ให้ความหมายว่า หมายถึงการดำรงตนในศีล ๕ มีจิตยินดีในบุญ เมื่อบาป มุ่งแสวงหาธรรมดับทุกข์พ้นสงสาร

- **กรรมเทศนา** นอกจากจะให้ความหมายถึงการดำรงตนในศีล ๕ แล้ว ยังหมายถึง “การที่ทรงประพฤติพระกิริยาพร้อมทั้งพระกายพระวาจาให้สะอาดงาม ต้องตามขัตติยราชประเพณี” ด้วย แต่มิได้ให้ความหมายที่เป็นอริศีลอย่างในลิลิตเตลงพ่าย

ทศพิธราชธรรม ข้อที่ ๔ - อาชวะ ความซื่อตรง

- ในผลงานทั้งสองให้ความหมายตรงกันว่า หมายถึงความสุจริตซื่อตรง ใน**กรรมเทศนา**แสดงรายละเอียดของการปฏิบัติว่า “พระอัยยาศัยกอบปรด้วยความตรงปราศจากมารยาสาโดย ดำรงในสัตย์สุจริตซื่อตรงต่อพระราชสัมพันธมิตร และพระราชวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาททั้งปวงไม่ทรงคิดลวงประทุษร้าย โดย

อุบายศิษุติธรรม ดังนี้ว่า อาชว เป็นบทที่ ๔ ”

ทศพิธราชธรรม ข้อที่ ๕ - มัทวะ ความอ่อนโยน

ลิลิตเตลงพ่าย - ให้ความหมายว่า หมายถึง การที่พระมหากษัตริย์ทรงมีจิตคิดเอ็นดูชนนิกร มีความปราณี เมื่อมีผู้ทำผิด ก็ทรงอดโทษสั่งสอนตักเตือน

ธรรมเทศนา - ให้ความหมายที่ต่างออกไปว่าหมายถึง การไม่มีมานะรับฟังความเห็นของผู้อื่น และการมีสัมมาคารวะต่อผู้ทรงคุณวุฒิวิญญู ไม่ดูหมิ่นดังมีคำอธิบายว่า “ข้อที่พระมหากษัตริย์ราชเจ้ามีพระอหยาศัยอ่อนละมุน ไม่คือด้วยอำนาจถัมภะ คือ เมื่อมีผู้มากราบทูลตักเตือนด้วยข้อธรรมที่ประกอบด้วยเหตุผล ซึ่งเป็นวิสัยของบัณฑิตชนจะเห็นชอบแล้วประพฤติตามมิได้ทรงห้ามปรามคัดค้านทรงพิจารณาโดยถ้วนถี่ ถ้าดีชอบก็ทรงอนุโมทนาแล้วอนุวัตตามก็ดี ไม่ทรงถือพระองค์ด้วยอำนาจมานะ ทรงสัมมาคารวะอ่อนน้อมต่อท่านผู้เจริญโดยวัย และเจริญโดยคุณ ไม่ทรงดูหมิ่น ดังนี้ก็ดี นับว่า มัทวะ เป็นบทที่ครบ ๕”

ทศพิธราชธรรม ข้อที่ ๖ - ตบะ ธรรมเครื่องแผดเผากิเลส

ลิลิตเตลงพ่าย - ให้ความหมายว่า หมายถึงการรักษาศีล ๘ ทุกวันพระ การสำรวมตนจากกามและอิสริยสุขทั้งหลาย

ธรรมเทศนา - นอกจากแสดงความหมายเช่นเดียวกับในลิลิตเตลงพ่ายแล้วยังได้เพิ่มว่าหมายถึง การที่พระมหากษัตริย์ “ทรงพระวิริยะอุตสาหะเอาพระหฤทัยใส่สอดส่องในการปกครองพระราชอาณาเขตแลประชาชนให้เกษมสุขปราศจากภัยตรายปราบปรามโจรผู้ร้ายแลศัตรูให้สงบราบคาบเป็นอันดี” ด้วย

ทศพิธราชธรรม ข้อที่ ๗ - อักโกธะ ไมโกรธ

ลิลิตเตลงพ่าย - ให้ความหมายว่า หมายถึงการสร้างมิตรภาพตลอดเขตแดนที่เกี่ยวข้อง การยังหมู่ชนให้เป็นสุข

ธรรมเทศนา - ให้ความหมายว่า หมายถึงการมีความเมตตา และการรู้จักระงับความโกรธ “พระอหยาศัยประกอบด้วยพระเมตตา ไม่ทรงปรารภจะก่อก๊วยก่อเวรในผู้หนึ่งผู้ใด ไม่ทรงพระพิโรธโดยเหตุที่ไม่ควรจะทรงพระพิโรธก็ดี แม้มีเหตุ

ที่ให้ทรงพระพิโรธ แต่ทรงข่มเสียด้วยโยนิโสมนสิการ ให้อันตรธานสงบระงับไป ดังนี้ นับว่า ออกโกโร เป็นบทที่ ๗”

ทศพิธราชธรรม ข้อที่ ๘ - อวิหิงสา ความไม่เบียดเบียน

- ผลงานทั้งสองให้ความหมายตรงกันว่า หมายถึง ความกรุณา ไม่เบียดเบียน ธรรมเทศนา ให้รายละเอียดว่า “พระอริยาศัยประกอบด้วยพระกรุณา ไม่ทรงปรารถนาจะก่อทุกข์แก่ผู้หนึ่งผู้ใด ไม่ทรงเบียดเบียนพระราชวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทแลอาณาประชาราษฎร์ให้ลำบากด้วยเหตุอันไม่ควรกระทำ คือ ด้วยพระราชทัณฑ์อันไม่ควรก็ด้วยตั้งพิศุคเก็บภาษีอากรเกินขนาดก็ดี ดังนี้ นับว่า อวิหิงสา เป็นบทที่ ๘”

ทศพิธราชธรรม ข้อที่ ๙ - ขันติ ความอดทน

- ผลงานทั้งสองให้ความหมายตรงกันว่า หมายถึง ความอดทนต่อสิ่งเลวร้าย ขุ่นข้องหมองใจทั้งหลาย ทั้งนี้ มีรายละเอียดขยายความในธรรมเทศนาว่า “ข้อที่พระมหากษัตริย์ราชาเจ้า มีพระหฤทัยกล้าหาญ อดทนต่อทุกข์เป็นที่ตั้งของโลก โกรธหลง คือทรงอดทนต่อเย็นร้อน เป็นต้น ทรงอดทนต่อถ้อยคำที่ผู้กล่าวชั่ว ไม่ชอบพระอริยาศัยมาในโสตทวาร โดยการอันชั่วร้าย ทรงอดทนต่อเวทนาอันเกิดขึ้นในพระกายเป็นทุกข์กล้าเสบเผ็ดไม่สนทนใจไม่เป็นที่พอพระหฤทัยอาจนำพระชนม์ชีพเสียก็ดี เมื่อพระราชวงศานุวงศ์ข้าทูลละอองธุลีพระบาทมีความประมาทกระทำผิดล่วงพระราชอาญาควรจะลงทัณฑ์ แต่อาศัยพระขันติเมตตากรุณาธิคุณ ทรงอดโทษนั้นไว้ก็ดี ทรงอดทนต่อกำลังอกุศลวิตกที่เกิดขึ้น ไม่ปล่อยพระอริยาศัยให้ลุอำนาจน้อมไปตามก็ดี ดังนี้ นับว่า ขันติ เป็นบทที่ ๙”

ทศพิธราชธรรม ข้อที่ ๑๐ - อวิโรโห ความไม่ผิดจากธรรม

ลิลิตเตลงพ่าย - ให้ความหมายว่า หมายถึง การไม่ประพฤติผิดจากจารีต ธรรมเนียมประเพณีและนิติราชศาสตร์

ธรรมเทศนา - วิเคราะห์ว่า ธรรมข้อนี้มีความหมาย ๒ อย่าง อย่างหนึ่ง ความไม่ผิดจากสิ่งที่ถูกต้อง ความหมายนี้ตรงกับความหมายในลิลิตเตลงพ่าย คือการ

ที่พระมหากษัตริย์ “ทรงตั้งอยู่ในขัตติยราชประเพณี ไม่ทรงประพฤติผิดจากราชจรรยา-
 นวัตกรรมนิติศาสตร์ ราชศาสตร์ ไม่ทรงประพฤติให้คลาดจากความยุติธรรม ทรงอุปถัมภ์
 ยกย่องคนมีคุณความชอบควรอุปถัมภ์ยกย่อง ทรงบำราบคนมีความผิดควรบำราบ
 โดยทางที่เป็นธรรม ไม่ทรงอุปถัมภ์ยกย่อง และบำราบบุคคลนั้นๆ ด้วยอำนาจคดี ๔
 ประการ มีฉันทาคติเป็นต้น” อีกอย่างหนึ่ง หมายถึงความไม่ยินดียินร้าย คือ จิตและ
 อากาโรไม่ซัดส่ายไปตามเหตุการณ์ต่างๆ คือ “เมื่อมีลาภยศสรรเสริญสุขซึ่งเป็นที่
 พอพระหฤทัยมาถึงพระองค์ ก็ไม่ทรงแสดงความยินดี ซึ่งเป็นที่ให้ผู้อื่นดูหมิ่นได้ว่า
 ทรงมัวเมาอยู่ในสิ่งนั้นๆ ให้ปรากฏ เมื่อมีความเสื่อมลาภยศต้องนินทา ได้รับความ
 ทุกข์ร้อนประการใด ซึ่งไม่เป็นที่พอพระหฤทัยมาถึงพระองค์ ก็ไม่ทรงแสดงความ
 ยินร้ายเสียพระหฤทัยต่อพระหฤทัย ซึ่งเป็นที่ให้ผู้อื่นดูหมิ่นได้ว่าทรงหาขันธ์คุณมิได้
 หรือเป็นที่ให้ผู้อื่นซึ่งอยู่ในพระบรมเชษานุภาพ พลอยตกใจแตกตื่นอลหม่าน ทรง
 รักษาพระอาการคงที่อยู่เป็นนิตย์ ไม่แสดงให้ผิดจากปกติเดิมก็ดี ดังนั้นนับว่า
 อวิโรธน เป็นบทที่ครบ ๑๐”

ใน โคลงวิสูตรสอนหลาน ของล้านนา ได้กล่าวถึงราชธรรม 10 กอปรด้วย
 (๑) บุญ การทำบุญ (๒) ปัญญา การมีปัญญารู้จักบาปบุญคุณโทษสิ่งควรทำและไม่
 ควรทำ (๓) ศีล การดำรงในศีล ๕ (๔) สัจจะ มีสัตย์ (๕) กตัญญู สำนึกในคุณของ
 ผู้อื่น (๖) กตเวทิตอบแทนคุณที่ผู้อื่นกระทำให้แก่ตน (๗) สุทธาจาร มีความประพฤติ
 บริสุทธิ์ตามคำสอนในพระพุทธศาสนา (๘) ธรรม มั่นในธรรม (๙) ปริจจาคะ บริจาค
 สละ (๑๐) วิริยะ มีความพากเพียร^{๑๐}

ราชธรรมข้างต้น มีชื่อข้อธรรมตรงกับทศพิธราชธรรม ๑ ชื่อ คือ ทาน ศีล
 และปริจ-จาคะ ให้ข้อคิดในช่วงสมัยสุโขทัยและอยุธยา ธรรม ๑๐ ประการที่ถือ
 เป็นธรรมปฏิบัติที่สำคัญของพระมหากษัตริย์ อาจมีความเข้าใจแตกต่างกันอยู่บ้างทั้ง
 ในตัวข้อธรรมและรายละเอียดของการตีความสาระ เป็นเหตุให้ในสมัยรัตนโกสินทร์

^{๑๐} ทรงศักดิ์ ปรากฏวัฒนากุล, ‘วิเคราะห์วรรณกรรมล้านนาไทยเรื่องเจ้าวิสูตรสอนหลาน และ
 พระลอ สอนโลก’ (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทร
 วิโรฒ, ๒๕๑๕), หน้า ๕๖-๑๐๑.

มีการอธิบายความหมายของทศพิธราชธรรมแตกต่างกันไปบ้างตามความเข้าใจของผู้อธิบายในแต่ละสมัย ที่พยายามจะประยุกต์ใช้ธรรมหมวดนี้ซึ่งมีชื่อเป็นที่รู้จักกันดีให้สอดคล้องกับพระราชจริยาวัตรและความต้องการของสังคมในสมัยนั้นๆ

อนึ่ง ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช สมเด็จพระพุทฺธโฆษาจารย์ได้แต่ง*ราชวาทชาดกถวายเป็น* เมื่อ พ.ศ. ๒๒๑๘ มีสาระแสดง ราชธรรม ๓๘ ที่พระมหากษัตริย์พึงควรประพฤติปฏิบัติเพื่อยังความมั่นคงให้เกิดแก่บ้านเมือง และยังความผาสุกให้เกิดแก่ประชาชน ได้แก่

- ๑) มีใจมั่นคงไม่หวั่นไหว
- ๒) มีใจหนักแน่นอดทน
- ๓) รักษาความสัตย์จริง
- ๔) มีความชวนชวยในการทำความคิด
- ๕) มีความสำรวมกายวาจาใจ
- ๖) มีปัญญา
- ๗) ดำรงกุศลธรรม ปฏิบัติถูกต้องตามธรรม
- ๘) มีใจเป็นกลางทั้งต่อมิตรและศัตรู
- ๙) มีความกรุณาในสัตว์ทั้งปวง
- ๑๐) สماعคมกับผู้มีปัญญา
- ๑๑) หมั่นไต่ถามสาระอันเป็นประโยชน์จากผู้รู้
- ๑๒) เข้าใกล้สมณพราหมณ์ผู้ทรงศีล
- ๑๓) บูชาบุคคลผู้ควรบูชา
- ๑๔) ไม่ลุ่มหลงในเมถุนธรรม
- ๑๕) บรรเทาความอิจฉาและความโลภ
- ๑๖) ไม่เบียดเบียนผู้อื่น
- ๑๗) ไม่เอาภรรยาของผู้อื่นมาเป็นของตน
- ๑๘) พিতักษ์รักษาขันตสิมา
- ๑๙) มีความเพียรในการทำสิ่งที่เป็นประโยชน์ต่อบ้านเมือง

- ๒๐) ดูแลข้าราชการประชาชน
- ๒๑) สั่งสอนบุคคลทั้งหลายให้ดำรงในธรรม
- ๒๒) ไม่ประมาทในราชกิจ
- ๒๓) มีความกตัญญูแก่ผู้มีคุณ
- ๒๔) ปฏิบัติตนในอริยวินัย เว้นจากอคติ ๔
- ๒๕) รู้จักบุคคลว่าใครดีใครชั่ว
- ๒๖) ยกย่องคนดี แต่งตั้งคนดีไว้ในตำแหน่งการปกครองที่สำคัญ
- ๒๗) มีวิจารณ์ญาณ รู้จักกิจที่ควรทำและไม่ควรทำ
- ๒๘) ปฏิบัติตามคำแนะนำของผู้ทรงศีล
- ๒๙) ดูแลรักษาสัตว์ทั้งหลาย
- ๓๐) ยังประโยชน์ให้เกิดแก่ประชาชน
- ๓๑) ลงโทษผู้กระทำผิดตามสมควรแก่การกระทำ
- ๓๒) บำบัดอันตรายและความเดือดร้อนๆ แก่ประชาชน
- ๓๓) ส่งเสริมศีลธรรมอันดีแก่ประชาชน
- ๓๔) แนะนำให้ประชาชนมีความมั่นคงในพระศาสนา
- ๓๕) รับเครื่องบูชาสักการะจากประชาชนแล้วไม่เบียดเบียนด้วยกายวาจา
- ๓๖) ดูแลรักษาประชาชนดุจครุรักษาศิษย์ หรือมารดาภิบาลลูกของตน
- ๓๗) พระราชทานรางวัลแก่ข้าราชการที่ดี
- ๓๘) รักษาธรรมประเพณี^{๓๑}

เห็นได้ว่า ราโชวาทราชธรรม ๓๘ นี้ แท้ที่จริงเป็นการนำธรรมจักรวรรดิ
 วัตรราชสังคหวัตถุ และทศพิธราชธรรม มาขยายความเพื่อให้เห็นแนวทางปฏิบัติ
 ที่เป็นรูปธรรมชัดเจนยิ่งขึ้น

ราชธรรมที่กล่าวในหลักฐานต่างๆ ข้างต้น นับแต่ราชธรรมในจารึกเสมาเมือง

^{๓๑} สุภาพรรณ ฌ บางช้าง, *วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : ประเภทวิเคราะห์
 ธรรมในพระสุตตันตปิฎก* (รายงานการวิจัย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕),
 หน้า ๑๐๘-๑๐๙.

ราชธรรมในจารึกสมัยทวารวดี จักรวรรดิวัตร สังคหัตถุ ทศพิธราชธรรม ราชธรรม ๑๐ ในโคลงวิหุรสอนหลาน และราชาวาทราชธรรม ๓๘ เมื่อนำมาพิจารณาเปรียบเทียบแล้วสามารถสรุปสารธรรมที่เป็นรากฐานการเมืองการปกครองของไทยได้เป็น ๓ สาระใหญ่คือ

๑) พุทธธรรมที่เป็นรากฐานพัฒนาคุณภาพของผู้ปกครอง

พุทธธรรมส่วนนี้เป็นอัตตสมบัติ หรือ อัตตัตถจริยา - คุณสมบัติหรือความประพฤติส่วนพระองค์ของพระมหากษัตริย์ ที่เป็นฐานรองรับให้พระมหากษัตริย์สามารถดำเนินพระราชกรณียกิจในฐานะธรรมิกราชาของสังคมไทยได้อย่างสมบูรณ์ ธรรมเหล่านี้ที่กล่าวตรงกันในหลักฐานต่างๆ เป็นส่วนใหญ่ ได้แก่

(๑) ความรู้และความฉลาด *ศรัตคุณ มติคุณ หรือปัญญา*

(๒) การควบคุมพัฒนาตนให้อยู่ในธรรม *วินัยคุณ สุทธาจาร ตปะ อโลกะ*

(๓) การประพฤติตามธรรมตามคำสอนในพระศาสนา ธรรมเนียมประเพณี นิติศาสตร์ ราชศาสตร์ *ธรรมะ ศีล อวิโรธนะ*

(๔) ความซื่อสัตย์รักความจริง *สัจจะ อาชววัง*

(๕) ความเมตตากรุณาไม่เบียดเบียน *ทथุณ กรุณา อวิหิงสา อักโกระ*

(๖) ความสุภาพอ่อนโยน *เศรายคุณ มัททวะ*

(๗) ความเพียร *กษมคุณ วิริยะ*

(๘) ความอดทน *สมคุณ ขันติ*

(๙) ความเคารพในครูอาจารย์ ผู้ใหญ่ ผู้รู้ ผู้ทรงศีล รวมถึงความกตัญญูกตเวที

(๑๐) การทำทานให้ความช่วยเหลือและอุปถัมภ์ส่งเสริม *บุญ ทาน ปริจาคะ*

๒) พุทธธรรมที่เป็นรากฐานการสงเคราะห์ชุมชน

พุทธธรรมส่วนนี้เป็น ปรัตถจริยา - การประพฤติตนเป็นประโยชน์ของผู้อื่น ซึ่งพระมหากษัตริย์พึงกระทำเพื่อสร้างความสุขความมั่นคงและประสานไมตรีแห่งการดำรงอยู่ร่วมกันของชนทุกหมู่เหล่าในสังคมและที่เกี่ยวข้องกับสังคม จำแนกหมู่ชนที่พระมหากษัตริย์พึงให้การสงเคราะห์ได้ ๗ กลุ่มคือ

(๑) พระราชวงศ์ *คณาญาติ มิตรสหาย*

- (๒) ข้าราชการบริพาร เสนาอำมาตย์ ทหาร ข้าราชการ ทั้งผู้น้อยผู้ใหญ่
- (๓) ผู้ปกครองหัวเมืองใหญ่น้อยทั้งที่อยู่ในความดูแลและที่ควรแก่การให้ความช่วยเหลือ
- (๔) สมณพราหมณ์ พระภิกษุสงฆ์ ผู้ทรงศีล
- (๕) ประชาชนผู้รู้
- (๖) คหบดี พ่อค้า
- (๗) ประชาชนราษฎร
- นอกจากหมุ่ชนแล้วพระมหากษัตริย์พึงสงเคราะห์ปกป้องคุ้มครองสัตว์ต่างๆ ในพระราชอาณาจักรด้วย

๓) **พุทธธรรมที่เป็นรากฐานการพัฒนาสังคม**

พุทธธรรมส่วนนี้เป็น *ปรัตถจริยา* - ความประพฤติเพื่อประโยชน์ของผู้อื่น เช่นกัน เป็นหลักธรรมที่เน้นอยู่ในราชสังคหวัตถุเป็นสำคัญ ได้แก่

- (๑) *การพัฒนาการเกษตร* ด้วยการให้พืชพันธุ์ธัญญาหาร เครื่องมือ สิ่งส่งเสริม และจัดการเก็บส่วยภาษีจากชาวไร่ชาวนาให้เหมาะสม เป็นต้น
- (๒) *การพัฒนาการพาณิชย์* ด้วยการส่งเสริมการลงทุน เอื้ออำนวยในเรื่องภาษี เป็นต้น
- (๓) *การพัฒนาทหารและข้าราชการ* ด้วยการอุดหนุนให้คนเหล่านั้นได้ปฏิบัติหน้าที่อย่างเต็มกำลัง เช่น ไม่ต้องพะวงในเรื่องรายได้การดูแลครอบครัว ได้กำลังใจจากการทำความดีในหน้าที่ราชการ เป็นต้น
- (๔) *การพัฒนาการศึกษา ศาสนาและศีลธรรม* ด้วยการควบคุมห้ามปราม การประพฤติผิดศีลธรรมและอบรมสั่งสอนประชาชนให้ประพฤติตนถูกต้องตามธรรม เป็นต้น

เห็นได้ว่าสารธรรมจักรวรรดิวัตร ราชสังคหวัตถุ และทศพิธราชธรรม ได้ครอบคลุมหลักการประพฤติปฏิบัติทั้งที่เป็นคุณธรรมพื้นฐานและที่เป็นการประกอบพระราชกรณียกิจที่สำคัญของพระมหากษัตริย์อย่างครบถ้วน หลักธรรมส่วนอื่น เช่น ที่พบในจารึกเสมาเมืองราโฆวาทราชธรรม๓๘ เป็นต้น ล้วนมีสาระอยู่ในธรรม ๓

หมวดข้างต้น การเลือกสาระพุทธธรรมเหล่านี้เข้ามาเป็นรากฐานการเมืองการปกครองของไทย แสดงภูมิปัญญาแห่งการเลือกสรรสาระพุทธธรรมและการนำสาระมาปฏิบัติให้เกิดประโยชน์แก่ประเทศชาติของผู้นำสังคมไทยอย่างยิ่ง สาระธรรมเหล่านี้ได้ช่วยสร้างคุณภาพแห่งการปกครองในระบบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ดังข้อวิเคราะห์ที่ว่า

“ ทศพิธราชธรรม ราชสังคหวัตถุ และจักรวรรดิวัตร เป็นข้อธรรมที่พระมหากษัตริย์พึงมี พึงประพฤติปฏิบัติเป็นราชจริยานุวัตร เพราะพระมหากษัตริย์ที่ทรงสมบูรณาญาสิทธิราชย์นั้น หากขาดเสียซึ่งธรรมเป็นเครื่องคุ้มครองพระราชหฤทัยแล้ว ก็ไม่มีสิ่งใดที่จะเป็นเครื่องเหนี่ยวรั้งพระองค์ไว้ได้ อันเป็นช่องทางให้เกิดความไม่สงบเรียบร้อยขึ้นได้ทั้งแก่บ้านเมือง ประชาชนและพระองค์เอง โดยเฉพาะประเทศไทยซึ่งเป็นเมืองนับถือพระพุทธศาสนาแต่โบราณกาล พระมหากษัตริย์ทรงเป็นพุทธมามกะ และเป็นองค์ศาสนูปถัมภกอยู่แล้ว ดังนั้น พระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์จึงได้ทรงถือปฏิบัติตามข้อธรรมทั้ง ๓ หมวดดังกล่าว โดยเคร่งครัดตลอดมาเป็นราชประเพณี ^{๓๒}

พระมหากษัตริย์ไทยได้นำสาระพุทธธรรมดังกล่าวมาปฏิบัติ เพื่อการปกครองโดยธรรมที่เป็นจริงในสังคม เช่น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ยกตัวอย่างพระราชกรณียกิจการสงเคราะห์บำรุงด้านต่างๆ ของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวไว้ดังนี้

- การบำรุงการเกษตร “อย่างในปัจจุบันกาล สมเด็จพระบรมพิตร์พระราชสมภารเจ้า ได้ทรงสละพระราชทรัพย์เป็นอันมาก โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองในภูมิภาคอันจะให้ผลดีแก่การทำนา แต่หากว่าเป็นที่รกร้างเพราะห่างจากน้ำ เพื่อเหล่าราษฎรจะได้เหยียบย่ำทำไบจ่องเป็นของตน แล้วชวนขวยโกนสร้างสถานที่รกร้างนั้น ให้ควรแก่กสิกรรม เมื่อผู้ใดเริ่มลงมือทำในสถานที่ซึ่งต้องโกนสร้างใหม่ โปรดเกล้าฯ

^{๓๒} พระยาสุนทรพิพิธ, ‘ศีลธรรมของผู้ปกครอง’ วารสารรัฐประศาสนศาสตร์ ปีที่ ๒ ฉบับที่ ๔ (เมษายน ๒๕๐๕), หน้า ๕๕๑. อ้างไว้ใน ทินพันธ์ นาคะตะ, พระพุทธศาสนากับสังคมไทย (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์อักษรเจริญทัศน์, ๒๕๒๕), หน้า ๖๒.

ให้ยกค่านาซึ่งควรจะเรียกไว้เป็นส่วนของหลวงช่วยบำรุงแผ่นดินพระราชทานให้สามปี ส่วนค่านาที่เก็บแล้ว ก็ลดหย่อนผ่อนเบาลงมากกว่าสิบหิบหนึ่ง เก็บแต่เพียงไร่ละ สิบสิ่งเท่านั้น และทรงตั้งพระราชบัญญัติ เพื่อจะจัดกิจกรรมให้เจริญ ในเวลา เสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองนั้นๆ ครั้งใด ก็เอาพระทัยสอดส่องในการทำนา และได้พระราชทานพาหนะและเครื่องอุปโภคต่างๆ แก่ราษฎรเป็นการอุดหนุน กิจกรรมแม้ในสวนแล้ว ก็ได้ทรงบำรุงเพื่อให้เจริญดี โปรดเกล้าฯ ให้มีพิภักดิ์เก็บ อากาศมพัดสรเป็นสวนหลวงช่วยบำรุงแผ่นดินไว้เป็นหลักฐาน เพื่อนายอากร จะได้ไม่เก็บจากราษฎรให้เกินประมาณไปได้ และทรงตั้งพระราชบัญญัติไว้เพื่อจะกัน วิวาทก่อกตติ ด้วยให้มีโฉนดตราสารเป็นหลักฐานมั่นคงดังนี้เป็นตัวอย่าง สสสมธ เป็นสังคหวัดอุที่ตัน”

- การบำรุงข้าราชการ “...ทรงชุบเลี้ยงพระราชวงศานุวงศ์ ข้าทูลละอองธุลี พระบาททั้งฝ่ายในฝ่ายหน้า ตามสมควรแก่วงศ์สกุลวิทยา ความชอบในราชการด้วย พระราชทานอิสริยยศฐานันดร และพระราชทานพระราชทรัพย์ให้เป็นเครื่องเลี้ยง มากกว่าเมื่อก่อนๆ ถึงหลายเท่า การแจกเล่าก็เร็วกว่าโบราณประเพณี ในปีหนึ่งทรง แจกสี่ครั้งบ้าง สิบสองครั้งบ้าง ไซ้แต่จะพระราชทานแก่ผู้ในราชการอย่างเดียวกันก็ไม่ได้ แม้ผู้เคยรับราชการมานาน แต่อาศัยราชการจะประกอบราชกิจต่อไปไม่ได้ก็พระราช ทานพระราชทรัพย์ให้เป็นเครื่องเลี้ยงตลอดชีพ ตามสมควรแก่ความชอบความดีซึ่งมี ในปางก่อนทรงสร้างเครื่องราชอิสริยาภรณ์สำหรับพระราชทานเพื่อเป็นการบำรุงวงศ์ สกุลและประกาศความชอบให้ปรากฏ และทรงตั้งพระราชบัญญัติให้ลดค่าตัวทาสที่ เกิดในรัชกาลปัจจุบันตามเกษียณอายุกว่าจะหลุดเป็นไทย และตั้งพระหฤทัยจะเลิก ทาสทั้งหมดในแผ่นดินสยาม ดังนี้เป็นตัวอย่าง นับว่า ปุริสมธ เป็นสังคหวัดอุที่สอง”

- การบำรุงพาณิชย์กรรม “ทรงอนุญาตให้เปิดสินค้าในพระราชอาณาเขต ให้พาณิชย์ต่างประเทศบรรทุกไปจำหน่ายขายในเมืองอื่นตามปรารถนา ให้นำสินค้า ต่างประเทศเข้ามาจำหน่ายขายในพระราชอาณาเขตนี้ เก็บภาษีเป็นส่วนหลวงสำหรับ บำรุงแผ่นดินแต่พอสมควรผู้ค้าจะได้กำไร เมื่อผู้ใดคิดจะประกอบกิจการอย่างใดที่เจริญผล แก่แผ่นดิน แต่ไม่มีสินทรัพย์พอจะทำกิจการนั้นได้ ก็พระราชทานพระราชทรัพย์ให้กู้ไป

ประกอบการ ยกดอกเบี้ยยพระราชทานให้บ้างเสียแต่เพียงเล็กน้อยบ้าง ถ้ามีทุนทรัพย์พอเป็นทางประกอบกิจนั้นได้ก็โปรดเกล้าฯให้จัดการเก็บภายในสิ่งที่เริ่มขึ้นใหม่นั้นก่อนกว่าการนั้นจะมีผลพอช่วยบำรุงแผ่นดิน และทรงตั้งพระราชบัญญัติเรื่องการกู้หนี้ยืมสิน ให้เจ้าทรัพย์เรียกดอกเบี้ยแก่ผู้กู้ พอสมควรไม่มาก และยอมให้ลูกหนี้ผู้ถึงยากไม่มีทรัพย์พอจะใช้ล้มละลายหลุดชั่วคราวหนึ่งกว่าจะมีทรัพย์มาใช้คืน ดังนั้นนับว่าสมมาปาส์ เป็นสังคหวัตถุที่สาม”^{๓๓}

๑.๒ คติความเชื่อ

นอกจากสาระพุทธธรรมแล้ว ระบบคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนาก็มีบทบาทรองรับส่งเสริมลักษณะการเมืองการปกครองโดยธรรมในสังคมไทยด้วย ที่สำคัญคือคติความเชื่อเรื่องกระเสชชีวิตพระโพธิสัตว์ผู้บำเพ็ญบารมีเพื่อพระโพธิญาณถึงความเป็นพระพุทธเจ้า

หลักฐานที่แสดงคติความเชื่อนี้ปรากฏในดินแดนไทย ในลักษณะที่สัมพันธ์กับการกระทำหน้าที่ทางการเมืองการปกครอง ที่เก่าที่สุดคือ จารึกเสมาเมือง จังหวัดนครศรีธรรมราช พ.ศ.๑๓๑๘ มีข้อความกล่าวถึงพระโพธิสัตว์วิทมาณีและวัชรปาณี^{๓๔} ธรรมทาสพานิช วิเคราะห์ว่าชื่อทั้งสองหมายถึงประติมากรรมพระโพธิสัตว์ในสมัยศรีวิชัยในดินแดนตอนใต้ของไทยซึ่งพระมหากษัตริย์ได้โปรดฯ ให้สร้างขึ้นแทนองค์พระมหากษัตริย์ผู้ทรงธรรมผู้สวรรคตแล้ว^{๓๕} จารึกบ่ออิกาจังหวัดนครราชสีมา พ.ศ.๑๔๑๑ ได้กล่าวถึงเป้าหมายการบำเพ็ญบุญของพระเจ้าศรีจนาศะ ความว่า “เพื่อทรงมุ่งหวังพระสัมมาสัมโพธิญาณ”^{๓๖} คติพระโพธิสัตว์ที่เนื่องด้วยพระมหากษัตริย์

^{๓๓} “ทศพิชราชธรรมจริยาทีกถา” ประมวลพระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส *พระธรรมเทศนา*, หน้า ๔๓-๔๕.

^{๓๔} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑* อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔, หน้า ๑๕๕.

^{๓๕} ธรรมทาส พานิช, “วิหารพราหมณ์เมืองไชยา” *เชิดชูเกียรติผู้มีผลงานดีเด่นทางด้านวัฒนธรรมภาคใต้ ประจำปี ๒๕๑๘* (สุราษฎร์ธานี : ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดสุราษฎร์ธานี, ๒๕๑๕), หน้า ๗๓.

^{๓๖} กรมศิลปากร, *จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔* อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๕), หน้า ๒๒๔.

ซึ่งปรากฏในจารึกทั้งสองนี้ เป็นคติที่เข้ามาพร้อมกับพุทธศาสนาเถรวาท

ในสมัยสุโขทัย ได้ปรากฏคตินี้ในสมัยพระมหาธรรมราชาลิไท ศิลปินจารึกวัดป่ามะม่วง พ.ศ.๑๕๐๕ ได้กล่าวเปรียบเทียบว่า พระองค์ทรงเจริญในทานบารมีเหมือนพระเวสสันดร ในปัญญาบารมีเหมือนพระมหोสด ในศีลบารมีเหมือนพระสิลราช และกล่าวถึงสัตยาธิษฐานในผลานิสงส์ที่ทรงมุ่งหวังจากการอุปสมบทว่า

“...ผลบุญที่อาตมาบรรพชาอุปสมบทต่อพระศาสนาพระพุทธเจ้า
ครานี้ อาตมาไม่ปรารถนาจักรพรรดิสมบัติ อินทสมบัติ พรหมสมบัติ
ปรารถนาเป็นองค์พระพุทธเจ้านำสัตว์ทั้งหลายข้าม ไตรภพนี้เทอญ”^{๓๗}

การรับคติพระมหากษัตริย์คือพระโพธิสัตว์ในสมัยสุโขทัยนี้ ถึงแม้ว่าจะมีความสืบเนื่องกับคติความเชื่อที่มีมาก่อนสมัยสุโขทัย แต่ก็มีที่มาต่างกัน ในเดกมุขิตาได้เล่าเรื่องการเกิดราชา ผู้เป็นพระโพธิสัตว์ที่ประชาชนพร้อมใจกันเลือกขึ้นมาปกครองดูแลชุมชนตามที่ปรากฏในอัครัญญสูตร ที่มณีกาย พระสูตรตันตปิฎก^{๓๘} เป็นการยืนยันให้เห็นว่ารากฐานของคติความเชื่อนี้ในสมัยสุโขทัยมีที่มาจากพุทธศาสนาเถรวาท

ในสมัยอยุธยา ถึงแม้ว่าจะได้รับคติเทวราชาเข้ามาเป็นรากฐานการเมืองการปกครองโดยเฉพาะในส่วนที่แสดงฐานะอันศักดิ์สิทธิ์ของพระมหากษัตริย์ คติทางพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นพื้นฐานของสังคมไทยอย่างแน่นแฟ้น ก็มีผลทำให้มีการปรับเปลี่ยนคติเทวราชาแบบพราหมณ์มาเป็นคติเทวธรรมราชา พระมหากษัตริย์สมัยอยุธยา นอกจากจะเป็นเสมือนเทพผู้อวตารมาปกครองแผ่นดินเพื่อความสุขของปวงประชาแล้ว พระองค์ยังเป็น *หน่อเนื้อพุทธางกูร* *บรมนารถบรมพิตร* *พระพุทธเจ้าอยู่หัว* ด้วย

ในสมัยรัตนโกสินทร์ พระราชกำหนดในกฎหมายตราสามดวง ที่ออกใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้มีข้อความแสดงคตินี้หลายครั้งเพื่อยังให้ราษฎรมีสำนึกร่วม

^{๓๗} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๒๔๕.

^{๓๘} ที.ปา.๑๑/๖๓/๑๐๒.

ในการช่วยกันรักษากฎหมายของบ้านเมือง เป็นต้นว่า

“ ด้วยพระบาทสมเด็จพระบรมชนกาธิเบศรพระพุทธเจ้าอยู่หัว ผู้ทรงพระราชธรรมคุณอันประเสริฐเสด็จได้ปราบดาภิเษกในเอกไอยสุริยสมบัติทุกวันนี้มีพระราชประนิธานปรารถนาพระพุทธภูมิโพธิญาณ...จึงมีพระราชโองการมานพระบันทูลสุรสีหนาทคำหรัส ด้วยวิจารณ์ญาณหยั่งเห็นไปในพระพุทธประเพณีสมเด็จพระพุทธเจ้าทั้งปวงเมื่อบำเพ็ญพระบารมีมาในวัดสงสาร ย่อมมีพระกรุณาญาณเมตตาสัตว์โลกยทั้งปวง จะใคร่ให้ได้โลกิยสุขแลพระโลกุตรสุขเป็นมูลพระบารมีมา แม้นเสวยพระชาติเป็นบรมกระบัตร์ หาพระพุทธศาสนามีได้ สัตว์ทั้งปวงก็เอาไศรยบรมะกระษัตร์ผู้สร้างพระบารมี ย่อมมีพระกรุณาชักชวนสมณพราหมณาณาประชาราษฎร์ให้ตั้งอยู่ในกุศลสุจริต ก็คุ้นเคยเข้าในการกุศล เมื่อกระทำการกิริยาตาย...ก็ขึ้นไปเสวยสวรรค์สมบัคิมนุษยสมบัติเพราะพระโพธิสัตว์เจ้าเป็นท้าวพญามีพระกรุณาชักนำสัตว์ฉนี้ก็เป็นหย่างทำเนียมมา...”^{๓๕}

ข้อความข้างต้นเป็นหลักฐานที่แสดงคุณค่าของคติความเชื่อนี้ที่มีต่อการเมืองการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทย นอกจากจะเป็นคติที่สร้างสำนึกความเป็นธรรมราชาแก่พระมหากษัตริย์แล้ว ยังช่วยเกื้อหนุนความศรัทธาของประชาชนที่มีต่อพระมหากษัตริย์ให้มากขึ้นลึกซึ้งขึ้น นำไปสู่ความร่วมมือร่วมใจที่จะกระทำประโยชน์ต่อบ้านเมืองโดยถือว่าการสั่งสมบุญและกระทำหน้าที่พึงมีต่อพระพุทธศาสนาร่วมกัน

คติพระมหากษัตริย์คือพระโพธิสัตว์ได้สืบเนื่องมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ จารึกที่ฐานพระสมุทรเจดีย์ จังหวัดสมุทรปราการ พ.ศ. ๒๓๗๐ ได้กล่าวถึงความปรารถนาในการบำเพ็ญพระราชกุศลของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า

“ ทรงปรารถนาพระโพธิญาณศรัทธิกบารมี พระเหตุทัยหมายมุ่งพระไตร

^{๓๕} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕ (พระนคร : องค์กรคำของคุรุสภา, ๒๕๐๖), หน้า ๓๒๖-๓๒๗.

รัตนะทั้งสามเป็นอาจินะ พระราชกุศลสืบสร้างพระสามะคิงยะบารมี ทรงพระวิริยะภาพเพียรพยายามตามประเพณีพระมะหาโพธิสัตว์เจ้าแต่ปางก่อนสืบมา... ซึ่งทรงพระราชศรัทธาอะปะนาพระสมุทระเจดีย์สถานการกุศลทั้งนี้ให้จะมีพระราชประสงค์สมบัติจักรพรรดิแลสมบัติเทพดาอินพรหมหามีได้ ปลงพระไทยแต่จะให้สำเร็จแก่พระสรพรเพชญโพธิญาณจะรื้อขนสัตว์จากสงสารทุกข์” ๔๐

ในสมัยรัชการที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพยายามปรับปรุงความรู้ความเชื่อในพระพุทธศาสนาของสังคมไทยให้ถูกต้องตามพระไตรปิฎก ในจารึกบนหินอ่อนที่องค์พระเจดีย์ วัดชุมพลนิกายาราม จังหวัดพระนครศรีอยุธยา พระองค์ทรงโปรดฯ ให้จารึกข้อความแสดงเป้าหมายในการบำเพ็ญพระราชกุศลเพื่อการดับทุกข์ มิใช่เพื่อพระโพธิญาณ อย่างไรก็ตาม คติความเชื่อนี้ น่าจะยังคงมีอยู่ในหมู่ประชาชน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้โปรดฯ ให้จารึกข้อความที่แสดงพระราชประสงค์ในการบำเพ็ญพระราชกุศลไว้ในจารึกที่ผนังพระอุโบสถวัดคันเวิศธรรมประวัติเมื่อ พ.ศ.๒๔๒๑ ทำนองเดียวกับจารึกในสมัยรัชกาลที่ ๔ ว่า

“ ซึ่งทรงบำเพ็ญพระราชกุศล แล้วแลให้จำถูกไว้นี้ ตามราชประเพณีซึ่งเคยมีในที่บางแห่ง แต่ไม่ทรงปรารถนามุ่งหมายเฉพาะต่อพุทธภูมิโพธิญาณเหมือนหนึ่งที่ถูกแผ่นดินในที่อื่นๆ นั้นๆ ทรงหวังตั้งพระราชหฤทัย ขอให้ได้สรรพสมบัติความบริบูรณ์ด้วยคุณธรรมสรรพทุกสิ่งบันดาที่จะได้เป็นอุปการโบรินโบาย อุดหนุนให้ได้ช่องโอกาสเพื่อจะเสด็จบันลือถึงที่สุดสังสารทุกข์ภัยทั้งปวง โดยง่ายโดยเร็ว.....” ๔๑

ถึงแม้ว่า จักได้มีการปฏิเสธคติพระมหากษัตริย์คือพระโพธิสัตว์ออกไป คติธรรมราชาที่เป็นหลักว่า พระมหากษัตริย์ไทยพึงปกครองแผ่นดินโดยธรรมตามหลัก

^{๔๐} สำนักนายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์, *ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๖ ตอนที่ ๑* (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๓), หน้า ๑๗-๑๘.

^{๔๑} เรื่องเดิม, หน้า ๑๑๓.

พุทธธรรมมีศัพทพิธานธรรม เป็นต้น ก็ยังดำรงอยู่ และในสมัยรัชกาลที่ ๖ ซึ่งเน้นอุดมการณ์ชาติศาสนา-พระมหากษัตริย์ โดยมีศูนย์รวมอยู่ที่พระมหากษัตริย์นั้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกรณียกิจด้านการปลูกฝังธรรมเพื่อเอื้อประโยชน์แก่การสร้างความรักชาติและความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์เป็นอย่างมากด้วยพระองค์เองโดยถือว่าพระองค์เป็นประจักษ์ “ผู้ถือประทีปส่องหนทางให้ญาติและมิตรสหาย มีโอกาสเดินไปสู่แสงสว่างอันหาทั้งหลาย แสงสว่างอยู่”^{๔๒}

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า ในระหว่างสาระพุทธธรรมกับคติความเชื่อทางพระพุทธศาสนาที่เข้ามาเป็นรากฐานการทำหน้าที่ทางด้านการเมืองการปกครองของพระมหากษัตริย์ไทย สาระพุทธธรรมมีบทบาทที่มั่นคงต่อเนื่องมากกว่า เป็นสิ่งที่จรรโลงให้เกิดการปกครองโดยธรรมขึ้นในสังคมไทย และมีความสำคัญถึงขนาดที่ทำให้การทำหน้าที่ปกครองโดยธรรมเป็นสิทธิธรรมทางการเมืองประการหนึ่งของพระมหากษัตริย์ ควบคู่ไปกับสิทธิทางโลก เช่น การเป็นผู้นำในการสร้างบ้านแปงเมือง การเป็นผู้มีสิทธิแห่งการสืบต่อสันตติวงศ์ เป็นต้น ทั้งนี้ ในประวัติศาสตร์ไทยที่ผ่านมา สิทธิธรรมทางธรรม คือ การปกครองโดยธรรมนี้ มีคุณค่าความหมายต่อเสถียรภาพทางการเมืองของพระมหากษัตริย์สูงกว่าสิทธิธรรมทางโลก เป็นเครื่องแสดงพระบารมีของพระมหากษัตริย์ในทัศนะของคนไทยยิ่งกว่าพระราชอำนาจอื่นใด เป็นเครื่องร้อยรัดศรัทธา ความรัก และการยอมรับโดยสนิทใจจากพสกนิกร เป็นรากฐานความมั่นคงสถาพรของราชบัลลังก์ และเป็นเครื่องเกื้อหนุนสัมฤทธิ์ผลของการปกครอง ตามอุดมการณ์รักษาและพัฒนาชาติและพระพุทธศาสนาให้สาగు่งเรื่องดุจดังที่กล่าวในคัมภีร์จามเทวีวงศ์ว่า

“ยथा ฐมมิกราชา รชชฺ กาเรน โด

ตทา นครี เชม์ สุภิกขุ

อภิรมมณียตฺรํ พุทฺธสาสนํ โขเตนตํ

^{๔๒} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *เทศนาเสือป่า* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, ๒๕๒๑), หน้า ๓.

พหุชนสมาภิณณ์ สัพพสุขสมิทฺธิ ภวิสฺสตี”

- กาลใด พระเจ้าแผ่นดินผู้ทรงธรรมได้เสวยราชย์ กาลนั้นพระนครจะปลอดภัย มีข้าวปลาอาหารสมบูรณ์ดี มีความผาสุกรื่นรมย์ยิ่ง พระพุทธศาสนาจะรุ่งเรือง มหาชนล้วนหลามพากันประสบความสุขและความสำเร็จทุกประการ

๒. พุทธธรรมที่เป็นรากฐานการทำหน้าที่ของข้าราชการ

ในเรื่อง สาระพุทธธรรมที่เป็นรากฐานการทำหน้าที่ของข้าราชการในสังคมไทยตามข้อมูลที่ตรวจสอบได้ ไม่ปรากฏหลักฐานในช่วงสมัยก่อนสุโขทัย ส่วนใน *สมัยสุโขทัย* มิได้มีกล่าวถึงในจารึกและใน *เทศมณฑล* อย่างเป็นทางการอย่างชัดเจน ข้อความในจารึกวัดบางสนุก พ.ศ.๑๘๘๒ ซึ่งกล่าวถึง “เจ้าเมืองตรอกสลอบ แลแขงนแผ่ใจรักมักบุญธรรมเป็นขุนผู้ใจดี...”^{๔๗} ให้ข้อคิดว่า ถ้าเจ้าเมืองตรอกสลอบและแขงน ซึ่งถึงแม้ว่าจะอยู่ในฐานะ ขุน ก็เป็นขุนดูแลเมืองที่อยู่ในราชอาณาจักรสุโขทัย หรือกล่าวอีกนัยหนึ่งเป็นข้าราชการหรือผู้อยู่ใต้การปกครองของพระเจ้ากรุงสุโขทัยแล้ว ในสมัยสุโขทัย ก็ถือว่าข้าราชการอยู่ในกลุ่มผู้ปกครอง จึงควรมีลักษณะ *มักบุญธรรม* เช่นเดียวกับลักษณะ *รัฐบุญธรรม* ของผู้ปกครอง คือถือว่าเป็นการใช้ธรรมะในด้านการปกครองอย่างเดียวกัน ข้อนี้ น่าจะเป็นเหตุผล ที่ทำให้พระมหาธรรมราชาลิไทมิได้จำแนกหลักธรรมของข้าราชการออกมาให้เห็นต่างออกไปจากหลักธรรมของ *ชาวเจ้าท้าวพระยาทั้งหลาย* ด้วย

ใน *สมัยอยุธยา* ลัทธิเทวราชาที่เข้ามาเป็นรากฐานสำคัญของกระบวนการเมืองการปกครองของไทย ทำให้เกิดการเน้นคุณสมบัติที่สำคัญของข้าราชการ ๒ ประการ คือ *ความจงรักภักดี* และ *ความซื่อสัตย์* การเน้นคุณสมบัติ ๒ ประการนี้เห็นได้เด่นใน *ลิลิตโองการแช่งน้ำ* ซึ่งแต่งเพื่อใช้อ่านในพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ในสมัยพระรามาธิบดีที่ ๑ ผลงานดังกล่าว ได้กล่าวสาปแช่งผู้ไม่ซื่อสัตย์ต่อพระมหากษัตริย์ เช่น “ผู้บดบื้อซื่อซื่อใครใจคด ขบดต่อเจ้า ผู้ผ่านเกล้าอยุธยา..จงเทพดา

^{๔๗} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย*, หน้า ๒๔.

ฝูงนี้ ให้ตายในสามวัน อย่าให้ทันในสามเดือน อย่าให้เคลื่อนในสามปี อย่าให้มี
สุขสวัสดิคติเมื่อใด” และได้กล่าวสรรเสริญผู้ “ใครชื่อใครรักเจ้ายศ” ว่าจะมีความ
เจริญก้าวหน้าในหน้าที่ราชการได้รับยศถาบรรดาศักดิ์และทรัพย์สินสูงการเป็เอนก
ประการ ^{๔๔}

ความจริงรักภักดีและความซื่อสัตย์นี้ เป็นคุณสมบัติที่สำคัญของข้าราชการ
ที่ได้รับการเน้นย้ำสืบเนื่องในสังคมไทยมาโดยตลอดระยะเวลาแห่งการปกครองระบอบ
สมบูรณาญาสิทธิราชย์ และในอาณาจักรสุโขทัยที่ร่วมสมัยกับอาณาจักรอยุธยา ก็ได้
รับอิทธิพลนี้ด้วยเช่นศิลาจารึกกฎหมายลักษณะโจร ของสุโขทัยจารึกประมาณระหว่าง
พ.ศ.๑๘๕๖-๑๘๗๖ ได้กล่าวถึงความดีความชอบที่ข้าราชการผู้ “ใจซื่อแก่เจ้าไท”
จักได้รับทำนองเดียวกับที่กล่าวในลิลิตโองการแช่งน้ำ ^{๔๕}

อย่างไรก็ตาม ดังที่ได้กล่าวแล้วในบทที่ ๒ ว่า คติเทวราชาจากศาสนา
พราหมณ์เมื่อเข้าสู่สังคมไทยแล้วก็ได้รับการปรับเปลี่ยนให้เป็นคติเทวราชาที่มี
พุทธธรรมเป็นรากฐาน เกิดเป็นคติเทวธรรมราชา หรือกล่าวให้ชัดเจนคือ คติเทว-
พุทธธรรมราชา ขึ้น เช่นพระมหากษัตริย์พึงปกครองแผ่นดินโดยธรรมด้วยการ
ประพฤติตามหลักทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร ราชสังคหวัดดู เป็นต้น ในส่วน
ข้าราชการก็เช่นกัน ได้มีการเลือกสรรหลักพุทธธรรมที่ชื่อว่า ราชวสดีธรรม หรือ
ราชสวัสดิ์ ซึ่งมีปรากฏอยู่ในวิสุทธิบัญญัติชาดกอรธกถาเข้ามาเป็นหลักปฏิบัติ

ราชวสดีธรรม หรือ ราชสวัสดิ์ ในวิสุทธิบัญญัติชาดกอรธกถา กอปรด้วย
แนวทางปฏิบัติที่เสวกามาตย์หรือข้าราชการพึงปฏิบัติต่อพระมหากษัตริย์ ^{๔๕} ประการคือ

๑) บุคคลผู้เข้ารับราชการใหม่ ยังไม่มีชื่อเสียงและยังไม่มียศศักดิ์ ต้อง
อย่างกล้าจนเกินพอดี และอย่าชี้ขาดหวาดกลัวจนเสียราชการ

๒) ไม่เป็นคนมีกง่าย ไม่เลินเล่อ

^{๔๔} ‘ลิลิตโองการแช่งน้ำ’ วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑, หน้า ๘.

^{๔๕} กรมศิลปากร, จารึกสมัยสุโขทัย, หน้า ๑๖๖.

- ๓) ไม่เอนเอียงด้วยอำนาจอคติ พึงปฏิบัติงานราชการให้สำเร็จโดยสุจริต และเที่ยงธรรมดุจตรางูที่อยู่ในระดับเที่ยงตรง
- ๔) เมื่อมีงานราชการ ไม่ว่าจะกลางวันหรือกลางคืน เมื่อถูกเรียกใช้ก็จงปฏิบัติให้สำเร็จลุล่วง ไม่บิดพลิ้วหรือหวั่นเกรงไปตามอารมณ์ร้าย
- ๕) ทางเดินที่เขาคดแฉ่งเป็นราชวิถี แม้จะมีพระบรมราชานุญาตให้เดินด้วยก็ไม่ควรเดิน
- ๖) ไม่ควรใช้ของเสมอพระมหากษัตริย์ ไม่ควรบริโภคน้ำให้ทัดเทียมพระองค์ควรปฏิบัติให้ต่ำกว่าทุกสิ่งทุกอย่าง
- ๗) ไม่ควรแสดงท่วงทีกริยาวาจาซีโอโอหังกับพระมหากษัตริย์ ควรมีความนบนอบจึงจะชอบด้วยประเพณีนิยม และเป็นการรักษาตนให้พ้นจากราคีโทษ
- ๘) ไม่ควรแสดงแสดงอาการทอดสนิทในพระสนมกำนัล
- ๙) ไม่ควรยกยอกเข้าเล่นหัวกับพระสนมกำนัล
- ๑๐) ไม่ควรจับกลุ่มกันปรึกษาข้อราชการลับ
- ๑๑) ไม่พึงลี้กลอบเอาพระราชทรัพย์ออกจากพระคลังหลวง
- ๑๒) ไม่พึงเห็นแก่หลับนอนมีความเกียจคร้านในงานราชการ
- ๑๓) ไม่พึงเสพสุราจนเมามาย
- ๑๔) ไม่พึงฆ่าสัตว์ที่พระมหากษัตริย์ทรงโปรดฯ พระราชทานอภัย
- ๑๕) ไม่พึงทงตนว่าพระมหากษัตริย์ทรงโปรดปรานถึงกับขึ้นร่วมพระแท่นบัลลังก์เรือพระที่นั่งหรือรถพระที่นั่ง
- ๑๖) เมื่อเข้าเฝ้า พึงอยู่ในที่ที่เหมาะสม ไม่ห่างหรือชิดเกินไป พึงอยู่ในที่ที่พระมหากษัตริย์จักทอดพระเนตรเห็นถนัดและตนพึงกระแสนพระราชมารัสได้ชัดเจน
- ๑๗) อย่างหมิ่นใจเมื่อพระมหากษัตริย์ทรงมีเมตตากระทำพระองค์เสมือนหนึ่งเป็นเพื่อน
- ๑๘) เมื่อได้รับการยกย่องเชิดชู ไม่ควรหยิ่งทะนงอวดตัวว่าเป็นนักปราชญ์ราชบัณฑิต และไม่ควรจ้วงจาบเพ็ดทูลพระมหากษัตริย์
- ๑๙) แม้จะได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้เข้าออกนอกในภายในพระราชวังได้ ก็ไม่ควรทอดสนิท เมื่อจำเป็นจะเข้าออกนอกใน ควรขอพระบรม-

ราชานุญาตก่อนทุกครั้ง ให้มีสติครองตน เป็นคนรอบคอบเสมอ

๒๐) เมื่อพระมหากษัตริย์จะทรงยกย่องพระราชโอรสหรือพระราชวงศ์ โดยพระราชทานนิคม รัฐ หรือชนบทให้ครอบครอง ก็ควรนั่งดูก่อน ไม่ควรด่วนเพ็ดทูลคุณหรือโทษ

๒๑) เมื่อพระมหากษัตริย์จะทรงบำเหน็จความชอบแก่ผู้ใด ไม่ควรทูลขัดคัดลาภผลของผู้นั้น ควรพิจารณาให้รอบคอบถ้วนถี่ มีจิตใจอ่อนโยนในทางที่เหมาะสมที่ควร

๒๒) ไม่ควรเป็นคนเห็นแก่ได้ อายายอมตนตกอยู่ใต้อำนาจของความโลภ

๒๓) ไม่ควรใช้จ่ายเงินแผ่นดินไปในทางฟุ่มเฟือยสุรุ่ยสุร่าย

๒๔) ควรเอาใจใส่ดูแลรักษางานราชการให้ดีย่อทำให้ศึกระเบียบประเพณีและกฎหมาย และต้องต่อสู้กับอุปสรรคข้อขัดข้องและเหตุขัดขวางเสมอ

๒๕) ไม่ควรมัวเมาในสตรี เพราะจะทำให้เสื่อมอำนาจและเป็นราศีโทษในหน้าที่ราชการ

๒๖) ไม่ควรพุดมากเกินพอดี แต่ไม่ควรนิ่งเสียรำไป

๒๗) เมื่อคราวต้องพุด ควรพุดพอเหมาะพอควร พุดให้แจ่มแจ้งชัดเจน และจงนิ่งเมื่อถึงคราวควรนิ่ง

๒๘) ควรมีความอดทน ไม่นุนเฉียวโกรธง่าย ไม่พุดหรือทำกระทบกระเทียบเปรียบเปรย

๒๙) ควรมีความสัตย์จริงต่อคำพุดของตนเอง พุดจានิ่มนวลสุภาพ ไม่พุดส่อเสียดยุยงให้เกิดความบาดหมางแตกความสามัคคี และไม่กล่าวถ้อยคำเพื่อเจ้าเล่ห์ไหลไร่ประโยชน์

๓๐) พึงบำรุงเลี้ยงบิดามารดาให้ผาสุกเคารพนบนอบและเอื้อเฟื้อต่อผู้ใหญ่ในตระกูล

๓๑) พึงละอายความชั่ว เกรงกลัวต่อความผิด ไม่ประพฤดิละเมิดศีลธรรม

๓๒) มีระเบียบวินัย และมีมรรยาทสุภาพงดงามเสมอ

๓๓) มีศิลปะในการปฏิบัติราชการให้ดำเนินไปโดยรวดเร็ว และสำเร็จเป็นผลดี

๓๔) ฝึกใจให้มั่นคงในความดี มีอริยาศย์อ่อนโยน ไม่ถือตัวอวดดี ไม่

หวั่นไหวตามโลกธรรม

- ๓๕) ขยันขันแข็งในหน้าที่ราชการ
- ๓๖) เป็นผู้บริสุทธิ์สะอาดในหน้าที่การงาน
- ๓๗) เป็นคนเฉลียวฉลาด รู้จักฐานะที่ควรและไม่ควร
- ๓๘) ประพฤติอ่อนน้อมถ่อมตน มีความเคารพยำเกรงผู้ใหญ่เหนือตน
- ๓๙) จงรักภักดีในพระมหากษัตริย์ ไม่เอาใจฝักฝายในราชสำนักอื่น
- ๔๐) ใฝ่ใจเข้าหาสมณพราหมณ์ ผู้ทรงศีล นักปราชญ์ ผู้รู้ เพื่อรักษาศีลฟัง

ธรรมและศึกษาแสวงหาความรู้

๔๑) ไม่ลบหลู่ราชประเพณีในการทำทาน ควรรักษาไว้ให้มั่นคง เมื่อพระมหากษัตริย์จักทรงบำเพ็ญทาน ไม่ควรกีดกันด้วยอุบายใดๆ

๔๒) ควรมีความรู้ดี มีปัญญาเฉียบแหลม เข้าใจการปฏิบัติงาน และรู้จักกาลสมัยที่ควรและไม่ควร

๔๓) ขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติหน้าที่ราชการ ไม่เลินเล่อสะหลวม ต้องตรวจตราดูแลให้รอบคอบ ทำงานให้สำเร็จเสร็จสิ้นโดยครบถ้วนด้วยดีเสมอ

๔๔) ควรตรวจตราดูแลไร่นาและปศุสัตว์ ข้าวในยุ้งฉาง อยู่เป็นประจำ จัดสรรให้จำกัดประมาณ

๔๕) ไม่ควรยกย่องพวกพ้องของตนที่ประพฤติไม่ดี แต่ควรยกย่องบุคคลที่ประพฤติดีขยันหมั่นเพียร ในหน้าที่การงาน ไม่ว่าจะเป็พวกพ้องของตนหรือไม่ก็ตาม

๔๖) มีศีลประจำตัว มีความซื่อสัตย์ ไม่เห็นแก่ได้ ไม่เข้าข้างคนผิด ซื่อตรง จงรักภักดีทั้งต่อหน้าและลับหลัง

๔๗) ปฏิบัติตามพระราชนิยม ไม่ฝ่าฝืนขัดพระราชอัธยาศัย

๔๘) แม้นจะถูกกริ้วสักเพียงใด ก็ไม่ควรโกรธตอบ

๔๙) เคารพสักการบูชาพระมหากษัตริย์ ผู้ที่ปวงประชาถือกันว่าเป็นยอดปราชญ์และเป็นผู้ที่พระราชทานสิ่งอันพึงใจให้ทุกอย่าง^{๔๖}

^{๔๖} สมเด็จพระมหาธีรวงศ์ (พิมพ์ ธรรมชโร), *หลักปฏิบัติราชการ* (กรุงเทพฯ:สหัชชการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๓-๖๕. (เจ้าภาพพิมพ์เป็นธรรมวิทยาทานในงานฌาปนกิจศพ เด็กชายสุปรีชา หงษ์ไกรเลิศ ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวรวิหาร วันอังคารที่ ๑๓ กันยายน ๒๕๒๖)

ในสังคมไทย ได้ปลูกฝังสาระพุทธธรรมราชสวัสดิ์สู่ข้าราชการด้วยวิธีการที่สำคัญ ๒ วิธีคือ

- ๑) เสนอไว้ในราชศาสตรธรรมศาสตร์และพระราชกำหนดกฎหมายต่างๆ
- ๒) เสนอในรูปผลงานประพันธ์ เช่น *โคลงราชานุวัตร* *โคลงราชสวัสดิ์* *โคลงพาลีสอนน้อง* *โคลงทศรถสอนพระราม* *โคลงประดิษฐ์พระร่วง*^{๔๗} ซึ่งล้วนเป็นพระราชนิพนธ์ในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ *สวัสดิรักษาคำฉันท์* ซึ่งไม่ทราบสมัยที่แต่งและ *กาพย์เรื่องวีรสูรสอนบุตร* ซึ่งจัดรวมอยู่ในกลุ่มจดหมายเหตุสมัยรัชกาลที่ ๒

นอกจากธรรมราชสวัสดิ์แล้ว ยังมีการเสนอสารธรรมเพื่อการปฏิบัติงานในหน้าที่ข้าราชการแทรกอยู่ในผลงานประพันธ์ต่างๆ เช่น *รามเกียรติ์* *อิเหนาราชาริราช* ฯลฯ ทั้งนี้ สารธรรมสำหรับข้าราชการใน *ราชาริราช* ซึ่งเป็นผลงานของเจ้าพระยาพระคลัง(หน) ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้รับการคัดลอกไว้เฉพาะ จัดอยู่ในจดหมายเหตุรัชกาลที่ ๓ จ.ศ.๑๒๐๔ (พ.ศ.๒๒๘๕) เรื่อง “พระมหาเถระสมมิตรให้โอวาทแก่ สามเณรพุทธญาณ” ทำให้อนุมานได้ว่า สารธรรมที่กล่าวถึงในราชาริราช และในจดหมายเหตุดังกล่าว เป็น “อุดมคติทางการศึกษาสำหรับผู้เข้ารับราชการสมัยต้นรัตนโกสินทร์”^{๔๘}

สารธรรมสำหรับข้าราชการที่กล่าวถึงในผลงานต่างๆ ซึ่งผลิตขึ้นในช่วง

^{๔๗} *โคลงทศรถสอนพระราม* *โคลงพาลีสอนน้อง* *โคลงราชสวัสดิ์* *สมุทรโฆษคำฉันท์ตอนกลาง* *โคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช* (ลพบุรี : วิทยาลัยครูเทพสตรี, ๒๕๒๔).

เล็กคา อิมใจ, ‘การศึกษาเปรียบเทียบโคลงพระราชนิพนธ์ ๖ เรื่องในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ’ (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๘), หน้า ๕๕.

^{๔๘} ทิพาดา ยังเจริญ และสุวดี ธนประสิทธิ์พัฒนา, *การศึกษาและผลกระทบต่อสังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ (พ.ศ.๒๓๒๕-๒๓๕๔)* (รายงานการวิจัยทุนรัชดาภิเษกสมโภช จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๘๕.

ศีลข้อที่ ๑ : ไม่ฆ่าสัตว์ที่พระมหากษัตริย์ทรงโปรดให้อภัย

“ เมื่อคนในป่าใด   นฤไทยเกษมศรี
พระเจ้าเป็นพระณิ   ท้าวทรงโปรดให้อภัย
เสวกอย่าเช่นฆ่า   สัตว์นานาให้ด้กษัย
อย่าให้เคืองพระทัย   มิ่งมงกุฎนรินทร ”

ศีลข้อที่ ๒ : “อย่าเป็นคนมือไว ลักสิ่งของท้องพระคลัง”

ศีลข้อที่ ๓ : ไม่ยุ่งเกี่ยวกับพระสนมกำนัลในและไม่หลงไหลมัวเมาในเมถุน
ธรรม

“ เสวกจงก้มเกล้า   อย่าดูเบาเยื่ออาจหาญ
ยืมแยมทำอาหาร   คู่้นเคยด้วยนางข้างใน
ตั้งจิตให้นอนแน่   อย่าควากแว้ผันแปรไป
พิศพ่งนางข้างใน   จักเสียทางสวัสดิ...
พึงเห็นอนิจจา   อย่าลุ่มหลงด้วยเมถุน
สิ่งนี้เป็นคุณ   ให้แต่โทษนั้นนานา
ใช้หวัคและใช้ไอ   ผอมเหลืองไปทั้งกายา
รุ่มร้อนเคลื่อนคลา   เพราะมัวเมาประเวณี”

ศีลข้อที่ ๔ : “พึงทูลควรประมาณ   อย่างมากถ้อยพาลทางความ”
รวมถึงการไม่พูดคำหยาบ “สิ่งใดเป็นการหยาบ   อย่าจ้วงจาบเยี้ยหันหวน”
ไม่พูดเรื่องเหลวไหล “ให้เป็นสุภายศ   คำรงจิตอย่าสามผลาม”
ไม่นินทาต่อเสียด   “เพ็ดทูลให้จงงาม   อย่าเปรียบเทียบผู้ใดใด”

ศีลข้อที่ ๕ : “สุราแและเมรัย   จงมีใจเกลียดชัง
เร่งคิดพระอนิจจัง   อย่างมัวมีคเมาสุรา”

ธรรมปฏิบัติในส่วนศีลนี้ ในสมัยรัชกาลที่ ๑ ได้ออกพระราชกำหนดให้

ละม่อมทั่วทั้งกาย

เอาเยี่ยงคันธนูทรง”

เมตตา : ดูเลออุปถัมภ์ว่าไพร่และราษฎร

“จงฉลาดเลี้ยงบ่าวไพร่

อย่าให้ใครเกลียดชิงชัง

ช่องสุ่มให้มั่งคั่ง

จึงจะสะดวกในราชการ

๒) ละครอคติ ๔ คือ “รักษแลโกรธแลกลัวแลหลง ... บมิได้ล่วงเสียซึ่ง
ยุติธรรม”^{๕๒}

“อย่าได้หวาดหวั่นไหว

ด้วยอำนาจแห่งฉันทา

โทโสและโมหันธ์

ป้องกันให้ไกลอาตมา

กำจัดทั้งไภยา

อคติทั้งสี่ประการ”

การละครอคติ ๔ คือ ละความรักความโลภ ความโกรธ ความกลัว และความหลง
เป็นสาระพุทธธรรม^{๕๓} ที่ได้รับการเน้นย้ำในฐานะธรรมปฏิบัติสำหรับข้าราชการ
มากเพราะช่วยให้ข้าราชการปฏิบัติหน้าที่ได้ด้วยความสุจริตเที่ยงธรรม และอาจหาญ
ในการทำหน้าที่ให้ถูกต้องสมบูรณ์

๓) อธิปไตย ๔ (อิทธิบาท ๔) มีกล่าวในพระราชกำหนดเกล้า ซึ่งออกในสมัย
พระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อ พ.ศ.๒๒๘๓ ว่า

“อนึ่งผู้จะเป็นพระหลวงขุนหมื่น ย่อมประกอบด้วยอธิปไตยสี่ประการ

คือ ฉันทาธิปไตย คือ วิริยธิปไตย คือ จิตาธิปไตย คือ วิมังสาธิปไตย

ฉันทาธิปไตยนั้นคือสิ้นเกล้าสิ้นกระหม่อมต้องพระราชประสงค์สิ่งใด
ผู้นั้น นำซึ่งสิ่งนั้นมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย

วิริยธิปไตยนั้นคือก่อปรด้วยความเพียรในราชการมิได้ขาด

จิตาธิปไตยนั้นคือมีน้ำใจกล้าแข็งในการณะรงค์สงคราม

วิมังสาธิปไตยนั้นคือฉลาดในที่พิพากษาความเลออุบายในราชการต่างๆ”^{๕๔}

^{๕๒} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๑, หน้า ๑๕.

^{๕๓} ที.ป. ๑๑/๑๗๖/๑๕๖ ; ๒๔๖/๒๔๐ ; อ.จตุกก. ๒๑/๑๗/๒๓.

^{๕๔} กฎหมายตราสามดวง เล่ม ๕, หน้า ๑๕๐.

ในกาพย์พระวิรุทธอนบุตร มีบทที่เนื่องด้วยอริบดี ๔ หรืออิทธิบาท ๔ ดังนี้

ฉันทะและวิริยะ : “มีเพียรอย่าเกียจคร้าน ขวนขวายการอันเป็นผล
 แด่องค์ปิ่นภูวคัล ในเบื้องพักตร์และลับหลัง”

จินตะ :

“จงรู้กาลสมัย เอาใจใส่ในการงาน
 ให้สรรพทุกประการ อย่าละเลยแต่ผู้คน
 จัดแจงการไร่นา ครั้นข้าวกล้าจำริญผล
 เสรีการพึงให้ชน ตักดวงไว้ใส่ผู้ฉวาง
 แม้นจัดการซื้อขาย จงมุ่งหมายยลท่าทาง
 ตรวจตราอย่าละวาง เอาใจเขาใส่ใจตน
 ที่สุดการหุงต้ม ดูให้สมประมาณคน
 พอ้อมทั่วทวยชน อย่าให้สิ้นเหลือประมาณ”

วิมังสา :

“สติตั้งจงหมั่น กั้นประมาณให้ห่างไกล
 อย่าเคลิบเคลิ้มหลงไหล สัมซื้อราชกิจจา ...
 ประกอบทั้งปรีชา พิจารณาโทษและคุณ”

สาระพุทธธรรมข้างต้นถือเป็นธรรมเนียมปฏิบัติหลักสำหรับข้าราชการ อย่างไรก็ตามใน ราชาริราช และในจดหมายเหตุสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้กล่าวธรรมอีกหลายหมวด คือ คุณ ๓ ชื่อ ๖ วุฒิ ๖ คุณ ๗ วุฒิ ๗ คุณ ๘ โทษ ๘ นุสา ๘ ธรรมที่เสนอเหล่านี้ได้ยกคำบาลีกำกับเป็นหัวข้อธรรม แต่ไม่ปรากฏว่ามีกล่าวถึงในคัมภีร์บาลี จึงเป็นแนวทางปฏิบัติสำหรับข้าราชการที่สร้างขึ้นใหม่ และได้ใส่คำบาลี (ซึ่งคิดเพี้ยนอยู่มาก เข้ามาเพื่อให้เกิดความศักดิ์สิทธิ์ แนวทางปฏิบัติที่น่าเสนอ โดยส่วนใหญ่ก็อยู่ในสาระพุทธธรรมที่กล่าวมาแล้ว แต่ขยายความแยกย่อยออกไปอย่างไรก็ตาม ก็มีการเพิ่มแนวทางปฏิบัติซึ่งอาจจะไม่ตรงตามสาระพุทธธรรม แต่เป็นความจำเป็นที่ข้าราชการจะต้องปฏิบัติเพื่อประโยชน์ต่อประเทศชาติ เช่น การกล่าวเท็จ ในส่วนนี้ จักเห็นการรู้จักปรับประยุกต์ธรรมมาใช้ในระดับศีลธรรม

ของสังคมไทย ในที่นี้ จักนำธรรมบางหมวดในผลงานดังกล่าวมาเสนอเพื่อให้เห็นภาพของธรรมะเชิงประยุกต์ที่หล่อหลอม ชีวติราชากรไทย โดยเฉพาะในสมัยช่วงต้นรัตนโกสินทร์

ข้อ ๖ :

“แลช้อหกประการนั้น กตัญญู คือรู้จักคุณท่านหนึ่ง กตเวที คือสนองคุณท่านหนึ่ง ทพหะดี คือมั่นใจความสัตย์หนึ่ง ประระทุกขาทะสะนัง คือเห็นความยากของผู้อื่นแล้วอดกลั้นมิได้ มีความปรานีเหมือนหนึ่งทุกข์ของตัวเอง กัลยาณมิตตัง คือตั้งตัวไว้ในที่ เป็นกัลยาณมิตรหนึ่ง มิตตะสังกะหัง คือมีปรกติสังเคราะห์แก่มิตรหนึ่ง”

คุณ ๘ :

“สัจจัง คือกล่าวถ้อยคำเป็นสัตย์เที่ยงตั้งอยู่ในคติธรรมทั้งสี่ มิได้ลำเอียงเข้าด้วยญาติและมิตรของตนหนึ่ง
 อะวิโรธนะนัง คือมิได้เบียดเบียนผู้อื่นหนึ่ง
 สินหะทัสสะนา คือเห็นบุคคลผู้อื่นให้มีจิตต์เมตตารักใคร่หนึ่ง
 สรุยทัง คือเมื่อเข้าสู่สงครามนั้นให้อંગอาจ อย่าได้หวาดไหวคร้ามกลัวปัจจามิตรหนึ่ง
 สีละวา ให้ประกอบด้วยศีลมารยาทเป็นอันดีหนึ่ง
 อะโรคยา ให้รู้คำภีร์บำบัดโรคหนึ่ง
 จาโคปะนะ คือบริจาททรัพย์มิได้อาลัยแล้วจะกลับคืนเอาต่อภายหลังหนึ่ง
 นิสัมมะการี คือจะทำการสิ่งใดให้สำเร็จด้วยปัญญาก่อนจึงกระทำหนึ่ง”

เว้นโทษ ๘ :

“พะยาสิณี คือเป็นนักร้องผู้หญิงแลเล่นเบี่ยงกินเหล้า เป็นที่จะให้วิบหายแห่งทรัพย์หนึ่ง
 จิตตะโจริ คือมีจิตต์เป็นโจร มักกลกชิงซึ่งทรัพย์ของผู้อื่นหนึ่ง
 อะสันตุฎฐี คือมิได้อดกลั้นความสุขแลความทุกข์อันมาถึงตัวแลหวาด

ไหวหนึ่ง

อะติมัญญติ คือมักดูหมิ่นผู้เฒ่าผู้แก่แลมิได้เคารพแก่สมณพราหมณาจารย์หนึ่ง

สันตอปิยา คือมิได้สมาคมซึ่งนักปราชญ์แลรักใคร่ซึ่งคนพาลหนึ่ง

นิทราสินี คือมีปรกติมักน้อย นิ่งก็หลับยืนก็หลับ มิใคร่ตื่นหนึ่ง

ภาสะสินี คือพอใจสนทนาในที่ประชุมคนทั้งหลายหนึ่ง

อะนุญญาตา คือปราศจากความเพียร เอาเกียจคร้านเปนอารมณ์หนึ่ง”

มุสา ๕ :

“มุสาแก่ประการนั้น มุตตะมายา คือจะให้พ้นภัยจึงมุสาหนึ่ง ชิวิตะมายา คือจะเอาชีวิตรอดจึงมุสาหนึ่ง มนุสสะหิงสา คือจะปลดเปลื้องความยากของมนุษย์จึงมุสาหนึ่ง ไชยะสินโน จะเอาชัยชนะแก่ท่านจึงมุสาหนึ่ง ยะสะวาจา เขาบอกความลับแก่ตัวแล้ว มีผู้มาถามต้องอำไว้จึงมุสาหนึ่ง มะมะละหิยา จะแก้ไขทุกข์ของตัวเราจึงมุสาหนึ่ง ลัพพันรุโน เพื่อจะพรางภรรยาจึงมุสาหนึ่ง อะลิกะวะจะนัง เอาถ้อยคำไม่จริงมาบอกแก่ผู้ถาม เพื่อจะอำความของตัวจึงมุสาหนึ่ง กุสะลัพะภาคี มีเจตนาจะยังโลกทั้งปวงให้ตั้งอยู่ในการกุศลจึงมุสาหนึ่ง”

ราชวัตร ๑๐ : เป็นธรรมที่คัดมาจกธรรมราชสวัสดิ์ โดยเลือกมาเพียง ๑๐ ข้อ แล้ววิเคราะห์เสนอแนวทางปฏิบัติ

“นะหิราชะกะลัง คือ ประพฤติวิชาเป็นคุณให้ปรากฏ

อะติสุโร คือ แกล้วกล้าในการสงคราม อาสาเจ้าอย่าได้คิดแก่ชีวิต

อัปปะมัตโต คือ อย่าได้ประมาทในราชกิจ อันพระเจ้าแผ่นดินดำรงใช้

สิลัตถุจะ คือ ให้ประกอบด้วยศีล มีความซื่อสัตย์ต่อพระเจ้าแผ่นดิน

สุกขัตตะมกโก คือ อย่าได้แต่งกายเดิน โอ่เล่นในที่องฉนวน

อะนุทระ โตคืออย่ามีจิตฟุ้งซ่านประดับกายให้งามเกินหน้าเพื่อนข้าราชการ

เมื่อเข้าเฝ้าพระเจ้าแผ่นดินพึงสำรวมอินทรีย์ ๕

นะสะปะถัง คือ อย่าทะนงว่าเจ้ารัก และขึ้นนั่งร่วมราชอาสน์

นาติทุเร คือ เฝ้าพระเจ้าแผ่นดินอย่าใกล้อย่าไกลนัก พอได้ยินข้อรับสั่ง
 ณะหาปเส คือ ยืนค้ำรับใช้พระเจ้าแผ่นดิน แม้พระองค์จะทรงบิดน้ำพระ
 ญาและน้ำชำระพระบาทลงเหนือหัวคนก็มีได้รังเกียจแม้พระองค์
 จักทรงพิโรธก็มีได้โกรธตอบ

นาสะกะรียาหิกเเล คือ อย่าให้มีจิตประสงค์เจรจาเลียบเลี่ยมปรารถนาที่จะคู้
 เคยด้วยพระสนมผู้เป็นบาทบริจาริกาของพระเจ้าแผ่นดิน” ๕๕

ธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับข้าราชการ ซึ่งมี *ธรรมราชสวัสดิ์* เป็นรากฐานดังกล่าว เป็นแนวปฏิบัติของข้าราชการในสังคมไทยแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ธรรมเนียมเหล่านี้นอกจากที่เป็นสารธรรมโดยตรงแล้ว ยังประกอบด้วยวัตรปฏิบัติที่เป็นแบบธรรมเนียมตามระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อีกมาก ซึ่งถือว่ามีความสำคัญไม่น้อยกว่าธรรมเนียมปฏิบัติส่วนสารธรรม

ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ไม่ปรากฏหลักฐานธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับข้าราชการที่มีลักษณะเฉพาะ เข้าใจว่ายังคงใช้ *ธรรมราชสวัสดิ์* เป็นหลักสืบเนื่องมา ถึงสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อมีการปฏิรูปการปกครองซึ่งเป็นการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างระบบราชการให้เหมาะสมกับยุคพัฒนาสู่อารยธรรมตะวันตก ได้เน้นคุณสมบัติของข้าราชการในเรื่องความรู้ความสามารถในด้านการศึกษาวิชาที่เกี่ยวข้องกับงานในหน้าที่ ความจงรักภักดี ในพระมหากษัตริย์และความเป็นผู้มีมีความประพฤติชอบ มีการประพฤติในศีล ๕ เป็นต้น ในส่วนความประพฤติชอบนี้เข้าใจว่าจะใช้ในความหมายเฉกเช่นเดียวกับที่เผยแพร่แก่ราษฎรทั่วไป มิได้หยิบยกธรรมขึ้นมาเป็นหลักปฏิบัติสำหรับข้าราชการโดยเฉพาะ

ในสมัยรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระราชนิพนธ์ *หนังสือหลักราชการ* แล้วโปรดฯ ให้พิมพ์พระราชทานแจกข้าราชการในพระราชพิธีตรุษสงกรานต์ พ.ศ.๒๔๕๗ หลักปฏิบัติที่พระองค์ทรงเสนอให้เป็น

๕๕ เจ้าพระยาพระคลัง (หน), *พระราชพงศาวดารรามัญเรื่องราชาธิราช* (พระนคร : สำนักพิมพ์บริการ, ๒๔๘๕), หน้า ๘๘-๘๙, ๓๖๒-๓๖๓.

แนวปฏิบัติของข้าราชการมี ๑๐ ประการ โดยที่จริง แนวปฏิบัติเหล่านี้ก็เป็นธรรมเนียมปฏิบัติที่มีกล่าวในธรรมหมวดต่างๆ ในพระไตรปิฎกบาลี แต่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวมิได้หยิบยกธรรมหมวดใดหมวดหนึ่ง หรือที่ปรากฏในที่ใดที่หนึ่งในพระไตรปิฎกหรืออรรถกถาขึ้นมาเป็นหลักแล้วตีความขยายความเหมือนอย่างที่ได้กระทำกันในกรณีการเลือกราชวสดีธรรมในสมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ ช่วงสามรัชกาลแรก เป็นต้น พระองค์ทรงพิจารณาเลือกเป็นธรรมตามที่ได้เห็นว่าจำเป็นและเหมาะสมแก่ภาวะการณ์ของบ้านเมือง ที่ต้องการทั้งการพัฒนาสู่ความเป็นประเทศ ศิวิลิซึ่ ตามแนวตะวันตกให้ทัดเทียมประเทศอื่น และการดำรงอยู่อย่างมั่นคงของสถาบันชาติ-ศาสนา-พระมหากษัตริย์ ธรรมะสำหรับข้าราชการ ๑๐ ประการ ที่พระองค์ทรงเลือกสรร เพื่อสร้างข้าราชการที่มีคุณสมบัติสนองความต้องการดังกล่าว ประกอบด้วยหลักปฏิบัติดังนี้คือ

๑) *ความสามารถ* หมายถึง ความสามารถ “จะทำการงานให้เป็นผลสำเร็จได้ดียิ่งกว่าผู้ที่มีโอกาสเท่าๆ กัน” ความหมายนี้ทรงเน้นว่ามีความลึกซึ้งมากกว่าความรู้และความชำนาญ “ความสามารถนั้นแหละเป็นสิ่งซึ่งต้องการสำหรับคนที่เป็นผู้บังคับบัญชาคน ไม่ว่าในหน้าที่ฝ่ายทหารหรือพลเรือน และเมื่อผู้ใหญ่เขาจะเลือกหาผู้บังคับบัญชาคน เขาย่อมพึงเล็งดูความสามารถมากกว่าดูภูมิวิชา (ถ้าเขาคิดถูก) ... เพราะผู้ที่มีวิชาแต่ไม่รู้จักใช้วิชานั้นให้เป็นประโยชน์จริงๆ แล้ว ก็ไม่ผิตอะไรกับวานร ซึ่งถือแก้วไว้ในมือแต่จะรู้ราคาแห่งแก้วนั้นหาไม่ได้”

๒) *ความเพียร* มีพุทธภาษิตว่า ความเพียรเป็นเครื่องพาดนข้ามพ้นความทุกข์ วิธีปฏิบัติในหน้าที่ราชการ คือ “กล้าหาญไม่ย่อท้อต่อความยากและความบากบั่นเพื่อจะข้ามความขัดข้องให้จงได้โดยใช้อุตสาหะวิริยภาพมิได้ลดหย่อน ... มิได้เกี่ยวแก่การมีวิชามากหรือน้อย และคนที่ไม่มีวิชาเลยก็อาจที่จะเป็นคนเพียรได้ และถ้าเป็นคนเพียรแล้วบางทีก็อาจที่จะได้เปรียบผู้ที่มีวิชาแต่ขาดความเพียรนั้นได้เป็นแน่แท้”

๓) *ความมีไหวพริบ* หมายถึง “รู้จักสังเกตเห็นได้โดยไม่ต้องมีใครเตือนว่าเมื่อมีเหตุเช่นนั้นๆ จะต้องปฏิบัติการอย่างนั้นๆ เพื่อให้บังเกิดผลดีที่สุดแก่กิจการทั่วไปและรีบทำการอันเห็นควรนั้นโดยฉับพลันทันท่วงที”

๔) *ความรู้เท่าถึงการ* หมายถึง “รู้จักปฏิบัติกิจการให้เหมาะสมด้วยประการ

ทั้งปวง...รู้จักเลือกว่า จะปฏิบัติกรอย่างไร จึงจะเหมาะสมแก่เวลาและที่ ให้สมเหตุสมผลจึงจะเป็นประโยชน์ที่สุด”

๕) *ความซื่อตรงต่อหน้าที่* หมายถึง “ตั้งใจกระทำกิจการซึ่งได้รับมอบให้ เป็นหน้าที่ของตนนั้น โดยซื่อสัตย์สุจริต ใช้ความอุตสาหะวิริยภาพเต็มสติกำลังของตน ด้วยความมุ่งหมายให้กิจการนั้นๆ บรรลุถึงความสำเร็จโดยอาการอันงดงามที่สุดที่จะพึงมีหนทางจัดไปได้”

๖) *ความซื่อตรงต่อคนทั่วไป* หมายถึง “รักษาคณให้เป็นคนควรเขาทั้งหลายจะเชื่อถือได้ โดยรักษาวาจาสัตย์ พุคะอะไรเป็นนั่น ไม่เหินหันเปลี่ยนแปลงคำพูดไปเพื่อความสะดวกเฉพาะครั้ง ๑ คราว ๑ ไม่คิดเอาเปรียบใครโดยอาการอันเขาจะแข่งขันไม่ได้ ไม่ยกคนข่มท่าน ไม่หาดีใส่ตัวหาชั่วใส่เขา เมื่อผู้ใดมีไมตรีต่อก็คอบแทนด้วยไมตรีโดยสม่ำเสมอ ไม่ใช้ความรักใคร่ไมตรีซึ่งผู้อื่นมีแก่เรานั้นเพื่อเป็นเครื่องประหารเขาเองหรือใครๆ ทั้งสิ้น”

๗) *ความรู้จักนิสัยคน* หมายถึง “ถ้าเป็นผู้น้อย เป็นหน้าที่ที่จะต้องศึกษา และสังเกตให้รู้นิสัยของผู้ใหญ่ซึ่งเป็นผู้บังคับบัญชาของตน ต้องรู้ว่าความคิดเห็นเป็นอย่างไรชอบทำการงานอย่างไรชอบหรือชังอะไร เมื่อทราบแล้วก็อาจที่จะวางความประพฤติและการงานของตนเองให้ต้องตามอัธยาศัยของผู้ใหญ่นั้น ที่แนะนำ เช่นนี้มิใช่แปลว่าให้สอพลอเป็นแต่ให้ผ่อนผันให้เป็นการสะดวกที่สุดแก่การเท่านั้น... ถ้าตนเป็นผู้ใหญ่ มีหน้าที่เป็นผู้บังคับบัญชาคนหลายๆ การรู้จักนิสัยคนก็ยิ่งเป็นการจำเป็นยิ่งขึ้น”

๘) *ความรู้จักผ่อนผัน* เป็นข้อปฏิบัติที่สำคัญ แต่ปฏิบัติให้เหมาะสมได้ยาก ปัญหาที่ทำให้ปฏิบัติได้ยาก คือ ความเห็นและการกระทำสุดโต่ง ๒ ด้าน ได้แก่ การเคร่งรักษาในระเบียบแบบแผนมากเกินไป เห็นว่าการผ่อนผันทำให้เสียระเบียบ และการเห็นว่าควรผ่อนผันไปเสียทุกอย่าง

๘) *ความมีหลักฐาน* หมายถึง

- มีบ้านเป็นสำนักมั่นคง “เมื่อมีความจำเป็นบังเกิดขึ้นก็ให้เขาตามพบ”
- มีครอบครัวมั่นคง “มีภรรยาเป็นเนื้อเป็นตัว”
- ตั้งตนไว้ในที่ชอบ “มีประพฤติเป็นคนสำมะเลเทเมา สุบผีนกินเหล้า

หรือเป็นนักเลงเล่นเบี้ยและเล่นผู้หญิง ซึ่งล้วนเป็นอบายมุขบ่อเกิดแห่งความพินาศฉิบหาย”

๑๐) *ความจงรักภักดี* หมายถึง “ความยอมสละตนเพื่อประโยชน์แห่งท่าน คือถึงแม้ว่าคนจะต้องได้รับความเดือนร้อนรำคาญตระกำลำบาก หรือจนถึงต้องสิ้นชีวิตเป็นที่สุด ก็ยอมได้ทั้งสิ้น เพื่อมุ่งประโยชน์อันแท้จริงให้มีแก่ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์” ^{๕๖}

นอกจากธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับข้าราชการ ๑๐ ประการข้างต้น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงเน้นให้ข้าราชการถือหลักธรรมข้ออื่น โดยตามพุทธภาษิตที่ว่า “ความพอใจในสิ่งที่ตนมีอยู่แล้วนั้นเป็นทรัพย์ประเสริฐ” ^{๕๗} พร้อมกันนั้นทรงตักเตือนข้าราชการมิให้ประพฤติฝ่าฝืนกฎหมายและปฏิบัติตามพระราชนิยาม คือ

๑) ไม่เล่นการพนันหรือเป็นเจ้าของสำนัก หรือเป็นผู้ได้ผลประโยชน์จากการพนันที่ห้ามไว้ในพระราชกำหนดกฎหมาย

๒) ไม่เสพสุราเมาเนืองๆ หรือจนติด

๓) ไม่เสพยาเมาติด เช่น ฝิ่น มอร์ฟิน โคเคน หรือยานอน เป็นต้น

๔) ไม่พุดปด

๕) ไม่หลอกลวงหญิงให้มาเป็นภรรยาแล้วไม่เลี้ยงดู

๖) ไม่ประพฤติสำมะเล คบหญิงชั่ว

๗) ไม่อวดฉลาดในทางหลักเลียงวินัย ^{๕๘}

^{๕๖} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, *หนังสือหลักราชการ* (พระนคร: โรงพิมพ์หนังสือไทย, ๒๔๖๕), หน้า ๑๔๔.

^{๕๗} ประยูร พิศนาคะ, *สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือสยามในยุคพระปรีชาญาณของรัชกาลที่ ๖* (พระนคร: หอสมุดกลาง, ๒๕๑๔) หน้า ๒๖๗.

^{๕๘} หจช. ‘ร.๖/รล.๕/๑ พระบรมราโชวาทตักเตือนข้าราชการในพระราชสำนัก เรื่องประพฤติผิดพระราชนิยามตามกฎหมายแผ่นดิน’. อ้างไว้ในสุริย์ ทรัพย์สุนทร, ‘พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระราชดำริทางด้านพระพุทธศาสนาที่มีผลต่อการดำเนินการปกครองประเทศ’ (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘), หน้า ๑๑๘.

พระราชนิพนธ์นี้ได้กล่าวไว้ในพระราชนิพนธ์เรื่อง *สามัคคีเสวก* ด้วย โดยเน้นเรื่องโทษของการเที่ยว การคบเพื่อนไม่ดี การเสพสุรา การเที่ยวเกี่ยวสตรีที่ไม่เหมาะสมดังบทพระราชนิพนธ์บางตอนว่า

“อนึ่งควรรู้พระนิยามท่าน	พระภูบาลไม่โปรดคนมักเที่ยว
เพราะเหตุใดควรพิจารณาให้แนใจ	ว่าโทษแห่งการเที่ยวมีฉันท
ประการหนึ่งคบเพื่อนชวนชักชวน	ให้สำมะเลเทเมาเข้าร้ายใหญ่
แม้อันเหล่ามามากมายวุ่นวายไป	อาจมีภัยหลายอย่างต่างๆ มา

.....

อาจชวนเล่นพนันและขันต่อ	ทรัพย์ไม่พอยับยิบเลยฉิบหาย
ทรัพย์ร่วงโรยริจะโมยโดยหมดอาย	เป็นผู้ร้ายเพราะหลงละเลิงใจ
อนึ่งฤทธิสุราพาหลิ่นคล่อง	คนที่จ้องจับผิดสมคิดได้
ใครอยากรู้กิจการงานข้างใน	ก็เล่าให้โดยผลอสติลอย

.....

อีกการเที่ยวสตรีที่ขาดขัน	เครื่องพาตัวเป็นโรคโสโครกเบื้อน
เหตุผลนี้ผู้มีจึ่งหมั่นเตือน	พระองค์เหมือนบิดาผู้ปรานี” ^{๕๕}

ในสมัยรัชกาลที่ ๖ นี้ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้นิพนธ์พระธรรมสำหรับข้าราชการไว้ ๑๔ ประการ สังเกตได้ว่าได้อาศัยหลักธรรมราชสวัสดิ์เป็นหลัก แต่ได้เลือกเฉพาะหลักปฏิบัติที่สอดคล้องกับการปฏิบัติหน้าที่และรูปแบบของระบบข้าราชการในครั้งนั้น นับเป็น *ธรรมราชสวัสดิ์* สมัยรัชกาลที่ ๖ มีรายละเอียดดังนี้

“ข้าราชการพึงประพฤติตนให้สมเป็นคนราชการโดยนัยมีประการดังต่อไปนี้”

^{๕๕} พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, ‘สามัคคีเสวก’ *สามัคคีเสวกและทศพิธราชธรรม* (กรุงเทพมหานคร : เกษมการพิมพ์, ๒๕๒๖), หน้า ๑๖. (คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล ร่วมกับธนาคารทหารไทย จำกัด พิมพ์แจกเป็นบรรณาการเนื่องในวโรกาสพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา พุทธศักราช ๒๕๒๖)

๑. เคารพนับถือจงรักภักดีซื่อสัตย์ในสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินของคน
  ๒. เทียงธรรมในหน้าที่ ไม่ประพฤติลำเอียงด้วยอำนาจอคติ
  ๓. รักษาสามัคคีในหมู่ข้าราชการด้วยกัน
  ๔. เมตตากรุณาในข้าราชการผู้น้อยกว่าตน ตลอดจนราษฎร ไม่คู้แข็งเคียดเบียดเบียด
  ๕. ประพฤติตนให้เป็นที่น่าไว้วางใจได้ของท่านผู้ใหญ่เหนือตน แลเป็นที่นับถือเป็นที่ไว้วางใจได้ของผู้น้อยกว่าตน ตลอดจนราษฎร
  ๖. รู้จักนับถือผู้อื่น โดยฐานที่ควร ไม่เป็นคนหยิ่งเจ้ายศเจ้าศักดิ์แลดูหมิ่นเขา
  ๗. รู้จักสุขทุกข์ความชอบความชังของผู้อื่นด้วยน้ำใจของตน
  ๘. เป็นคนขยันในราชการ ไม่ทำเชื่อนแซ
  ๙. ทำราชการด้วยความไม่ประมาท ไม่สเพร่า ใ้ความคำรห์โดยรอบคอบ
  ๑๐. รู้จักว่าอย่างไรเป็นประโยชน์แก่ราชการแท้จริง อย่างไม่มิใช่ ไม่เหนแก่ได้อย่างเดียว คงคังว่า ขนทรายเข้าวัด
  ๑๑. ไม่ถือประโยชน์ของตนเป็นใหญ่กว่าประโยชน์แห่งราชการ
  ๑๒. ทำราชการมุ่งให้สำเร็จประโยชน์แห่งราชการจริงๆ คือ ให้การปกครองสำเร็จประโยชน์แก่มหาชน
  ๑๓. ตั้งใจทำราชการจริงๆ ด้วยถือว่า เป็นหน้าที่ของตน ไม่เป็นคนเห็นแก่จะได้อะไร หรือมุ่งความสวดกของตนในทางอื่นจึงทำอย่างทีเรียกว่า สุกเอาเผากิน
  ๑๔. รักษาพระเกียรติยศแห่งสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินของตน ไม่เป็นคนขี้เมาขี้ปดและหย่าไปในทางอื่น
- ข้าแผ่นดินได้ทำหน้าที่ของตนอย่างนี้แล้ว ชื่อว่าได้ฉลองพระคุณพระมหากษัตริย์ จักว่าเป็นคนกตัญญูกตเวที”^{๖๐}

ธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับข้าราชการต่างๆ ข้างต้น มีสาระครอบคลุมคุณลักษณะทางธรรมที่จะทำให้ข้าราชการผู้น่าไปปฏิบัติสามารถประกอบภารกิจหน้าที่ทางราชการ

^{๖๐} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, *อนุศาสน์* ที่ ๑ ที่ ๒ ที่ ๓, หน้า ๑๒-๑๔.

อย่างมีคุณภาพประโยชน์ต่อบ้านเมือง ช่วยรักษาและพัฒนาบ้านเมืองให้มั่นคงและก้าวหน้า นำความสุขสงบมาสู่ประชาชน

อย่างไรก็ตาม มีข้อน่าสังเกตว่าถึงแม้ว่าสังคมไทยในอดีตจวบจน พ.ศ. ๒๕๑๕ ยังมีข้าราชการที่ดี เสียสละอุทิศตนเพื่อประโยชน์ส่วนรวมและมีความกตัญญูรักภักดีต่อชาติและพระมหากษัตริย์ถึงขนาดสละชีวิตปกป้องแผ่นดินจำนวนไม่น้อย จนทำให้ไทยเป็นไทยอยู่ได้จวบจนทุกวันนี้ แต่ระบบข้าราชการไทยก็มีความล้มเหลวในทางคุณธรรมที่แทรกซึมต่อเนื่องมาโดยตลอด นั่นคือ ระบบพรรคพวก การถืออำนาจ และการฉ้อราษฎร์บังหลวง

ในงานวิจัยเรื่อง **บุคลิกภาพและลักษณะนิสัยของคนไทยในทรศนะของชาวตะวันตก สมัยอยุธยา - พ.ศ. ๒๔๑๕** ผู้วิจัยได้สรุปทัศนคติของชาวต่างประเทศในเรื่องข้าราชการไทยที่ประมวลจากบันทึกของชาวต่างประเทศจำนวนมากว่า

“บุคลิกภาพ ... ที่ได้รับการวิพากษ์วิจารณ์อย่างค่อนข้างหนักหน่วงจากชาวตะวันตกคือ บุคลิกภาพด้านการบริหารราชการของคนไทย ชาวตะวันตกกล่าวว่าข้าราชการไทยถือยศศักดิ์ ไม่มีระบบปฏิบัติงานที่แน่นอน อิงจารีตและไม่วางใจต่อกันทำงานอย่างขอไปทีให้เสร็จไปวันหนึ่งๆ ขอบรับของกำนัลและสินบน ชอบพูดเท็จในเรื่องการงาน รวมทั้งชอบข่มขู่ชาวต่างชาติที่เข้ามาติดต่อ และท้ายสุดการบริหารงานผูกพันกับตัวบุคคลมากเกินไปก่อให้เกิดการล่าช้าในการปฏิบัติงาน ถ้าจะกล่าวโดยสรุปก็คือ ไม่มีชาวตะวันตกผู้ใดที่มีทัศนคติในทางบวกต่อการปฏิบัติราชการของคนไทยเลย”^{๖๑}

ปัญหาคุณธรรมของข้าราชการไทยตามทัศนคติของชาวต่างประเทศข้างต้น ถึงแม้ว่าจะมิได้เป็นปัญหาของข้าราชการทุกคนทุกฝ่าย และบางปัญหาอาจเป็นการ

^{๖๑} วริยา ศิวะศรียานนท์ และทวีวัฒน์ ปุณฺชกริกวิวัฒน์, **บุคลิกภาพและลักษณะนิสัยของคนไทยในทรศนะของชาวตะวันตก สมัยอยุธยา พ.ศ. ๒๔๑๕** (กรุงเทพมหานคร : ไทยวัฒนาพานิช, ๒๕๒๓), หน้า ๑๓๐.

มองปัญหาจากพื้นฐานโลกทัศน์ที่ต่างออกไปจากสังคมไทย ก็ต้องยอมรับว่า ปัญหาหลายอย่างที่ชาวต่างประเทศวิจารณ์ เช่น ปัญหาการรับสินบน หรือการฉ้อราษฎร์บังหลวงโดยอาศัยอำนาจในระบบราชการ เป็นต้น เป็นปัญหารากลึกของสังคมไทย เป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้ชาติไทยเสียบ้านเสียเมืองสิ้นเอกราชเมื่อ พ.ศ. ๒๓๑๐ และแม้เมื่อกอบกู้เอกราชได้จนที่สุดตั้งกรุงเทพฯเป็นราชธานีเข้าสู่ยุคสมัยแห่งพระบรมโพธิสมภารบรมราชจักรีวงศ์ ปัญหาคุณธรรมของข้าราชการไทยก็ยังเป็นปัญหาสืบเนื่องมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อทรงเริ่มปฏิรูปทางการคลังนั้น ทรงตรวจพบว่า เงินแผ่นดินได้ลดน้อยลงกว่าเดิมจำนวนมาก และจำนวนที่มีก็เป็นเพียงตัวเลข มิได้มีเงินครบตามจำนวนที่ระบุ พระองค์ทรงมีลายพระหัตถ์ถึง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ว่า”...เงินไม่พอจ่ายราชการ ต้องเป็นหนี้ตั้งแต่งานพระบรมศพตลอดมาจนถึงปีมะแมนี้ เป็นเงิน ๑๐๐,๐๐๐ ชั่ง เพราะเหตุเช่นนี้หม่อมฉันจึงนั่งอยู่ไม่ได้”^{๖๒} การใช้ตำแหน่งราชการแสวงหาผลประโยชน์นี้เป็นการทำตามกันมาตามระบบราชการที่เปิดช่องทางการแสวงหาผลประโยชน์ส่วนตัวให้แก่ขุนนางดังคำวิเคราะห์ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพในเรื่อง “ระบบกินเมือง” ว่า “ความเปลี่ยนแปลงในโลกวิสัยทำให้การเลี้ยงชีพต้องอาศัยเงินตรามากขึ้นตามลำดับ ผลประโยชน์ที่เจ้าเมืองกรมการได้รับอย่างโบราณไม่พอเลี้ยงชีพ... ก็เอาตำแหน่งในราชการเป็นปัจจัยให้ได้ผลประโยชน์...จึงเกิดประเพณีหากินด้วยอาศัยตำแหน่งในราชการแทบทั่วไป”^{๖๓}

^{๖๒} พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีไปมากับสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๗๒), หน้า ๒๒๖-๒๒๖๖๗. (พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานแจกเนื่องในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณในวันตรงกับวันเสด็จสวรรคต ๒๓ ตุลาคม ๒๔๗๒)

^{๖๓} ภัชราพร ช้างแก้ว, ‘พุทธศาสนากับการก่อตัวของรัฐไทยแบบใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖’ (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัยจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย), หน้า ๗๗.

ถึงแม้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจักได้พยายามแก้ไข ภัยหาระบบราชการหลายประการทั้งในด้านการปฏิรูปโครงสร้าง การจัดการการศึกษาเพื่อสร้างผู้มีคุณสมบัติแก่การเป็นข้าราชการ การส่งเสริมการปลูกฝังศีลธรรม จรรยา แต่ปัญหาการขาดคุณธรรมของข้าราชการ โดยเฉพาะในด้านการแสวงหา ผลประโยชน์โดยอาศัยตำแหน่งหน้าที่ทางราชการก็ยังคงเป็นปัญหาเรื้อรังของสังคมไทย และหลายครั้งก็เป็นเหตุแห่งความไม่สงบและไม่มั่นคงของบ้านเมือง ในการต่อสู้ ของขบวนการผู้มีบุญภาคอีสานระหว่าง พ.ศ.๒๔๔๔ - ๒๔๔๕ ผู้ก่อการได้แสดง เหตุผลของการรวมตัวกันต่อสู้กับเจ้าหน้าที่บ้านเมืองว่า เนื่องจากการปกครองที่ปราศ จาก “ทศสาราธรรม” ของผู้ปกครองหัวเมืองเป็นต้นว่า

“...อุฉิเก็บเอาข้าวไพร่ได้ล้านได้น้อยๆ ปล่อยเอาндіให้เขาฉิบหาย คั้น ว่ามาเสียดก็เก็บเอา แถมเอามาเป็นเข้าของอะฉาประโยชน์แห่งตน ... กะให้แก้กันว่าได้เข้าของแห่งเขาแล้วก็ยื่นคี่ก็เอาไปสู่ปันกันกิน แลโทษ อันนี้ก็ผิดคิดบ้านคองเมือง...เพราะท้าวพระยาไม่ชอบทศสาราธรรม”^{๖๔}

การกบฏเมื่อ ร.ศ. ๑๓๐ มีเหตุมาจากความไม่พอใจสภาพสังคมโดยเฉพาะ ภัยหาระบบราชการ ดังเช่นความเห็นของผู้ก่อการกบฏที่ว่า

“เจ้าหน้าที่ผู้ปกครองนับตั้งแต่ต้นตอจนถึงปลายแถว จะเอาเป็นหลัก แหล่งที่พึ่งพิงอย่างจริงจังหาได้ยาก นอกจากเป็นสมครพรรคพวกที่ได้ รับประโยชน์ร่วมกัน... เมื่อการปกครองอันเป็นหลักสำคัญของมนุษย์ ให้ร่วมกันอยู่เป็นหมู่เป็นเหล่า มันคลอนแคลนจะเอาเป็นที่ยึดเหนี่ยวไม่ ได้เสียแล้ว กิจการใดๆ ของชาติจะต้องพลอยเสื่อมโทรมไปตามกันทั้ง นั้น เช่น การเศรษฐกิจเป็นต้นผู้ที่มีเจตนาอันแรงกล้าที่จะประกอบกิจ การให้เป็นล่ำเป็นสัน มักจะไม่มีโอกาสทำได้เพราะท่านผู้ใหญ่ไม่สนับ

^{๖๔} สุนทรื อาสะโว้ย, ‘จากอุดมการณ์พระศรีอารีย์ถึงขบวนการผู้มีบุญภาคอีสาน’ (เอกสารประกอบการสัมมนาสองศตวรรษรัตนโกสินทร์: ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทยจัดโดยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๓ ธันวาคม ๒๕๒๕), หน้า ๑๕.

สนุน โดยเห็นว่าไม่ใช่พรรคพวกของท่าน...”^{๖๕}

ปัญหาการขาดคุณธรรมของข้าราชการไทย ซึ่งจะเป็นปัญหาหลักของสังคมไทยที่ต่อเนื่องมาโดยตลอดนี้ น่าจะเกิดจากการที่ข้าราชการไทยในโครงสร้างการปกครองของไทยเปิดโอกาสการแสวงหาผลประโยชน์จากหน้าที่ราชการอยู่มั่งกั่งนี้ “การแสวงหาผลประโยชน์ของขุนนางจากระบบราชการมิได้ถูกอธิบายว่าเป็น การฉ้อราษฎร์บังหลวงหรือการฉ้อโกงพระราชทรัพย์ของพระเจ้าแผ่นดิน มาก่อน ทั้งนี้ เพราะในสมัยก่อนการตอบแทนการทำราชการของขุนนางก็โดยอนุญาตให้รับประโยชน์จากระบบนี้ ...หลักเดิมคงมาแต่ถือว่าผู้เป็นเจ้าของเมืองต้องตั้งกิจธุระของตนมาประจำทำการปกครองบ้านเมืองให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุข ปราศจากภัยอันตราย ราษฎรก็ต้องตอบแทนคุณเจ้าเมือง ด้วยออกแรงช่วยทำงานให้บ้าง หรือแบ่งปันสิ่งของซึ่งทำมาหาได้...ช่วยอุปการะมิให้เจ้าเมืองต้องเป็นห่วงในการเลี้ยงชีพ”^{๖๖}

โอกาสแห่งการแสวงหาผลประโยชน์ทางวัตถุที่มากนี้ ทำให้ข้าราชการไทยส่วนหนึ่งเกิดความคุ้นเคยต่อการเป็นผู้รับประโยชน์จากราษฎรในลักษณะที่ถือตนเป็นนายผู้สูงกว่าการปฏิบัติเช่นนี้ ถ้าพิจารณาจากธรรมเนียมปฏิบัติสำหรับข้าราชการที่เป็นรากฐานสังคมไทยก็วิเคราะห์ได้ว่า ปัญหาที่เกิดขึ้นเป็นเพราะข้าราชการผู้กระทำมิชอบเหล่านั้นมิได้นำธรรมมาปฏิบัติให้มันคง จึงเป็นเหตุให้เสียคุณภาพทางศีลธรรม

อนึ่ง ยังมีคำวิจารณ์ลักษณะความสัมพันธ์ระหว่างผู้น้อยผู้ใหญ่ในสังคมไทยแต่เดิมซึ่งเห็นชัดในระบบราชการไทยว่า

“ลักษณะความสัมพันธ์เช่นนี้จัดว่าก่อให้เกิดส่วนเสียมากกว่าส่วนดีในการปฏิบัติงาน กล่าวคือ

^{๖๕} เจริญ ศรีจันทร์ และเนตร พูนวิวัฒน์, *กบฏ ร.ศ.๑๓๐* การปฏิวัติครั้งแรกของไทย (พระนคร : เจริญวิทย์การพิมพ์, ๒๕๑๗), หน้า ๕๕.

^{๖๖} ภัชราพร ช้างแก้ว, ‘พุทธศาสนากับการก่อตัวของรัฐไทยแบบใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และ รัชกาลที่ ๖’, หน้า ๗๖.

(๑) การปฏิบัติงานเป็นไปตามลำดับชั้น ผู้น้อยขาดความรับผิดชอบในงานของตนได้แต่รับคำสั่งมาปฏิบัติโดยไม่มีสิทธิแสดงความคิดเห็น ก่อให้เกิดความเสียหายในการปฏิบัติงาน

(๒) การทำงานผูกพันกับตัวบุคคลเพราะอำนาจสิทธิ์ขาดอยู่ที่ผู้บังคับบัญชาระดับบนเท่านั้น ผลที่ตามมาคือการเล่นพรรคเล่นพวก เกิดระบบเลือกที่รักมักที่ชังในการทำงาน...เกิดความล่าช้าในการดำเนินงานเพราะผู้น้อยไม่กล้าตัดสินใจแทนผู้ใหญ่

๓) ขาดความริเริ่มในการปฏิบัติงานเมื่อผู้น้อยไม่สามารถแสดงความคิดเห็นได้ ทรศนะใหม่ๆ ที่จะเป็นประโยชน์ในการทำงานก็ไม่เกิดขึ้น จริงอยู่ ในบางแห่งผู้น้อยอาจแสดงความคิดเห็นได้บ้าง แต่การรับฟัง อำนาจในการตัดสินใจ ตลอดจนการปฏิบัติจริงเป็นของผู้ใหญ่โดยสิ้นเชิง”^{๖๗}

ถ้าพิจารณาหลักธรรมที่สอนอยู่ในสังคัมไทย โดยเฉพาะหลักธรรมสำหรับข้าราชการจะเห็นว่า หลักธรรมเหล่านั้นให้แนวทางปฏิบัติที่ประสานกันอย่างเหมาะสมระหว่างวิธีการแสดงความเคารพและการแสดงออกถึงความรู้ความสามารถหลักธรรมเหล่านี้ให้ความสำคัญต่อการใช้ปัญญาอย่างเต็มที่ เช่น หลักอชิบตี ๔ หรือหลักอิทธิบาท ๔ แต่มีข้อจำกัดของการใช้บนพื้นฐานของความเคารพและความเมตตา ปัญหาบุคลิกภาพข้าราชการไทยในอดีตตั้งข้อวิเคราะห้ข้างต้น น่าจะเกิดจากการนำธรรมมาใช้คลาดเคลื่อน สัมพันธระหว่างการแสดงออกเคารพ กับการใช้ปัญญา และการแสดงออกอย่างเหมาะสมในบริบทวัฒนธรรมไทย “ลักษณะความสัมพันธ์ในแนวตั้งนี้ยังคงมีอยู่ในสังคัมไทย”^{๖๘} จึงควรที่จะพิจารณาหาแนวทางนำหลักธรรมสำหรับข้าราชการ มาใช้ในสังคัมไทยให้ถูกต้อง ตรงตามสารธรรม จักเป็นประโยชน์ต่อความเจริญและความมั่นคงเป็นสุขของชนในชาติเป็นอย่างยิ่ง

^{๖๗} วรียา ศิวะศรียานนท์ และทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวินวัฒน์. *บุคลิกภาพและลักษณะนิสัยของคนไทย ในทรรศนะของชาวตะวันตก สมัยอยุธยา - พ.ศ. ๒๔๗๕*, หน้า ๑๓๑.

^{๖๘} เรื่องเดียวกัน หน้าเดียวกัน.

บทที่ ๕

สรุปและวิเคราะห์

๑. สาระพุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย

๑.๑ สาระพุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์

จากที่กล่าวมา สรุปสาระพุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทยในแต่ละช่วงสมัยได้ดังนี้

๑.๑.๑ ก่อนสมัยสุโขทัย

ก่อนสมัยสุโขทัย ระหว่างพุทธศตวรรษที่ ๓ ถึงพุทธศตวรรษที่ ๑๔ พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมในดินแดนไทยเป็นพุทธธรรมตามพระไตรปิฎกบาลี ผู้นำธรรมของสังคมได้เลือกเฟ้นแก่นธรรมสำคัญในคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าขึ้นมาเผยแพร่ด้วยวิธีการปัญญา เป็นธรรม ๒ ระดับ คือ

๑) ธรรมระดับศีลธรรม เน้นการจัดชีวิตการอยู่ร่วมกันในสังคมด้วยความปรกดีสุข ไม่เบียดเบียนทำร้ายกัน รักษาสิ่งแวดล้อมทางธรรมชาติ เป็นอยู่พอดี ละเว้นสิ่งมอมเมาและความไม่เป็นธรรมทางสังคม

๒) ธรรมระดับสังฆธรรม เน้นสาระเขมรรมา อริยสัจ ๔ ปฏิจจนูปบาท

และรัตนตรัย ประมวลเป็นธรรมที่แสดงความเป็นจริงของชีวิตที่เป็นกระแสสุขทุกข์ ตามเหตุปัจจัย กระบวนการทุกข์ เหตุของทุกข์ที่มาจากความยึดมั่น ล้างจะแห่งการดับทุกข์ คุณค่าความสำคัญของการดับทุกข์ และวิธีการดับทุกข์ด้วยการปฏิบัติจริงในชีวิต

ธรรม ๒ ระดับนี้ น่าจะสื่อสู่ประชาชนในลักษณะที่ให้ธรรมระดับ ล้างธรรมเป็นองค์ความรู้รองรับการปฏิบัติที่มั่นคงดังงามในระดับศีลธรรม ส่วนประชาชนจะรับสารธรรมดังกล่าวซึ่งบันทึกไว้ในจารึกเป็นต้น เพียงใด ไม่ปรากฏหลักฐาน ถึงกระนั้น ถ้าพิจารณาความสืบเนื่องแห่งพุทธธรรมที่ถูกต้องดังงามในสังคมไทยเป็นลำดับมา การเริ่มต้นการหยั่งรากพุทธธรรมตามไตรปิฎกบนแผ่นดินไทยในระยะแรกนี้ น่าจะมีความมั่นคงในชีวิตของผู้คนและกระแสแห่งความจริง ความดี และความงามที่ได้เพาะตัวขึ้นนี้ ก็ได้ออกมาเป็นรากฐานที่ลึกซึ้งของสังคมไทยสืบเนื่องมา

ตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๔ เป็นต้นมา คติความเชื่อตามแนวพุทธศาสนามหายานอาทิ ความเชื่อเรื่องพระโพธิสัตว์ บารมี พระศรีอารียเมตไตรย ได้เข้ามาผสานกับสาระพุทธธรรมตามแนวเถรวาท โดยผ่านเข้ามากับอิทธิพลทางการเมืองจากภายนอกที่เข้ามามีอำนาจปกครองพื้นที่ ทางตอนใต้ได้เข้ามาพร้อมกับอำนาจทางการเมืองของราชวงศ์ไศเลนทร์แห่งอาณาจักรศรีวิชัย ทางตอนกลาง ตะวันออก และตะวันออกเฉียงเหนือได้เข้ามาพร้อมกับอำนาจทางการเมืองของขอมแห่งอาณาจักรกัมพูชา ในดินแดนส่วนที่ขอมเข้ามามีอำนาจ นอกจากพุทธศาสนามหายานแล้ว ยังมีคติจากศาสนาพราหมณ์เข้ามาด้วย สาระพุทธธรรมที่ผู้นำนำเสนอจึงเคลื่อนจากวิธีการปัญญาเป็นการสื่อด้วยวิธีการศรัทธา เน้นเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิ การทำบุญและอุทิศผลบุญ เป้าหมายชีวิตที่จักได้เกิดเสวยสุขคติภพในสวรรค์ ได้เกิดในสมัยพระศรีอารียเมตไตรย หรือได้บรรลุปุทธภูมิเป็นพระพุทธเจ้าในอนาคต มีการใช้ความรู้ความเข้าใจส่วนนี้เป็นเครื่องมือควบคุมศีลธรรม เช่น ใช้เป็นคำสาปแช่งป้องกันการทำลายศาสนวัตถุและศาสนสถานที่สร้างขึ้น เป็นต้น

ในช่วงที่ขอมได้ขยายอิทธิพลเข้าสู่ดินแดนภาคกลาง ภาคตะวันออก และตะวันออกเฉียงเหนือนั้น กลุ่มชนดั้งเดิมที่นับถือพุทธศาสนาเถรวาทในดินแดน

ทวารวดีซึ่งอยู่ทางภาคกลาง บางส่วนได้ย้ายมาตั้งอาณาจักรศรีอยุธยาในดินแดนภาคเหนือ ในการมา ได้นำพระภิกษุหลายรูปผู้เป็น “ปราชญ์ของคณะสงฆ์” มาช่วยกันประดิษฐานพระพุทธศาสนาซึ่งมีพุทธธรรมตามพระไตรปิฎกบาลีเป็นหลัก ต่อแต่นั้นกษัตริย์แห่งศรีอยุธยาได้ทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา ทั้งในด้านศาสนธรรม ศาสนบุคคล ศาสนวัตถุ ศาสนสถาน และศาสนพิธี สืบเนื่องมาจนถึง พ.ศ. ๑๘๒๔ อาณาจักรศรีอยุธยาจึงได้ตกอยู่ใต้การปกครองของเชียงใหม่ แต่ความสิ้นสุดของอาณาจักรศรีอยุธยาเป็นเพียงความสิ้นสุดอำนาจทางการเมือง ส่วนสาระพุทธธรรมที่วางรากฐาน ไว้อย่างมั่นคง ได้รับการเรียนรู้และปฏิบัติเป็นรากฐานของสังคมล้านนาสืบเนื่องต่อมาอย่างไม่สิ้นสุด

ในดินแดนภาคเหนือ นอกจากอาณาจักรศรีอยุธยาซึ่งนับถือพุทธศาสนาเถรวาทแล้วยังมีกลุ่มชนลุ่มน้ำกก ซึ่งนับถือพระพุทธศาสนาที่มีอิทธิพลของพุทธศาสนามหายานเข้ามาปะปนอยู่มากด้วย

พุทธศาสนามหายานก็คือ ศาสนาพราหมณ์ก็คือนับถือที่เข้ามาพร้อมกับอำนาจทางการเมืองจากภายนอก น่าจะมีอิทธิพลแปรเปลี่ยนความคิดความเชื่อในระดับผู้นำเป็นส่วนใหญ่ ส่วนประชาชนยังคงรับนับถือพุทธศาสนาเถรวาทอย่างแน่นแฟ้น เมื่อชนเหล่านี้มีกำลังขึ้น ก็ได้กอบกู้เอกราชตั้งบ้านแปงเมืองใหม่ที่มีการรับนับถือพุทธศาสนาเถรวาทเป็นหลักโดยตรง ได้แก่ อาณาจักรตามพรลิงค์ของราชวงศ์ศรีธรรมมาโศกราช ในดินแดนตอนใต้ซึ่งตั้งอาณาจักรเป็นอิสระจากอำนาจของศรีวิชัยได้เมื่อราวต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ อาณาจักรนี้ได้ฟื้นฟูพระพุทธศาสนาโดยนำพระพุทธศาสนาเถรวาทซึ่งกำลังเข้ามาเป็นหลัก อีกอาณาจักรหนึ่ง พ่อขุนบางกลางท่าวและพ่อขุนผาเมือง ได้เป็นผู้นำต่อสู้ขอม ตั้งอาณาจักรสุโขทัย เป็นอิสระจากขอมเมื่อต้นพุทธศตวรรษที่ ๑๘ ก่อเกิดอาณาจักรที่เรียกกันว่าชนไทยอย่างสมบูรณ์ต่อแต่นั้นมา

๑.๑.๒ สมัยสุโขทัย

หลังจากที่อาณาจักรสุโขทัย ได้สร้างบ้านเมืองเป็นหลักมั่นคงในด้านการเมือง ในช่วงสมัยพ่อขุนศรีอินทราทิตย์และพ่อขุนบานเมืองแล้ว ในสมัยพ่อขุน-

รามคำแหง เป็นช่วงการทำนุบำรุงและพัฒนาขยายความเจริญในทุกทาง ในทางศาสนา พ่อขุนรามคำแหงได้พยายามวางรากฐานพุทธธรรมตามพระไตรปิฎกบาลีโดยนิมนต์ พระสังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตรย จากเมืองนครศรีธรรมราชขึ้นมาอยู่เป็นหลัก มีการส่งเสริมความรู้ทางธรรมแก่ประชาชนผ่านการ *สุตธรรม* การสอนธรรม พิธี ประเพณี และความเป็นอยู่โดยธรรมที่เป็นจริง เช่น ความกตัญญู การรักษาศีล การ ทำทาน การปกครองในระบบพ่อปกครองลูก และการค้าเสรี เป็นต้น สาระพุทธธรรม ที่นำมาสู่การปฏิบัติที่เป็นจริงนี้ ได้สร้างบรรพชนไทยในสมัยพ่อขุนรามคำแหงให้มี คุณลักษณะ “ไพร่ฟ้าหน้าใส” “รู้บุญรู้ธรรม” “ด้วยเกล้าด้วยหางูด้วยแคะด้วยแรง” “ชอบด้วยธรรมทุกคน”

หลังจากสมัยพ่อขุนรามคำแหงแล้ว สาระพุทธธรรมที่ถ่ายทอดเรียนรู้ และปฏิบัติในสังคมไทยได้วิวัฒน์ก่อรูปเป็นระบบชัดเจนในสมัยพระมหาธรรมราชา ลีไทย มีลักษณะสามประสานระหว่างระบบความรู้ ระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญ และ ระบบคติความเชื่อ ในด้าน *ระบบความรู้* ได้อาศัยสาระไตรภูมิเป็นสื่อ แสดงชีวิต ที่ประสบสุขทุกข์ในภพภูมิตามกรรม สร้างสัมมาทิฐิในความหมายรู้ละเอียดชั่วกั วบาปและรู้คุณแก้ว ๓ ประการแห่งไตรรัตน์ เห็นความสำคัญของเป้าหมายการดับ ทุกข์และการดำเนินชีวิตตามขั้นตอนตามธรรมในด้าน *ระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญ* เน้นการมีสัมมาทิฐิตั้งกล่าว และการปฏิบัติที่เป็นประโยชน์คน ประโยชน์ผู้อื่น และประโยชน์พระพุทธศาสนาด้วยการทำงาน ประพฤติตนในศีลมีความกตัญญู เคารพ ยำเกรงผู้ใหญ่ มีความเมตตา และกระทำความบำรุงพระศาสนาในด้าน *ระบบคติ ความเชื่อ* ได้แก่ความเชื่อในเรื่องชินกาล ๕,๐๐๐ ปี สัญลักษณ์บริสุทธิตแทนพุทธรัตนะ คือ พระสารีริกธาตุ พระพุทธรูป พระศรีมหาโพธิ์ ชีวิตพระโพธิสัตว์ การบำเพ็ญ บารมี เป้าหมายพุทธภูมิและการได้เกิดในสมัยพระพุทธเจ้าในอนาคตศรีอาริยมตไตรย คติความเชื่อเหล่านี้ได้เคยมีอยู่ในดินแดนไทยก่อนสมัยสุโขทัยผ่านอิทธิพลพุทธ ศาสนามหายาน แต่การรับคติความเชื่อเหล่านี้ในสมัยสุโขทัย ได้รับการเน้นย้ำด้วย อิทธิพลของสาระที่มากับบรรดกถา ฎีกา และคัมภีร์บาลีประเภทปกรณ์พิเศษจากลังกา ซึ่งทำให้ความหมายของพุทธศาสนาลัทธิลังกาวงศ์ ที่เป็นรากฐานสังคมไทย เปลี่ยน

ความหมายต่างออกไปจากสมัยพองุนรามคำแหง คือเปลี่ยนจากความหมายของพุทธศาสนาเถรวาทตามพระไตรปิฎกบาลีมาเป็นพุทธศาสนาเถรวาทที่อิงคำสอนทั้งในพระไตรปิฎกบาลีและคำอธิบายในคัมภีร์บาลีรุ่นหลังที่รจนาในลังกา ข้อควรสังเกตที่สำคัญคือ สาระพุทธธรรมในรูประบบความรู้ ระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญ และระบบคติความเชื่อนี้ ได้สร้างปรัชญาการศึกษาไทยในนิยาม *ความรู้คือคุณธรรม* เป็นรากฐานชีวิตไทยสืบเนื่องมาหลายศตวรรษตลอดระยะเวลาก่อนที่จะปรัชญาการศึกษาแบบตะวันตกจะเข้ามา

หลังจากสมัยพระมหากษัตริย์ราชลัทธิไทยแล้ว สาระพุทธธรรมในสุโขทัยได้มีลักษณะเปลี่ยนแปลงไปบ้างตามอิทธิพลความเชื่อที่ถ่ายทอดจากอยุธยาแต่ยังคงโครงสร้างระบบสามประสานดังกล่าว รวมทั้งได้ถ่ายทอดระบบนี้เป็นรากฐานชีวิตไทยสมัยอยุธยา และได้รับการยอมรับปฏิบัติสืบเนื่องมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๓ แห่งกรุงรัตนโกสินทร์

๑.๑.๓ สมัยอยุธยา

ในสมัยอยุธยา ระบบความรู้ ระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญ และระบบคติความเชื่อซึ่งนำเสนอโดยอาศัยสาระไตรภูมิจากสุโขทัย ได้รับการสืบต่อเป็นรากฐานสังคมไทยอย่างแน่นแฟ้น ความมั่นคงในสาระพุทธธรรมและการนำสาระพุทธธรรมมาเป็นการปฏิบัติในการอยู่ร่วมกันในสังคมอย่างปรกติสุขมีความโออ้อมอารี ได้แสดงออกชัดเจนเมื่อคณะบาทหลวงเข้ามาเผยแพร่คริสต์ธรรมในตอนปลายสมัยอยุธยา โดยเฉพาะในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช นอกจากพุทธธรรมในระบบสามประสานแล้ว มีลักษณะเฉพาะสมัยอยุธยาที่มีผลกระทบต่อสังคม คือ

- การรับคติเทวราชาจากศาสนาพราหมณ์เข้ามาในราชสำนักเพื่อประโยชน์ในทางการเมืองการปกครอง ซึ่งต้องการการรวมอำนาจอย่างเข้มแข็ง คตินี้ได้รับการผสมผสานกับพุทธศาสนา โดยถือเอาสาระพุทธธรรมเป็นหลักนำ ทำให้คติเทวราชาจากพราหมณ์ในสังคมไทยมีลักษณะเป็นคติ *เทวธรรมราชา* หรือ *เทวพุทธธรรมราชา* และเกิดลักษณะ *พราหมณ์ - พุทธ* คือพราหมณ์แบบพุทธขึ้น

อย่างไรก็ตาม คติความเชื่อจากศาสนาพราหมณ์ก็ได้มีผลต่อสภาวะพุทธธรรมด้วย ที่สำคัญคือ ในส่วนที่เนื่องกับพระมหากษัตริย์ได้มีการใช้โครงสร้างไตรภูมิในรูปภูมิศาสตร์หรือจักรวาลวิทยา เข้ามาผสานในพระราชพิธีเพื่อนำเอาสภาวะมณฑลที่มีเขาพระสุเมรุอยู่กลางและมีองค์อินทร์เป็นเทวราช เข้ามาเชื่อมโยงคติของการยอมรับความเป็นศูนย์กลางของกรุงศรีอยุธยาและความเป็นกษัตริย์ผู้ทรงพระราชอำนาจศักดิ์สิทธิ์เหนือเมืองและผู้ปกครองรอบนอกซึ่งเปรียบเสมือนเขาล้อมรอบเขาพระสุเมรุ คติโครงสร้างไตรภูมินี้ได้มีอิทธิพลต่องานวรรณกรรมและศิลปกรรมในสมัยนั้นด้วย

- คติความเชื่อในเรื่องบุญอุทิศวิทยาคม ได้เฟื่องฟูขึ้นในอยุธยา อันมาเหตุจากศาสนาพราหมณ์ ความต้องการที่พึงในการสงคราม และความเร่งรัดทางสังคมที่ผลักดันให้คนต้องการที่พึ่งเพื่ออำนาจและความสำเร็จในด้านต่างๆ ของชีวิต ความรู้และการปฏิบัติเรื่องบุญอุทิศวิทยาคมนี้ ได้เติบโตในชุมชนวัด เพราะเหตุที่ในเวลานั้นวัดเป็นแหล่งความรู้ทุกด้านของสังคม มีผลทำให้มีเรื่องอิทธิปาฏิหาริย์แทรกเข้ามาในสภาวะและการปฏิบัติทางพระพุทธศาสนา เช่น เน้นอำนาจฤทธิ์จากการเจริญสมาธิ และให้ความสำคัญแก่สภาวะคติความเชื่อเพิ่มขึ้น เป็นต้น

- ความเสื่อมของสภาวะพุทธธรรมในชีวิตของบุคคล เนื่องจากการขยายตัวทางเศรษฐกิจ ในช่วงปลายสมัยอยุธยา ได้มีการขยายตัวทางการค้ากับชาวต่างชาติมากขึ้นเป็นเหตุให้ชนชั้นมูลนายซึ่งมีโอกาสได้รับผลประโยชน์จากการค้า ได้อาศัยตำแหน่งหน้าที่ราชการและบาทฐานทางเศรษฐกิจที่มีอยู่เดิมแสวงหาผลประโยชน์มากขึ้นในทางมิชอบการแสวงหาผลประโยชน์ทางวัตถุได้แผ่ลาม ไปถึงข้าราชการในหัวเมืองและแผ่กระจายออกไปถึงสถาบันสงฆ์ ก่อเกิดความไม่สงบในสังคม ความเสื่อมแห่งสภาวะพุทธธรรมนี้เป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้คนไทยขาดความเข้มแข็งและความสามัคคี ไม่อาจรวมกันปกป้องแผ่นดินไทย ต้องบ้านเสียเมือง เสียเอกราชแห่งความเป็นไทยแก่พม่าเมื่อ พ.ศ.๒๓๑๐

อย่างไรก็ตาม ในท่ามกลางแห่งกระแสความศรัทธาและความเสื่อมนี้ ก็ได้มีความเจริญของสภาวะพุทธธรรมที่เข้าถึงด้วยกระบวนการปัญญาด้วย ซึ่งออกมา ๒ รูปแบบ คือ แบบหนึ่งเป็นความพยายามเข้าใจสภาวะพุทธธรรมในชีวิตด้วยเหตุด้วยผล

ให้ความสำคัญต่อการพัฒนาแบบพึ่งตัวเองของมนุษย์ อีกแบบหนึ่งเป็นการเสนอสาระพุทธธรรมในเชิงวิชาการ ซึ่งอิทธิพลความเสื่อมในด้านอื่นได้ทำให้การนำเสนอในส่วนนี้ในช่วงปลายสมัยอยุธยามีลักษณะเป็นวิชาการที่เน้นรูปแบบภาษาที่ไม่สัมพันธ์กับชีวิต ในพุทธธรรม ๒ แบบนี้ พุทธธรรมแบบแรกซึ่งเป็นการเริ่มพัฒนาการเข้าถึงสาระพุทธธรรมโดยกระบวนการสังนียม เหตุผลนิยม และมนุษยนิยม ได้เป็นรากฐาน สำคัญที่นำไปสู่การดำรงและพัฒนาพุทธธรรมในสมัยรัตนโกสินทร์ต่อไป

๑.๑.๔ สมัยธนบุรีและต้นรัตนโกสินทร์

ในสมัยธนบุรีและรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ ๑ เป็นช่วงแห่งการกอบกู้เอกราชสร้างบ้านแปงเมืองใหม่ ในการนี้สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้ทรงให้ความสำคัญต่อการฟื้นฟูพุทธธรรม ให้เป็นหลักของสังคมไทยเป็นอย่างมาก สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีได้โปรดฯ ให้รวบรวมพระไตรปิฎก และคัมภีร์บาลีที่กระจัดกระจายในที่ต่างๆ เข้ามาจารเป็นหลักความรู้ที่จะศึกษาและปฏิบัติ นอกจากนี้ยังได้โปรดฯ ให้สร้างสมุดภาพไตรภูมิ รวมทั้งมีผู้จาร *เตภูมิกถา* พระราชนิพนธ์ของพระมหากษัตริย์ไทยไว้เป็นหลักศึกษาและปฏิบัติชีวิตระดับศีลธรรมในสังคมด้วย อนึ่ง สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรียังได้สนับสนุนการปฏิบัติกรรมฐานของพระภิกษุสงฆ์ทั้งในด้านสถานที่ปฏิบัติและความรู้ในการปฏิบัติอย่างใดก็ตาม ความเสื่อมทางศีลธรรมอย่างมากแต่ปลายสมัยอยุธยาและสงครามที่ยังคงมีอยู่อย่างต่อเนื่องในช่วงเวลาสั้นเพียง ๑๕ ปีแห่งสมัยกรุงธนบุรี ทำให้พุทธธรรมในช่วงสมัยธนบุรีไม่อาจรื้อฟื้นได้รวดเร็วนัก ถึงกระนั้น ความพากเพียรแห่งการธำรงรักษาศรีพุทธธรรมของสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ได้ทำให้ชาติไทยไม่เพียงแต่กอบกู้เอกราชแห่งความเป็นไทยกลับคืนมา แต่ยังได้กอบกู้พุทธธรรมที่เป็นรากฐานชีวิตของคนไทยขึ้นมาเป็นแก่นหลักของสังคมอีกครั้งหนึ่ง มีผลช่วยสร้างความสงบเรียบร้อยและความร่มเย็นแก่สังคมได้ในระดับหนึ่ง และมีผลให้พระพุทธศาสนาพร้อมด้วยพุทธธรรมได้ดำรง เจริญเจริญวิฤทธิกาลในชีวิตไทยต่อเนื่องมาสมพระราชปณิธานแห่งการครองแผ่นดินของ สมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

ในสมัยรัชกาลที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้มีพระราชปณิธานที่จะ “อุปถัมภ์ก ขยายพระพุทธศาสนา” วิธีการที่พระองค์ทรงใช้โดยภาพรวมยังคงสืบเนื่องสาระพุทธธรรมในรูประบบความรู้ ระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญ และระบบคติความเชื่อในสังคมไทย ตลอดจนรูปแบบวิธีการสื่อสารโดยอาศัยสาระไตรภูมิภาพนรกสวรรค์เพื่อสร้างสำนึกความละเอียดชั่วกลัวบาปอย่างที่ทำสืบกันมาแต่สมัยสุโขทัย ทั้งนี้ มีลักษณะเด่นเฉพาะสมัย คือ การเน้นสารธรรมถูกต้องตามไตรปิฎกและอรรถกถาฎีกาบาลี การปลูกฝังการปฏิบัติศีลกุศลกรรมบท ๑๐ ให้เป็น *วินัยฆราวาส* ด้วยวิธีทั้งการใช้สาระไตรภูมิและการกำหนดการปฏิบัติเป็นพระราชกำหนดในกฎหมาย ซึ่งระบุการลงโทษตาม โทษานุโทษ แก่ผู้ไม่ประพฤติตาม และการฟื้นฟู *วินัยสงฆ์* ด้วยการออกกฎหมายสงฆ์ควบคุมการประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ให้ถูกต้อง ความเคร่งครัดเอาจริงเอาจังต่อการสร้างชีวิตส่วน ศีล ขึ้นในชีวิตจริงของสังคมในสมัยรัชกาลที่ ๑ นี้ นอกจากจะเกิดจากบุคลิกภาพความเป็นนักรบของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว ยังเกิดจากพระปรีชาญาณของพระองค์ที่เลือกวิธีการสื่อพุทธธรรมที่เหมาะสมแก่สภาพของสังคม ซึ่งมีปัญหาความเสื่อมทางศีลธรรมเรื้อรังในทุกระดับของสังคม การชำระ *วินัย* ทั้งในส่วนชีวิตฆราวาสและส่วนชีวิตสงฆ์ในสมัยนี้ได้ทำให้ชีวิตไทยยุครัตน โกสินทร์เริ่มต้นด้วยชีวิตส่วนศีล อย่างดีงาม ความร่มเย็นแห่งศีลธรรมที่เกิดขึ้น และภาพแห่งความเจริญของพระพุทธศาสนาที่คนไทยได้พร้อมใจกันสร้างสรรค์ขึ้นจะเป็นการสังคายนาพระไตรปิฎกที่ดี จะเป็นการสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม เป็นต้น กิติ ถ้วนเป็นความหวังและความปลื้มปิติของชาวไทย โดยเฉพาะสำหรับผู้ผ่านการต่อสู้และความสูญเสียจากภัยสงครามในคราวเสียกรุง

ในสมัยรัชกาลที่ ๒ และรัชกาลที่ ๓ ได้สืบเนื่องสาระพุทธธรรมและวิธีการสื่อสารโดยอาศัยสาระไตรภูมิเป็นหลัก และได้มีการใช้สาระไตรภูมิเป็นเครื่องมือการควบคุมศีลธรรมผ่านข้อกำหนดกฎหมายทำนองเดียวกับในสมัยรัชกาลที่ ๑ แต่ได้ลดความเคร่งครัดในเชิงกฎหมายลงบ้าง ทั้งนี้มีลักษณะเด่นเฉพาะสมัยคือ

- ในสมัยรัชกาลที่ ๒ เป็นช่วงเวลาที่บ้านเมืองเข้าสู่ชีวิตสงบ มีความมั่นคง

และปลอดภัยจากการสงคราม จึงเกิดความเจริญในด้านที่ละเอียดประณีต เช่น ศิลปกรรม
วรรณกรรม ในด้านพุทธธรรม พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ได้ทรงส่งเสริม
การปฏิบัติธรรมที่ลึกซึ้ง ส่วน สมภาณี ได้เกิดสำนักปฏิบัติกรรมฐานกลางกรุงและ
หัวเมืองขึ้นหลายแห่ง

- ในสมัยรัชกาลที่ ๓ เป็นช่วงแห่งการพัฒนาพุทธธรรมด้าน ปัญญา
อันเนื่องมาจากการถ่ายทอดวิชาการจากตะวันตกและการเกิดคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย
ทั้งนี้การนำเสนอสาระพุทธธรรมจกอยู่ในรูปสาระเดิมที่มีการสอดแทรกการแสวงหา
ความเป็นเหตุผลของความรู้ความเข้าใจตามพระไตรปิฎกและตามประสบการณ์ประจักษ์
เพิ่มเข้าไป ตัวอย่างเช่น *ปฐมสมโพธิกถา* ฉบับสมเด็จพระปรมานุชิตชิโนรส
ได้ดำเนินเรื่องพุทธประวัติตามจารีตการเสนอพุทธประวัติระบบเถรวาทหรือระบบลังกา
ซึ่งสังคมไทยรับสืบเนื่องมาแต่พุทธศตวรรษที่ ๑๕ แล้วเพิ่มแทรกคำถามคำตอบใน
ลักษณะปัจฉาวิสัยชนาในตอนที่น่าสงสัยต่อความเป็นจริง

๑.๑.๕ สมัยรัชกาลที่ ๔ - รัชกาลที่ ๗

ลักษณะพุทธธรรม ที่เน้นสาระและการนำเสนอด้วยวิธีการปัญญาตาม
ประสบการณ์ประจักษ์ในชีวิตปัจจุบันซึ่งเริ่มต้นในสมัยรัชกาลที่ ๓ ได้ปรากฏเป็น
ลักษณะเด่นของพุทธธรรมในสมัยรัชกาลที่ ๔ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
และกลุ่มผู้นำธรรมยุติได้ให้ความสำคัญต่อสาระพุทธธรรมตามพระไตรปิฎก และ
การวิเคราะห์หาคคุณค่าและความเหมาะสมแก่การนำมาใช้ในชีวิตปัจจุบัน ในด้าน
องค์ความรู้ ยังให้ความสำคัญต่อเรื่องกรรมและผลแห่งกรรมในฐานะความรู้ที่เป็น
รากฐานพฤติกรรม ถูกต้องตามแก่นสารพุทธศาสนา ทั้งนี้มิได้ปฏิเสธสาระไตรภูมิ
ที่มาสัมพันธ์กับชีวิตเวียนว่ายตายเกิด แต่ในระหว่างผลกรรมในชาตินี้และชาติหน้า
ได้ให้ความสำคัญต่อผลกรรม คือ การมีชีวิตปรกติสุขของบุคคลและสังคมในชาตินี้
มากกว่า โดยถือว่า “สวรรค์อยู่ในอก นรกอยู่ในใจ” ในด้านพฤติกรรมถูกต้องตาม
แก่นสารพุทธศาสนา ได้สืบทอดแนวทางการปฏิบัติในสังคมไทย ทั้งนี้ สำหรับพระบาท
ได้พยายามสร้าง ระบบทาน-ศีล-ภาวนา ขึ้นเป็นหลักปฏิบัติ การปฏิบัติส่วน ทาน

ได้ขยายความหมายจากการทำทานในรูปวัฒนธรรมที่เนื่องด้วยพระพุทธศาสนา มาเป็น “การเฉลี่ยความสุขให้เกิดในกายจิตของคนอื่นๆ” ในส่วน ศิล ได้เสนอแนวทางปฏิบัติ เบญจศีลอย่างต่ำ ซึ่งสร้างโอกาสการปฏิบัติศีลที่เป็นไปได้ในสังคมในขอบเขตการไม่ รุกรานเบียดเบียนทำร้ายทำลายผู้อื่น เช่น ศิลข้อ ๕ เสนอว่า ไม่ควรเสพสุรา แต่ถ้าเสพ ก็ควรเสพในบ้าน เมาแล้วก็นอนเสีย ไม่ออกไปเกะกะตามถนนก่อนเรื่องวุ่นวาย ในส่วน ภาวนา เน้นการเจริญกุศลธรรมในจิต เช่น การลดละความโลภ โกรธ หลง เจริญ เมตตาธรรม เป็นต้น สำหรับพระภิกษุสงฆ์ ได้พยายามปลูกฝังและส่งเสริมการปฏิบัติ “ระบบศีล-สมาธิ-ปัญญา” ซึ่งมีแนวทางปฏิบัติที่ละเอียดยิ่งขึ้น เพื่อสร้างพระภิกษุ สงฆ์ที่มีคุณลักษณะเป็นผู้นำของสังคมได้อย่างแท้จริง ในด้านคติความเชื่อ มิได้ปฏิเสธ คติความเชื่อของชุมชนที่สืบทอดกันมาแต่ได้พยายามให้ความหมายใหม่หรือสร้างแนว คิดที่เป็นเหตุเป็นผลขึ้น เช่น เรื่องชินกาล ๕๐๐๐ ปี ได้เน้นว่าถ้าพุทธศาสนิกชนร่วม กันปฏิบัติธรรมอย่างจริงจัง พระพุทธศาสนาก็จะยั่งยืนตลอดอนิจกาล อย่างไรก็ตาม ในส่วนที่เป็นคติความเชื่อที่เนื่องกับพระมหากษัตริย์โดยตรง เช่น คติพระโพธิสัตว์ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงปฏิเสธละเลิกคตินี้ไปอย่างแจ่มชัด โดย ย้ำถึงเป้าหมายที่ควรเป็น คือ การดับทุกข์ อนึ่ง ได้มีการปฏิเสธโครงสร้างไครมูมิใน รูปจักรวาลวิทยาหรือภูมิศาสตร์ตามความเชื่อเดิม ในช่วงปลายสมัยเพราะไม่อาจ ทานต่อความรู้ภูมิศาสตร์ของตะวันตก และให้เกิดการอธิบายสาระพุทธธรรมตาม แนววิทยาศาสตร์ขึ้นทดแทนโดยมีเป้าประสงค์ที่จะแสดงว่าความรู้แห่งพุทธธรรมมีความ เป็นเหตุเป็นผลและมีสาระก้าวหน้าทันสมัยก่อนการค้นพบของชาวตะวันตก

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นยุคปฏิรูปการเมืองการปกครอง และพัฒนา ประเทศสู่อารยธรรมตะวันตก สาระพุทธธรรมได้รับการเลือกเฟ้นเพื่อช่วยสร้างบุคคล ที่มีความรู้ชอบและประพฤติชอบ มีความสามารถในการช่วยพัฒนาบ้านเมือง และ จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ ทั้งนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมี นโยบายว่าสาระพุทธธรรมและวิธีการเสนอสาระควรอยู่ในรูป *ปรีณสิเปอล* คือ ถูกต้อง ตามคำสอนของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ขณะเดียวกันก็ *อปดูเคต* คือทันสมัย เหมาะแก่กาลเวลาและสภาพสังคมที่เปลี่ยนไป สาระความรู้ที่นำเสนอเป็นฐาน

ความประพฤตินี้สมาจารี คือ การแสดงภาวะชีวิตที่เป็นจริง เช่น ภาวะชีวิตที่ประกอบด้วยกายและใจ สัจธรรมของความสุขความทุกข์ในนิยาม *ประพฤตินี้เป็นสุข ประพฤตินี้ชั่วเป็นทุกข์* ส่วนสมาจารีที่นำเสนอมีทั้งจรรยาพื้นฐาน เช่น ศีล กุศลกรรมบถ ๑๐ ความมั่นคงในพระรัตนตรัย จรรยาเพื่อการพัฒนาตนเอง เช่น การคบมิตรดี สัมปยุตธรรม และจรรยาเพื่อปฏิบัติหน้าที่ต่อผู้อื่นตามแนวทางทิส ๖ ทั้งนี้ มีความหลากหลายในการแสวงหาปริณิสนิเปอล ที่ อัปตุดเตต เพื่อสนองตอบสังคมในยุคนี้อยู่มาก ในส่วนคติความเชื่อ ถึงแม้ว่าความเชื่อที่เนื่องด้วยพุทธศาสนาจะยังคงมีอยู่ในระดับประชาชนแต่ในระดับผู้นำคติความเชื่อเหล่านี้ได้ถูกละเลิกไปเกือบหมดสิ้น พุทธธรรมในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๕ จึงอยู่ในรูปการแสวงหาความหมายใหม่ ที่ไม่อิงกับระบบความรู้ ระบบค่านิยมพฤติกรรม และระบบความเชื่อตามแบบเดิม แต่ทั้งนี้ โดยสังจะแห่งสาระพุทธธรรม สาระที่แสวงหาใหม่นี้ ก็ยังคงเนื่องกับสาระกรรม ความดีความชั่ว พระรัตนตรัย และศีล เพียงแต่อธิบายในความหมายที่สัมพันธ์กับชีวิตประจำวันมากขึ้น และได้เพิ่มสาระธรรมที่เป็นการพัฒนาตนเองให้มีความสามารถเหมาะแก่การเป็นคนยุคพัฒนา และ มีการปฏิบัติหน้าที่ต่อบุคคลต่างๆ ในสังคมที่มีความซับซ้อนกว้างขึ้นอย่างถูกต้อง เพื่อสร้างการผนึกรวมตัวของชนในสังคมที่มีความสัมพันธ์แน่นแฟ้นทั้งในระดับครอบครัว เครือญาติ สถาบันการศึกษา และสถาบันระดับชาติ ข้อควรสังเกต คือ การขยายขอบข่ายการศึกษาเพื่อสนองการพัฒนาสังคมที่เคลื่อนตามกระแสวิทยาการตะวันตก และขณะเดียวกันก็พยายามธำรงรักษัพุทธธรรมไว้ในวิถีชีวิตไทย ได้ทำให้ปรัชญาการศึกษาไทยอยู่ในลักษณะ *ความรู้คู่คุณธรรม* เกิดเป็นแง่ชีวิต ๒ ด้านที่พยายามให้ขนานกันไป ความรู้เป็นเรื่องวิทยาการ ส่วนคุณธรรมเป็นเรื่องจริยธรรม ความเปลี่ยนแปลงนี้มีความลึกซึ้งในการสลายสาระพุทธธรรมเดิมในสังคมไทยที่มีคุณค่าในฐานะ ความรู้คือคุณธรรม โดยถือว่าความรู้ในเรื่องโลกและชีวิตตามสาระแห่งพุทธธรรมเป็นองค์ความรู้ที่สำคัญของชีวิต เป็นบาทฐานที่มั่นคงแห่งการดำเนินชีวิตแม้ในระดับ ศีลธรรม เมื่อเปลี่ยนมาเป็นการรู้คู่คุณธรรม และคุณธรรมอยู่ในความหมายจริยธรรมในนิยามของพลเมืองดีตามความหมายของรัฐ ความสำคัญขององค์ความรู้ทางพุทธธรรมก็ลดน้อยลง และในเวลาเดียวกัน ในสภาพจริงของสังคม คุณธรรมที่โดยหลักการถือว่าคู่ความรู้แห่ง

วิทยาการนั้น ก็มีได้เป็นคู่ที่เทียบเท่ากัน เพราะความก้าวหน้าของกระแสชีวิตใหม่ที่เคลื่อนตัวเข้าสู่โลกทัศน์แห่งวัตถุนิยมได้อาศัยความรู้ส่วนวิทยาการเป็นฐานความสำนึกก้าวหน้าของชีวิตมากกว่า ตัวอย่างของปัญหา ความรู้คู่คุณธรรม ที่เริ่มมีขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๕ คือ การจัดการศึกษาของสงฆ์ซึ่งพัฒนาเป็นสถาบันมหามกุฏราชวิทยาลัยและมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัยมีได้บรรจุสาระและแนวทางการปฏิบัติส่วนสมาธิ - แม้ในระดับพื้นฐาน เข้าไว้ ด้วยเหตุผลว่า “ไม่มีหลัก ที่จะวัดได้” การตัดสาระส่วนนี้ไปจากสถาบันการศึกษาชั้นสูงของสงฆ์ด้วยเหตุผลว่าไม่สอดคล้องกับวิธีการวัดผลตามแนวทางการศึกษาตะวันตกนี้ เป็นแนวทางที่แตกต่าง อย่างมากจากการให้ความสำคัญต่อคุณสมบัติแห่งการปฏิบัติธรรมที่ลึกซึ้ง เพื่อสร้างคุณภาพความเป็นผู้นำทางธรรมที่แท้จริงของพระสงฆ์ ซึ่งสืบเนื่องมาโดยตลอดในอดีต เป็นการไม่สืบต่อระบบศีล-สมาธิ-ปัญญา ของพระภิกษุสงฆ์ไทย ซึ่งพระมหากษัตริย์ ไทยหลายพระองค์ได้พยายามสร้างให้เป็นแนวทางปฏิบัติของพระภิกษุสงฆ์ส่วนใหญ่ ของสังคม และจากจุดนี้ การปฏิบัติธรรมในส่วนที่ละเอียด ซึ่งมีความสำคัญต่อการหยั่งรากฐานพุทธธรรมแท้จริงในสังคม ก็ได้เป็นเรื่องต่างสำนักต่างทำ ดำรงสืบต่อไป ชุมชนวัดที่ห่างจากตัวเมือง อย่างไรก็ตาม นับเป็นบุญกรรมของสังคมไทยที่กระแสความสืบต่อแห่งการปฏิบัติส่วนสมาธิปัญญานี้ได้ดำรงสืบมาได้โดยไม่ขาดสาย

ในสมัยรัชกาลที่ ๖ เป็นช่วงสมัยแห่งการพัฒนาอุดมการณ์ชาติ-ศาสนา-พระมหากษัตริย์ ในด้านระบบความรู้ ได้เน้นความสำคัญของความประพฤติชอบที่มีต่อความมั่นคงของสถาบันชาติและพระมหากษัตริย์ ซึ่งให้เห็นถึงคุณค่าของพระพุทธศาสนาและพระรัตนตรัยที่มีต่อชีวิต และมีความประเสริฐในด้านความจริง ความเป็นเหตุเป็นผล และความอิสระยิ่งกว่าศาสนาอื่น รวมทั้งซึ่งสั่งจะของกฎแห่งกรรมในนิยาม “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” ในด้านจรรยา ได้สืบเนื่องสาระจรรยาพื้นฐาน จรรยาเพื่อการพัฒนาตนเอง และจรรยาเพื่อการปฏิบัติชอบต่อผู้อื่นที่ปลูกฝังในสมัยรัชกาลที่ ๕ แต่ให้ความสำคัญจรรยาส่วนที่เป็นการทำหน้าที่ต่อสังคม โดยเฉพาะต่อชาติบ้านเมือง ในฐานะพลเมืองดีที่มีความสุจริตจริงใจต่อสถาบันทั้งสามที่เป็นหลักของแผ่นดิน

ในสมัยรัชกาลที่ ๗ . สาระพุทธธรรมส่วนใหญ่สืบต่อมาจากสาระ

พุทธธรรมในสมัยรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ ทั้งนี้ มีลักษณะเฉพาะที่สำคัญคือ พระราชดำริการส่งเสริมการสร้างสรรคัวรรณกรรมพุทธศาสนาสำหรับเด็ก นอกจากนี้ จะก่อให้เกิดการสร้างวรรณกรรมพุทธศาสนาดังกล่าว ยังเป็นแรงผลักดันให้ฆราวาส ผู้มีการศึกษาและมีความรู้พุทธธรรมแต่งหนังสือธรรมเผยแพร่ว่า ผลงานของฆราวาสมี อิสรระทางความคิดการตีความสาระพุทธธรรมตามความเข้าใจ โดยไม่ติดกับระบบ พุทธธรรมเดิม เป็นการเริ่มเค้าของพุทธธรรมยุคประชาธิปไตยที่จะมีผลก่อให้เกิดสำนัก พุทธธรรมที่มีแนวคิดและแนวปฏิบัติหลากหลายต่อไป

โดยสรุป อาจแบ่งลักษณะของพุทธธรรมที่เป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิต- ทัศน์ของสังคมไทยตามระยะเวลาได้เป็น ๓ สมัย คือ

๑) **พุทธธรรมก่อนสมัยสุโขทัย** ในระยะแรกมีลักษณะเลือกสรรข้อความ ที่แสดงแก่นธรรมจากพระไตรปิฎกบาลีมาแสดง ทั้งแก่นธรรมระดับศีลธรรมเพื่อ การปฏิบัติตนสร้างสรรสังคมที่เป็นปรกติสุข และแก่นธรรมระดับสัจธรรมเพื่อความ ตระหนักรู้ในธรรมชาติชีวิตตามความเป็นจริง ต่อมา เมื่อคติในพุทธศานามหายาน และศาสนาพราหมณ์เข้ามาผสมผสาน จึงได้เกิดพุทธธรรมในบริบทของสังคมที่เป็น คติความเชื่อ

๒) **พุทธธรรมสมัยสุโขทัยถึงสมัยรัตนโกสินทร์ - รัชกาลที่ ๓** มี ลักษณะร่วมที่สำคัญคือ สาระพุทธธรรมที่เป็นรากฐานของสังคมมีลักษณะเป็นระบบ ที่ชัดเจน ๓ ระบบคือระบบความรู้ ระบบค่านิยมพฤติกรรมบุญ และระบบคติ ความเชื่อ ซึ่งมีวิธีการสื่อโดยอาศัยสาระไตรภูมิเป็นเครื่องมือหลัก ระบบทั้งสามที่ สัมพันธ์กับสาระไตรภูมินี้ดำรงเป็นรากฐานโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของสังคมไทยอย่างเป็น เอกภาพ แต่มีการเน้นสาระ การสื่อ และความเข้มข้นของการปฏิบัติแตกต่างกันไป บ้างตามสมัย สิ่งที่เข้ามาสัมพันธ์กับสาระพุทธธรรมในสังคมไทยอย่างมาก คือ คติ ศาสนาพราหมณ์ ซึ่งไทยรับเข้ามาเสริมอำนาจทางการเมืองการปกครองระบอบ สมบูรณาญาสิทธิราชย์ คติศาสนาพราหมณ์ที่รับเข้ามาได้รับการปรับให้อยู่ในบริบท แห่งพุทธธรรมของสังคม ไทยในลักษณะที่เป็นพราหมณ์ - พุทธ ในเวลาเดียวกันคติ ศาสนาพราหมณ์ ก็ได้มีส่วนให้เกิดการวิวัฒน์แนวคิดโครงสร้างไตรภูมิในรูปภูมิศาสตร์

หรือจักรวาลวิทยาเพื่อ เสริมคติการเมืองการปกครองที่มีพระมหากษัตริย์และเมืองหลวงเป็นศูนย์กลางที่มีอำนาจ เด็ดขาดศักดิ์สิทธิ์เหนือเมืองอื่นๆ ที่อยู่ภายใต้การปกครองซึ่งตั้งอยู่โดยรอบ

๓) พุทธธรรมสมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๗ มีลักษณะการเปลี่ยนแปลงที่สำคัญคือ มีการปฏิเสศโครงสร้างไตรภูมิในรูปจักรวาลวิทยา เพราะไม่อาจทนต่อความรู้ภูมิศาสตร์ที่เป็นส่วนแห่งวิทยาการตะวันตกได้ การปฏิเสศโครงสร้างไตรภูมินี้มิได้เป็นการปฏิเสศสาระไตรภูมิในเรื่องการแสดงธรรมชาติชีวิตที่เป็นสุขเป็นทุกข์ในภพภูมิตามกรรมแต่ก็มีผลให้การเรียนรู้และการนำเสนอพุทธธรรมเน้นสังฆธรรมที่เป็นเหตุเป็นผลตามประสบการณ์ประจักษ์ในชีวิตปัจจุบันมากขึ้น ในสมัยรัชกาลที่ ๔ กลุ่มผู้นำธรรมได้พยายามนำสาระพุทธธรรมตามพระไตรปิฎกเข้ามาเป็นฐานอธิบายพุทธธรรมในบริบทของสังคมซึ่งอยู่ในระบบ ๓ ระบบดังกล่าวให้เกิดความเข้าใจและการปฏิบัติถูกต้องตามแก่นสารพระศาสนาไม่ใช่เป็นเพียงคติความเชื่อที่สักว่ารับรู้และเรียนรู้กันมาอย่างปราศจากความเข้าใจที่แท้จริง แต่นับแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ มา โดยความจำเป็นของสถานการณ์บ้านเมืองประกอบกับการขยายตัวทางการศึกษาที่มีวิทยาการตะวันตกเป็นฐาน พุทธธรรมส่วนใหญ่ของสังคมได้รับการพิจารณาในความหมายทางจริยธรรมเป็นส่วนใหญ่ ทั้งนี้ ค่านิยมพฤติกรรมที่ได้รับการเลือกสรร ได้รับการพิจารณาแสวงหาใหม่เพื่อให้เหมาะแก่การสร้างพลเมืองดีในความหมายของรัฐในแต่ละสมัย ส่วนสาระเรื่องกรรมในนิยาม “ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” ยังคงเป็นความรู้พื้นฐานรองรับค่านิยมพฤติกรรม แต่อธิบายจำกัดอยู่กับประสบการณ์ปัจจุบันเน้นการดำเนินชีวิตปัจจุบันที่เป็นสุขในนิยาม “ประพฤติดีเป็นสุข ประพฤติชั่วเป็นทุกข์” การพยายามใช้สาระเรื่องกรรมดังกล่าว รองรับค่านิยมพฤติกรรมในกระแสสังคมที่มีแนวโน้มไปสู่กระแสวัตถุนิยมตามคติตะวันตก มีโครงสร้างสังคมซับซ้อนขึ้น และมีการเลื่อนชั้นทางสังคมผ่านระบบการศึกษาและระบบเศรษฐกิจสูงขึ้น เริ่มจะไม่เป็นพลังความรู้ที่มีน้ำหนักหนักแน่นเพียงพอต่อการพิสูจน์ความเป็นจริงอย่างมีเหตุผลของสาระ ทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่วในบริบทของวัตถุนิยม ขณะเดียวกัน วิทยาการใหม่จากโลกตะวันตก เช่น สาระภูมิศาสตร์ซึ่งทำให้ต้องปฏิเสศโครงสร้างไตรภูมิ ก็ได้มีผลกระทบต่อความเป็นจริงของสาระไตรภูมิในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดและขยายตัว

ไปสู่ความสงสัยในเรื่องผลบุญผลบาปด้วย สาระไตรภูมิที่เป็นรากฐานการสร้าง
สำนักความละเอียดชั่วกัถว้ตามบริบทของสังคมไทยเดิม ก็ได้ยุติลง ไม่เป็นวิธี
การนำเสนอสาระพุทธธรรมจากรัฐและกลุ่มปัญญาชนพุทธธรรมในสังคมไทยช่วงปลาย
สมัยก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ส่วนหนึ่งอยู่ในความหมาย
จริยธรรมรองรับความเป็นพลเมืองดีที่ถ่ายทอดจากรัฐสู่ประชาชน โดยเฉพาะผ่าน
แบบเรียน ของกระทรวงศึกษาธิการ ส่วนหนึ่งเน้นคุณค่าของพุทธธรรมในฐานะที่
เป็นเครื่องมือรองรับการทำหน้าที่ด้านต่างๆ ที่บุคคลพึงมีแก่สังคม ส่วนหนึ่งพยายาม
แสวงหาความหมายของพุทธธรรมที่ตอบความคิดความรู้ใหม่จากโลกตะวันตกใน
ลักษณะพุทธธรรมตามแนววิทยาศาสตร์ และอีกส่วนหนึ่ง ได้พยายามศึกษา ปฏิบัติ
และเผยแพร่พุทธธรรมตามความรู้ความเข้าใจของตน พุทธธรรมมีความหลากหลายขึ้น
ในสังคมที่ซับซ้อนขึ้น พร้อมต่อการก้าวสู่ความหลากหลายยิ่งขึ้นในยุคประชาธิปไตย

ถึงแม้ว่า จะมีความแปรเปลี่ยนของการเลือกสรรและเผยแพร่พุทธธรรม
ต่างกันไปตามกาลแต่ก็มีสาระพุทธธรรมที่ได้รับการเลือกสรรและนำไปปฏิบัติร่วมสมัย
กล่าวคือ

๑) *สาระพุทธธรรมที่เป็นองค์ความรู้* ได้แก่ กรรม ไตรลักษณ์ เป้าหมาย
ชีวิต ลดละทุกข์ และคุณค่าความสำคัญของพระรัตนตรัย ทั้งนี้มีการแสดงรายละเอียด
ของสาระต่างกันไปตามสมัย เช่น กรรมตามสาระไตรภูมิ และกรรมตามประสบการณ์
เชิงประจักษ์ในชีวิตปัจจุบัน

๒) *สาระพุทธธรรมที่เป็นค่านิยมพฤติกรรม* ได้แก่ ทาน ศีล ความกตัญญู
ความเมตตา ความเคารพผู้ใหญ่ และการทำกิจในพระศาสนา เมื่อสังคมมีความซับซ้อน
ขึ้นได้เพิ่มธรรมเพื่อการพัฒนาตนเอง เช่น ความซื่อสัตย์ ความ پاکเพียร การรู้จัก
เป็นอยู่พอดี และการคบคนดี และธรรมเพื่อการทำหน้าที่ในสังคมตามแนวทางทศ ๖
คือ หน้าที่ระหว่างบิดามารดากับบุตร หน้าที่ระหว่างครูอาจารย์กับศิษย์ หน้าที่ระหว่าง
สามีกับภรรยา หน้าที่ระหว่างญาติมิตร หน้าที่ระหว่างนายกับบ่าว และหน้าที่ระหว่าง
พระภิกษุสงฆ์กับคฤหัสถ์

ส่วนสาระพุทธธรรมที่เนื่องด้วยคติความเชื่อ ได้แก่ ความเชื่อเรื่อง

พุทธกาล ๕,๐๐๐ ปี พระธาตุ พระศรีมหาโพธิ์ พระพุทธรบาท พระโพธิสัตว์ พระพุทธรเจ้าในอนาคตศรีอาริยมตไตรย เป็นความเชื่อที่เริ่มมีแต่ก่อนสมัยสุโขทัย และได้รับการยอมรับอย่างแน่นแฟ้นในสังคมไทยในช่วงสมัยสุโขทัยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ - รัชกาลที่ ๑ หลังจากนั้น ความเชื่อในคติความเชื่อเหล่านี้ได้ลดลง บางด้านได้ยุติลง เช่นความเชื่อเรื่องพระมหากษัตริย์คือพระโพธิสัตว์ บางด้านไม่ถึงกับยุติเด็ดขาด แต่เป็นความเชื่อเฉพาะของคนบางคน ไม่เป็นความเชื่อร่วมในสังคม เช่น ความเชื่อเรื่องพระธาตุ พระศรีมหาโพธิ์ เป็นต้น

๑.๒ พุทธธรรมที่เป็นรากฐานการทำหน้าที่

สาระพุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย นอกจากจะมีคุณในการสร้างโลกทัศน์ ชีวทัศน์หรือความเข้าใจโลกและชีวิตตามความเป็นจริงในระดับหนึ่ง ก่อเกิดอุดมการณ์แห่งการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องตามธรรมแล้ว ยังเป็นพลังสำคัญที่รองรับการทำหน้าที่ของบุคคลทั้งหน้าที่ในฐานะมนุษย์ หน้าที่ในฐานะพุทธศาสนิกชน หน้าที่ในฐานะสมาชิกของครอบครัวและชุมชน และหน้าที่ในฐานะพลเมืองของชาติ รวมทั้งได้ เป็นฐานการทำหน้าที่เฉพาะบางด้านของสังคมที่สำคัญคือหน้าที่พระมหากษัตริย์หรือหน้าที่ของผู้ปกครอง และหน้าที่ข้าราชการ .

หน้าที่ของพระมหากษัตริย์หรือผู้ปกครอง สาระพุทธธรรมที่ถือเป็นหลักปฏิบัติคือทศพิธราชธรรม จักรวรรดิวัตร และราชสังคหวัตถุ นอกจากนี้ยังมีราชธรรมเฉพาะในแต่ละสมัย เช่น ราชธรรม ๓๘ สมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช เป็นต้น สาระพุทธธรรมเหล่านี้ได้เป็นรากฐานการทำหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ ๓ ด้าน คือ

๑) เป็นรากฐานพัฒนาคุณภาพของผู้ปกครองให้มีคุณลักษณะ “รัฐบาลธรรม” คือมีปัญญาฉลาดเท่าทันความเป็นจริงของโลกและชีวิต มีความซื่อสัตย์ เมตตา สุภาพ อ่อนโยน เคารพผู้ใหญ่ พากเพียร อดทน ใฝ่ใจในการทำดีทั้งต่อผู้อื่นและต่อพระศาสนาธรรมที่รองรับคุณภาพส่วนนี้ ส่วนใหญ่อยู่ในหมวด ทศพิธราชธรรม

๒) เป็นรากฐานการปฏิบัติหน้าที่สงเคราะห์ชุมชน ให้สามารถอุปถัมภ์เกื้อกูลบุคคลและกลุ่มบุคคลต่างๆ ในสังคมโดยทั่วถึง เหมาะสมและยุติธรรม

ช่วยยกระดับฐานะของบุคคล สร้างความพอใจและความพอดีแห่งการดำรงอยู่ร่วมกันในสังคม ธรรมที่รองรับการทำหน้าที่ส่วนนี้ ส่วนใหญ่อยู่ในหมวด จักรวรรดิวัตร

๓) เป็นรากฐานการปฏิบัติหน้าที่พัฒนาสังคม ๔ ด้าน คือ ด้านการเกษตร การพาณิชย์ การทหารและข้าราชการ และการศึกษา ศาสนา ศิลธรรม ธรรมที่รองรับการทำหน้าที่ส่วนนี้ส่วนใหญ่อยู่ในหมวด ราชสังคหัตถ์

สาระพุทธธรรมดังกล่าว มีบทบาทสำคัญในการสร้างคุณภาพแห่งการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทย ทำให้พระมหากษัตริย์ทรงใช้อำนาจเด็ดขาดในทางธรรม สามารถสร้างสรรค์และพัฒนาสังคมไทยที่มีความเจริญอย่างเหมาะสมแก่สภาพการณ์ของตน มีเอกภาพความมั่นคง และมีความร่วมมือกันในวิถีชีวิตแห่งพุทธธรรม

หน้าที่ข้าราชการ สาระพุทธธรรมที่ถือเป็นหลักปฏิบัติที่สำคัญคือ ราชสวัสดิธรรมซึ่งมีสาระทั้งที่เป็นส่วนธรรมโดยตรง และที่เป็นการปฏิบัติตนตามธรรมเนียมราชประเพณีในส่วนที่เป็นสารธรรมโดยตรง ประกอบด้วยคุณธรรมพื้นฐานตามค่านิยมพฤติกรรมของไทยมีศีล ทาน ความกตัญญู ความเคารพผู้ใหญ่ ความเมตตา เป็นต้น และคุณธรรมเพื่อการทำหน้าที่ในฐานะข้าราชการโดยตรง ได้แก่ การละออคติ ๔ คือ ความโลภ ความโกรธ ความหลง ความกลัวที่จะมีผลให้ปฏิบัติหน้าที่บกพร่องขาดความเที่ยงธรรม และอธิปไตย ๔ หรืออิทธิบาท ๔ ซึ่งช่วยให้เกิดความอุตสาหะพากเพียรเอาใจใส่ในหน้าที่การงานและมีความสุขกับการทำงาน เป็นต้น การยกเลิกการเน้นธรรมราชสวัสดิ์น่าจะได้เริ่มแต่ในสมัยรัชกาลที่ ๔ แต่ไม่มีหลักฐานชัดเจน ที่มาปรากฏชัดคือ สมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งมีการปฏิรูประบบการจัดสรรงานในหน้าที่ราชการโดยอาศัยแนวทางตะวันตกเป็นหลัก และเป็นช่วงแสวงหาธรรมที่เป็นปรีณสีเปอล และ อิปโตเดต สารธรรมสำหรับข้าราชการได้รับการเน้นในเรื่องความซื่อสัตย์ ความรับผิดชอบต่อหน้าที่ และความจงรักภักดี ในสมัยรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงแสดงคุณสมบัติและหลักปฏิบัติของข้าราชการ ๑๐ ประการมีความสามารถ ความเพียร ความซื่อตรง ความรู้เท่าถึงการ และความจงรักภักดี เป็นต้น ถ้าพิจารณาในหลักการ ธรรมสำหรับข้าราชการที่เสนอใหม่

ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ ก็มีสาระอยู่ในพระราชสวัสดิ์ ต่างกันแต่
 วิธีเลือกสรรคุณธรรมขึ้นมาเน้นย้ำและวิธีการนำเสนอที่มีการประยุกต์การปฏิบัติให้
 เหมาะสมกับสภาพสังคมที่เปลี่ยนไป สารธรรมเหล่านี้ ได้มีส่วนสร้างคุณสมบัติเพื่อ
 การปฏิบัติหน้าที่ที่เป็นประโยชน์ต่อชาติและประชาชนแก่ข้าราชการไทยซึ่งเป็นกลุ่มที่
 สำคัญต่อเสถียรภาพและความเจริญของบ้านเมือง

๒. พุทธธรรมตามบริบทสังคมไทยกับพุทธธรรมตามพระไตรปิฎก

พุทธธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย มีที่มาที่เป็นหลัก ๓ ทาง คือ จาก
 พระไตรปิฎกบาลี จากอรรถกถาฎีกาซึ่งเป็นคัมภีร์อธิบายขยายความพระไตรปิฎก
 ผลงานเหล่านี้แต่งในลังกา และจากคัมภีร์ประเภทปกรณ์ต่างๆ เช่น คัมภีร์วิสุทธิมรรค
 คัมภีร์ ด้านโลกศาสตร์ เป็นต้น-ผลงานเหล่านี้แต่งในลังกาเช่นกัน ที่มาของสาระ
 พุทธธรรมดังกล่าวทำให้พระพุทธรูปศาสนาของสังคมไทย มีลักษณะที่เรียกว่าพุทธ
 ศาสนาลังกาวงศ์

ในแหล่งที่มาทั้งสามข้างต้น สังคมไทยได้ถือพระไตรปิฎกเป็นที่มาหลัก
 หรือรากฐานแรกที่สำคัญ การประดิษฐานและฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในช่วงกาลสำคัญ
 จักเน้นการนำสาระจากพระไตรปิฎกมาเป็นหลักเสมอ ดังเช่น พระโสมเถระและ
 พระอุตรเถระได้นำสารธรรมจากพรหมชาลสูตรมาเสนอเป็นสารธรรมแรกในการ
 ประดิษฐานบวรพุทธศาสนาบนแผ่นดินสุวรรณภูมิของไทย ยุคสมัยทวารวดีเริ่มต้น
 ด้วยข้อความคาถาธรรมและข้อความแสดงแก่นธรรมที่คัดมาจากพระไตรปิฎกจำนวน
 มาก เมื่อพระนางจามเทวีนำชนไปสร้างเมืองหริภุญชัย - นำที่จะเพื่อรักษาพุทธ-
 ศาสนาเถรวาทบริสุทธิ์ให้ดำรงอยู่ ไม่ปะปนกับความคิดความเชื่ออื่นที่เข้ามาทับถม
 พลทางการเมืองของขอม - ก็ได้้นำพระเถระผู้ทรงไตรปิฎกจำนวนมากขึ้นไปช่วยวาง
 รากฐานพระพุทธศาสนาที่มีธรรมถูกต้องตามคำสอนของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า
 ด้วย พ่อขุนรามคำแหงก็ได้นิมนต์ “สังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตรย” มาช่วยวาง
 รากฐานพุทธธรรมให้แก่กรุงสุโขทัย เมื่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีกอบกู้เอกราชแห่ง
 ความเป็นไทยกลับมาได้แม้ในยามที่บ้านเมืองยังไม่สงบภาวะศึกสงคราม พระองค์
 ก็ทรงโปรดฯ ให้มีการรวบรวมคัมภีร์ไตรปิฎกและคัมภีร์บาลีอื่นมาจารรักษาความ

สืบต่อพร้อมทั้งพยายามส่งเสริมการศึกษาพระไตรปิฎกในหมู่สงฆ์ เท่าที่จะจัดทำได้อย่างดีที่สุดตามภาวะเหตุการณ์ เมื่อแรกตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้โปรดฯ ให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎก และในจุดเปลี่ยนของสังคมไทยสู่กระแสวิทยาการตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พยายามวางรากฐานสาระพุทธธรรมตามพระไตรปิฎกซึ่งก่อปรด้วย เหตุผลและความจริงตาม ประสบการณ์ประจักษ์สู่ประชาชน โดยเฉพาะในหมู่นักผู้นำของสังคมในสมัยแห่งการ พัฒนารูปแบบวิทยาการตะวันตกอย่างเต็มที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้แสดงสิ่งมีค่าสูงสุดของไทยให้โลกตะวันตกได้รับรู้ด้วยการโปรดฯ ให้พิมพ์พระไตรปิฎกเผยแพร่ไปยังประเทศต่างๆ การชำระอยู่ของพระไตรปิฎกทั้งในตำราธรรม ที่เป็นลายลักษณ์ และการนำมาศึกษาและปฏิบัติให้ชำระอยู่ในชีวิตจึงมีความหมายต่อสังคมไทยอย่างมาก นอกจากจะมีความหมายต่อคนไทยแต่ละคนที่ทำให้ชีวิตสมค่าที่เกิดมาเป็นคนแล้ว ยังมีความหมายต่อความตั้งมั่นของชาติที่มีวัฒนธรรมซึ่งเป็นธรรมซึ่งเป็นธรรมอัน วัฒนาอย่างแท้จริงด้วย

ส่วนอรรถกถา ฎีกาและคัมภีร์ปกรณ์พิเศษต่างๆ นั้น มีหลักฐานว่าเป็นหลักของสังคมไทยอย่างชัดเจนในสมัยพระมหากษัตริย์ราชธานีไทยดังปรากฏรายชื่อคัมภีร์เหล่านี้จำนวนมากในบานแพนกระราชานิพนธ์ *เทศมิกถา* คนไทยได้ใช้สารธรรมในคัมภีร์เหล่านี้เข้ามาเป็นหลักประกอบกับพระไตรปิฎก เป็นสาระที่ทำให้การตีความสาระพุทธธรรมของไทยมีเอกภาพ คือเป็นแนวทางพุทธศาสนาเถรวาทแบบลังกาเฉกเช่นเดียวกัน ไม่เกิดความหลากหลายของการตีความต่างสำนึก อย่างไรก็ตาม หลังจากเกิดกระแสแสวงหาความหมายของธรรมในลักษณะสังขนิยตามไตรปิฎก เหตุผลนิยมตามประสบการณ์ประจักษ์ และมนุชยนิยมตามความสามารถของมนุษย์อย่าง เป็นจริงเป็นจังมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๔ ประกอบกับการขยายตัวทางการศึกษา ซึ่งทำให้มีผู้รู้หนังสือและวิทยาการใหม่มากขึ้น การตีความสาระพุทธธรรมตามเอกลักษณ์ปัจเจก บุคคลก็เริ่มขึ้น ซึ่งแสดงออกมากขึ้นในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ ๗ ก่อนก้าวสู่ยุคหลากหลายขาดเอกภาพในสมัยประชาธิปไตย

สาระพุทธธรรมจากอรรถกถา ฎีกา ปกรณ์พิเศษ นอกจากจะมีความหมาย

ต่อสังคมไทยในช่วงอดีตสมัยในด้านการสร้างเอกภาพแห่งการตีความสาระ พุทธ-
ธรรมแล้ว ยังเป็นที่มาของคติความเชื่อที่วิวัฒน์ในพระพุทธรูปสมัยหลังด้วย คติ
ความเชื่อเหล่านี้ จะเป็นเรื่องชินกาล ๕,๐๐๐ ปี พระธาตุ พระพุทธรูป และอื่นๆ ก็คือ
เป็นเสมือนอสังการของพุทธธรรมในสังคมไทยเป็นสาระเสริมศรัทธาปสาทะของชุมชน

อนึ่ง ยังมีสารธรรมที่ไม่พบแหล่งที่มา ได้แก่ธรรมที่เป็นหลักปฏิบัติของข้าราชการที่เสนอใน *ราชาธิราช*

วิธีการนำสาระพุทธธรรมจากพระไตรปิฎกก็ดี จากอรรถกถา และคัมภีร์
บาลีประเภทอื่นๆ ก็ดี มาสู่สังคมไทยในช่วงอดีตสมัยที่ศึกษา มีลักษณะเด่นที่สำคัญ
คือการเสนอธรรม ๒ ส่วนคือ ธรรมส่วนสังฆธรรม และธรรมส่วนศีลธรรม ผสม
กันไปอย่างกลมกลืนเป็นเนื้อเดียวกัน โดยถือธรรมส่วนสังฆธรรมเป็นฐานรองรับ
ธรรมส่วน ศีลธรรม

- *ธรรมส่วนสังฆธรรมที่เป็นรากฐานของสังคมไทย* คือ สารธรรมเรื่องกรรม
ไตรลักษณ์ เป้าหมายชีวิตและพระรัตนตรัย ธรรมเหล่านี้ถือเป็นองค์ความรู้หรือระบบ
ความรู้ที่สำคัญของคนไทย

- *ธรรมส่วนศีลธรรมที่เป็นรากฐานสังคมไทย* คือ การมีสัมมาทิฐิ คือ
มีองค์ความรู้ดังกล่าวข้างต้น ทาน ศีล ความกตัญญู ความเคารพผู้ใหญ่ ความเมตตา
และการทำกิจในพระพุทธศาสนา ต่อมามีการขยายสารธรรมเพื่อการพัฒนาความรู้
ความสามารถและสารธรรมเพื่อการทำหน้าที่ต่อผู้อื่นในสังคม

การเสนอธรรม ๒ ส่วนคือส่วนสาระและส่วนปฏิบัติเป็นเนื้อเดียวกันเช่นนี้
ทำให้ปรัชญาการศึกษาไทยในอดีตก่อนการรับปรัชญาการศึกษาจากตะวันตกเป็นไป
อย่างมีภูมิปัญญาในนิยามความรู้คือคุณธรรม ทั้งนี้มีข้อสังเกตว่า การเสนอสารธรรม
ทั้ง ๒ ส่วนของไทยโดยส่วนใหญ่แล้วอยู่ในระดับธรรมสำหรับกัลยาณบุรุษ เป็น
สัมมาทิฐิในสาระตามที่อธิบายในพระไตรปิฎกว่า

“ ทิฐิสัมปทา - ความถึงพร้อมด้วยทิฐิเป็นไฉน? คือการมีปัญญา
อย่างนี้ว่า ทานมี การบริจาคมี การบูชามี ผลวิบากของกรรมที่ทำความชั่วมี

โลกนี้มี มารดามี บิดามี สัตว์โอปปาติกะมี สมณพราหมณ์ที่
ประพฤติชอบปฏิบัติชอบ ซึ่งรู้แจ้งด้วยปัญญาอันยิ่งเอง แล้วประกาศให้
ทราบถึงโลกนี้โลกหน้ามี นี้เรียกว่าทฤษฎีสัมปทา”^๑

ดังนั้น:

- การเสนอสาระ กรรม สำหรับสังคมไทยส่วนใหญ่ จึงเน้นในความ
หมายทำได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว หรือ ประพฤติดีเป็นสุข ประพฤติชั่วเป็นทุกข์ และแสดง
ผลของกรรมดีกรรมชั่วที่เป็นการเสวยสุขทุกข์ในภพภูมิ

- การเสนอสาระ ไตรลักษณ์ ในสังคมไทย เน้นสาระอนิจจัง - ความไม่
เที่ยง ความแปรปรวน ซึ่งเป็นสิ่งที่เห็นได้และมีผลต่อความสุขความทุกข์ของบุคคลที่
แต่ละคนประสบอยู่ ส่วนสาระทุกขัง และอนัตตา มิได้นำมาชี้เสนอมากเหมือนกับ
สาระอนิจจัง เพราะเป็นภาวะธรรมที่คนทั่วไปเห็นได้ยากและยอมรับได้ยาก

- การเสนอสาระ เป้าหมายชีวิต เน้นแยกชีวิต ๓ ขั้นตอน คือ มนุษย์สมบัติ
สวรรค์สมบัติ และนิพพานสมบัติ ตามที่กล่าวไว้ในขุททกปาฐะ ขุททกนิกาย พระ-
สุตตันตปิฎก^๒ หรือประโยชน์๓ คือทฤษฎีธรรมมีกัตถประโยชน์ - ประโยชน์ปัจจุบัน
สัมปรายิกัตถประโยชน์ - ประโยชน์เบื้องหน้า หรือประโยชน์ในภพหน้า และปรมาตล
ประโยชน์ - ประโยชน์สูงสุดคือพระนิพพาน

- ความหมายของ สัมมาทฤษฎี อยู่ในนิยาม “รู้ละอายชั่ว กลัวบาป” และ
“รู้คุณแก้ว ๓ ประการ”

- สาระปฏิบัติ เน้นการปฏิบัติในชีวิตระดับศีลธรรมที่เนื่องกับบุคคลต่างๆ
เพื่อการอยู่ร่วมกันด้วยความผาสุก มีเมตตาธรรมเอื้อเพื่อประโยชน์และความดีงามแก่
กัน สาระธรรมปฏิบัติอยู่ในแนวทาง ทาน - ศีล - ภาวนา ความหมายของ ทาน
นอกจากหมายถึงการทำทานในพระศาสนาแล้ว ยังเน้นถึงการ “ช่วยท่าน” และ
“การเฉลี่ยความสุขแก่ผู้อื่น” ด้วย ความหมายของ ศีล ในส่วนของศีล ๕ ในสมัย

^๑ อภิธรรมปิฎก สังคณี ๓๔/๓๓๖.

^๒ พ.พ. ๒๕/๕๑๒.

รัชกาลที่ ๔ ได้ให้ความหมายของ เบญจศีลอย่างต่ำ เพื่อเป็นทางสำหรับผู้ที่ยัง
ประพฤติดนในศีลสมบุรณ์ได้ยาก แต่โดยส่วนใหญ่ความหมายของศีลในสังคมไทย
ได้ขยายไปถึงการปฏิบัติกุศลกรรมบถ ๑๐ ซึ่งเป็นการปฏิบัติดีงามต่อตนเองและต่อ
ผู้อื่นทั้งในส่วนตัว วาจา ใจ เช่นในส่วนวาจา นอกจากจะไม่กล่าวเท็จแล้ว ยังไม่
กล่าวคำหยาบ คำส่อเสียด คำเพื่อเจือด้วย ความหมายของ *ภาวนา* ในเดกุมิกถาหมายถึง
ถึง *การสวดภาวนา* คือสวดมนต์ ระลึกภาวนา คือการระลึกถึงคุณของบุคคลต่างๆ
ที่มีแก่ตน และพิจารณาภาวนา คือการพิจารณาถึงชีวิตที่เป็นอนิจจัง จักได้ไม่ประมาท
ต่อชีวิต ในสมัยรัชกาลที่ ๔ ได้ขยายความหมายถึงการเจริญคุณภาพทางจิต เช่น
คุณภาพแห่งพรหมวิหาร มีเมตตา กรุณา มุทิตา อุเบกขา เป็นต้น

นอกจากสาระพุทธธรรมเพื่อสร้างกัลยาณบุุณแล้ว ยังมีการเสนอสาระ
พุทธธรรมที่แสดงภาวะธรรมชาติชีวิตในระดับสังขารที่ละเอียดขึ้นด้วย สาระธรรม
เหล่านี้ นอกจากจะนำเสนอเป็นเอกเทศเพื่อผู้สนใจเฉพาะแล้ว ยังได้สอดแทรกไว้ใน
ธรรมที่สอนชนทั่วไปด้วย ดังตัวอย่างใน *เตกุมิกถา* มีการแทรกสาระธรรมที่แสดง
ภาวะธรรมไว้หลายตอนเช่นก่อนที่จะกล่าวถึงผลบาปที่ยังให้ได้รับทุกข์แสนสาหัสใน
นรกขุมต่างๆ พระมหาธรรมราชาลิไทยได้เสนอภาวะเจตสิก ๒๗ ซึ่งเป็น “เพื่อนใจ”
ที่ “แต่งยังใจให้กระทำบาป” ตามแนวอภิธรรม มีการยกคำบาลีพร้อมทั้งคำแปล
ภาษาไทยประกอบ เป็นการสื่อภาวะธรรมจากอภิธรรมมาสู่ชีวิตซึ่งสามารถนำไปใช้
ปฏิบัติแก้ไขลดละภาวะจิตที่ไม่ดีในตนได้ ดังข้อความว่า

“ยังมีเพื่อนใจอันเป็นเจตสิกแต่งมายังใจให้กระทำบาปนัน ๒๗ คือ...
ผัสโส มาให้ต้องใจ เวทนา มาให้สวดย สญญา ให้รู้ เจตนา ให้รำพึง
เอกคฺคตา ให้ถือหมั้น ชีวิตินฺทริยฺ แต่งให้ใจอันเป็นเจตสิก มนสิกาโร
มัวมวลงใจ วิตกุโก แต่งตริระบิทำบาป วิจาโร ให้พิจารณาแต่บาป อธิ
โมกโข ให้จำเหตุเฉพาะแก่บาป วีริยฺ ให้พยายามทำบาป ปิตฺติ ให้ชมชื่น
ยินฺตึกระทำบาป ฉนฺโท ให้ใจเจียนแก่บาป โมโห ให้หลงแก่บาป อหิริกํ
ให้หมิ่นอายแก่บาป อโนตฺตปฺปํ บมฺมิให้กลัวแก่บาป อุทฺธจฺจํ ให้ขึ้นฟูง โลภ
ให้โลภ ทิฏฐิ ให้ถือบาปหมั้น มาโน ให้เยยะใหญ่เยยะสำหาว โทโส
ให้เคียดฟูง อิตฺสา ให้ริษยาหึงสา มจฺฉริยฺ ให้ตระหนี่ กุกฺกจฺจํ ให้สนเท่ห์

ถิ่น ให้เหงาเงียบบมิให้รู้สึกคน มิทุกข์ ให้หลับ วิถีกิจจลา...ใจนั้นฟังชาน
ฝูงชนให้กระทำบปนั้นได้ ๒๗ ดังกล่าวมานี้แล”^๓

๓. พุทธธรรมกับลักษณะความเป็นไทย

สารัตถะ คติความเชื่อ และแนวปฏิบัติพุทธธรรมในบริบทสังคมไทยมีบทบาทสำคัญในการหล่อหลอมลักษณะความเป็นไทย จากหลักฐานปฐมภูมิในช่วงสมัยที่ศึกษา และผลงานศึกษาอื่นๆ เป็นต้นว่า *ค่านิยมในสำนวนไทย* ของเพ็ญแข วัจนสุนทร *บุคลิกภาพและลักษณะนิสัยของคนไทยในทศวรรษของชาวตะวันตก สมัยอยุธยา - พ.ศ. ๒๔๗๕* ของวริยา ศิวะศรียานนท์ และทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวัฒน์ และเอกสารประกอบ การสัมมนาเรื่อง ความเป็นไทยที่ควรธำรงไว้ ของสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อาจนำมาประกอบการวิเคราะห์ สรุปลักษณะความเป็นไทย ที่มีผลมาจากพุทธธรรมที่ปลูกฝังปฏิบัติกันในสังคมไทยในช่วงสมัยที่ศึกษาได้ว่า :

ความรู้เรื่องกรรม ทำให้คนไทยมีลักษณะรู้-เข้าใจ-เชื่อในเรื่องผลบุญผลบาปมีความละเอียดซุกซุกซอบ ความรู้ความเข้าใจและความเชื่อนี้ กอปรกับความเข้าใจความจริงของชีวิตในเรื่องอนิจจัง-ความไม่เที่ยง คติเรื่องเป้าหมายชีวิต-มนุษยสมบัติ สวรรคสมบัติ นิพพานสมบัติ ความศรัทธาในพระรัตนตรัย และคติความเชื่อที่เนื่องด้วยพระพุทธศาสนา เช่นคติชินกาล ๕,๐๐๐ ปี คติพระศรีอาริยมตไตรย ได้สร้างคุณลักษณะภายในและการแสดงออกภายนอกของคนไทย ดังนี้

- *ความมั่นคงในพระพุทธศาสนา ความศรัทธาในพระรัตนตรัย* เห็นได้จากคำสรรเสริญคุณพระรัตนตรัยที่ปรากฏในจารึกและผลงานแต่งต่างๆ ความศรัทธาเห็นคุณค่าในพระรัตนตรัยนี้ปรากฏหลักฐานตั้งแต่ระยะแรกๆ ที่พระพุทธศาสนาประดิษฐานบนแผ่นดินไทย บทประพันธ์สรรเสริญพระรัตนตรัยที่เก่าที่สุดแต่งขึ้นคือ

^๓ พญาลีไทย, *ไตรภูมิภิกขา หรือไตรภูมิพระร่วง* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๖), หน้า ๕. (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในการประชุมสัมมนาเรื่องไตรภูมิพระร่วงในโอกาสฉลอง ๓๐๐ ปี ลายสือไทย วันที่ ๑๕-๒๑ ธันวาคม ๒๕๒๖ ณ ห้องประชุมหอสมุดแห่งชาติ)

คาถาภาษาบาลี ๓ บทในจารึกเนินสระบัว จังหวัดปราจีนบุรี พ.ศ. ๑๓๐๔ เป็นบทประพันธ์ที่มีความงามทั้งในด้านสาระและภาษาที่เรียงร้อยจากปัญญาและใจศรัทธา^๔ นอกจากนี้เห็นได้จากงานศิลปกรรม วรรณกรรม ประเพณีซึ่งมักมีการแสดงออกถึงความศรัทธาในพระรัตนตรัยเป็นหลักนำ

- *ความนิยมในการประกอบกิจทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา* เห็นได้จากจารึกซึ่งมักเป็นบันทึกแสดงกิจทางพระพุทธศาสนา และโบราณสถาน โบราณวัตถุ และวัตถุทางพระพุทธศาสนาอื่นๆ เช่น คัมภีร์บาลีที่นิยมจารสืบทอดกันมา เป็นต้น การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาของคนไทยจะกระทำใน ๕ ส่วนที่ประกอบกันเข้ามาเป็นพระพุทธศาสนาที่มั่นคง คือ ศาสนธรรม - ด้วยการจารคัมภีร์ธรรมสืบทอด ส่งเสริมการศึกษาธรรม ฟังธรรมและปฏิบัติธรรมในชีวิต มีการรักษาศีล ๕ ศีล ๘ เป็นต้น ศาสนนุคคล - ทำนุบำรุงด้วยปัจจัยส่วนวัตถุเพื่อสร้างโอกาสให้ท่านได้ศึกษาธรรม ปฏิบัติธรรม และเผยแผ่ธรรม ทำประโยชน์แก่ พระศาสนาโดยสะดวกและสัมฤทธิ์ผล ศาสนสถานและศาสนวัตถุ - สร้างสรรค์ รักษาไว้เป็นสมบัติของชุมชนและของตระกูล ศาสนพิธี - ส่งเสริมให้มีการจัดและเข้าร่วมตามธรรมเนียมกาล

- *ความใฝ่ใจในการทำทาน ความมีใจบุญสุนทาน รวมไปถึงความเมตตาเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่* นอกจากการทำทานในพระศาสนาโดยตรงแล้ว คนไทยยังมีลักษณะชอบช่วยเหลือทำบุญในด้านต่างๆ ชาวตะวันตกที่เข้ามาทุกสมัยมีความเห็นตรงกันในเรื่องนี้สั่งพระราชปาลเกล้าฯขึ้นบันทึกว่า

“คนไทย... เป็นคนใจบุญสุนทาน และไม่ยอมให้คนจนๆ จากไปเป็นอันขาด โดยไม่บริจาคเบี้ย ข้าว หรือผลไม้ให้ไปด้วย พระเจ้าแผ่นดินเองก็พระราชทานหรือรับสั่งให้พระราชทานเครื่องบริโภคแก่คนจนตั้งหลายร้อยคนทุกวัน...เอกชน ออกเงินส่วนตัวทำถนน ปูอิฐ และสะพานไม้สร้างศาลาพักร้อนเป็นระยะๆ ไปตามริมน้ำ ซึ่งผู้เดินทางอาจเข้าอาศัย

^๔ สุภาพรรณ ณ บางช้าง, *วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย : จารึก ดำเนินพงศาวดาร สาส์น ประกาศ* (กรุงเทพฯ : มุลินทิพหมามกุฎราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕), หน้า ๑๖๒-๑๖๖.

“อุปนิสัยรักสงบและว่านอนสอนง่ายนั้น จะเห็นได้จากปัจจัยที่สำคัญได้ว่าในกรุงสยามนั้นมีความปลอดภัยด้านชีวิตและทรัพย์สิน”^๗

“ชาวสยามแตกต่างเป็นพิเศษจากเพื่อนบ้านที่เป็นชาวมาเลย์และชนเผ่าอื่นในหมู่เกาะทางตะวันออก ตรงที่ขาดวิญญูณของการแก้แค้น”^๘

- ความกตัญญู ต่อบิดามารดา ครูบาอาจารย์ และผู้มีคุณ เลี้ยงดูบิดามารดาญาติผู้ใหญ่ โดยเฉพาะปู่ย่าตายายไม่ทอดทิ้งรวมไปถึงการมีสัมพันธในครอบครัวที่แน่นแฟ้น ชาวตะวันตกได้กล่าวถึงคุณลักษณะนี้ไว้มาก เช่น บันทึกของครอว์เฟิร์ดที่ว่า

“ในด้านชีวิตครอบครัวที่เป็นลักษณะเฉพาะของครอบครัวสยามนั้น เป็นสิ่งที่น่ายกย่องไม่ว่าจะอย่างไรก็ตาม ความรักเคารพต่อบิดามารดาเป็นไปอย่างแน่นแฟ้นมากเกินไปด้วยซ้ำและหน้าที่ที่บุตรพึงกระทำต่อบิดามารดานั้น ได้เป็นบทบัญญัติในศาสนาทีเดียว...ลูกชาวสยามมีความว่านอนสอนง่ายและอ่อนโยน...บิดามารดาที่รู้จักวางตนให้เป็นที่รักและที่เคารพของบุตร และจรรโลงใจบุตรให้มีความสุขปราบเรียบเป็นที่อื่น”^๙

- ความเทิดทูนพระมหากษัตริย์และเคารพผู้ปกครองผู้มีธรรม คุณธรรมของพระมหากษัตริย์ เป็นสิทธิธรรมทางการเมืองและความวัฒนาสถาพรแท้จริงของราชบัลลังก์แม้ผู้ปกครองในระดับอื่นลงมา จักได้รับความร่วมมือสามารถปกครองรักษาชุมชนให้สงบเป็นสุขมีความสุขเจริญได้ก็ด้วยความมีคุณธรรม หลายครั้ง ในประวัติศาสตร์ท้องถิ่นไทย ที่คนในชุมชน แม้ในชนบทได้รวมกันต่อต้านผู้ปกครองที่ไร้คุณธรรม และการรวมตัวนี้มักมี ‘ผู้มีบุญ’ เป็นศูนย์รวมแห่งความศรัทธา^{๑๐}

^๗ เรื่องเดิม, หน้า ๔๖. อ้างถึง John Crawford, Journal of an Embassy from the Governor General of India to the Courts of Siam and Cochin china (London : Oxford University Press, ๑๕๖๗), p. ๓๔๗

^๘ เรื่องเดิม, หน้า ๘๑ อ้างถึง John Crawford, op. cit., p. ๓๔๖.

^๙ เรื่องเดิม, หน้า ๑๐๕ อ้างถึง ชิมอง เดอ ลาลูแบร์ *จดหมายเหตุลาลูแบร์*, หน้า ๒๓๕

^{๑๐} ดู สุนทรีย์ อาสะโวทัย. “จากอุดมการณ์พระศรีอาริย์ถึงขบถผู้มีบุญภาคอีสาน” (เอกสารประกอบการสัมมนาสองศตวรรษรัตนโกสินทร์ ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย จัดโดยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๓ ธันวาคม ๒๕๒๕)

- ความเคารพผู้อาวุโส

- การยอมรับความเปลี่ยนแปลง - ความเป็นอนิจจังของชีวิต ไม่เก็บความทุกข์ รวมไปถึงการรักสนุก ยิ้มแย้มแจ่มใส คู่กันเคยต่อความคิดและการกล่าวว่าเป็นไร “ซึ่งอาจใช้ได้ทั้งกรณีการให้อภัย...หรืออาจใช้ในอีกความหมายหนึ่งว่าไม่ว่าสถานการณ์หรือเหตุการณ์จะเป็นอย่างไร ก็เป็นเรื่องไม่หนักหนาอะไร ย่อมมีวิธีที่จะแก้ไขให้ลุล่วงไปได้เสมอ”^{๑๑}

- รักอิสระ จนมีคำกล่าวว่า “ทำได้ตามใจคือไทยแท้” ซึ่งเราอาจได้ยินได้ฟังในบางโอกาสเมื่อสำนึกแรงในเสรีภาพชักชวนให้มีพฤติกรรมเกินเลยขอบเขตสมควร จนคล้ายจะมีผลในทางลบ แต่การใช้ถ้อยคำเช่นนี้แสดงแนวโน้มในเชิงให้อภัยกันได้ เพราะมีพื้นฐานในเอกลักษณ์ซึ่งมีค่านิยมสูง อย่างไรก็ตาม คำกล่าวนี้ก็เป็นการสนับสนุนจิตใจรักอิสระและความเป็นปัจเจกชนของคนไทยประการหนึ่ง...การให้คุณค่าสูงต่ออิสระเสรีภาพอันมีอยู่ในพื้นฐานทางจิตใจของคนไทย น่าจะเป็นเงื่อนไขสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้พุทธศาสนาสายเถรวาท มีการยอมรับนับถืออย่างกว้างขวาง ... เหตุผลก็คือ พุทธศาสนาเถรวาทเน้นการที่ปัจเจกบุคคลสามารถบรรลุความดีงามสูงสุดได้โดยความพากเพียร และการกระทำของตนเอง อันเป็นการเน้นคุณค่าของอิสระเสรีภาพของบุคคลนั่นเอง ความสอดคล้องระหว่างโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของศาสนา กับลักษณะเด่นของอุปนิสัยของคนส่วนใหญ่ในชาติเช่นนี้ แสดงถึงความเป็นปัจเจกเกี่ยวพันกันและกันอย่างยากที่จะกำหนดให้แน่ชัดว่าอะไรเกิดก่อนและหลัง หรืออีกนัยหนึ่งยากที่จะตอบให้ชัดว่า เพราะคนไทยใฝ่รักอิสระเสรีภาพจึงเลือกรับพุทธศาสนาเถรวาท หรือเพราะการอบรมบ่มจิตใจโดยแนวทางเถรวาท ชนชาวไทยจึงให้คุณค่าสูงต่ออิสระเสรีภาพของบุคคล”^{๑๒}

^{๑๑} ระวี ภาวิไล, “ความเป็นไทยในการนับถือศาสนา” (เอกสารประกอบการสัมมนาเรื่องความเป็นไทยที่ควรดำรงไว้ จัดโดยสถาบันไทยศึกษา ฝ่ายวิชาการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๖-๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๕), หน้า ๕.

^{๑๒} เรื่องเดิม หน้า ๑.

อย่างไรก็ตาม คนไทยก็มีลักษณะที่เป็นแง่ลบ ซึ่งบางลักษณะเกิดจากการนำหลักพุทธธรรมไปใช้ผิดทาง และบางอย่างเกิดจากเหตุปัจจัย คือสภาพการณ์และสิ่งแวดล้อมอื่นที่เข้ามามีอิทธิพล ทำให้สภาวะพุทธธรรมและแนวทางปฏิบัติพุทธธรรมบางด้านไม่เกิดผลเท่าที่ควรในชีวิตจริงคนไทย ลักษณะความเป็นไทยที่เป็นแง่ลบที่เห็นเด่นชัดคือ

๑) ความเชื่อในเรื่องไสยศาสตร์และอำนาจเหนือธรรมชาติ ความเชื่อเหล่านี้ น่าจะเป็นความเชื่อดั้งเดิมของไทย ต่อมาเมื่อขอมเข้ามามีอำนาจ ความเชื่อเหล่านี้ก็ขยายตัวเพิ่มขึ้น และในสภาวะการณ์ที่มีความต้องการที่พึ่งที่เชื่อว่ามีอำนาจขับไล่ความเชื่อเหล่านี้ก็จะทวีตัวสูงขึ้นดังเห็นได้ในสมัยอยุธยา โดยที่จริง สภาวะพุทธธรรมในระดับสังฆธรรมก็มีการเน้นเรื่องการพึ่งตนเอง การไม่เชื่อสิ่งมงาย และการมีศรัทธาในสิ่งที่ควรตามแนวทางแห่งปัญญา ดังเช่นที่ปรากฏในกาลามสูตร เป็นต้น ในแง่ นี้ สาระดังกล่าวน่าจะช่วยให้ความเชื่อเหล่านี้ลดลง แต่ในสังคมไทย คนไทยมิได้เลือกสังฆธรรมส่วนนี้ขึ้นมาใช้ แต่ได้เลือกสังฆธรรมระดับศีลธรรมในเรื่องการเวียนว่ายตายเกิดซึ่งมีอยู่ในพระพุทธศาสนาเข้ามาเป็นหลัก สังฆธรรมส่วนหลังนี้จึงมีความ สอดคล้องกับความเชื่อเดิม ไม่มีความแปลกแยกจากกัน คัมภีร์บาลีที่แต่งในลังกาโดยเฉพาะพวกปกรณ์พิเศษต่างๆ ก็มีสาระที่เสริมคติความเชื่อเหล่านี้ด้วย และแม้เมื่อคติความเชื่อของศาสนาพราหมณ์เข้ามาก็มีสาระความคิดความเชื่อที่ไปด้วยกันได้ สำหรับ คนไทยส่วนใหญ่ ความรู้ความศรัทธาในพระพุทธศาสนา คติบางด้านของศาสนาพราหมณ์ที่ไทยเลือกรับเข้ามา และความเชื่อสิ่งเหนือธรรมชาติรวมไปถึงไสยศาสตร์และแม่โหราศาสตร์ เป็นสิ่งที่ดำรงเป็นชีวิตไทยที่สอดคล้องกัน เหมือนดังที่กล่าวในจารึกฐานพระอิศวร เมืองกำแพงเพชร พ.ศ. ๒๐๕๓ ว่า “ช่วยเลิก (สร้าง) พุทธศาสตร์และไสยศาสตร์และพระเทพกรรมมิให้หม่นให้หมอง ให้เป็นเนื้อเดียวกัน”^{๑๓} หรือที่กล่าวใน *เพลงยาวถวายโอวาท* ถึงแบบแผนการศึกษาว่า ‘ทั้งพุทธ-

^{๑๓} กรมศิลปากร, *จารึกสมัยสุโขทัย* (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๙), หน้า ๑๒๐-๑๒๑ (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลอง ๙๐๐ ปีลายสือไทย พุทธศักราช ๒๕๒๖)

ไสยโศตราทวายุค ให้ทราบทุกที่ถวิลบดินทร์สุร"^{๑๔} ด้วยเหตุนี้ ลักษณะพระพุทธศาสนาในสังคม ไทยจึงมีทั้ง พุทธ-พุทธ คือพระพุทธศาสนาที่มีสาระและแนวปฏิบัติตามแนวทางพุทธธรรมอย่างแท้จริง พุทธ-พราหมณ์ คือ พระพุทธศาสนาที่มีคติพราหมณ์เข้ามาแทรกได้แก่คติเทวราชาและราชประเพณีที่เกี่ยวข้อง และพุทธ-ไสยศาสตร์ คือพระพุทธศาสนาที่มีเรื่องไสยศาสตร์และความเชื่อในสิ่งเหนือธรรมชาติเข้ามาแทรกหรือแฝง ในส่วนของพราหมณ์และไสยศาสตร์นี้ ถ้าพิจารณาในแง่พระพุทธศาสนาตามไตรปิฎก ก็มีปัญหาความไม่ถูกต้องเพราะเป็นความเชื่อที่ขาดเหตุผล แต่ถ้าพิจารณาในแง่ บริบทของสังคมไทยในอดีต สิ่งเหล่านี้ก็มีคุณอยู่ไม่น้อยในช่วงกาลเหล่านั้น กล่าวคือ คติพราหมณ์ที่เข้ามาได้เกื้อหนุนสถานภาพการเมืองการปกครองในช่วงสมัยอยุธยาที่ต้องการการรวมอาณาจักรต่างๆ ผู้ศูนย์กลาง คติไสยศาสตร์และความเชื่อในอำนาจสิ่งเหนือธรรมชาติก็มีคุณเป็นขวัญกำลังใจในยามคับขันของชีวิตบุคคลและสังคม เป็นจิตวิทยาสำหรับชนที่มีระดับจิตที่ต้องการเช่นนั้น อนึ่ง ความเชื่อในไสยศาสตร์และสิ่งเหนือธรรมชาติในสังคมไทยในบางด้านก็สัมพันธ์หรือส่งเสริมคติเรื่องทำดีทำชั่ว ดังความเชื่อที่ว่า “ใครทำดีผีก็คุ้ม ใครทำบาปผีก็ซ้ำ” ^{๑๕}

๒) การทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาในลักษณะที่ฟุ่มเฟือยเกินไป ดังเช่น ในสมัยรัชกาลที่๑ ได้ออกพระราชกำหนดเดือนเรื่องการทำบุญมหาชาติให้ทำบุญตามกำลัง

๓) ความเกรงใจจนเกินไป และความไม่กล้าแสดงออกโดยเฉพาะแก่ผู้ใหญ่ ในเวลาที่ควรกระทำ

๔) การให้ความสำคัญในเรื่องยศถาบรรดาศักดิ์และความมีหน้ามีตา ลักษณะส่วนนี้น่าจะมีสาเหตุส่วนหนึ่งจากระบบข้าราชการในอดีตของไทย ทำให้เกิดความขัดแย้งกันระหว่างลักษณะความสันโดษและความเมตตาในบางด้านกับความฟุ่มเฟือย

^{๑๔} สุนทรภู่ “เพลงยาวถวายโอวาท” *ชีวิตและผลงานของสุนทรภู่* (พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๓), หน้า ๕๑๑

^{๑๕} วริยา คิวะศรียานนท์ และทวีวัฒน์ ปุณฺทริกวินวัฒน์ . *บุคลิกภาพและลักษณะนิสัยของคนไทยในทศวรรษของชาวตะวันตก สมัยอยุธยา- พ.ศ. ๒๔๗๕*, หน้า ๑๒๐ อ้างถึง แอนนา เลียวโนเวนส์. นิยายในราชสำนักฝ่ายใน เล่ม ๓ แปลโดย อบ ไชยวสุ (พระนคร : ศึกษาภัณฑ์ พาณิชย์, ๒๕๑๖), หน้า ๑๔๕-๑๔๖.

ถ้อยศถิตักดิ์ในอีกบางด้านของคนไทย ดั่งบันทึกของแชนแวนส ในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ที่ว่า

“(ชาวสยาม) มักจะถือกันว่าผู้ที่มีสกุลรุนชาติ นั้น ก็คือผู้ที่มีเงินทอง รุ่มรวยมากที่สุดเป็นเกณฑ์ และความมีบุญหนักศักดิ์ใหญ่ก็วัดกันตรงที่ ใครมีเงินมากเงินน้อย และเป็นที่โปรดปรานของเจ้านายมากน้อยเพียงใด เท่านั้น” ๑๖

๕) ความไม่ซื่อสัตย์และการใช้อำนาจ โดยเฉพาะในหมู่ข้าราชการ เกิดจากระบบข้าราชการในอดีตของไทย ดังได้วิเคราะห์แล้วในบทที่ ๔ ตอนที่ ๖ ด้วย เรื่องธรรมะสำหรับข้าราชการ เป็นเหตุให้คุณธรรมซื่อสัตย์ในพุทธธรรม ไม่ซึมซาบเป็นคุณธรรมพื้นฐานของข้าราชการไทยนับแต่อดีตมา ดังข้อคิดของเทียนวรรณ นักคิดในสมัยรัชกาลที่ ๕ ว่า

“...เราได้ตรวจข้อพระราชกำหนดกฎหมายและข้อบังคับสำหรับกระทรวงและกรมและเจ้าหน้าที่ทุกตำแหน่ง เห็นว่าพออยู่แล้วทุกสิ่งทุกประการ แต่มาขาดอยู่เพียงคนสันดานซื่อตรงสุจริตแต่เพียงอย่างเดียวเท่านั้น ยังมีแพะหลายพอแก่หน้าที่และตำแหน่งไม่ จึงทำให้เกิดความเดือดร้อนได้เสมอ” ๑๗

๖) ความรักสนุก ที่เลยไปถึงความรักความสบายจนเกินควร

๗) การเล่นการพนัน เป็นอุปนิสัยอีกอย่างหนึ่งของคนไทยที่ชาวตะวันตก กล่าวเป็นเสียงเดียวกัน ดังที่ปรากฏในบันทึกของลาโลแบร์และเฮนรี เบอร์นี ตามลำดับว่า

“ชาวสยามรักเล่นการพนันเสียเหลือเกิน จนกระทั่งฉิบหายขาดตน

^{๑๖} เรื่องเดิม . หน้า ๕๕. อ้างถึงนิโกลาส์ แชนแวนส. *ประวัติศาสตร์ธรรมชาติและการเมืองแห่งราชอาณาจักรสยาม* แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร (พระนคร : อักษรสัมพันธ์, ๒๕๐๖), หน้า ๑๑๐.

^{๑๗} สงบ สุริยันตร์. *เทียนวรรณ* (พระนคร : สำนักสุริยันตร์, ๒๕๑๐) หน้า ๘.

หรือไม่ก็ขายบุตริคาของตน...คนไทยนิยมการชนไก่มาก แม้พระเจ้าแผ่นดินจะทรงห้ามและปรับโทษใหม่เอากับผู้ฝ่าฝืน เมื่อมีการชนไก่ ณ ที่ใดฝูงชนจะรีบไปดูกันแน่นขนัด พนันขันต่อกัน...” ๑๘

“การพนันเป็นอบายมุขอย่างหนึ่งที่ข้าราชการชั้นผู้ใหญ่และเสนาบดีทั้งหลายเล่นกันจนติด บ่อนการพนันในกรุงเทพฯ ทำรายได้มากกว่ากับโรงเหล้ากล่าวคือ ได้เงินแท่งปีละ ๑.๕๐๐ ชั่งจัน หรือประมาณปีละ ๑๒๐,๐๐๐ บาท ในระหว่างเทศกาลประจำปีจะมีการเปิดบ่อนฟรีสำหรับให้คนทั่วไปทุกๆ คิน ใครใคร่เล่นมากน้อยเพียงใดก็ได้ตามประสงค์ ตลอดเวลาเทศกาล และพระคลังก็จัดงานเลี้ยงที่บ้าน มีการพนันขันต่อเป็นเงินจำนวนสูงๆ ตลอดคิน” ๑๙

ลักษณะการชอบเล่นการพนันของคนไทยนี้ ถ้าเทียบกับปัญหาศีลธรรมที่เกิดจากการขยายตัวเศรษฐกิจในช่วงปลายสมัยอยุธยา และกระแสคลื่นของปัญหาศีลธรรมที่เริ่มเกิดขึ้นเมื่อแนวคิดวัตถุนิยมได้เข้ามาสู่สังคมเมื่อไทยรับวิทยาการความรู้จากตะวันตกเข้ามาแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ จะเห็นว่า ลักษณะการชอบเล่นการพนันนี้ก็อยู่ในขอบข่ายความต้องการเงินตราซึ่งหมายรวมไปถึงฐานะทางสังคมด้วย และในส่วนนี้ ก็เป็นส่วนที่สาระพุทธธรรมในสังคมไทยยังไม่อาจซึมซาบเข้าไปแก้ไขหยดย้อยความต้องการและปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นแก่บุคคลและสังคมได้ เป็นลักษณะที่เป็นจุดอ่อนที่สำคัญของสังคมไทยมาแต่ในอดีต อนึ่ง ความชอบเล่นการพนันของคนไทยนี้ยังอาจมีสาเหตุมาจากลักษณะรักความสบายอยากได้ผลกำไรโดยไม่ต้องลงทุนลงแรงมากด้วย ซึ่งตามหลักพุทธธรรมก็ไม่ถูกหลักปัญญาในเรื่องเหตุปัจจัยความเป็นเหตุเป็นผลของชีวิต

^{๑๘} วริยา ศิวะศรียานนท์ และทวีวัฒน์ ปุณทริกวิวัฒน์ *บุคลิกภาพและลักษณะนิสัยของคนไทยในทรรศนะของชาวตะวันตก สมัยอยุธยา- พ.ศ. ๒๔๗๕*, หน้า ๕๖-๕๗.อ้างถึง ชิมองเคอ ลาตูแบร์ , จดหมายเหตุลาตูแบร์, หน้า ๒๒๑-๒๒๒

^{๑๙} เรื่องเดิม, หน้า ๕๗. อ้างถึง เฮนรี เบอร์นี, *เอกสารของเฮนรี เบอร์นี เล่ม ๒ ตอน ๑* แปลโดยสาวตรี สุวรรณสถิตย์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๘), หน้า ๑๒-๑๓

๔. พุทธธรรมในสังคมไทยในอดีตกับปัจจุบันและอนาคต

ในสังคมไทยปัจจุบัน ลักษณะไทยในอดีตที่มีรากฐานจากพุทธธรรมดังกล่าวข้างต้นยังคงดำรงเป็นค่านิยมพฤติกรรมดีของสังคม ได้แก่ การทำบุญทำทาน ความสุภาพอ่อนโยน ความไม่หักหาญน้ำใจ การรักสันติ การไม่ชอบความรุนแรง การรู้จักประนีประนอม ความกตัญญูต่อบิดามารดา ความเกรงใจผู้มีอาวุโส และการรักความอิสระ เป็นต้น

อย่างไรก็ตาม ได้มีข้อปรารภมากกว่า ปัญหาศีลธรรมในสังคมไทยปัจจุบันมีความรุนแรงขึ้น คนไทยมีความหลงในกระแสวัตถุนิยมมากขึ้น ให้ความสำคัญแก่ศาสนาและเรื่องการพัฒนาชีวิตภายในและพฤติกรรมที่ดึงมกายนอกน้อยลง มีความเบียดเบียนกันมากขึ้น และค่านิยมที่ยังถือว่าดีงามนั้น ก็มีการปฏิบัติอย่างจริงจังน้อยลง เมื่อพิจารณาถึงสภาพความจริงในปัจจุบัน ข้อปรารภต่างๆ ดังกล่าวก็มีความจริงอยู่ไม่น้อย และเป็นเรื่องสำคัญที่ควรพิจารณาหาสาเหตุเพื่อดำเนินการแก้ไขได้ถูกต้องต่อสาเหตุของปัญหา

ถ้าพิจารณาโดยอาศัยลักษณะสาระ และวิธีการเสนอสาระพุทธธรรมในอดีตในช่วงสมัยที่ศึกษาในงานวิจัยนี้เป็นหลัก จะเห็นความแตกต่างซึ่งอาจเป็นที่มาของปัญหาความย่อหย่อนในความรู้ และการปฏิบัติพุทธธรรม ในสังคมไทยปัจจุบัน ดังนี้คือ

๑) การเสนอสาระพุทธธรรมส่วนสังขธรรมและส่วนศีลธรรมผสานอย่างกลมกลืนในลักษณะที่ให้ธรรมส่วนสังขธรรมรองรับความมั่นคงของการปฏิบัติธรรมส่วนศีลธรรม ในอดีตระบบความรู้พุทธธรรมกับการปฏิบัติตามค่านิยม พฤติกรรม บัญญาเสนอสู่สังคมและอยู่ในชีวิตของบุคคลและชุมชนเป็นเนื้อเดียวกันในรูป ความรู้คือคุณธรรม ในปัจจุบัน เรามีโลกทัศน์ที่แยกความรู้และคุณธรรมออกเป็นสองส่วน และพยายามรักษาคุณธรรมไว้ในสังคมในรูป ความรู้คู่คุณธรรม ซึ่งในความเป็นจริงของสังคมปัจจุบัน ความเป็นคู่ของสิ่งสองอย่างนี้มีได้อยู่ในลักษณะที่มีคุณค่าความสำคัญเสมอกันในสายตาของคนส่วนใหญ่ ความรู้ซึ่งหมายถึงความรู้วิทยาการต่างๆ

มีความสำคัญต่อความก้าวหน้าของชีวิตบุคคลและสังคมมาก คุณธรรมซึ่งในปัจจุบันหมายถึงจริยธรรม จึงเป็นของที่น่ามาคูลักษณะฝากไว้มิใช่สิ่งที่เป็นเนื้อเดียวกัน โลกทัศน์ที่คนในสังคมเรียนรู้จึงไม่สามารถสร้างชีวิตทัศน์แห่งการดำเนินชีวิตถูกต้องตามธรรม (ชาติ) ที่แท้จริงได้ สิ่งสำคัญที่ถูกกละเลยไป คือ การให้ความรู้ที่เป็นสาระรองรับคุณธรรม เป็นโลกทัศน์ที่นำไปสู่การสร้างชีวิตทัศน์ที่จะออกมาเป็นการปฏิบัติสามัญในชีวิตประจำวัน เราพยายามเน้นความสำคัญของคุณธรรมในรูปของจริยธรรมอยู่มาก แต่ไม่ได้เน้นความรู้ที่จะเป็นเครื่องรองรับที่มีน้ำหนักหนักแน่นเพียงพอที่จะทำให้คนส่วนใหญ่โดยเฉพาะเยาวชน มีพื้นฐานความเข้าใจโลกและชีวิตถึงขั้นเห็นคุณค่าของการปฏิบัติตนตามธรรมในชีวิตประจำวันที่เขาดำรงอยู่ สาระพุทธธรรมที่นำเสนอมีลักษณะเป็นวัฒนธรรมในความหมายมรดกที่ต้องรักษาเพื่อความเป็นไทยมิได้ออกมาชัดว่า แท้ที่จริงเป็นที่ธรรมควรพัฒนาหรือพัฒนาให้เกิดขึ้นในชีวิต เพื่อความสุข ความร่มเย็น และความวัฒนาสถาพรของชีวิตและสังคม ทั้งนี้ ได้มีผู้พยายามเสนอสาระความรู้เหล่านี้แก่สังคม เช่น พระธรรมโกษาจารย์ (พุทธทาสภิกขุ อินทปญฺโญ) และพระเทพเวที (ประยูรทิพย์ ญฺโศโต) เป็นต้น ก่อให้เกิดความเคลื่อนไหวของการแสวงหาธรรมด้วยกระบวนการปัญญามากขึ้น อย่างไรก็ตาม การพัฒนาการเลือกสรรสาระพุทธธรรม ๒ ส่วนคือ ส่วนศีลธรรมหรือส่วนองค์ความรู้ และส่วนศีลธรรมหรือส่วนปฏิบัติที่สอดคล้องเป็นเนื้อเดียวกัน มีลักษณะเสริมแก่กันและกัน ยังเป็นเรื่องที่ควรพิจารณาดำเนินการเพื่อประโยชน์แก่ชนส่วนใหญ่ของประเทศอีกมาก

๒) *สาระพุทธธรรมเรื่องกรรม* ความรู้เรื่องโลกและชีวิตที่เป็นบาทฐานของโลกทัศน์และชีวิตทัศน์ของคนไทยในอดีตที่สำคัญคือ ความเป็นจริงของชีวิตที่เป็นกระแสสุขทุกข์ตามกรรมที่กระทำ คนไทยแต่เดิมมีความตระหนักรู้และการยอมรับเรื่องกฎแห่งกรรมมากจะเป็นในรูปที่มีความสัมพันธ์กับการเวียนว่ายตายเกิด อย่างที่เน้นกันในช่วงสมัยสุโขทัยถึงรัชกาลที่ ๓ หรือจะเป็นในรูปที่มีความสัมพันธ์กับความสุขความเจริญของชีวิตบุคคลและสังคมที่ประสบความสำเร็จประจักษ์ในชีวิตปัจจุบัน อย่างที่เน้นกันในช่วงสมัยรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ ก็ตาม ความตระหนักรู้และการยอมรับนี้เป็นองค์ความรู้สำคัญที่เป็นพื้นฐานของการสร้างสำนึก ความละอายชั่วกลัว

บาป สร้างสัมมาทิฏฐิระดับศีลธรรมหรือระดับกัลยาณปุถุชนให้แก่คนส่วนใหญ่ของประเทศ มีการรู้บุญรู้บาป รู้คุณบิดามารดา รู้ค่าความสำคัญของพระรัตนตรัย และการดำเนินชีวิต ถูกต้องตามทำนองคลองธรรม เป็นต้น ความเคลื่อนไหวของชีวิตบุญบาปดีชั่วจึงอยู่ในชีวิตประจำวัน สร้างสรรค์ให้เกิดการทำหน้าที่ต่อตนเองและต่อผู้อื่น ในลักษณะหวังสร้างบุญคือความดีให้แก่กันและกัน ในปัจจุบันความรู้เรื่องกรรมเป็นเรื่องที่คนส่วนใหญ่มีความสับสนสงสัย ทั้งนี้ อาจเกิดจากการที่อดีตของสังคมไทย มีการสื่อเรื่องกรรมในสาระไตรภูมิที่เนื่องกับการเวียนว่ายตายเกิดมานาน ถึงแม้ว่า แต่สมัยรัชกาลที่ ๔ เป็นต้นมา จักได้มีความพยายามสื่อสาระพุทธธรรมเรื่องกรรมในแง่ความเป็นเหตุเป็นผลของการกระทำและผลของการกระทำในชีวิตประจำวัน ความผูกพันและความสนใจเรื่องกรรมในรูปแบบไตรภูมิก็ยังมีอยู่ และยังเป็นภาพพจน์ความหมายเรื่องกรรมสำหรับคนส่วนใหญ่ในกระแสวิทยาการใหม่ที่คนให้ความสำคัญแก่คำว่าวิทยาศาสตร์สูงในลักษณะเป็นเครื่องพิสูจน์ความจริงอย่างมีเหตุผล สาระกรรมในบริบทของสังคมไทยแต่เดิมจึงเป็นความรู้ที่คลอนแคลนในโลกทัศน์ชีวิตทัศน์ของคนไทยปัจจุบัน

สิ่งที่เป็นอันตรายต่อความสุขร่มเย็นและการพัฒนาชีวิตแท้จริงของบุคคลและสังคมในปัจจุบันอย่างมาก คือ การนำความรู้ที่คลอนแคลนดังกล่าวมาไขว่เขวต่อการทำกรรมคือการทำหน้าที่ในฐานะมนุษย์และในฐานะชีวิตร่วมในสังคมอย่างถูกต้องดีงาม ในงานวิจัยเรื่อง *พฤติกรรมจริยธรรมในสังคมไทยปัจจุบัน : ศึกษาตามแนวทางจิตวิทยาสังคม* ซึ่งสำรวจทัศนคติของผู้ปกครอง ครู และนักเรียนที่เป็นกลุ่มตัวอย่างจากทุกภาคของประเทศรวม ๕,๐๐๐ คนเมื่อ พ.ศ. ๒๕๒๘ ได้ผลการวิจัยด้านหนึ่งว่า ผู้ตอบส่วนใหญ่เห็นว่า “การทำดีทำชั่วมีความสัมพันธ์ในระดับสูงกับความเป็นที่รักใคร่ชื่นชม ความรู้สึว่าตนเองมีค่าน่าภูมิใจ เกิดความสุขสบายใจ และความเป็นผลดีต่อสังคม... การทำดีและทำชั่วเกี่ยวข้องกับความสำเร็จในชีวิตการทำงานในระดับที่รองลงมา กับความมั่นคงปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินในระดับต่ำลงมาอีก และกับความมั่งมีทรัพย์สินเงินทองในระดับต่ำที่สุดการได้ดีได้ชั่วจึงเกี่ยวข้องกับความสำเร็จในชีวิตการทำงานในระดับไม่สูงนัก เกี่ยวข้องกับความมั่นคงปลอดภัยในชีวิตและ

ทรัพย์สินในระดับค่อนข้างต่ำ และเกี่ยวข้องกับความมั่งมีทรัพย์สินเงินทองในระดับต่ำมาก”^{๒๐} ทั้งนี้ เรื่องความสำเร็จในชีวิตการทำงานและความมั่นคงปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินเป็นความปรารถนาสูงสุดของกลุ่มผู้ตอบ^{๒๑} ผลงานวิจัยนี้สะท้อนปัญหาที่เนื่องด้วยสาระพุทธธรรมที่สำคัญของสังคมไทย คือ ความเข้าใจผิดแยกเรื่องความรู้ ความสำเร็จในชีวิตการทำงานและทรัพย์สิน ออกจากความหมายกรรมทางธรรมหรือความดีความชั่ว ความเข้าใจในความสัมพันธ์ระหว่างกระบวนการชีวิต ๒ อย่างที่น้อยมากเช่นนี้ ย่อมหมายความว่า การที่บุคคลจะประสบความสำเร็จในชีวิตและความมั่งมีทางทรัพย์สินอันเป็นสิ่งปรารถนาสูงสุดของคนปัจจุบัน ไม่เกี่ยวกับความดีความชั่ว คือจะหามาด้วยวิธีการอันชอบธรรมถูกต้องตามธรรมหรือไม่ ไม่สำคัญ ความสำคัญอยู่ที่การได้มาทั้งนี้ ในส่วนความสุข ความภูมิใจในค่าของตนเอง ซึ่งผู้ตอบให้ความสำคัญรองลงมานั้นมีข้อวิเคราะห์ว่า “สำหรับบุคคลที่ยังต้องดิ้นรนเพื่อเลี้ยงปากเลี้ยงท้องของตนเองและครอบครัว การได้ดีได้ชั่วที่เป็น การตอบสนอง ความต้องการทางจิตใจเช่นความเป็นที่รักใคร่ชื่นชม ความรู้สึกว่าตนเองมีค่าน่าภาคภูมิใจ และความสุขสบายใจจึงอาจไม่มีพลังมากพอที่จะเหนี่ยวนำให้คนทำดีและเว้นจากการ ทำชั่วได้”^{๒๒} แนวความคิดนี้จะชี้ให้เห็นว่าสำหรับสังคมไทยปัจจุบัน นิยามของความสุขในสังคมไทยในอดีต ซึ่งได้รับการหยิบยกมาเป็นองค์ความรู้รองรับสัมมาจารี ในสังคมไทยสมัยรัชกาลที่ ๕ ถึงรัชกาลที่ ๗ ที่ว่า “ความประพฤติดีคือความสุข ความประพฤติชั่วคือความทุกข์” นั้น น่าจะไม่มี ความหมายต่อการดำเนินชีวิตของ คนไทยปัจจุบันที่มีนิยามของความสุขอยู่ที่ ความสำเร็จและความมั่งคั่งของชีวิตส่วนวัตถุ ความไม่มีความหมายมากพอของ ความประพฤติชั่วกับความทุกข์ดังกล่าวนี สร้างปัญหาโยงใยไปถึงการ ล้มล้างความตระหนักรู้ในเรื่อง “การทำดีได้ดี ทำชั่วได้ชั่ว” ซึ่งเป็นฐานความรู้ที่

^{๒๐} ชัยพร วิชาวุธ และคณะ, *พฤติกรรมจริยธรรมในสังคมไทยปัจจุบัน : ศึกษาตามแนวทางจิต-วิทยาสังคม* (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๑), หน้า ๓๓๖-๓๓๗.

^{๒๑} เรื่องเดิม, หน้า ๓๓๑

^{๒๒} เรื่องเดิม, หน้า ๒๒๘-๒๒๙.

สร้างสำนึกความละเอียดซื่อสัตย์และการกระทำความดีอย่างมั่นคง ในสังคมไทยในอดีต การเสนอสังฆกรรมเรื่องกรรม ที่สอดคล้องกับพื้นฐานชีวิตของคนไทย ปัจจุบันควรเป็นเช่นไรเป็นเรื่องที่ควรพิจารณาอย่างยิ่งการเสนอเรื่องกรรมในความหมาย “ทำดีดี ทำชั่วชั่ว” และ “กรรมเหนือดีเหนือชั่ว” ของท่านพุทธทาสภิกขุ อันเป็นแนวทางเข้าใจเรื่องกรรมด้วยกระบวนการปัญญา เป็นต้น มีผลต่อสังคมไทยปัจจุบันเพียงไรก็เป็นเรื่องที่ควรแก่การวิเคราะห์

๓) *การเสนอสาระพุทธธรรมที่เหมาะสมแก่บริบทของสังคมไทย* ข้อคิดในการเลือกสรรและสื่อสารพระพุทธธรรมสู่สังคมไทยที่ได้จากงานวิจัยนี้อีกประการหนึ่งคือการเลือกสรรและสื่อสารพระพุทธธรรมสู่สังคมไทยในอดีต ได้กระทำในบริบทของสังคมคือ มีความสอดคล้องกับพื้นฐาน ความต้องการและความเป็นไปได้ในการรับรู้และปฏิบัติของคนส่วนใหญ่ตัวอย่าง เช่น การเสนอ วินยฆราวาส เพื่อเป็นการควบคุมกำลังคนและปรับพื้นฐานศีลธรรมของสังคมในการเริ่มต้นชีวิตใหม่สมัยรัตนโกสินทร์ สมัยรัชกาลที่ ๑ การเสนอเบญจศีลอย่างต่ำ ให้เป็นแนวทางปฏิบัติสำหรับคนที่ยังปฏิบัติในระดับศีล ๕ สมบูรณ์ไฉยยาก และการเสนอสาระพุทธธรรมแบบสังฆนิยมหेतุนิยมและมนุษยนิยมแก่คนระดับปัญญาชนของสังคมในสมัยรัชกาลที่ ๔ หรือการพยายามหาสาระพุทธธรรมที่เป็นปรีณติเปอล และ อัปคุดต เพื่อให้เหมาะสมแก่สังคมยุคพัฒนา ซึ่งมีผลเป็นส่วนสำคัญส่วนหนึ่งที่ช่วยรักษาเอกราชของชาติไทยและทำให้ไทยอยู่ในฐานะที่มีอารยธรรมไม่น้อยกว่าประเทศตะวันตก ในสมัยรัชกาลที่ ๕ เป็นต้นล้วนเป็นอุทาหรณ์ให้เห็นว่า มีการปรับการเลือกและการสื่อสารพระพุทธธรรมให้เหมาะสมแก่บริบทของสังคมไทยตามกาลและตามภาวะการณ์เสมอ ความรู้ความเข้าใจและการปฏิบัติพุทธธรรมตามไตรปิฎกเป็นสิ่งสำคัญและจำเป็น แต่ในการนำเสนอสู่สังคมส่วนใหญ่จะต้องมีการปรับสู่บริบทของสังคม ในปัจจุบัน นักวิชาการด้านพุทธธรรมจำนวนไม่น้อยได้พยายามเสนอนำหลักพุทธธรรมตามพระไตรปิฎกเพื่อให้เป็นแนวปฏิบัติพัฒนาชีวิตด้านต่างๆ ของคนไทย และบางคนบางกลุ่มก็ได้พยายามนำหลักพุทธธรรมตามไตรปิฎกนี้สู่ชุมชน แม้ในชุมชนชนบท ความเหมาะสมของพุทธธรรมตามบริบทสังคมไทยปัจจุบันควรเป็นอย่างไร ยังเป็นเรื่องที่ควรแก่การพิจารณา ต่อไปอีกมาก

งานวิจัยนี้ คงทำหน้าที่นำเอาข้อความรู้ที่ได้จากการวิจัย มาตั้งข้อสังเกตเพื่อการศึกษาและการนำไปพิจารณาปฏิบัติสำหรับสังคมคนไทยปัจจุบันและอนาคตต่อไปไว้เพียงเท่านี้ โดยหวังว่าจะมีคำตอบในเรื่องพุทธธรรมสำหรับสังคมไทยปัจจุบันที่ชัดเจนในงานวิจัยอีกเรื่องหนึ่งในโครงการชุดเดียวกันนี้ของสถาบันไทยศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย รวมทั้งท่านผู้สนใจก็จักได้แสวงหาแนวทางการเลือกสรรสาระพุทธธรรม และวิธีการสื่อสารพุทธธรรมที่เหมาะสมสอดคล้องกับบริบทของสังคมไทยปัจจุบันและอนาคตต่อไป

สาระพุทธธรรม และวิธีการสื่อสารพุทธธรรมที่บรรพบุรุษได้พากเพียรวางรากฐานไว้ให้แก่สังคมบนผืนแผ่นดินไทย ต่อเนื่องในช่วงกาลอันยาวนานนับแต่พุทธศตวรรษที่ ๓ เป็นต้นมา เป็นสิ่งล้ำค่าที่ช่วยสร้างสรรค์ชีวิตไทยให้อยู่ร่วมกันด้วยเสรีและความสุขตามครรลองของธรรมชาติชีวิตก่อให้เกิดการทำหน้าที่ของชีวิตทั้งในฐานะที่เป็นมนุษย์และเป็นส่วนของสังคมอย่างเป็นประโยชน์แก่ตนเองและแก่กันและกัน ช่วยรองรับให้สังคมไทยดำรงอยู่อย่างสมดุล มีรากฐานชีวิตบนความจริง ความดีและความงาม ประทีปแห่งพุทธธรรมได้ส่องสว่างส่งต่อผ่านชีวิตไทยมาสู่ไทย และมาสู่เราผู้เป็นคนไทยในทุกวันนี้ เรามีความหวังร่วมกันว่า ประทีปแห่งพุทธธรรมนี้จะได้ส่งต่อให้ลูกไทยหลานไทยต่อไปในอนาคตด้วยวิธีการที่บรรพบุรุษได้กระทำสืบต่อกันมา นั่นคือ การนำมาศึกษาและปฏิบัติให้เป็นความรู้และเป็นสัมมาจรรีในชีวิตจริง หากเราช่วยกันศึกษาช่วยกันปฏิบัติเต็มสติกำลังปัญญา พุทธธรรมก็จะดำรงอยู่ในชีวิตไทย เจริญจีรฤทธิกาล

๑๑๕๒, ๑๒๒๒๒

พ.ศ. ๒๕๖๕ : ๒๒๒๒๒ พ.ศ. ๒๕๖๕

๑๑๕๒, ๑๒๒๒๒ : ๒๒๒๒๒ พ.ศ. ๒๕๖๕

บทบัญญัติ

บทบัญญัติ

บทบัญญัติ ๑๑๕๒, ๑๒๒๒๒ พ.ศ. ๒๕๖๕
บทบัญญัติ ๑๑๕๒, ๑๒๒๒๒ พ.ศ. ๒๕๖๕
บทบัญญัติ ๑๑๕๒, ๑๒๒๒๒ พ.ศ. ๒๕๖๕

บทบัญญัติ ๑๑๕๒, ๑๒๒๒๒ พ.ศ. ๒๕๖๕
บทบัญญัติ ๑๑๕๒, ๑๒๒๒๒ พ.ศ. ๒๕๖๕
บทบัญญัติ ๑๑๕๒, ๑๒๒๒๒ พ.ศ. ๒๕๖๕

บทบัญญัติ ๑๑๕๒, ๑๒๒๒๒ พ.ศ. ๒๕๖๕
บทบัญญัติ ๑๑๕๒, ๑๒๒๒๒ พ.ศ. ๒๕๖๕
บทบัญญัติ ๑๑๕๒, ๑๒๒๒๒ พ.ศ. ๒๕๖๕

บทบัญญัติ ๑๑๕๒, ๑๒๒๒๒ พ.ศ. ๒๕๖๕
บทบัญญัติ ๑๑๕๒, ๑๒๒๒๒ พ.ศ. ๒๕๖๕
บทบัญญัติ ๑๑๕๒, ๑๒๒๒๒ พ.ศ. ๒๕๖๕

บทบัญญัติ

บทบัญญัติ

- พระพุทธศาสนา ศาสนาประจำชาติไทย. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์. ๒๕๒๗. (จัดพิมพ์เนื่องในงานสัปดาห์ส่งเสริมพระพุทธศาสนาเพื่อเฉลิมฉลองวิสาขบูชา ๑๑-๑๗ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๗).
- กรมศิลปากร. **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๑** อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๔ กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร. ๒๕๒๕.
- **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๒** อักษรปัลลวะ อักษรมอญ พุทธศตวรรษที่ ๑๒-๒๑ กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร. ๒๕๒๕.
- กรมศิลปากร. **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๓** อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ ๕-๑๖ กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร. ๒๕๒๕.
- **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๔** อักษรขอม พุทธศตวรรษที่ ๑๗-๑๘ กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร. ๒๕๒๕.
- **จารึกในประเทศไทย เล่ม ๕** อักษรธรรมและอักษรไทย พุทธศตวรรษที่ ๑๘-๒๔ กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร. ๒๕๒๘.
- **จารึกสมัยสุโขทัย** กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร. ๒๕๒๗ (กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในโอกาสฉลอง ๖๐๐ ปีลายสือไทย พุทธศักราช ๒๕๑๖).
- **วรรณกรรมสมัยอยุธยา เล่ม ๑** กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร. ๒๕๑๘.
- **สรุปผลการสัมมนาเรื่องไตรภูมิพระร่วง**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร. ๒๕๒๖ กระทรวงศึกษาธิการ. **หนังสืออ่านกวีนิพนธ์เรื่องลิลิตพระลอ**. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา. ๒๕๑๑.
- การทรงผนวชในรัชกาลที่ ๗ พุทธมามกะ นาคหลวง**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย. ๒๕๒๘. (วัดบวรนิเวศวิหารและมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์โดยเสด็จพระราชกุศลในการพระราชพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระนางเจ้ารำไพพรรณี พระบรมราชินีในรัชกาลที่ ๗ ณ เมรุมาศท้องสนามหลวง ๕ เมษายน ๒๕๒๘).
- กี๊ย์ ตาซาร์ค. **จดหมายเหตุการเดินทางครั้งที่ ๒**. แปลโดย สันต์ ท. โกมลบุตร กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร. ๒๕๑๕.
- **จดหมายเหตุการเดินทางสู่ประเทศสยาม เล่ม ๑** แปลโดย สันต์ ท.

โกมลบุตร. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๑๗.

คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด พระราชพงศาวดารกรุงเก่า ฉบับหลวง
ประเสริฐอักษรนิติ์, พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, ๒๕๑๕.
คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. เก็บเล็กผสมน้อย. พระนคร : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, ๒๕๑๔.
โคลงทศรถสอนพระราม โคลงพาลีสอนน้อง โคลงราชสวัสดิ์ สมุทรโฆษคำฉันท์
ตอนกลางโคลงเฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระนารายณ์มหาราช. ลพบุรี :
วิทยาลัยครูเทพสตรี, ๒๕๒๔

จดหมายเหตุความทรงจำ ของกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวิจารณ์ในพระบาท-
สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๕,
(พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางสาวเรียบ วิเศษกุล ณ เมรุวัด
ธาตุทอง วันที่ ๓๑ ตุลาคม พุทธศักราช ๒๕๐๕).

จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ จ.ศ. ๑๑๗๓. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๔. (มูลนิธิ
พระบรมราชานุสรณ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยใน
พระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์ในวันพระบรมราชสมภพครบ ๒๐๓ ปี ๒๔
กุมภาพันธ์ ๒๕๑๔).

จดหมายเหตุรัชกาลที่ ๒ เล่ม ๓ อุลศักราช ๑๑๗๑-๑๑๗๔ กรุงเทพฯ : อมรินทร์การพิมพ์,
๒๕๒๘. (มูลนิธิพระบรมราชานุสรณ์ พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าน-
ภาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาส สมเด็จพระเทพรัตน-
ราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงประกอบพิธีเปิด
พิพิธภัณฑ์และหอสมุดพระพุทธเลิศหล้านภาลัย อำเภออัมพวา จังหวัด
สมุทรสงคราม ๒๔ กุมภาพันธ์ ๒๕๒๘).

จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาล
ที่ ๔ ภาค ๑ มหามกุฏราชานุสรณีย์*, กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหามกุฏ
ราชวิทยาลัย, ๒๕๑๑ (คณะกรรมการมูลนิธิและมหามกุฏราชวิทยาลัยโดยเสด็จ
พระราชกุศลเฉลิมพระเกียรติสมัยครบ ๑๐๐ ปีจากวาระเสด็จสวรรคตพระ-
บาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามกุฏพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ๑ ตุลาคม ๒๕๑๑)
————— *ประชุมพระราชนิพนธ์ภาษาไทยในรัชกาลที่ ๔ ภาค ๒*. กรุงเทพมหานคร

— : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๒ (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนางแจ่ม วิชาสอน (ผิน นิยมเหตุ) ณ เมรุวัดสังขจาย ธนบุรี ๒๐ กรกฎาคม ๒๕๑๒)

จักรวรรดิคำฉันท์ (สาธกมาแต่จักรวรรดิสูตรในคัมภีร์ที่ขนิภาย ปาฎิกวรรค). พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๗.

จินตตามณี เล่ม ๑-๒ กับบันทึกเรื่องหนังสือจินตตามณีและจินตตามณีฉบับพระเจ้าบรมโกศ. ธนบุรี : ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๑๒.

จุดจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว , พระบาทสมเด็จพระ **บทละครเรื่องเงาะป่า และประหลุมโคลงสุภามิต**. กรุงเทพฯ : องค์การค้าของคุรุสภา, ๒๕๒๔

— **พระราชปรารภพระพุทธชินราช**. พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, ๒๕๐๐.

— **พระราชหัตถเลขาทรงพระราชวิจารณ์เทียบพระพุทธศาสนาฝ่ายหินยานกับ**

— **มหายานและเรื่องสร้างพระบาทหลวง**. พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๕. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายกวี เขียวระวี).

— **เรื่องวัดสมอรายอันมีนามว่าราชาธิวาส**. พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๕๕. (พิมพ์ถวายเป็นธรรมบรรณาการพระราชทานเป็นที่ระลึก

ในงานถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระศรีสวรินทราบรมราชเทวีพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ณ เมรุท้องสนามหลวง วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๕๕).

ชัยพร วิชาวุธ และคณะ **พฤติกรรมจริยธรรมในสังคมไทยปัจจุบัน : ศึกษาตามแนวทางจิตวิทยาสังคม**, กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๑.

ชัยอนันต์ สมุทวณิช และชัตติยา กรรณสูตร. เอกสารการเมืองการปกครองไทย พ.ศ. ๒๔๑๗-๒๔๗๗ กรุงเทพฯมหานคร : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๑๘.

เชอวาลีเออร์ เดอ ฟอรั้ง “จดหมายเหตุฟอรั้ง” **ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๘๐**. แปลโดย คำรัส คำรงเทวกุล. พระนคร : โรงพิมพ์คุรุสภา, ๒๕๑๓.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระมหารัชมังคลาจารย์ **ชีวิตและผลงานของสุนทรภู่** พระนคร : สำนักพิมพ์คลังวิทยา ๒๕๑๓.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. **พระราชพงศาวดารกรุงรัตน-**

ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส

เทศนา พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๑๔. (มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์ พิมพ์ในงานมหาสมณานุสรณ์ครบ ๕๐ ปี แต่วันสิ้นพระชนม์แห่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส วันที่ ๑-๗ สิงหาคม พุทธศักราช ๒๕๑๔).

ประมวลพระนิพนธ์สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส **ศราทพรเทศนา**

- เมรุหน้าพลับพลาอิสริยาภรณ์ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒๘ ธันวาคม ๒๕๑๐).
- **หนังสือหลักราชการ**. พระนคร : โรงพิมพ์หนังสือไทย, ๒๔๖๕.
- ยอร์ช เซเดย์ (ชำระและแปล). **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๒ จารึกทวารวดี ศรีวิชัย ละโว้**. พระนคร : โรงพิมพ์ศิวัพร, ๒๕๐๔.
- เย็น รตนนาโค, พระมหา. **บุญกิริยาวัตถุ ๓** (ม.ป.ป.). (พิมพ์ในการฉลองอุโบสถ-
วัดโพธาราม กุมภาพันธ์ ๒๔๖๕).
- แย้ม ประพัฒน์ทอง. **แย้มบรรยาย**. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองธรรม, ๒๕๒๓.
- รวมเรื่องเมืองนครศรีธรรมราช**. พระนคร : โรงพิมพ์รุ่งเรืองรัตน์, ๒๕๐๕.
- ระวี ภาวิไล. “ความเป็นไทยในการนับถือศาสนา.” (เอกสารประกอบการสัมมนา
เรื่องความเป็นไทยที่ควรธำรงไว้ จัดโดยสถาบันไทยศึกษา ฝ่ายวิชาการจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๖-๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๕).
- ราชวรุมณี (ประยูร ปรียุตโต), พระ. **พจนานุกรมพุทธศาสตร์**. กรุงเทพฯ : มหา
จุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๒๘.
- ราชวรุมณี, พระ. **พระพุทธศาสนา ศาสนาประจำชาติไทย**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์การ
พิมพ์, ๒๕๒๖.
- ลีไทย. พญา. **ไตรภูมิภว หรือไตรภูมิพระร่วง**. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, ๒๕๒๖.
(กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในการประชุมสัมมนาเรื่องไตรภูมิพระร่วง ใน
โอกาสฉลอง ๑๐๐ ปีลายสือไทย วันที่ ๑๕-๒๑ ธันวาคม ๒๕๒๖ ณ
ห้องประชุมหอสมุดแห่งชาติ).
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **พระมงคลวิเทศกถา**. กรุงเทพฯ
: มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.
- วชิรญาณวโรรส, สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยา. **พระนิพนธ์ต่างเรื่อง**. พระนคร
: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๐๔
- **พุทธมามกะ**. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๑.
- วริยา ศิวะศรียานนท์ และทวีวัฒน์ ปุณฺษทริภักดิ์. **บุคลิกภาพและลักษณะนิสัย
ของคนไทยในทรรศนะของชาวตะวันตก สมัยอยุธยา - พ.ศ. ๒๔๖๕**. กรุงเทพมหานคร
: ไทยวัฒนาพานิช จำกัด, ๒๕๒๓.

วัชระ กงอดิศักดิ์. **วรรณกรรมพระพุทธศาสนาฉบับได้รับพระราชทานรางวัล.**

กรุงเทพมหานคร : บัณฑิตการพิมพ์, ๒๕๒๒.

วีรวงศ์ (พิมพ์ ธรรมธโร), สมเด็จพระมหา. **หลักปฏิบัติราชการ.** กรุงเทพฯ : สหชัยการพิมพ์, ๒๕๒๖. (เจ้าภาพพิมพ์เป็นธรรมวิทยาทานในงานฌาปนกิจศพเด็กชายสุปรีชา หงษ์ไกรเลิศ ณ ฌาปนสถานกองทัพบก วัดโสมนัสวรวิหาร วันอังคารที่ ๑๓ กันยายน ๒๕๒๖).

ศรีราชอักษร, พระยา. **ทิศวิภาค.** พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๔๖๘.

สงบ สุริยันตร์. **เทียนวรรณ.** พระนคร : สำนักสุริยันตร์, ๒๕๑๐.

สา, สมเด็จพระสังฆราช. **จตุรารักษ์ภาวนาและวิปัสสนาภาวนา.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๐.

—— **ทีมาชาณุโกพิยปุตตสูตร.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๒.

—— **ทาพิทกยสูตร.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๒. (พิมพ์แจกในการปลงศพพระประสิทธิ์สุตคุณ [แดง] วัดราชนัคคา ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๖๒).

—— **ธรรมคุณรัตนกถา.** กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ธรรมสภาฯ ธรรมาธรรมยุติ, ๒๕๑๖.

—— **นมัสสนคาถา.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๒.

—— **บุพเพกตปุญญตาถา.** พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ร.ศ. ๑๓๒.

—— **ปฐมสมโพธิ.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๖.

—— **ปวรคาถามารโธวาท.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๒.

—— **ปาสาทิกสูตร.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศรีหงส์, ๒๔๖๘. (อำมาตย์ พระบริหารนิติเกษตร [จีน ธรรมสโรช] พิมพ์ในการปลงศพสนองคุณ นายสุริยาจุช [นวม ธรรมสโรช] ผู้เป็นปู่ และนายเล็ก ธรรมสโรช ผู้เป็นบิดาเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๖๘).

—— **โพธิปักขิยธรรม ๗.** พระนคร : โรงพิมพ์จำลองศิลป์, ๒๕๐๔

—— **สรณคมนาฎา.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๕.

- **ศัพท์สามัญญาสาสนี อุกถัญญปฏิบัติทานุสาสนี.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๓.
- **สัมปทานียสูตร.** พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลใจ, ๒๔๖๘.
- **อภิณหปัจจเวกขณะ.** กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนรุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์, ๒๕๒๘.
- **อากังขยยสูตร.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, ๒๔๖๒.
(พิมพ์แจกในการปลงศพ นางพิ่ง สิทธิสาริกบุตร ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๖๒).
- **สามัคคีเสวกและทศพิธราชธรรม.** กรุงเทพมหานคร : เกษมการพิมพ์, ๒๕๒๖.
(คณะแพทยศาสตร์ศิริราชพยาบาล มหาวิทยาลัยมหิดล ร่วมกับธนาคารทหารไทยจำกัด พิมพ์แจกเป็นบรรณาการเนื่องในวโรกาสพระราชพิธีเฉลิมพระชนมพรรษา พุทธศักราช ๒๕๒๖).
- สำนักนายกรัฐมนตรี, กองแผนงาน สำนักงานคณะกรรมการการศึกษาแห่งชาติ.
สถานภาพจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย. กรุงเทพฯ : สำนักการพิมพ์พระนคร, ๒๕๒๖.
- สำนักนายกรัฐมนตรี, คณะกรรมการจัดพิมพ์เอกสารทางประวัติศาสตร์. **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๕.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๕.
- ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๖ ตอนที่ ๑.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๗.
- ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๖ ตอนที่ ๒.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักเลขาธิการคณะรัฐมนตรี, ๒๕๒๑.
- **ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค ๑.** พระนคร : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, ๒๕๑๐.
- **ประชุมศิลาจารึกภาคที่ ๓.** พระนคร : โรงพิมพ์สำนักทำเนียบนายกรัฐมนตรี, ๒๕๐๘.
- สิริ เปรมจิตต์. **พระพุทธศาสนาในประเทศไทย.** กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ๒๕๒๔

สิริวัฒน์ คำวันสา. *สงฆ์ไทยใน ๒๐๐ ปี*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาจุฬารามราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

สุธีวงศ์ พงศ์ไพบูลย์. *พุทธศาสนาแถบลุ่มทะเลสาบสงขลาฝั่งตะวันออกสมัยกรุงศรีอยุธยา*. ม.ป.ป.

สุนทรภู่. *วรรณคดีไทยเรื่องพระอภัยมณี*. พระนคร : องค์การค้ำของคุรุสภา, ๒๕๐๕.

สุนทรภู่. *สุภาษิตสุนทรภู่*. กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, ๒๕๒๗.

สุนทรีย์ อาสะวีย์. “จากอัครมหาราชพระศรีอารีย์ถึงขบถผู้มีบุญภาคอีสาน.” เอกสารประกอบการสัมมนาสองศตวรรษรัตนโกสินทร์ ความเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย จัดโดยสถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๓ ธันวาคม ๒๕๒๕).

สุภาพรรณ ณ บางช้าง. *วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย*: จารึก ตำนานพงศาวดาร สาส์น ประกาศ. กรุงเทพฯ : มุลินธิมหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

———. *วิวัฒนาการงานเขียนภาษาบาลีในประเทศไทย*: ประเภทวิเคราะห์ธรรมในพระสูตรต้นตปิฎก. รายงานการวิจัย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕.

สุวรรณ วาศิวสุวรรณ. *พุทธธรรมในรัฐไทย*: ข้อพิจารณาญาณวิทยาทางสังคม. สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๕.

เสถียร โพธิ์นันทะ. *ประวัติศาสตร์พระพุทธศาสนา ฉบับมุขปาฐะภาค ๒*. นครหลวงกรุงเทพธนบุรี : พุทธอุปถัมภ์การพิมพ์, ๒๕๑๕.

เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่นๆ. *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม ๔* พระนคร : โรงพิมพ์เดลิแมต์, ๒๔๗๘.

แสงโสม เกษมศรี, ม.ร.ว. และวิมล พงศ์พิพัฒน์. *ประวัติศาสตร์ไทยสมัยรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ ๑ - รัชกาลที่ ๓ พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๔*. กรุงเทพฯ : คณะกรรมการชำระประวัติศาสตร์ไทย สำนักเลขาธิการนายกรัฐมนตรี ๒๕๑๓.

เหรียญ ศรีจันทร์, ร.ต.และเนตร พูนวิวัฒน์, ร.ต. กบฏ ร.ศ. ๑๓๐. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คัมภีร์, ๒๕๑๕.

อมราภีรักจิต, พระ. *ประเพณีธรรม เป็นคำฉันท์*. พุทธศักราช ๒๔๖๖.

อุทิศ จินนพนธ์สกุล. *วิวัฒนาการเศรษฐกิจวัดไทย*. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์,
๒๕๒๘.

อุบลี คุณุปมาจารย์ (สิริจินโท จันทร), พระ. *บันทึกธรรมเทศนา*. กรุงเทพฯ : องค์การค้า
ของคุรุสภา, ๒๕๒๔.

——— *ประมวลธรรมบรรยาย*. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาภูมิภววิทยาลัย, ๒๕๑๑.

บทความภาษาไทย

ธีรยุทธ บุญมี. “ประวัติศาสตร์ความคิดของสังคมไทยช่วงต้น การแพร่ขยายและพัฒนา
การของความคิดพุทธศาสนาในสังคมไทย” การประชุมสมัชชาวิชาการ
ประจำปี ๒๕๒๕. ชมรมวิจัยเชิงคุณภาพ สถาบันวิจัยสังคม จุฬาลงกรณ์-
มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕. (เอกสารประกอบการสัมมนาวันที่ ๓๐ กันยายน
๒๕๒๕).

ประสาร บุญประคอง. “จารีกบนแผ่นดินเผาและที่ฐานพระพุทธรูปในพิธีภณฑสถาน
แห่งชาติอุททอง จังหวัดสุพรรณบุรี.” *ศิลปากร* ๑๐ (พฤษภาคม ๒๕๐๕).

“พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอม
เกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าด้วยพระราโชบายเกี่ยวกับการศึกษาแห่งชาติ ทรงมีถึงเจ้า
พระยาธรรมศักดิ์มนตรี (สนั่น เทพหัสดิน ณ อยุธยา) เมื่อยังเป็นทีพระยา
ไพศาลศิลปศาสตร์ตำแหน่งเจ้ากรมตรวจการศึกษาในกระทรวงธรรมการพ.ศ.
๒๔๕๓” *ศิลปากร*. (ตุลาคม ๒๔๕๒).

ยุพา ชมจันทร์. “พระบรมราโชบายในการใช้สิทธิชาตินิยมของพระบาทสมเด็จพระ-
มงกุฎเกล้าอยู่หัว” *จุดสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์*
๓:๒๗ (เมษายน - มิถุนายน, ๒๕๑๕).

ศรีศักร วัลลิโภดม. “เสมาอีสาน.” *วารสารเมืองโบราณ*. ป ๑ ๓ ๒ (ม.ค. - มี.ค.
๒๕๑๘).

วิทยานิพนธ์ภาษาไทย

ทรงศักดิ์ ปรางค์วัฒนากุล. “วิเคราะห์วรรณกรรมตำนานไทยเรื่องเจ้าวิฑูรสอนหลาน และพระลอสอนโลก.” (วิทยานิพนธ์ตามหลักปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๑๕).

ธำรงค์ดี ทำบุญ. “กำเนิดอาณาจักรล้านนาไทย.” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘).

นันทนา วัฒนกุล. “บทบาทของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าในสมัยรัตนโกสินทร์ เกี่ยวกับการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา.” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตร์มหาบัณฑิตภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๖).

นิตยา วงศ์วัฒน์. “พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการทำนุบำรุงพระพุทธศาสนา.” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ๒๕๒๔).

ประพจน์ อัสวีรุพการ. “การศึกษาเชิงวิเคราะห์เรื่องพระโพธิสัตว์ในคัมภีร์เถรวาทและมหายาน.” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตร์มหาบัณฑิตภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย).

พลศักดิ์ จิรไกรศิริ. “ความเชื่อในพุทธธรรมในสถาบันสงฆ์และความเชื่อทางการเมืองของพระสงฆ์ไทย” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญารัฐศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชารัฐศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗).

พาสนา กิจถาวร. “บทบาทของคณะสงฆ์ในเรื่องการศึกษาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตร์มหาบัณฑิตภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔).

พิมพ์รำไพ เปรมสมิทธิ. “ความสัมพันธ์ทางพุทธศาสนาระหว่าง ไทยกับลังกาดั้งแต่ รัชกาลสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอม

- เกล้าเจ้าอยู่หัว” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔).
 ภัชราพร ช้างแก้ว. “พุทธศาสนากับการก่อตัวของรัฐไทยแบบใหม่ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖.” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย).
- เล็กดา อิ่มใจ. “การศึกษาเปรียบเทียบโคลงพระราชนิพนธ์ ๖ เรื่องในสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ.” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรศิลปศาสตรบัณฑิต สาขาวิชาจารึกภาษาไทย ภาควิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๘).
- วารุณี โอสถารมย์. “การศึกษาในสังคมไทย พ.ศ. ๒๔๑๑-๒๔๗๕.” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔).
- ศรีสุพร ช่างสกุล. “ความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์: ศึกษาการกรณีธรรมยุติกนิกาย (พ.ศ. ๒๓๖๘-พ.ศ. ๒๔๖๔).” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิตภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๓๐).
- ศิริพร สุเมธารัตน์. “แนวพระราชดำริทางพุทธศาสนาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับการเมือง.” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิตภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๗).
- สันติ บัณฑิตพรหมชาติ. “ความสัมพันธ์ระหว่างสถาบันพระมหากษัตริย์กับสถาบันสงฆ์ : ศึกษากรณีพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.” (วิทยานิพนธ์ตาม หลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖).
- สายชล วรณรัตน์. “พุทธศาสนากับแนวความคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. ๒๓๒๕-๒๓๕๒).” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๔).

สุภาพรณ ฦ บางช้าง. “พุทธศาสนาในสมัยสุโขทัย” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต แผนกวิชาภาษาตะวันออก บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓).

สุรีย์ ทรัพย์สุนทร. “พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวกับพระราชดำริทางด้านพระพุทธศาสนาที่มีผลต่อการดำเนินการปกครองประเทศ.” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิตภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๘).

อัจฉรา กาญจนมัย. “การฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. ๒๓๒๕ - ๒๓๙๔).” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิตภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๓).

อุษา ชัยโชคชัย. “การจัดการการศึกษาของคณะสงฆ์ไทยในระยะปี พ.ศ. ๒๔๓๒-๒๔๒๐.” (วิทยานิพนธ์ตามหลักสูตรอักษรศาสตรมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖).

หนังสือภาษาต่างประเทศ

Basham, A.L. **The Wonder that Was India.** Calcutta: Fontana Books, 1967).

Boribal Buribhand, Luang. **A History of Buddhism in Thailand.** Bangkok : Chatra Press, 1955.

Gerini, C.E. **A Retrospective View and Account of the Origin of the Thet Maha Chat Ceremony.** Bangkok : Thai Watana Panich, 1976.

Lavangkura, Yen **The Administration of Religious Affairs : A Study of the Relationship between the Government and the Sangha in Thailand.** Bangkok : Thammasat University Institute of Public Administration, 1986.

Mananama. **The Mahavamsa.** ed. Wilhelm Geiger, London : The Pali Text Society, 1958.

Pierson, H.H. **Buddhist Education in Thailand.** Bangkok : The Asia Society Thailand Council, 1964.

Reynolds, G.J. **Autobiography the Life of Prince - patriarch Vajaranana.** Ohio : Oberlin Printing Company, 1979.

Sumitra, Lek. **Theravada Buddhism of Thailand.** Bangkok : The Buddhist Association of Thailand, 1968.

บทความภาษาต่างประเทศ

Wales, H.S. Quaritch. "Archaeological Researches on Ancient Indian Colonization" **Journal of the Malayan Research Branch of the Royal Asiatic Society.** Singapore : Printers Limited, 1968.

วิทยานิพนธ์ภาษาต่างประเทศ

Olson, G. "Sangha Reform in Thailand : Limitation, Liberation and the Middle Path." (In partial fulfillment of the requirements for the degree of Master of Arts, 1983).

Prachaksha, Saisang. "The Impact fo Buddhism Upon Higher Education in Thailand." (A thesis for the Doctor of Education degree in the School of Education, Indiana University, Michigan, U.S.A., 1978).

Prangpatanpon, Sakda. "A Buddhist Philosophy of Education : With Implication for Education in Thailand." (A thesis for Doctor of Philosophy in the Graduate School of Boston College, U.S.A., 1978).

Reynolds, G.J. "The Buddhist Monkhoo in Nineteenth - Century Thailand." (A thesis for the degree of Doctor of Philosophy, Cornell University, U.S.A., 1972).

Faint, illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the page.

พิมพ์ที่โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย โทร. ๒๕๓๖๒๖
นางวัฒนา ศิวะเกื้อ ผู้พิมพ์ผู้โฆษณา
๓๕๑๑-๐๑/๑,๐๐๐(๒)